ALLES KOMT TERECT
W·N

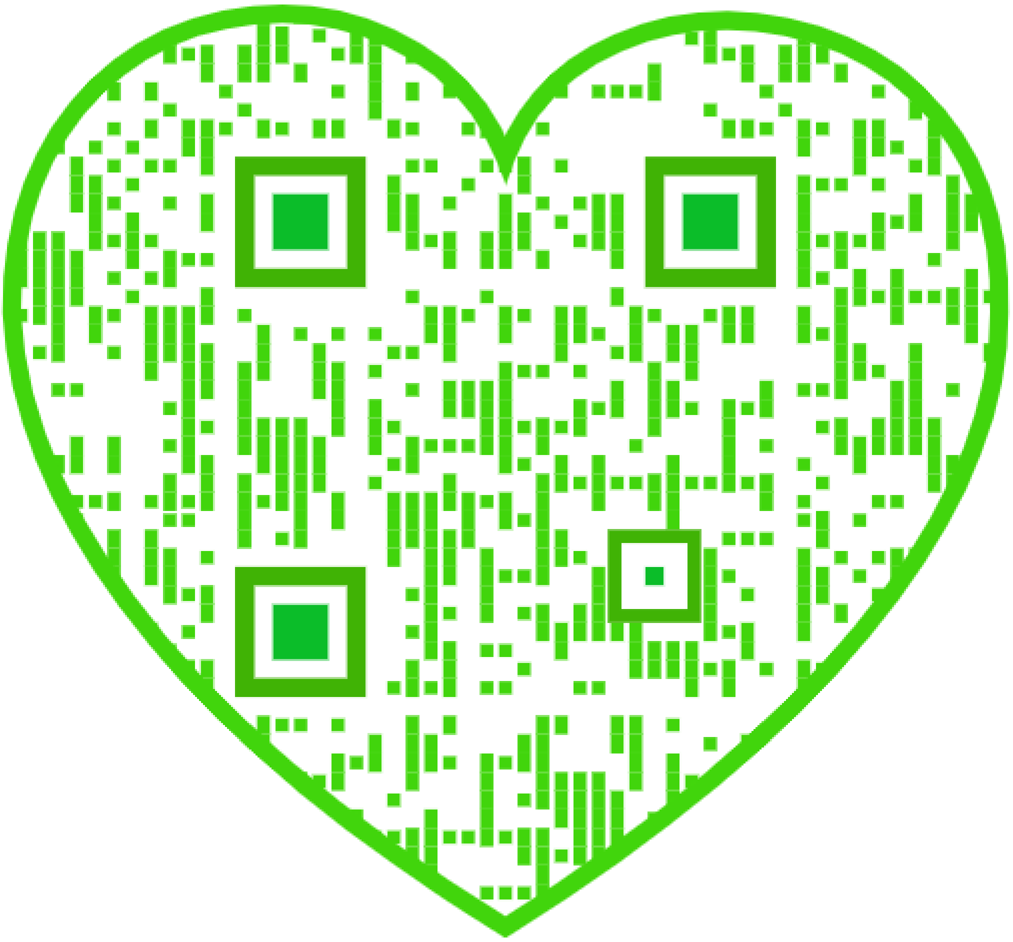

BEKNOPT HANDBOEK

TOT DE

GESCHIEDENIS DES CHRISTENDOMS

BEKNOPT HANDBOEK
TOT DE
GESCHIEDENIS DES CHRISTENDOMS

DOOR

DR. F. PIJPER
HOOGLEERAAR TE LEIDEN

's-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1924

VOORREDE

Voor wie is dit boek bestemd? Voor de studenten aan onze universiteiten, in het algemeen voor de studeerende jeugd. Hoe dikwijls is de wensch geuit: „Bestond er toch een oorspronkelijk Nederlandsch handboek tot de Geschiedenis des Christendoms!" Ik heb getracht dezen wensch te vervullen. Waar ik kon heb ik mij op het Nederlandsche gezichtspunt geplaatst. Verscheidene bijzonderheden, die in Duitsche handboeken voorkomen maar voor ons van minder belang zijn, heb ik weggelaten.

Men zal bemerken dat mijn boek „anders dan anders" is. In de rede waarmede ik voor zes en twintig jaren mijn ambt als hoogleeraar alhier aanvaardde heb ik betoogd, dat men bij de beoefening van de Geschiedenis des Christendoms vooral moet letten op de inwendige, geestelijke zijde, op de geschiedenis van het godsdienstig-zedelijk leven. In mijn onderwijs en mijne geschriften heb ik tot dusverre voornamelijk „Capita selecta" behandeld.

Men zal, hoop ik, een algemeen overzicht wel van mij willen ontvangen.

Dat mijn werk onvolledig en ook in andere opzichten onvolmaakt is, behoeft men mij niet te verzekeren. Wat is moeilijker dan een beeld te geven van het verleden? En dan van het leven van verre voorgeslachten?

Heeren recensenten, die opbouwende kritiek willen leveren, zullen mij met de toezending hunner gedrukte besprekingen verplichten.

De heer ds. D. A. Brinkerink, Ned. Herv. predikant te Bovenkarspel, heeft weder de zorg voor de correctie op zich genomen. Mijn innigen dank! Hierin heeft hij een bewijs ge-

geven niet alleen van trouwe vriendschap, maar ook van onverflauwde belangstelling in het studievak dat ons beiden dierbaar is. Den heer dr. F. W. C. L. Schulte, Ned. Herv. predikant te Hierden, mijn dank voor het aandeel door hem in de correctie genomen.

F. P.

INHOUD

EERSTE HOOFDSTUK

I. HET OUD-CHRISTELIJK TIJDPERK — Blz.

§ 1. De benaming 1
§ 2. De verdeeling in tijdvakken 5
§ 3. De Oud-Christelijke letterkunde 7
§ 4. De brieven 16
§ 5. De pleitredenen der oudste apologeten 23
§ 6. Het Gnosticisme 28
§ 7. Irenaeus en Tertullianus 43
§ 8. De eerste vervolgingen 54
§ 9. De verbreiding van het Christendom omstr. het j. 200 . 63
§ 10. De Christelijke gemeente onder de geoorloofde of verboden genootschappen 74
§ 11. Invloed der mysteriën-godsdiensten op het Christendom. Isis en Mithra 80
§ 12. De kerkelijke ambten. De hiërarchie 96
§ 13. De opkomende liturgie. De sacramenten 105
§ 14. De openbare en de geheime zondenbelijdenis 114
§ 15. De milde en de strengere richting. Het Montanisme . . 119
§ 16. De zeden 126
§ 17. De onthouding 130
§ 18. De kluizenaars 135
§ 19. De vereering der H. Hostie 139
§ 20. De ouderdom der heiligenvereering 143
§ 21. De oorsprong der heiligenvereering 146
§ 22. Duivelgeloof en exorcisme 150
§ 23. De kunst in het Oud-Christelijk tijdperk. De schilderwerken in de katakomben te Rome 154
§ 24. Nieuwe apologeten. Nieuwe vervolgingen. Nieuwe martelaren 158
§ 25. De bevrijding van het Christendom door Konstantijn den Groote 166

II. HET OUD-CHRISTELIJK TIJDPERK NA KONSTANTIJN DEN GROOTE

§ 26. Bestrijding van het heidendom door Konstantijn's opvolgers. 171

Blz.
§ 27. Aantrekkelijkheid van het oude Christendom. Het klassieke element 174
§ 28. De zedeleer. De tucht. 176
§ 29. De reinheid van zeden 182
§ 30. De waardeering der vrouw 184
§ 31. Het Christendom en de slavernij 187
§ 32. De kerkelijke boete in de vierde eeuw 189
§ 33. De kerkelijke boete in de vijfde en zesde eeuw 194
§ 34. De bedevaarten naar Jeruzalem en het H. Land 197
§ 35. De kloosters 200
§ 36. De oudste kloosterregels 204
§ 37. De kloosterregels van Columbanus en Benedictus . . . 210
§ 38. Het Christendom tegenover ketters, heidenen en Joden . 213
§ 39. De oudste Christelijke kerkgebouwen 215
§ 40. Oud-Christelijke beeldhouwwerken. De sarkofagen . . . 217
§ 41. De kunst in het Oosten 218
§ 42. Invloed der Oostersche kunst in het Westen 221
§ 43. Beelden- en reliekenvereering 222
§ 44. Europa vóór de komst van het Christendom 224
§ 45. Europa kort na de Volksverhuizing 227
§ 46. Uitbreiding van het Christendom 229
§ 47. Eenige voorname kerkvaders 234
§ 48. Gregorius Magnus 245
§ 49. Eenige voorname kerkvergaderingen 247

TWEEDE HOOFDSTUK

DE MIDDELEEUWEN

§ 50. De Islam 257
§ 51. Verzamelingen van heiligenlevens 258
§ 52. De heiligen als zendelingen, kerkenbouwers en kloosterstichters 260
§ 53. Zendingsmethode 262
§ 54. Inhoud van de prediking der zendelingen 264
§ 55. Uitbreiding van het Christendom 266
§ 56. Strijd der heiligen tegen den Duivel. De heiligen onder goddelijke bescherming 271
§ 57. Romaansche kunst. Karolingisch-Ottonisch tijdperk. . 273
§ 58. Bloeitijd der Romaansche kunst 274
§ 59. Romaansch beeldhouw- en schilderwerk 275
§ 60. De godsoordeelen 276
§ 61. Verhouding tot het Jodendom. Voortleving van heidensche gebruiken 278
§ 62. De slavernij 280

Blz.
§ 63. Ontwikkeling der boete en biecht in de middeleeuwen . . 282
§ 64. De boeteboeken 284
§ 65. De zedeleer 286
§ 66. De reinheid van zeden 288
§ 67. Nieuwe monniksorden. De Cluniacensers 289
§ 68. Nieuwe monniksorden. De Cisterciënsers 292
§ 69. De Franciskanen 293
§ 70. De Dominikanen 295
§ 71. Lichtzijden van het klooster 296
§ 72. Schaduwzijden van het klooster 298
§ 73. Het pausdom als cultuurmacht 301
§ 74. Schaduwzijden van het pausdom 304
§ 75. De pauselijke onfeilbaarheid vooreerst niet beleden . . . 308
§ 76. Het streven der pausen naar uitbreiding hunner macht . 310
§ 77. Het pausdom in een overgangstijd (1046—1073) 313
§ 78. Strijd tusschen wereldlijke en kerkelijke machten. Hendrik IV contra Gregorius VII 315
§ 79. Strijd tusschen wereldlijke en kerkelijke machten. Het Concordaat van Worms 317
§ 80. Eugenius III (1145—1153) en Arnold van Brescia . . . 319
§ 81. Frederik I Barbarossa (1152—1190) 320
§ 82. Innocentius III en Frederik II 321
§ 83. De pragmatieke sanctie van Lodewijk den Heilige (1269) 323
§ 84. Het canonieke recht. Ivo van Chartres 323
§ 85. Philips de Schoone contra Bonifacius VIII 326
§ 86. Verplaatsing van den pauselijken stoel naar Avignon. Val der Tempeliers 328
§ 87. Strijd tusschen wereldlijke en kerkelijke machten (vervolg). Lodewijk IV contra Johannes XXII 329
§ 88. Kritiek op het pausdom. Het Schisma 331
§ 89. De groote kerkvergaderingen 333
§ 90. De bedevaarten in de late middeleeuwen 334
§ 91. De kruistochten 336
§ 92. De leer der transsubstantiatie 337
§ 93. Hostie-wonderen 339
§ 94. Sacramentsvereering 341
§ 95. De Gothiek. Tijdperk van overgang 343
§ 96. Bloeitijd der Gothiek. Late Gothiek. Beeldhouwwerk . 343
§ 97. De Scholastiek 345
§ 98. Thomas van Aquino. Compendium theologiae, rec. F. J. H. Ruland. 347
§ 99. Eenige mystieken. Tauler 348

Blz.

§ 100. Eenige mystieken. Ruusbroec 350
§ 101. Opkomende kettervervolging en bisschoppelijke inquisitie 351
§ 102. Thomas van Aquino en de inquisitie 355
§ 103. Bestrijding der ketterij met het woord 355
§ 104. Bestrijding der ketterij met het oorlogszwaard 357
§ 105. Kennis van den kosmos 358
§ 106. Het Humanisme 360
§ 107. De strijd van het Humanisme 361
§ 108. De bloeitijd van het Humanisme 363
§ 109. Humanisme en nationalisme 364
§ 110. Het Humanisme en de Hervorming 365
§ 111. De Hollandsch-Vlaamsche kunst in het tijdperk van overgang 367
§ 112. De vroegrenaissance- en de hoogrenaissance-bouwkunst in Italië 368
§ 113. Renaissance- beeldhouw- en schilderkunst in Italië . . 370
§ 114. De renaissance buiten Italië, voornamelijk in Noord-Nederland 371
§ 115. Stichtelijke letterkunde in de late middeleeuwen . . . 373
§ 116. Stichtelijke letterkunde. Biblia Pauperum 374
§ 117. Stichtelijke letterkunde. Spiegel der behoudenis . . . 375
§ 118. Het leven van Jezus 376
§ 119. Geschriften ter eere van Maria 377
§ 120. De Historia Scolastica van Petrus Comestor en de Rijmbijbel van Maerlant 379
§ 121. Stichtelijke boeken voor geestelijken en kloosterlingen 379
§ 122. Stichtelijke boeken hoofdzakelijk voor leeken met het leerend element op den voorgrond 381
§ 123. De sterfkunst 383
§ 124. Biechtliteratuur. 384
§ 125. De aflaten en de aflaathandel 386

DERDE HOOFDSTUK

DE NIEUWERE TIJD

§ 126. De Waldenzen 391
§ 127. Joannes Wiclif 393
§ 128. Joannes Hus 395
§ 129. Hiëronymus Savonarola 397
§ 130. Joannes Pupper van Goch en Corn. Grapheus 398
§ 131. Desiderius Erasmus 400
§ 132. Frederik de Wijze 403

Blz.
§ 133. Joannes Tetzel 404
§ 134. Luther treedt tegen den aflaathandel op 406
§ 135. Een tijdperk van wederkeerige bestrijding in woord en geschrift 407
§ 136. Dagvaarding naar Rome. Luther voor Caietanus . . . 409
§ 137. De onderhandelingen met Von Miltitz 410
§ 138. Het twistgesprek te Leipzig 411
§ 139. Hoe Luther los werd van de Roomsche kerk 412
§ 140. Luther op den Rijksdag te Worms 414
§ 141. Melanchthon's „Loci communes" 416
§ 142. Belijdenisschriften der Luthersche kerk. De Augsburgsche geloofsbelijdenis 417
§ 143. Belijdenisschriften der Luthersche kerk. De Apologie 418
§ 144. Belijdenisschriften der Luthersche kerk. De Smalkaldische artikelen 420
§ 145. Belijdenisschriften der Luthersche kerk. De „Formula Concordiae" 421
§146. Eenige van Luther's denkbeelden 423
§ 147. Verschillende botsingen 424
§ 148. Zwingli. Oecolampadius. Bullinger 426
§ 149. Het Duitsche martelaarsboek van Ludwig Rabus . . . 428
§ 150. De Hervorming in Frankrijk. Algemeene karaktertrekken 430
§ 151. De Hervorming in Frankrijk 431
§ 152. De Hervorming in Frankrijk. Het Fransche martelaarsboek 434
§ 153. Johannes Calvijn. 435
§ 154. De Hervorming in Engeland. Algemeene karaktertrekken 439
§ 155. Belijdenisschriften der Anglikaansche kerk. Het „Book of Common Prayer". 443
§ 156. De Hervorming in Schotland en de Scandinavische rijken 445
§ 157. Op weg naar de godsdienstvrijheid 447
§ 158. Erasmus en de Nederlandsche Reformatie 451
§ 159. Stroomingen onder de Nederlandsche Hervormingsgezinden 453
§ 160. De denkbeelden der oudste Doopers 456
§ 161. Het Doopsgezinde martelaarsboek 459
§ 162. De geloofsbelijdenis van Angelus Merula 460
§ 163. Het Nederlandsche Gereformeerde martelaarsboek. Adriaen van Haemstede 462
§ 164. Joannes Anastasius Veluanus 464

Blz.

§ 165. Caspar Coolhaes 466
§ 166. Het Calvinisme. De synode te Dordrecht 467
§ 167. Het concilie van Trente 471
§ 168. Het Jansenisme 473
§ 169. De Oud-bisschoppelijke cleresie 475
§ 170. De Jezuïeten 478
§ 171. Bijzondere uitingen van godsdienstige geestdrift . . 480
REGISTER 483

HET OUD-CHRISTELIJK TIJDPERK

EERSTE HOOFDSTUK

HET OUD-CHRISTELIJK TIJDPERK

§ 1. De benaming

Het verdient de voorkeur te spreken van „geschiedenis des Christendoms" en niet van „kerkgeschiedenis". Op het verschil tusschen deze twee is gewezen door prof. Doedes te Utrecht, in zijne „Encyklopedie der Christelijke theologie". De hoogleeraren in de godgeleerdheid aan de universiteit te Leiden hebben de verandering voorgestaan. De minister van binnenlandsche zaken Heemskerk heeft in het ontwerp der nieuwe wet op het Hooger Onderwijs de bepaling opgenomen, dat onder de vakken die in de faculteit der godgeleerdheid onderwezen zouden worden, moest behooren: de geschiedenis des Christendoms. Bij de verdediging van zijn wetsvoorstel in de Tweede Kamer der Staten-Generaal had de minister het genoemde boek van prof. Doedes in de hand. De Staten-Generaal namen het voorstel aan. Dientengevolge is aan de vier openbare Nederlandsche universiteiten de „geschiedenis des Christendoms" een verplicht leervak geworden, in plaats van de „kerkgeschiedenis" (1876).

De voorstanders dier verandering beoogden zoowel eene beperking als eene uitbreiding. De geschiedenis des Christendoms wil voornamelijk zijn eene geschiedenis van den Christelijken godsdienst. Evenals in de beroemde serie van de „Voornaamste godsdiensten" een deel gewijd was aan den godsdienst van Zarathustra, andere deelen beschreven den godsdienst der Grieken, dien der Noormannen, den Islam, den godsdienst van Israël, zoo meende men dat er plaats moest zijn ook voor de ge-

schiedenis van het Christendom als godsdienst, als geestelijke beweging. Het was daarbij te doen om het inwendige van de zaak, om eene beschrijving en samenhangende verklaring van de godsdienstige stroomingen die de geschiedenis hebben beheerscht. Daarbij kon veel vervallen wat in de kerkgeschiedenis tot dusverre maar eene al te groote ruimte had ingenomen: de verdeeling der kerkgeschiedenis naar de verschillende landen, de behandeling der talrijke kerkelijke ambten en bedieningen, de opsomming der meer of minder belangrijke gebruiken, de levensbeschrijvingen van vele personen, de vermelding van vele plaatsen en jaartallen. Dit alles kon, indien niet geheel weggelaten dan toch tot den kleinsten omvang herleid worden.

Doch tevens bracht de bedoelde verandering de gelegenheid mede tot zekere gewenschte uitbreiding. Naast de Christenen die wegens hunne denkwijze rechtzinnig heetten, hebben te allen tijde anderen bestaan die als zoodanig niet erkend werden. Van oudsher werden zij als ketters bestempeld. Toch had men ook in deze kringen van afwijkende overtuiging den invloed van het Evangelie ondergaan. Ook zij hadden iets in zich opgenomen van den Christelijken geest. Men kan zeggen, dat de talrijke nuanceeringen die hen kenmerkten, een beeld geven van het veelzijdig karakter van het Christendom. Hebben sommigen van de besten zich niet, althans gedurende een deel van hun leven, geschaard aan de zijde van gemeenschappen die bij de meerderheid als kettersch golden? Voòr die talrijke groepen met afwijkende gevoelens had nu de „kerkgeschiedenis" eigenlijk geen plaats. Zij werden op zijn hoogst behandeld in een aanhangsel, als om duidelijk te maken, dat zij met de „Kerk" niets te maken hadden, slechts dwalingen en afwijkingen vertegenwoordigden. Ruimer is de geschiedenis des Christendoms. Zij heeft plaats voor allen die zich noemen naar Jezus, erkennen van hem te zijn uitgegaan, van hem de bezieling ontvangen te hebben.

Verder kan de geschiedenis des Christendoms zich bezighouden met nog andere stoffen, die in de kerkgeschiedenis niet tot haar recht kwamen of er slechts door zekere willekeur in wer-

den opgenomen; bijv. de geschiedenis der stichtelijke letterkunde en die der Christelijke kunst.

De stichtelijke letterkunde heeft zich er niet toe bepaald enkel te voorzien in de behoeften van het kerkelijke leven. Zij heeft niet enkel liturgische geschriften, preeken, hymnen en dergelijke voortgebracht. Maar hare ontwikkeling heeft zich over een veel uitgestrekter gebied verbreid. Talrijke didaktische werken heeft zij opgeleverd, die ten doel hadden in stichtelijken vorm godsdienstige kennis aan te kweeken: boeken voor de huiselijke godsdienstoefening, vrome lectuur voor de eenzamen, gebedenboeken, stichtelijke poëzie. Eene opzettelijke behandeling van zulke onderwerpen past volkomen in het kader van de geschiedenis des Christendoms, als eene der openbaringen van den Christelijken geest; maar het kader der kerkgeschiedenis was hiervoor te nauw.

De Christelijke kunst — welke vrucht van den Christelijken geest is liefelijker dan deze? Wat geeft duidelijker beeld van hetgeen er geleefd heeft in de harten van het Christelijk voorgeslacht dan de kunst? Doch de Christelijke kunst is alweder niet uitsluitend kerkelijke kunst. Zij heeft ook werken voortgebracht die niet moesten dienen voor het kerkelijke leven of voor de behoeften van den eeredienst. Als eene der heerlijkste uitingen van Christelijke bezieling verdient de Christelijke kunst eene eereplaats in de geschiedenis des Christendoms. En zonder haar zal iedere geschiedenis van het Christendom eene ernstige leemte vertoonen, omdat er in gemist wordt wat het Christendom tot luister heeft verstrekt. Daarentegen is het kader der kerkgeschiedenis hiervoor opnieuw te eng. Het blijkt duidelijk genoeg uit de omstandigheid, dat geen der bestaande werken over de algemeene kerkgeschiedenis aan de Christelijke kunst afzonderlijke hoofdstukken heeft gewijd. Het aantal onderwerpen die wel passen in de geschiedenis des Christendoms, maar niet in de kerkgeschiedenis, hebben wij nog niet uitgeput.

Het bovenstaande zij voldoende om de naamsverandering te rechtvaardigen.

Literatuur: *Commentarius brevis rerum in orbe gestarvm, ab anno salvtis*

M. D. vsque in annvm M. D. L. XXIIII. ex optimis quibusque Scriptoribus congestus, et nunc recèns non parùm auctus et locupletatus, per F. Lavrentivm Svrivm Carthvsianvm, Coloniae, M.D.LXXIIII; L. VON RANKE, *Zur Kritik neuerer Geschichtschreiber*, Leipz. 1824; J. C. W. AUGUSTI, *Denkwürdigkeiten aus der christlichen Archäologie*, Leipz. 1828, Bd. IX; M. GUIZOT, *Cours d'histoire moderne*, Brux. 1839; M. GUIZOT, *Histoire de la civilisation en France*, 49me leçon (in *Cours d'histoire moderne*, Brux. 1839); J. MICHELET, *Du prêtre, de la femme, de la famille*, Paris, 1845; W. MOLL, *Geschiedenis van het kerkelijke leven der christenen gedurende de zes eerste eeuwen*, Dl. I, Leijden, 1855; H. TH. BUCKLE, *History of the civilization in England*, Lond. 1858—'61, 2 voll.; R. FRUIN, *De onpartijdigheid van den geschiedschrijver*, Amsterd. 1860; C. SEPP, *Geschiedenis der theologie in Nederland* (1787—1858), 2de dr., Amsterd. 1860 (uitgeg. door Teyler's Godgeleerd genootschap); K. HASE, *Handbuch der protestantischen Polemik gegen die römisch-katholische Kirche*, Leipz. 1862; W. MOLL, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Arnhem en Utrecht, 1864—'71, met Register, 2 dln. in 5 stukken, 8°; W. MAURENBRECHER, *Über Methode und Aufgabe der historischen Forschung*, Bonn, 1868; B. TER HAAR, *De historiographie der kerkgeschiedenis*, Utr. 1870—'73, 2 dln., 8°; C. SEPP, *Geschiedkundige nasporingen*, Leid. 1872—'75, 3 dln., 8°; H. A. DES AMORIE VAN DER HOEVEN, *De cirkelgang der menschheid*, Voordracht, 's-Gravenh. 1876; P. LACROIX (le bibliophile Jacob), *Vie Militaire et Religieuse au moyen-âge*, Par. 1877; R. FRUIN, *Over de plaats, die de geschiedenis in den kring der wetenschappen inneemt* (in *Jaarboek der Rijks-Universiteit te Leiden*, 1877—'78); J. HERGENRÖTHER, *Handbuch der Kirchengeschichte*, Freib. i. B. 1879, Bd. I—III; *Les chroniques de Froissart*, éd. abr. par Mme DE WITT, née Guizot, Par. 1881; J. G. R. ACQUOY, *Kerkgeschiedenis en Geschiedenis van het Christendom*, Leid. 1882; C. DUFRESNE, dominus Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis*, ed. L. FAVRE, Niort, 1883—'87, 10 voll., 4°; C. SEPP, *Kerkhistorische studiën*, Leid. 1885, 8°; E. A. FREEMAN, *The methods of historical study*, Lond. 1886; C. SEPP, *Bibliotheek van Nederlandsche kerkgeschiedschrijvers*, Leid. 1886; H. GROTEFEND, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Hannover, 1891, 1898, 2 Bde. 4°; R. DAVIDSOHN, *Process wegen Fälschung einer päpstlichen Bulle 1216* (*Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, Bd. XIX (Hannov. 1893)); W. SCHMITZ, *Commentarii notarum tironianarum*, Leipz. 1893; F. VON THUDICHUM, *Die gefälschten Urkunden der Klöster Hirsau und Ellwangen* (*Württembergische Vierteljahrshefte für Landesgeschichte*, Neue Folge, Jahrg. II, (Stuttg. 1893)); J. G. R. ACQUOY, *Handleiding tot de kerkgeschiedvorsching en kerkgeschiedschrijving*, 's-Gravenh. 1894 (2de herziene en vermeerderde druk bewerkt door F. Pijper, 's-Gravenh. 1910); G. DIETRICH, *Systematisch geordnetes Repertorium der katholisch-theologischen Literatur, in Deutschland, Österreich und in der Schweiz seit 1700 erschienen*, Paderborn, 1895 folg.; H. GROTEFEND, *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit, für den praktischen Gebrauch und zu Lehrzwecken entworfen*, Hannover u. Leipzig, 1898; A. DIOMEDES KYRIAKOS, *Geschichte der Orientalischen Kirchen von 1543—1898*, Autorisierte Uebersetzung von E. Rausch, Leipz. 1902; F. LOOFS, *Symbolik oder christliche Konfessionskunde*, Bd. I (*Grundriss der Theologischen Wissenschaften*, Abth. XVI), Tüb. 1902; P. A. KLAP, *Beknopt leerboek der geschiedenis des Christendoms*, Amsterd. 1903; L. EMERY, *Introduction à l'étude de la théologie avec index bibliographique*, Lausanne, [1904]; P. ALBERS, *Handboek der algemeene kerk-geschiedenis*, Nijmegen, 1905—'07, 2 dln., 8°; F. PIJPER, *Kist, Moll en Acquoy, de grondvesters der Nederlandsche historische school* (in *Nederl. archief voor kerkge-*

schiedenis, Dl. IV, 's-Gravenh. 1906); E. BERNHEIM, *Lehrbuch der Historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*, 5te u. 6te Aufl., Leipz. 1908; F. FONCK, *Wissenschaftliches Arbeiten; Beiträge zur Methodik des akademischen Studiums*, Innsbrück, 1908 (in *Veröffentlichung des biblisch-patristischen Seminars*); *De Autobiographie van Willem Moll*, medegedeeld door F. PIJPER, (in *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. XI, 's-Gravenh. 1914); G. BUSKEN HUET, *Middeleeuwsche vervalsching* (in *De Gids 1914*, Jaarg. 78); H. HOLMQUIST, *Uit de nieuwere Nederlandsche kerkgeschiedkundige navorschingen* (in *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. XI, 's-Gravenh. 1914); J. LINDEBOOM, *De beteekenis van methodische geschiedvorsching voor de beoefening der Dogmengeschiedenis en der Zedekunde*, Rede, Leiden, 1914, 8°; H. TH. OBBINK, *Godsdienstwetenschap* (Dl. IV van het *Bijbelsch-Kerkelijk Woordenboek*), Gron. 1920; J. LINDEBOOM, *„Theologische Kerkgeschiedenis"* (in *Nederlandsch archief voor kerk geschiedenis*, N. S., Dl. XII, 's-Gravenh. 1916); A. EEKHOF, *Willem Moll, Predikant te De Vuursche (1837—1845)*, in *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. XII, 's-Gravenh. 1916.

§ 2. De verdeeling in tijdvakken

De verdeeling in tijdvakken moet dienen om het overzicht gemakkelijker te maken. Slechts wachte men zich er voor, aan welke verdeeling ook eene al te groote beteekenis te hechten. Immers de tijdgenooten zullen maar zelden hebben opgemerkt, dat juist in hun leven eene voorbijgaande periode werd besloten en eene nieuwe geopend. Ook zal het meermalen zijn voorgekomen, dat men waande getuige te zijn van den aanvang van een nieuw tijdperk, terwijl dit inderdaad niet het geval was. Op onze beurt kunnen wij evenzeer mistasten en een keerpunt zien waar het niet was. In het algemeen mag men aannemen, dat groote overgangen dikwijls zonder schokken, zelfs bijna onmerkbaar hebben plaats gehad. Aangezien evenwel de menschelijke geest een verloop van negentien eeuwen, waarin zeer veel afwisseling voorkwam, moeilijk kan omspannen, is het gewenscht zekere staketsels te plaatsen, waarbij de aandacht tot rust komen kan.

De hoofdindeelingen kunnen gemaakt worden bij het einde der zesde eeuw of het optreden van paus Gregorius den Groote, en bij de Hervorming.

Het aannemen van eene hoofdindeeling bij het einde der zesde eeuw is klassiek. Er bestaan ook goede redenen voor. Sedert lang heeft men de kerkvaders der eerste zes eeuwen als

rechtzinnig beschouwd, als getrouwe uitleggers der H. Schrift. De Augsburgsche geloofsbelijdenis heeft hiervan het voorbeeld gegeven. Behalve de Lutherschen waren vele Gereformeerden en bijna alle Anglikanen hetzelfde gevoelen in dezen toegedaan. Daarenboven: met Gregorius den Groote eindigt het tijdperk, waarin het Christendom den weldadigen, vormenden invloed van den klassieken geest vertoont. Vóór 600 zijn er nog Christelijke schrijvers wier beschaving een tegenwicht vormt tegen de opkomende barbaarschheid. Daarna heerscht voor geruimen tijd nacht en duisternis. In de derde plaats maakt men eene hoofdindeeling bij het einde der zesde eeuw, omdat omstreeks dien tijd de bisschop van Rome er in geslaagd is zich als hoofd der Christenheid te doen erkennen, niet alleen door het Westen maar ook door het Oosten.

Dat met de Hervorming een geheel nieuw tijdperk in de geschiedenis werd geopend, heeft het toenmaals levende geslacht ten duidelijkste gevoeld en zich daarin niet bedrogen. Nooit is ook eene breuk met het verleden van zoo groote beteekenis voorgekomen.

Het eerste tijdvak, loopende tot Gregorius den Groote, kan worden onderverdeeld bij keizer Konstantijn den Groote. De onderdrukking die de Christenen te lijden hadden vóór de regeering van dien keizer en de vrijheid die zij daarna genoten, vormen eene ontzagwekkende tegenstelling. De gewichtigste gevolgen waren er aan verbonden, niet alleen voor de uitbreiding van het Christendom, maar ook voor de innerlijke opbouwing daarvan. Sterke invloeden die het Christendom beheerscht hadden, verflauwden of verdwenen; daarentegen lieten nieuwe zich gelden.

Na de Hervorming heeft de vrede van Munster voor de Protestanten dezelfde beteekenis die de overgang van Konstantijn den Groote had voor de oude Christenen, nl. die van bevrijding. Voortaan zouden Lutherschen en Gereformeerden gelijke rechten hebben met de Roomsch-Katholieken. Daarom maken wij bij den vrede van Munster eene onderafdeeling. De periode die alsdan aanvangt loopt door tot het midden der achttiende

eeuw, d. w. z. tot den tijd toen de dogmatische stelsels der kerken hun gezag begonnen te verliezen. Het was de tijd eener nieuwe vrijmaking, ditmaal van elk leerstellig juk waaronder de voorgeslachten gebogen hadden. Engelsche, Fransche en Duitsche geesten ontmoetten elkander in het streven om oude banden los te maken en de menschheid te doen gaan op de wegen van zelfstandig onderzoek en nadenken. Ook humanitaire bewegingen, zooals de Zending en de strijd voor de afschaffing der slavernij, verkregen in dit tijdvak groote beteekenis. Totdat de negentiende eeuw aanbrak, die aan den eenen kant kritisch alles uiteenrafelde, elke overtuiging deed wankelen, aan den anderen kant eene sterke reactionnaire strooming te zien gaf, een terugkeer tot de oude paden.

Literatuur: A. HARNACK, *Die Chronologie der alt-christlichen Litteratur bis Eusebius*, Leipz. 1904, Bd. II.

§ 3. De Oud-Christelijke letterkunde

De Oud-Christelijke letterkunde strekt zich uit van den aanvang der Christelijke geschiedenis tot het laatste vierendeel der tweede eeuw. Zij omvat reeds een groot aantal geschriften. Tezamen leggen deze een merkwaardig getuigenis af omtrent de beweging, door Jezus Christus gewekt. Eene beweging toch die in zoo korten tijd zulk eene rijke letterkunde voortbrengt, moet wel krachtig zijn.

Tot de bedoelde letterkunde behooren: evangeliën; handelingen van apostelen en martelaren; zendbrieven; openbaringen; apologieën of pleitredenen; boeken, gewijd aan de Christelijke leer.

Naast de vier kanonieke evangeliën hebben een groot aantal andere bestaan. Zij zijn later in vergetelheid geraakt. Alleen fragmenten bleven er van over. — Van het Evangelie naar de Egyptenaren bezitten wij slechts enkele volzinnen, voor het meerendeel bewaard bij Clemens Alexandrinus. Het schijnt afkomstig uit een ascetischen kring, waar men tobde over de

vraag of het leven wel de moeite van het leven waard is. Men meende zich hierbij op een woord van Jezus te kunnen beroepen. Op de vraag toch van zekere Salome: „Tot wanneer zal de dood heerschen?" zou de Heere Jezus geantwoord hebben: „Zoolang de vrouwen voortgaan kinderen te baren". Praktische opheffing van het verschil tusschen mannelijk en vrouwelijk zou zijn ideaal zijn geweest. — Van het Evangelie volgens de Hebreërs is meer overgebleven. Het was geschreven in het Chaldeeuwsch en Syrisch, maar met Hebreeuwsche letters. Van den oorspronkelijken tekst is echter nauwelijks iets meer te vinden. Wel heeft Hiëronymus een groot aantal citaten in het Latijn vertaald en in verschillende van zijne werken opgenomen. Ook Irenaeus en Eusebius hebben kleine stukjes in vertaling bewaard. De Christenen uit de Joden, daaronder de Ebionieten, hielden zich voornamelijk aan dit evangelie, terwijl zij de brieven van Paulus verwierpen. Waarschijnlijk huldigden zij ten opzichte van de zedentucht het milde standpunt, medebrengende dat een Christen na den Doop nog meer dan eenmaal voor groote zonden vergiffenis verkrijgen kon. Jezus toch zou gezegd hebben, dat zelfs in de profeten, nadat zij met H. Geest gezalfd waren, zondige neigingen zich deden gelden. Verder vermeldt dit evangelie verschijningen van den herrezen Heiland aan Jakobus en aan Petrus, de strekking hebbende om hen te overtuigen, dat hij met een echt stoffelijk lichaam is opgestaan. Men ziet dat nog wel anderen dan Thomas hieraan getwijfeld hebben. — Van het Evangelie van Petrus is in 1892 een belangrijk brokstuk teruggevonden. Ofschoon meerendeels overeenstemmende met de leer die bestemd was de orthodoxe katholieke leer te worden, verried het toch op enkele bladzijden zijne herkomst uit de kringen der Doceten. Dezen waren het vooral die aannamen, dat Christus de Heer maar een schijnlichaam bezeten had. Dit zal de reden geweest zijn waarom het Petrus-evangelie straks niet meer werd gelezen, zoodat in de dagen van Eusebius niemand het meer aanhaalde. Het behelst eenige bijzonderheden uit de geschiedenis van Jezus' lijden en sterven, die elders ontbreken. Petrus bijv. sprekende in den eer-

sten persoon, verhaalt van zichzelf, dat hij met de overige apostelen na de kruisiging heeft gevast, rouw bedreven en geweend nacht en dag tot den sabbat. Ook nog later komt Petrus op den voorgrond, nl. na de kruisiging, als hij en zijn broeder Andreas hunne linnen kleederen medenemen en naar de zee gaan. Hebben wij hier te doen met de eerste schakel der traditie die aan Petrus den voorrang boven de anderen heeft verleend? Nog zij gewezen op eene bijzonderheid in de Opstanding, waarbij Jezus aan weerskanten door een engel ondersteund wordt, terwijl achter hem een groot kruis volgt — een kruis dat zelfs spreken kan. Misschien bevat het eene aanwijzing, dat de aanwending van het kruisteeken als gebruik onder de Christenen ouder is dan men op grond van andere gegevens wel zou kunnen denken. — Nog dienen in dit verband genoemd te worden eenige „Woorden van Jezus", in 1898 door Grenfell en Hunt te Oxyrynchus gevonden. Een ascetischen trek vertoont het tweede woord: „Als gij door vasten niet afsterft aan de wereld, zult gij het koninkrijk Gods niet vinden; en als gij op sabbat geen sabbat viert, zult gij den Vader niet zien". Eenigszins pantheïstisch klinkt: „Licht een steen op, dan zult gij mij vinden; kloof het hout, en aldaar zal ik zijn". — Tal van evangelie-fragmenten moeten hier onbesproken blijven. Hetzelfde geldt van de zoogenaamde Apokriefe evangeliën, zooals het Protevangelium van Jakobus, het Evangelie van Thomas, het Evangelie van Jezus' kindsheid, enz. Zij werden eerst teboekgesteld in de vierde eeuw en later. Het kan echter niet worden ontkend, dat zij in de middeleeuwen druk gelezen zijn en veel invloed hebben geoefend. Menige vrome middeleeuwsche traditie gaat op een van deze Apokriefe evangeliën terug.

Bronnen:

Evangelia apocrypha, ed. C. Tischendorf, Lips. 1853; *Evangeliorum secundum Hebraeos, secundum Petrum, secundum Aegyptios, Matthiae Traditionum, Petri et Pauli praedicationis et actuum, Petri Apocalypseos, Didascaliae apostolorum antiquioris quae supersunt addita Doctrina XII Apostolorum et libello qui appellatus „Duae viae" vel „Iudicium Petri"*, coll. A. Hilgenfeld, Lips. 1884; ook in het *Novum Testamentum extra canonem receptum*, ed. A. Hilgenfeld, Lips. 1884; *The Akhmîm fragment of the Apocrypha Gospel of St. Peter*, ed. by H. B. Swete, Lond. 1893; *Anti-*

legomena ; Die Reste der ausserkanonischen Evangelien und urchristlichen Ueberlieferungen, herausgeg. u. übersetzt von Erw. Preuschen, Giessen, 1905; *Evangelien*, herausgeg. von E. Klostermann (in de *Kleine Texte für theologische Vorlesungen*, herausgeg. von H. Lietzmann, *Apocrypha*, II), Bonn, 1910; *De apocryfe evangeliën, benevens de Geschiedenis der Apostelen van Pseudo-Abdias, volgens de uitgave van Fabricius, Thilo en Borberg, overgezet en met aanteekeningen voorzien*, 's-Gravenh. 1849; *Evangeliën buiten het Nieuwe Testament*, door W. H. van de Sande Bakhuyzen, Leiden, 1907 (in de *Oud-Christelijke geschriften in Nederlandsche vertaling*, I).

Naast de kanonieke Handelingen der apostelen hebben een aantal geschriften van overeenkomstigen aard bestaan. Voor het meerendeel zijn zij verloren gegaan. Bewaard bleven o.a. eenige „akten" van martelaren en martelaressen. Als voorbeeld kunnen de zeer oude „akten" van Paulus en Thekla dienen. Het heet dat Paulus in eene woning te Ikonium preekte over God, de liefde, het geloof in Christus. Daarbij sprak hij met gloeiende geestdrift over de onthouding en over den ongehuwden staat. De maagd Thekla luisterde aan het raam, en werd door het laatste dermate medegesleept, dat zij hare verloving verbrak en besloot in den ongehuwden staat levenslang te volharden. Hierdoor werd zij het slachtoffer eener meedoogenlooze vervolging. Behalve de verheerlijking der ascese treft men hier ook reeds aan, dat de zaligen in den hemel geacht worden te bidden voor de levenden. — Een soortgelijk geschrift is „Het martelaarschap van Polykarpus". Dit werk kenmerkt zich door eene vurige aanprijzing van het martelaarschap. De schrijver is overtuigd, dat de geloofsgetuigen „door Christus werden bijgestaan; enkel lettende op zijne genade, hebben zij het aardsche leed gering geacht, daar zij in een uur de eeuwige straf afkochten. Slechts hielden zij voor oogen dat zij het eeuwige, onuitblusschelijke vuur moesten ontvlieden. Met het oog des geestes daarentegen staarden zij naar omhoog op de goederen die bewaard worden voor hen die volhard zullen hebben; goederen zóó schoon als geen oor heeft gehoord, geen oog heeft gezien en in geen menschenhart is opgeklommen". Dat sommigen het martelaarschap vrijwillig zoeken, wordt echter door dezen schrijver afgekeurd. Zijn werk bevat eene duidelijke aanwij-

zing van het opkomen der reliekenvereering. — Aan het „Martelaarschap van Polykarpus" is dat van Justinus Martyr verwant. Men ziet hier dat de godsleer alles beheerscht. De tegenstelling tusschen heidendom en Christendom is: veelgodendom aan den eenen kant en aanbidding van den eenen waren God aan den anderen kant. Verder vernemen wij hier, dat de Christenen nog geen vaste vergaderplaats bezitten, maar samenkomen waar eene geschikte gelegenheid bestaat, daar toch de God der Christenen aan geen plaats gebonden maar onzienlijk is, den hemel en de aarde vervult en allerwege door de vromen aangebeden en verheerlijkt wordt. Ook hier valt een begin op te merken van reliekenvereering, daar de Christenen de lijken van Justinus en eenige anderen die met hem den marteldood stierven, heimelijk wegnamen en op eene geschikte plaats bestelden, waartoe de genade van Christus den Heer hen bijstond.

Bronnen:

Acta Pauli et Theclae, primum edita, tam Graece quam Latine, in het *Spicilegium patrum,* ed. J. E. Grabius, Oxoniae, 1714, Tom. I, p. 95—119; ook in de *Acta Apostolorum apocrypha,* ed. R. A. Lipsius et M. Bonnet, Lips. 1891, P. I; *Martyrium sanctorum Martyrum Iustini Charitonis Charitus Evelpisti Hieracis Paeonis et Liberiani qui passi sunt Romae,* in *Iustini Opera,* rec. J.C. Th. Otto, Ienae, 1879, Tom. II, p. 266—278; *Acta primorum martyrum sincera et selecta opera et studio Theodorici Ruinart,* Amstelaed. 1713, fol.; Alb. Ehrhard, *Die Griechischen Martyrien, Rede bei der ersten Jahresversammlung,* Strassb. 1907 (in de *Schriften der wissenschaftlichen Gesellschaft in Strassburg).*

De schrijvers van Openbaringen houden zich bezig met onthullingen aangaande de toekomst. Van een aantal dezer geschriften zijn alleen nog maar de titels bekend. De Openbaring van Johannes, waarmede het N. T. besloten werd, was waarschijnlijk de belangrijkste en meer dan eenige andere oorspronkelijk van inhoud. In verscheidene toch waren Joodsche en Christelijke elementen dooreengemengd. In 1892 werd een aanzienlijk fragment van de Openbaring van Petrus bekend. De apostel Petrus treedt ook hier weder op den voorgrond, daar een gesprek tusschen Christus den Heer en Petrus wordt medegedeeld. Het

grootste gedeelte van het voorhanden fragment wordt ingenomen door eene beschrijving van de oorden der zaligheid en der straf. Vooral de strafplaats wordt uitvoerig en met levendige kleuren geschilderd. De folteringen waaraan mannen en vrouwen onderworpen worden zijn griezelig en wreed. Zij getuigen van eene duistere verbeeldingskracht. Men kan in deze schildering den eersten vorm zien van eene kunstuiting, die in de middeleeuwen steeds weder naar voren komt. Het tafereel wordt slechts ingewikkelder, uitvoeriger. In later eeuw wordt het onderwerp zoowel met het penseel als met de pen behandeld (Signorelli, Dante, Lukas van Leiden).

Tot de Openbaringen behoort de Herder van Hermas. Is dat dezelfde Hermas als die bedoeld wordt in Romeinen XVI : 14? Volgens de traditie moet hij een broeder geweest zijn van Pius I, bisschop van Rome (140—155). Zijn werk is verdeeld in visioenen, geboden en gelijkenissen. Juister zou het zijn te zeggen: het bestaat uit vijf visioenen, waarvan de laatste overgaat in een moraliseerend gedeelte en besloten wordt door gelijkenissen. Bij de uitlegging van visioenen en gelijkenissen speelt een Herder, d. w. z. een engel des Heeren, eene groote rol. De schrijver ontvangt openbaringen van eene oude vrouw, waarmede de Kerk bedoeld wordt. Zij hebben voornamelijk betrekking op den bouw van een hoogen toren, waarvoor de geloovigen als bouwsteenen dienen. De kunstelooze vorm van dit geschrift komt inzonderheid hierdoor aan het licht, dat de auteur ook onder het bouwwerk de Kerk verstaan wil hebben. Het voornaamste onderwerp waarover gehandeld wordt, betreft de boete en bekeering. Hermas houdt het midden tusschen twee partijen, waarvan de eene aan de geloovigen na den Doop geen boete voor begane zonden meer wil toestaan, de andere voor herhaalde boetedoening de deur openzet. Volgens hem mag nog eenmaal boete worden toegestaan. Hij kleedt dit in dezen vorm, dat de steenen die eerst niet waardig waren in den toren te worden opgenomen, er toch nog eene plaats aan mochten vinden. Het is duidelijk, dat de Christenen in zijne dagen leven onder den druk eener geloofsvervolging, en dat hen de groote vraag

bezighoudt, of de afvalligen weder in de Kerk mogen worden opgenomen; verder zijn hunne blikken gericht op den grooten nood die nog komen zal. De schrijver wijst de kenmerken aan van den waren, en waarschuwt tegen den valschen „profeet". Hij legt grooten nadruk op de eenheid der Kerk. De rots (petra) waarop zij gebouwd wordt, is niet Petrus, maar Christus. Een ascetische trek openbaart zich in de aanprijzing van de wereldvlucht. Men vindt bij Hermas reeds het begin van de leer der overtollige goede werken; de ware vrome kan niet alleen zichzelf maar ook anderen behouden. Tegenover het ijdele vasten dat tot niets dient, stelt hij het ware vasten. Het bestaat hierin, dat men zich onthoudt van kwaad en God dient met een rein hart. De ware bekeering is volgens hem een godsgeschenk. Van de sacramenten gewaagt hij alleen van den Doop.

Bronnen:

Hermae Pastor graece addita versione latina, rec. O. de Gebhardt, A. Harnack, Lips. 1877 (*Patrum apostolicorum opera*, fasc. 3), p. 2—271; bij A. Hilgenfeld, *Novum Testamentum extra canonem receptum*, Lips. 1884, p. 1—137.

Van de oudste boeken, die meer uitsluitend gewijd waren aan de Christelijke leer, is ternauwernood een enkel werk gaaf en ongeschonden tot ons gekomen. Eene groote aanwinst voor deze letterkunde was de Leer der twaalf apostelen, in 1883 door Bryennius ontdekt. Zij vormt een afgerond geheel. Behalve van den Doop gewaagt zij ook van het Avondmaal. Naast den Doop door onderdompeling kent zij den Doop door besprenkeling. Ook tweeërlei Doopformule vermeldt zij, nl.: „in den naam des Vaders en des Zoons en des Heiligen Geestes" en enkel: „in den naam des Heeren".

Bij de behandeling van het Avondmaal geeft zij eenige gebeden op, het begin van eene liturgie. Wie zich schuldig weet, moet vóór de deelneming aan het Avondmaal zijne zonden belijden en zich bekeeren. Deze zondenbelijdenis heeft plaats in de vergadering der gemeente. In de wekelijksche samenkomst op den Zondag wordt vóór de viering van het Avondmaal eene zondenbelijdenis door de geheele gemeente herhaald. Eerst

wordt de Wijn genuttigd en daarna het Brood. Wie zich slecht gedraagt ten opzichte van zijnen naaste, wordt van het verkeer buitengesloten. Er is dus een begin van den ban en van de mijding. De gemeente schijnt voornamelijk uit handwerkslieden te bestaan. Wie geen ambacht uitoefent of niet werkt, wordt in de gemeenschap der geloovigen niet geduld. De predikers reizen blijkbaar rond van plaats tot plaats. Tegen valsche profeten of apostelen wordt evenals in den Herder van Hermas gewaarschuwd. Zet zich een prediker voorgoed bij eene gemeente neder, dan wordt in zijne inkomsten voorzien door de opbrengst van tienden. De wijding van bisschoppen en diakenen berust bij de vergadering der geloovigen. De schrijver keurt het eten van afgodenoffer af en kent in dit opzicht geen middelweg. Ook veroordeelt hij het waarnemen van de vlucht der vogelen, het bezigen van tooverformules, het letten op den stand der planeten en de Duivelbanning; hetwelk alles leidt tot afgoderij. Onder de grove zonden die hij opnoemt behoort het dooden van ongeboren kinderen. Het ideaal van den schrijver is de gemeenschap van goederen. Hij pleit voor eene humane behandeling van slaven, omdat zij hopen op denzelfden God.

Alles is er aan gelegen gereed te zijn tegen het naderend einde: de ure waarin de Heer komen zal weet men niet. Alsdan zal de opstanding der dooden plaats hebben, maar niet van allen; enkel van de geloovigen.

Bronnen:

Doctrina XII Apostolorum, o. a. uitgegeven door J. J. Prins, Lugd. Bat., 1884; onder den titel: *Die Lehre der zwölf Apostel*, door A. Harnack, Leipz. 1884 (in de *Texte und Untersuchungen*, Bd. II); als: *The Teaching of the Apostles with fascimile Text and Commentary* by J. Rendel Harris, London—Baltimore, 1887, 4°; H. U. Meyboom, *De leer der twaalf apostelen*, in het *Theologisch Tijdschrift*, onder redactie van F. W. B. van Bell, enz., Leiden, 1885, XIX[de] jaarg. (Nederlandsche vertaling).

Het Testament van Abraham bevat eene beeldrijke beschrijving van den hemel en van de toelating of afwijzing der zielen bij de poort daarvan. Het is het model van vele soortgelijke beschrijvingen in de middeleeuwen. De zielen worden hier gewo-

gen. Men neemt aan, dat het werk nog in de tweede eeuw in Egypte ontstaan zal zijn. Waarschijnlijk is de tekst in de middeleeuwen vervormd. Het oudste handschrift is eerst uit de 14[de] eeuw. Het geheel is van moralistische strekking. Een psychologische trek in het geschrift is hierin gelegen, dat Abraham, hoe gehoorzaam ook, zelfs na het aanschouwen van 's hemels heerlijkheid, weigert te sterven. Men ontmoet hier het bidden voor de zielen der afgestorvenen.

Bronnen:

The Testament of Abraham, the Greek text now first edited by Montague Rhodes James, with an Appendix by Barnes, Cambr. 1892, in de *Texts and Studies*, ed. by J. Armitage Robinson, Vol. II, n°. 2; *Apocrypha anecdota, a collection of thirteen apocryphal books, now first edited* by Montague Rhodes James, Cambr. 1893 (in de *Texts and Studies*, Vol. II, n°. 3).

De Oden van Salomo, in 1909 door Rendel Harris teruggevonden, zijn waarschijnlijk een Joodsch Psalmboek uit de eerste eeuw onzer jaartelling, omstreeks het j. 100 door Christenhand omgewerkt. Uit de 42 liederen spreekt eene mystieke vroomheid. De liefde tot God, het leven in en met Hem vormen schering en inslag. Vele uitdrukkingen doen denken aan de kanonieke psalmen. Wonderlijke beelden komen hier voor. Er wordt o.a. gesproken van de melk uit de beide borsten des Vaders, waarmede de geloovige gedrenkt wordt. Het Joodsche element in dit Psalmboek is overheerschend, het Christelijke element slechts zwak.

Bronnen:

The Odes and Psalms of Solomon, now first published from the Syriac version, by J. Rendel Harris, Cambr. 1909; *Ein Jüdisch-Christliches Psalmbuch aus dem ersten Jahrhundert, aus dem Syrischen übersetzt* von J. Klemming, bearbeitet und herausgegeg. v. A. Harnack, Leipz. 1910 (in de *Texte und Untersuchungen*, 3te Reihe, Bd. V (XXXV), Heft 4).

De Brieven en de Pleitredenen verdienen eene afzonderlijke behandeling.

Literatuur: CAVE, *Scriptorum ecclesiasticorum Historia literaria*, Lond. 1688, T. I; J. B. PITRA, *Spicilegium Solesmense*, Par. 1852—'58, 4 tomi, 4°; A. C. DUKER en W. C. VAN MANEN, *Oud-Christelijke letterkunde, De geschriften*

der apostolische Vaders, Amsterd. 1871, 2 dln., 8°; J. F. BOISSONADE, *Anecdota graeca*, Paris, 1883, Vol. V; *Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur*, herausgeg. von O. VON GEBHARDT und A. HARNACK, Ite und IIte Reihe, Leipz. 1883—1908, 30 Bde.; IIIte Reihe, herausgeg. von A. HARNACK u. C. SCHMIDT, sedert 1907, Bd. XXXI folg.; *Sammlung ausgewählter kirchen- und dogmengeschichtlicher Quellenschriften als Grundlage für Seminarübungen*, herausgeg. von G. KRÜGER, Tüb. u. Leipz., 1890 folg.; J. RENDEL HARRIS, *A study of Codex Bezae*, in *Texts and Studies*, ed. J. Armitage Robinson, Vol. II, 1, Cambr. 1891; *Texts and Studies, contributions to biblical and patristic literature*, ed. by J. ARMITAGE ROBINSON, Cambr. 1891 seq.; L. COHN, *Researches on Philo of Alexandria*, in *The jewish Quarterly Review*, Lond. 1893, Vol. V; F. C. CONYBEARE, *Excursions on the Philonean authorship*, achter zijne tekstuitgave: *Philo about the contemplative life, critically edited*, Oxf. 1895, 8°; F. C. CONYBEARE, *The key of truth, a manuel of the Paulician church of Armenia, the Arminian text edited and translated*, Oxf. 1898; J. RENDEL HARRIS, *The Annotators of the Codex Bezae, with notes on the sortes sanctorum*, Lond. 1901; H. LIETZMANN, *Kleine Texte für theologische Vorlesungen und Uebungen*, N°. 1—145, Bonn, 1903—1920; F. CRAWFORD BURKITT, *Early easter christianity ; St. Margaret's lectures 1904 on the Syriac-speaking church*, Lond. 1904; E. PREUSCHEN, *Antilegomena ; die Reste der ausserkanonischen Evangeliën und urchristlichen Ueberlieferungen*, herausgeg. und übersetzt, 2te Aufl., Giessen, 1905; W. H. VAN DE SANDE BAKHUYZEN, *Het Evangeliefragment van Fayoum*, in *Theologisch Tijdschrift*, 40ste Jaarg., Leid. 1906; *Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche vertaling* (onder red. van H. U. MEYBOOM), Leid. 1906 volg., gr. 8°, waarin o. a : W. H. VAN DE SANDE BAKHUYZEN, *Evangeliën buiten het Nieuwe Testament*, Leid. 1907; H. U. MEYBOOM, *Kerkgeschiedenis van Eusebius Pamphili*, Leid. 1908.

§ 4. De brieven

Een vrij groot aantal geschriften der Oud-Christelijke letterkunde is tot ons gekomen als brieven. Voor een deel zijn het werkelijke brieven geweest, waarvan de schrijvers zich bediend hebben om aan de geadresseerden iets mede te deelen, hen te vermanen of te vertroosten. Voor een ander deel werd de briefvorm slechts gekozen, omdat men dien het beste voermiddel achtte tot het verbreiden van zekere inzichten, het voordragen van bepaalde opvattingen en gevoelens. De eerste groep vertoont dus een persoonlijken stempel; bij de tweede wordt de persoonlijke stempel gemist. Tot de eerste groep behooren in het N. T. dertien brieven die terecht of ten onrechte op naam van Paulus staan. De Hebreërbrief behoort tot de tweede; ook de zeven zoogenaamde Algemeene zendbrieven worden er toe gerekend. Buiten het N. T. moet de eerste brief van Clemens worden gerangschikt bij de eerste groep, de brief van Barnabas

bij de tweede. Bij sommige is het moeilijk vast te stellen, waar zij moeten ondergebracht worden, zooals bij de Zeven brieven van Ignatius. Hetzelfde geldt van den brief der martelaren van Vienne en Lyon tijdens de geloofsvervolging onder Markus Aurelius.

De zoogenaamde eerste brief van Clemens is eigenlijk door de gemeente te Rome gericht tot de gemeente te Korinthe. Volgens de traditie is hij evenwel opgesteld door Titus Flavius Clemens, bisschop van Rome, oom van keizer Domitianus, in het j. 96 als martelaar gestorven. Het stuk laat zich aangenaam lezen en vertoont hier en daar de sporen eener klassieke vorming, bijv. waar gewag gemaakt wordt van de Danaïden en de Dircae, die (als verscheidene vromen) het slachtoffer geweest zijn van nijd, vele en zware straffen hebben geleden, den vasten weg van het geloof gevonden en, ofschoon zwak van lichaam, eene schoone belooning verworven hebben. Verder beroept de schrijver zich uitdrukkelijk op voorbeelden van heidenen. Hij gewaagt van vele koningen en vorsten die, in een tijd van pestziekte hiertoe door eene godspraak bewogen, zichzelven hebben overgegeven in den dood om door hun eigen bloed hunne burgers te redden. Deze koningen worden met niemand minder dan den Heer zelf vergeleken. Het bloed van Christus toch is volgens den brief voor onze behoudenis vergoten.

Dat bij den opsteller of de opstellers van den brief eene vrij groote mate van ontwikkeling aanwezig was, blijkt ook hieruit dat zij bekend waren met de beginselen der kosmografie. Zij wisten dat de aarde eene bolvormige gedaante heeft en dat er tegenvoeters bestaan. Slechts zijn wij volgens hen van die tegenvoeters door een onoverkoombaren oceaan gescheiden. Maar zij zijn overtuigd dat gindsche „werelden" door dezelfde goddelijke wetten bestuurd worden als de onze.

Vele nakomelingen van Jakob — aldus de brief — zijn met grootheid en eer bekleed, niet wegens hunne werken of hunne rechtvaardige daden, maar door Gods wil. Desgelijks wij, door Zijnen wil in Christus geroepen, worden niet door onszelven

gerechtvaardigd, niet wegens onze wijsheid of kennis of vroomheid, niet wegens onze werken zij het ook met reine bedoeling verricht, maar alleen door het geloof, door hetwelk de almachtige God van eeuwen her alles heeft gerechtvaardigd. Die geloovigen zijn dan ook Gods uitverkorenen. Wel wordt eene opstanding der dooden verwacht, maar (evenals in den Herder van Hermas) alleen van deze geloovigen.

Naar het model van Israël's hiërarchie moet ook de Christelijke worden ingericht. Ieder heeft zijn plaats en werk. Aan den hoogepriester is een bepaald gedeelte van den eeredienst opgedragen; aan de priesters is eene eigen plaats aangewezen; de Levieten zijn weder belast met afzonderlijke diensten. De leek is gebonden aan de bepalingen voor de leeken. Op gelijke wijze behooren de Christenen, ieder in zijn eigen rang, God te verheerlijken, ieder blijvende binnen de grenzen van zijn ambt. De Apostelen stelden in de gemeente bisschoppen en diakenen aan en zorgden zelfs voor bekwame opvolgers. (Bisschoppen en presbyters worden in dezen brief bijna nog vereenzelvigd.) Het is dus niet de gemeente die ze aanstelt; ook mogen zij niet lichtvaardig door de gemeente worden afgezet. Blijkbaar is de aanleiding tot het schrijven van den brief gelegen in een twist, die te Korinthe uitbrak en waarin een of meer van de bisschoppen of presbyters door eene bepaalde partij uit hun ambt gestooten waren. De brief is derhalve eene dikwijls herhaalde opwekking tot eendracht, daar wij immers één God hebben, één Christus en één geest van genade die over ons is uitgestort. Daarentegen bestaat het ergste kwaad dat eene Christen-gemeente overkomen kan in twist en tweedracht. Hierbij is aansporen tot het bewaren der eenheid voor de schrijvers van dezen brief hetzelfde als aansporen tot gehoorzaamheid aan de gestelde geestelijke overheden. Men kan dus zeggen dat dit stuk een stadium vertegenwoordigt van de ontwikkeling van het Katholicisme.

Een schoon formulier-gebed voor de vergaderde Christelijke gemeente is er in bewaard bebleven,

De schrijver van den brief die op naam van Barnabas staat,

was geen geboren Christen, maar was tot het Christendom overgegaan. In hetzelfde geval verkeerden de lezers die hij zich voorstelde. Vandaar dat hij hun schrijven kon: „De woonstede onzes harten was vroeger verdorven en zwak, zoodat het in waarheid kon heeten een tempel met handen gemaakt. Immers het was vol afgoderij, een huis van demonen, omdat wij deden wat Gode mishaagde".

In het algemeen noemt hij de dagen slecht, terwijl de Booze heerschappij voert over de tegenwoordige eeuw. Hij is echter overtuigd, dat deze bedeeling ten einde spoedt, dat de laatste strijd aanstaande is.

De schrijver maakt ons getuige van de beweging die leidt tot de volstrekte scheiding tusschen Joden en Christenen. Voor wie is het Godsverbond bestemd, voor de Christenen of voor de Joden? Kennelijk voor de eersten, daar de Joden het door hun onwaardig, afgodisch gedrag voor altijd verbeurd hebben.

Ten opzichte van het Oude Testament en het Jodendom vertegenwoordigt de schrijver een radikaal standpunt. Hij bepleit afschaffing van den sabbat. Daarvoor wil hij de Zondagsviering in de plaats zien gesteld. De tempel is volgens hem overbodig geworden. God wil slechts woning maken in reine harten. Als wij vergeving van zonden verkregen hebben en inwendig vernieuwd zijn, wil God in ons binnenste wonen. Ook de offers op het altaar moeten eindigen. Door alle profeten heeft God verkondigd, dat Hij geen behoefte heeft aan brandoffers of zoenoffers of welke offeranden ook. Wat moet er voor in de plaats treden? Het offer van een rein hart, geloof, gehoorzaamheid, lankmoedigheid en zelfbeheersching.

Ook volgens den schrijver strekte de dood van Christus tot vergeving van onze zonden. Hiertoe heeft de Heer verdragen dat zijn vleesch aan het verderf werd overgegeven, opdat wij door de vergeving onzer zonden geheiligd zouden worden, d. i. door de besprenging met zijn bloed. Uitvoerig stelt hij in het licht, dat dit lijden door de profeten voorzegd is. Dit geschiedde, opdat wij zouden weten wien wij hebben te danken en te loven. „Indien", zoo luidt het, „de Zoon Gods, Heer zijnde en be-

stemd om levenden en dooden te oordeelen, heeft geleden, opdat de slagen die hij ontving ons levend zouden maken, laat ons dan gelooven, dat de Zoon Gods alleen heeft kunnen lijden om onzentwil". Ook dat hij gekruisigd werd verheelt de schrijver niet. Trouwens de kruisdood is eveneens in het O. T. aangekondigd. De offerande van Izaäk is de type of de voorafschaduwing van Christus' lijden. Soortgelijke typologische verklaringen nemen het grootste deel van den brief in.

De roode koe in Num. XIX is een type van Christus. „Mannen wier zonden groot waren, moesten eene vaars offeren, haar slachten en verbranden. Kinderen moesten dan de asch opnemen en in kruiken doen. Verder moesten zij een rooden draad om hout wikkelen (ziehier weder een type van het kruis), hysop nemen en er het volk een voor een mede besprengen, opdat zij gereinigd zouden worden van hunne zonden". Elke bijzonderheid heeft nu volgens den schrijver hare beteekenis. Het voornaamste komt hierop neder dat de koe Christus is.

Als Mozes de armen opheft in den slag tegen de Amalekieten, is dit een type van het kruis. Niet anders moet de beteekenis van de Koperen slang verstaan worden. Het verbod van het eten van onreine dieren moet niet letterlijk worden opgevat. Het wil zeggen dat men zich onthouden moet van het verkeer met verdorven lieden, die in den voorspoed God vergeten en Hem slechts aanroepen in den tegenspoed, die leven van diefstal en roof, kortom die zich doorloopend goddeloos gedragen.

Van de sacramenten vermeldt de brief alleen den Doop. Hij brengt hem in het nauwste verband met het kruis. Heeft de Heer in het O. T. iets omtrent den Doop en het kruis geopenbaard? Ja. Omtrent het water heeft hij aan Israël geschreven, dat zij den Doop, die vergeving van zonden brengt, niet zullen ontvangen. Doop en kruis worden vereenigd, waar hij zegt: „Zalig zij die hopende op het kruis zijn afgedaald in het water". Hiermede wordt bedoeld, dat wij bedekt met zonden en onreinheid in het water afdalen en er uit opklimmen met een nieuw hart, vruchten der bekeering dragende als een boom die aan

het water geplant is, terwijl wij in den geest onze vrees en hoop gevestigd hebben op Jezus.

De Brieven van Ignatius bestaan in eene korte en in eene lange recensie. De korte wordt als de meest oorspronkelijke beschouwd. De brieven zijn gericht tot zes gemeenten en tot Polykarpus. Het heet dat zij geschreven zijn door Ignatius, bisschop van Antiochië in Syrië, op reis naar Rome, waar hij zich heen begaf in het vooruitzicht den marteldood te zullen sterven. Dit vooruitzicht drukt hem niet neder. Integendeel. Hij haakt naar de martelaarskroon. Vrijwillig is hij bereid te sterven en hetzelfde lijden als de Heer te ondergaan. Wanneer maar niet de Christenen te Rome, tot wie een der brieven gericht is, het verhinderen!

In vergelijking met de brieven welke in het voorafgaande behandeld zijn, vertoonen die van Ignatius ten opzichte van onderscheidene onderwerpen een verder gevorderd standpunt van ontwikkeling. Dit geldt van de Christologie, de sacramenten, de hiërarchie, het streven naar eenheid en de bestrijding der ketterij.

De voorzeggingen der profeten waren reeds op Christus gericht. Hij is geboren en niet geboren, verschenen in het vleesch en tevens God, in den dood eeuwig leven, zoowel uit Maria als uit God, eerst vatbaar voor het lijden en daarna niet meer, Jezus Christus onze Heer. De schrijver vermeldt den Doop en het Avondmaal. Immers met het brood des Heeren moet het Avondmaal bedoeld zijn. Wij vernemen dat het gebroken wordt. Het is de medicijn der onsterfelijkheid, tegengift tegen den dood, maar eeuwig leven in Jezus Christus.

Voor het kiezen en zalven van een bisschop wordt een vergadering of raad bijeengeroepen. Hij is duidelijk onderscheiden van de presbyters; terwijl naast deze waardigheidsbekleeders de diakenen genoemd worden. Vooral op het streven naar eenheid wordt krachtig aangedrongen. Presbyters, diakenen en geloovigen moeten samenstemmen met den bisschop zooals de snaren van de cither. Aan den bisschop en het presbyterium

moet men zich onderwerpen. Wie den bisschop niet eert, verzet zich niet tegen zijn zichtbaar, maar tegen zijn onzichtbaar Hoofd. Wie alles buiten den bisschop om doen mogen Christenen heeten, maar zij zijn het niet. Kortom, de bisschop zit in de plaats van God. De eenheid der Kerk is alles. Wie aan God en Jezus Christus toebehooren, zijn met den bisschop. Ook zij die berouwvol tot de eenheid der Kerk terugkeeren, behooren God toe. De lezers worden vermaand zich te houden aan éene eucharistie, omdat er slechts één lichaam van onzen Heer Jezus Christus is en één drinkbeker der vereeniging in zijn bloed. „Gehoorzaamt", zoo luidt het, „den bisschop, zooals Jezus Christus den Vader; gehoorzaamt het presbyterium zooals den Apostelen; toont ontzag voor de diakenen als voor Gods gebod". Wat de aangelegenheden der Kerk betreft, verrichte niemand iets buiten den bisschop. Men houde zich aan die eucharistie welke genoten wordt onder leiding van den bisschop of van hem wien hij zulks heeft opgedragen. Waar de bisschop komt, moeten de geloovigen vergaderen; immers waar Christus is, daar is de Katholieke kerk. Het is ook niet geoorloofd buiten den bisschop om te doopen of een liefdemaal (agape) te houden. Dit laatste slaat op de gemeenschappelijke maaltijden van armen en rijken, die in de oude kerk gehouden werden (Hand. II, IV). Opmerkelijk is dat in den brief aan de gemeente te Rome Petrus en Paulus tezamen worden vooropgesteld. Blijkbaar wordt aangenomen dat zij te Rome bekend zijn; terwijl de schrijver verzekert: „Ik geef u geen bevelen zooals Petrus en Paulus".

Uit den aanhef van den eersten brief is op te maken, dat de schrijver de leer der voorbeschikking en der uitverkiezing belijdt.

Verder treedt hij op als een krachtig bestrijder der ketterij (haerese), te weten van het Judaïsme en het Docetisme. Klaarblijkelijk wordt de scheiding tusschen Jodendom en Christendom verder doorgetrokken. „Als wij thans nog naar de Judaïsche wet leven", zoo luidt het, „geven wij daarmede te kennen de genade nog niet ontvangen te hebben". De Christenen vieren

den sabbat niet meer maar den Zondag, den dag waarop door Christus het leven voor hen opging.

Om onzentwil heeft de Heer geleden. En hij heeft waarachtig geleden, gelijk hij ook zichzelven waarachtig heeft doen opstaan. Het is dus niet, zooals sommige ongeloovigen beweren, dat hij slechts in schijn zou geleden hebben. Zijzelf zijn schijn! Dit tegen de Doceten.

Pijnlijk is de koele houding tegenover de slaven. De heer mag zijne slaven en slavinnen niet verachten; de slaven van hun kant mogen zich op hun Christen-zijn niet verheffen; eerder moeten zij harder arbeiden. En vooral mogen zij niet verlangen dat zij op kosten der gemeenschap vrijgemaakt worden.

Literatuur: H. U. MEYBOOM, *Het nieuwste over de Clementijnen*, in *Theologisch Tijdschrift*, 38ste jaarg., Leid. 1904; *Der erste Clemensbrief in altkoptischer Übersetzung* untersucht und herausgegeben von C. SCHMIDT, Leipz. 1908; K. DEISSNER, *Paulus und die Mystik seiner Zeit*, 2te Aufl., Leipz. 1921. — H. P. SCHIM VAN DER LOEFF G.LZN., *Onderzoek naar de herkomst en de strekking der zeven brieven van Ignatius in de korte recensie*, Leid. 1906 (Acad. proefschrift).

§ 5. De pleitredenen der oudste Apologeten

De geschriften der oudste Apologeten leggen een historisch getuigenis af van zeer groote waarde. Immers zij beschrijven ons wat het Christendom was omstreeks het midden der tweede eeuw en later. Naast het Nieuwe Testament en eenige andere voortbrengselen der Oud-Christelijke letterkunde, die tot op zekere hoogte bestemd waren voor den inwendigen dienst der Christelijke gemeenschap, maken de Apologeten ons bekend met de wijze waarop men het Christendom heeft voorgedragen en verdedigd voor de buitenstaanders.

Bijna niets weten wij van hunne personen. Toen keizer Hadrianus een winter doorbracht te Athene, heeft Quadratus een verweerschrift bij hem ingediend om op te komen tegen de kwellingen waaraan de Christenen blootstonden. Van Aristides wordt verzekerd dat hij een Atheensch wijsgeer was. De apologie die hij aanbood aan keizer Antoninus Pius, is in Sy-

rische vertaling teruggevonden door Rendel Harris, in het oorspronkelijke Grieksch door Armitage Robinson. Justinus Martyr was geboren te Neapolis in Palestina. Hij vertoefde meermalen te Rome en werd daar gewikkeld in een hevigen strijd met zekeren Crescens, een wijsgeer uit de Cynische school, die hem aanklaagde als Christen — wat leidde tot zijnen marteldood. Tatianus moet Justinus' leerling geweest zijn, en is later overgegaan naar de zijde der Gnostieken. Athenagoras was waarschijnlijk een Athener, Minucius Felix een advokaat te Rome. De levensgeschiedenis van al deze mannen blijft overigens in het duister gehuld. Van Tertullianus, den Karthaagschen presbyter, is iets meer bekend, maar niet veel. Behalve eene Apologie bezitten wij een groot aantal andere geschriften van zijne hand. Alleen Origenes, de grootste godgeleerde zijner eeuw, maakt eene uitzondering. Onder zijne talrijke werken behoort een Verweerschrift tegen Celsus.

Ook de inlichtingen die de Apologeten ons verschaffen omtrent het aardsche leven des Heeren, zijn op verre na niet zoo volledig als men wellicht verwachten zou. De meesten onthouden ons elke bijzonderheid. Waar en wanneer Jezus geboren werd, met wie hij verkeerde, wie zijne discipelen waren, hoe hij leed en stierf, wordt niet aangeroerd. Om welke reden zij hierover het stilzwijgen bewaren, is niet duidelijk. Slechts Justinus Martyr, Tertullianus en Origenes handelen in dit opzicht anders. De menschwording van Christus geschiedde volgens Justinus naar den raad Gods. Zijne prediking werd volgens Tertullianus bekend onder de regeering van Tiberius. Zijne komst was door de profeten voorzegd. Hij werd geboren uit eene maagd, van den stam Juda en de familie van David, niet uit menschelijk zaad, maar uit de kracht Gods die haar naderde en overschaduwde. Hij is besneden, en heeft de Mozaïsche wet bewaard. Hij heeft den mannelijken leeftijd bereikt, en heeft de werken verricht waarvan voorspeld was dat hij ze doen zou. Hij heeft geleden door de onwetende Joden ten gevolge van de inblazingen der demonen. Onder Pontius Pilatus is hij door de Joden gekruisigd. Herodes, de koning der Joden, de

Joden zelf, en Pilatus met zijne soldaten hebben tegelijkertijd Christus tegengestaan. Hij is gestorven, opgestaan en ten hemel gevaren. Zijne leerlingen aanschouwden dit en gingen uit tot alle soorten van menschen om het te verkondigen.

Groot verschil bestaat er ook tusschen de Apologeten onderling omtrent de beteekenis van Jezus voor zijne aanhangers, inzonderheid omtrent de beteekenis van het kruis. Voor Aristides is Jezus de leeraar der menschheid, gekomen om ons te redden van de dwaling van het veelgodendom, wiens voorschriften de Christenen gegrift hebben staan in hunne harten; en zij bewaren ze, verwachtende eene doodenopstanding en een toekomstig leven. Tatianus en Athenagoras gewagen niet van het kruis. Of de belijdenis van Minucius Felix inhield dat Jezus is gekruisigd, valt uit zijn geschrift niet met zekerheid op te maken. Aristides vermeldt wel dat Jezus den kruisdood stierf, maar tot welk doel dit geschiedde wordt niet aangeroerd. Justinus Martyr is eigenlijk van de oudste Apologeten de eenige die uitvoerig over het kruis en zijne beteekenis voor de geloovigen handelt. In het allernauwste verband met het kruis brengt hij hunne behoudenis en verlossing. Door eene maagd is Christus mensch geworden om de behoudenis dergenen die in hem gelooven, en heeft hij willen lijden en als niets geacht worden, opdat hij stervende en opstaande den dood zou overwinnen.

Eenige Apologeten tezamen vertegenwoordigen een stadium in de ontwikkeling der Christologie. Bij Justinus Martyr wordt de logos-leer van Philo Judaeus verbonden met de Christusleer. Volgens Justinus is Christus geen mensch uit de menschen, niet van menschelijke afkomst. Maar hij heeft een voorbestaan gehad als Zoon des Scheppers aller dingen, God zijnde, en is gegenereerd als mensch door de Maagd. Ook bij Athenagoras komt eene groote beteekenis toe aan den Logos, het Woord Gods. Door Zijn Woord is alles geordend, en door Zijnen Geest wordt het in stand gehouden. Elders zegt hij dat God door Zijn Woord alles heeft gemaakt, dat het door dit Woord geordend is en wordt in stand gehouden. Dit Woord is de Zoon Gods.

Op sommige belangrijke punten stemmen alle Apologeten overeen. Het zijn de gewichtigste zaken die zij ter aanbeveling van het Christendom te berde brengen, te weten: de eenheid van het Opperwezen, de goddelijke Voorzienigheid en de menschelijke vrijheid. Aan de eenheid van het Opperwezen, zoowel voor het denken als voor het vroom gemoed van overwegende beteekenis, wordt meer dan een betoog gewijd. De Christenen hebben gemeend dat deze leer, reeds door de grootste wijsgeeren van Griekenland gehuldigd, geschikt was om in dit tijdsgewricht bij velen ingang te vinden. Schoone dingen worden omtrent het Opperwezen verkondigd.

Volgens Athenagoras wordt God gekend uit de volmaaktheden van den kosmos. „Met recht", zegt hij, „zou men ons bestraffen, indien wij, gelijk Diagoras, de godheid loochenden, daar wij zoovele onderpanden hebben van haar bestaan, zoovele redenen om haar te aanbidden: immers het wel geordende, de in alle deelen heerschende harmonie, de grootheid, den vorm en de verdeeling van den kosmos. De kosmos is als een muziekinstrument; ik aanbid nu wel hem die het heeft vervaardigd, de snaren tokkelt en er het harmonische lied bij zingt, maar niet het instrument. De fout van hen die de natuurverschijnselen tot goden maken, is deze, dat zij het schip voor den schipper nemen". Met bijzonderen nadruk wordt door sommige Apologeten verkondigd, dat God niet alleen de maker maar ook de ordenaar of demiurg van den kosmos is. Zij bestrijden daarbij Marcion en anderen, die tusschen den hoogsten God en den demiurg of wereldschepper onderscheid aannemen en beweren dat de laatste dezelfde is als de God van het Oude Testament.

De leer der Voorzienigheid wordt door verscheidene Apologeten uitgewerkt. De aarde is volgens Aristides een werk Gods ten behoeve der menschen; ook het water en het vuur zijn geworden ten behoeve der menschen; het blazen der winden is om de wille der menschen door God beschikt om de schepen voort te stuwen en voedingsmiddelen te vervoeren, en voor

hunne verdere behoeften. De zon schrijdt voort van teeken tot teeken, gaat onder en komt op, om hetgeen wast en ontkiemt te verwarmen ten behoeve der menschen; en te hunnen behoeve schrijdt ook de maan voort van teeken tot teeken, en gaat zij onder en op.

Met beslistheid wordt de vrijheid van den menschelijken wil verkondigd, of het vermogen om, op welken trap der zedelijke volkomenheid ook, het goede te doen en het kwade te laten. Anders meent men dat de straf voor den goddelooze en de belooning van den rechtvaardige geen zin zouden hebben. „Indien toch", zegt Justinus, „het noodlot beslist dat de een goed zal zijn en de ander slecht, dan verdient de eerste geen lof en de ander geen blaam. Dan zou het menschelijke geslacht onverantwoordelijk zijn voor alwat gedaan wordt".

Het is duidelijk dat verscheidene van deze leeringen den niet-Christenen die meenden gebukt te gaan onder een ijzeren onverbiddelijk noodlot als liefelijke muziek in de ooren moest klinken.

Drie zonderlinge beschuldigingen worden door de niet-Christenen tegen de Christenen ingebracht: godloochening, het eten van menschenvleesch bij hunne samenkomsten en het plegen van bloedschande. Door de Apologeten worden die beschuldigingen met kracht wederlegd.

Daarentegen vallen de Apologeten de niet-Christenen aan wegens hunne gebrekkige godsdienstige voorstellingen. Ter bestrijding van de goden der Grieken wordt gezegd, dat zij volgens hun eigen voorstelling zich schuldig gemaakt hebben aan onzedelijke handelingen en dat de menschen dit hebben nagevolgd; dat zij zichzelven niet helpen kunnen en dus ook anderen niet. Omtrent Adonis bijv. wordt gevraagd: Hoe zullen een echtbreker en een hondendrijver die een gewelddadigen dood sterft, zorg dragen voor de menschen? Het zijn de demonen, begeerig naar het bloed der offeranden, die de menschen trekken naar de afgodsbeelden en daar, althans in schijn, zekere krachten werken.

Het felst in hunne aanvallen op heidensche opvattingen en

zeden zijn Tertullianus en Tatianus. Ook de Brief aan Diognetus en de uitgaven voorkomende onder de zoogenaamde Apostolische vaders moeten in dit verband genoemd worden.

Bronnen:

Justini Martyris opera, item Athenagorae, Theophili, Tatiani Tractatus [ed. F. Sylburgius], Colon. 1686, fol.; *Justini Martyris, Tatiani, Athenagorae, Theophili opera,* stud. unius ex monachis congregationis S. Mauri [scil. Prudentii Marani], Par. 1742, fol.; *Corpus Apologetarum saeculi II,* ed. J. C. Th. Otto, Jena, 9 Bde., waarvan Bd. I—V in derde editie, 1876—1881, Bd. VI—IX, 1851—1872; *The apology of Aristides,* from a Syriac Ms. ed. by J. Rendel Harris, with the original Greek text by J. Armitage Robinson, Cambr. 1891 (in de *Texts and Studies,* ed. by J. Armitage Robinson); *Tatiani Oratio ad Graecos; Athenagorae libellus pro Christianis; Oratio de resurrectione cadaverum,* rec. Ed. Schwartz (in de *Texte und Untersuchungen,* herausgeg. von Gebhardt und Harnack, Leipz. 1893, Bd. IX); *Die Apologien Justins des Martyrers,* herausgeg. von G. Krüger, Tüb. 1904 (in de *Sammlung ausgewählter Quellenschriften*); *Zwei Griechische Apologeten* [Athenagoras en Aristides], von J. Geffcken, Leipz. 1907 (in de *Sammlung wissenschaftlicher Kommentare zu griechischen und römischen Schriftstellern*). — *Epistola ad Diognetum,* rec. J. C. Th. Otto, Lips. 1852; *Der Brief an Diognet,* herausgeg. von W. A. Hollenberg, Berl. 1853.

§ 6. Het Gnosticisme

Het Gnosticisme heeft in zijn nadeel, dat het in hoofdzaak slechts bekend is gebleven door zijne bestrijders. Geschriften van gnostischen inhoud zijn zoo goed als niet overgeleverd. Wat daarvan bewaard bleef is van weinig beteekenis. In dit opzicht heeft het Gnosticisme gedeeld in het lot van bijna alle Christelijke partijen, wier opvattingen afweken van die der meerderheid. Hare schriftelijke voortbrengselen werden veelal ras aan de vergetelheid prijsgegeven, indien niet vernietigd en verbrand.

De beschrijving nu eener godsdienstige richting door hare tegenstanders zal in den regel lijden aan eenzijdigheid. Hun getuigenis moet met omzichtigheid, ja met wantrouwen worden bejegend. Aangezien evenwel andere getuigenissen zoo goed als ontbreken, moeten wij uit de voorhanden gegevens uitkiezen wat ons toeschijnt de meeste aanspraak op juistheid

te kunnen maken. Men gelieve dit in acht te nemen bij de korte schets van het Gnosticisme die hier volgt.

Het Gnosticisme is ongeveer even oud als het Christendom. Reeds in den eersten brief aan Timotheüs (VI : 20) wordt gewaarschuwd tegen de „antithesen der valschelijk dusgenaamde wetenschap" (γνῶσις). Met deze „wetenschap" of „gnosis" wordt bedoeld eene hoogere kennis der goddelijke waarheid dan die welke het deel is van de eenvoudige geloovigen. Het Gnosticisme streeft er naar die „hoogere kennis" te maken tot het middelpunt der Christelijke leer.

Men kan het Gnosticisme eene wijsbegeerte noemen, of liever eene poging om de Grieksche filosofie te verzoenen met het Christendom. Vreemde elementen (Alexandrijnsche en Oostersche) heeft het in zich opgenomen. Het heeft gevraagd naar den grond der dingen, naar de betrekking tusschen den Eeuwige, den Onveranderlijke, en de wereld der verschijnselen, de steeds in beweging zijnde materie. Ook met den oorsprong van het zedelijk kwaad heeft het zich ernstig beziggehouden.

Meer bepaald dient het Gnosticisme eene religionsfilosofie te heeten, in zooverre het getracht heeft de bestaande godsdiensten te rangschikken, hetzij hun onderling verband hetzij hunne onderlinge verschillen in het licht te stellen.

Nog zij opgemerkt, dat het een ver gedreven dualisme huldigt, eene onoverkomelijke klove aanneemt tusschen geest en stof. Verder, dat doorgaans onderscheid gemaakt wordt tusschen God, het Opperwezen van alle eeuwigheid, en den Wereldschepper, d. w. z. den God wiens openbaring gegeven is in het O. Testament. Eindelijk, dat de Gnostieken besliste Doceten zijn. Zij nemen namelijk aan dat Jezus Christus, bij zijne omwandeling op aarde, geen werkelijk of aardsch lichaam bezeten heeft. De krachtige bestrijding van het Docetisme door Ignatius en anderen heeft de aanhangers van die opvatting niet doen verminderen. De psychologische verklaring moet in het volgende gezocht worden. Had Jezus een aardsch lichaam gedragen of, zooals men het uitdrukte, zijn vleesch van Maria

ontvangen, dan zou hij niet gebleven zijn buiten aanraking met de zondige stof of de zondige wereld. Hij zou dan evenmin in staat zijn geweest die wereld te redden. De bestrijding van het Docetisme had eveneens een psychologischen achtergrond, maar van geheel anderen aard. De bestrijders, wier gevoelen langzamerhand als dat van de rechtzinnige Christenen is erkend geworden, meenden, dat Jezus waarachtig mensch moest geweest zijn en met een waarachtig menschelijk lichaam omkleed, om de menschheid te kunnen redden. Had hij slechts een schijnlichaam bezeten, dan was hij ook niet werkelijk aan het kruis gestorven en had zijn dood niet kunnen strekken tot verlossing der menschheid.

De voornaamste bronnen voor de kennis van het Gnosticisme zijn geschriften van Irenaeus, Tertullianus, Hippolytus en Epiphanius. Irenaeus bestrijdt Simon Magus (denzelfden die genoemd wordt in Hand. VIII), Kerinthus (in het algemeen het Docetisme), verder Valentinus en zijn aanhang, Saturninus en Basilides, en de Ophieten (ook wel Sethianen of Naässeners geheeten). Tertullianus richt zich tegen de Marcionieten, en verder tegen Valentinus, Hermogenes en Apelles. Bij Hippolytus keeren al deze Gnostieken terug, vermeerderd met de Peraten, Justinus en de aanhangers van Bardesanes. Al de genoemde namen vertegenwoordigen verschillende richtingen in het Gnosticisme; wel een bewijs, dat het tijdelijk eene groote en machtige beweging geweest is. De uitvoerigste bestrijding wordt door Irenaeus gewijd aan Valentinus en de Valentinianen, terwijl Tertullianus voornamelijk Marcion aanvalt. Tertullianus heeft ook een afzonderlijk tractaat van 39 hoofdstukken tegen de Valentinianen geschreven.

Valentinus was afkomstig uit Egypte. Hij ontving eene Christelijke opvoeding en bekleedde een leeraarsambt in de Kerk. Onder invloed van Basilides en anderen nam hij echter spoedig gnostische opvattingen aan. Nadat hij zich te Rome gevestigd had, gaf hij ten tijde van Markus Aurelius en van Eleutherus,

bisschop van Rome, weldra aanstoot door de verkondiging zijner gevoelens (omstreeks 170). Hij werd buiten de Kerk gesloten.

Niet alleen heeft Valentinus het een en ander aan de Grieksche wijsbegeerte ontleend, maar hij heeft in zijne leer ook elementen van het Parsisme opgenomen. Hij behoorde tot die kategorie van Gnostieken, die geen volstrekte tegenstelling aannamen tusschen heidendom, Jodendom en Christendom, maar de drie godsdiensten tot een harmonisch geheel trachtten te rangschikken.

Vandaar het verwijt, dat hij en de zijnen leerlingen zijn van Pythagoras en Plato en dat hij Grieksche dichters aanhaalt, zooals Hesiodus en Pindarus. Wat hij aan Pythagoras ontleent, zoo heet het, brengt hij over op Christus. Kortom, hij heeft eene bij Christus niet passende Grieksche ketterij willen invoeren. Soortgelijke verwijten zijn aan andere Gnostieken gericht. Van Simon Magus wordt bijv. gezegd dat hij zijne leerstukken trachtte te bevestigen met uitspraken van dichters; en van de Sethianen dat zij, door te stelen van de wijzen der Grieken, hunne leer hebben samengeflanst.

Bij nader inzien schijnen zulke verwijten eenigszins zonderling. Men zou meenen dat erkenning van het goede en schoone in Grieksche dichtkunst en wijsbegeerte het Christendom niet schaden kon. Integendeel. Maar voor eene dergelijke erkenning waren zeer vele Christenen niet te vinden.

Daarenboven is het verwijt dat Valentinus alles ontleend zou hebben aan het Platonisme en het Pythagoreïsme en niets aan de H. Schrift, inzonderheid dat hij de evangeliën niet zou geraadpleegd hebben, kennelijk onjuist. Immers hij verwijst met voorliefde naar eenige gelijkenissen van het N. T., en leert dat de Aeonen (waarover straks) reeds in de Paulinische brieven te vinden zijn. Ook merkt hij terecht op dat althans het woord „pleroma", een gnostieke term van zeer groote beteekenis, bij Paulus voorkomt. Of Paulus dit woord bezigt in denzelfden zin als de Gnostieken, is natuurlijk eene andere vraag. Verder wordt door hunne tegenstanders erkend dat zij zich niet alleen beroepen op evangelische en aposto-

lische uitspraken, maar ook op Wet en Profeten, d. w. z. op het Oude Verbond. Het is waar, dat Tertullianus hun kwalijk neemt dat zij het wagen tot staving hunner leer de Schrift aan te halen, aangezien zij volgens hem niet eens Christenen zijn en dus niet het minste recht hebben de Schrift als een bolwerk te hunner verdediging aan te wenden. Hij wil daarom niet dat men een twistgesprek op bijbelschen grondslag met hen zal voeren. Welbeschouwd bevestigt dit oordeel van den tegenstander slechts, dat zij wel degelijk Schriftstudie beoefenden en met den inhoud der Schrift ernstig rekening wilden houden.

Zoo zijn er meer dingen in de gnostische opvattingen, waaraan rechtzinnige Christelijke schrijvers veelal te weinig aandacht geschonken hebben en die toch tot beter waardeering, ja, tot lof van de Gnostieken konden strekken.

Dat volgens Valentinus Sophia (Achamoth), de laatste der Aeonen, verteerd wordt door de zucht naar kennis en dat bij het ontvangen van het vermogen der kennis haar lijden ophoudt, valt daarin iets te laken? Is onder de geestelijke vermogens de kennis niet een der voornaamste? In den geestelijken mensch onderscheidt Valentinus het lichaam, de ziel (psyche) en den geest (pneuma). Hierbij schrijft hij ook aan de dieren het bezit eener psyche toe. Viel daarin billijkerwijze iets te misprijzen?

Tertullianus keurt het af in de Gnostieken, dat zij ruimte hebben voor allen en vrede willen houden met ieder, ook met hen die andere leeringen dan zijzelf verkondigen. Was dit zoo verkeerd? De Gnostieken waren feministen „avant la lettre". Het kwam voor dat in hunne vergaderingen vrouwen preekten, debatteerden, duivelbanning uitoefenden, genezingen trachtten te bewerken, zelfs doopten. Ook leeken lieten zij priesterlijke handelingen verrichten. Bewijst het misschien alleen dat zij spiritualisten waren, slechts waarde hechtten aan het innerlijke, het geestelijke, maar niet aan de uiterlijke vormen?

Irenaeus is op de hoogte van de verborgen leeringen, de groote en wonderbaarlijke „mysteriën" der Valentinianen en legt ze voor zijne lezers bloot. Hoe heeft hij de kennis daarvan verkregen? Door geschriften van Valentinus en gesprekken

met anderen. Het komt voornamelijk neder op de Aeonen-leer. Door niets hebben de Valentinianen zulk een aanstoot gegeven als door deze. De Aeonen vormen een schakel tusschen het Hoogste wezen en de wereld der zichtbare dingen. De diepe klove tusschen het eeuwige en het tijdelijke, het onvergankelijke en het vergankelijke, het geestelijke en het stoffelijke moeten zij overbruggen. De oergrond aller dingen is de volmaakte Aeon, die woont in de sfeer der onzienlijke en onuitsprekelijke dingen. „Men noemt hem het Begin, den Oer-Vader, en Buthos (diepte). Niemand kan hem vatten of aanschouwen; hij is altijd geweest en ongegenereerd, in stilte en rust bestaande sedert ongemeten eeuwen. Naast hem staan de Ennoia (bezinning), ook Charis (genade) geheeten, en Sige (stilzwijgen). Uit hunne vereeniging wordt Nous (het kenvermogen) geboren, de eenige Aeon die vermag de diepte des Vaders te doorgronden. Nous noemen zij ook wel Eeniggeborene en Vader, of Begin aller dingen. Tegelijk met hem is een andere Aeon, de Aletheia, te voorschijn getreden. Dit is het eerste getal Vier van Pythagoras, dat zij ook den wortel aller dingen noemen: Buthos en Sige, Nous en Aletheia. Op zijne beurt doet de Eeniggeborene uit zich te voorschijn treden Logos (rede) en Zoë (leven), vader van alwat na hem zijn zal, aanvang en model van het geheele ‚pleroma'. Uit den Logos en de Zoë komen paarsgewijze te voorschijn Mensch en Kerk. Dit is de eerste Ogdoas, wortel en grond aller dingen, waaraan vier namen verbonden zijn: Buthos, Nous, Logos en Mensch. Ieder van de vier is echter zoowel mannelijk als vrouwelijk, zoodat paarsgewijze de Oer-Vader zich vereenigt met zijn eigen Ennoia, de Eeniggeborene of Nous met de Aletheia, de Logos met de Zoë, en de Mensch met de Kerk. Deze Aeonen nu, tot eer des Vaders te voorschijn getreden, begeerden zelf ook paarsgewijze voort te brengen wat tot verheerlijking des Vaders dienen kon. De Logos en de Zoë brachten, nadat zij den Mensch en de Kerk te voorschijn hadden doen treden, tien andere Aeonen voort, die de namen dragen van Buthios en Mixis, Ageratus en Henosis, Autophuës en Hedone,Akinetus en Syn-

crasis, Monogenes en Makaria. Dit zijn tien Aeonen die, naar zij zeggen, uit Logos en Zoë zijn voortgekomen. De Mensch nu heeft met de Kerk nog twaalf Aeonen voortgebracht. Zij heeten: Paracletus en Geloof (Πίστις), Patrikus en Hoop (Ἐλπίς), Matrikus en Liefde, Akinus en Verstand, Ecclesiastikus en Makariotes, Theletus en Sophia. Dit zijn de dertig Aeonen hunner dwaalleer, waarover men zwijgt en die men niet kent. Dit is volgens hen het onzienlijke en geestelijke pleroma, in drieën verdeeld als Ogdoas, Dekas en Dodekas (Achttal, Tiental en Twaalftal)". Het getal dertig is bij Valentinus en de zijnen een volmaakt getal. Immers de Behouder heeft dertig jaren op aarde verkeerd, voordat hij optrad. En de arbeiders in den wijngaard kwamen op te een, drie, zes, negen en elf uur: $1 + 3 + 6 + 9 + 11 = 30$.

Volgens Valentinus wordt de Oer-Vader slechts gekend door zijnen Eeniggeborene, Nous. Voor al de overige Aeonen blijft hij onzichtbaar en ondoorgrondelijk, zij het ook dat eene diepere kennis hun is toegezegd. Hieronder leed smartelijk de laatste der Aeonen, Sophia. Vermetel begeerde zij in nauwere betrekking te komen met den volmaakten Vader, evenals Nous. Het zoeken van den Vader langs dezen weg vermeerderde slechts hare smart, daar zij iets onmogelijks wilde, omdat zij immers geen rekening hield met de grondelooze diepte en de onbegrijpelijke grootheid des Vaders. Door haren hartstocht zou zij verteerd zijn en in het alleven versmolten, indien zij niet was tegengehouden door eene kracht die Horos (grens) genoemd wordt. Zij keerde tot zichzelf in en legde hare vroegere begeerte (enthymesis) af. Volgens sommige Valentinianen kwam zij er toe in haar lijden als eene vrouw te baren en een vormeloos wezen ter wereld te brengen. Toen zij het voor het eerst zag, werd zij zeer bedroefd en trachtte het geborene te verbergen. Zij onderging een ommekeer en beproefde op den Vader aan te snellen, maar de krachten begaven haar. In haar smeeken tot den Vader werd zij bijgestaan door de andere Aeonen, vooral door Nous. Hieruit is, beweren zij, de stoffelijke wereld ontstaan, uit de onwetendheid, de smart, de vrees

en de verslagenheid. De Vader had Horos door den Eeniggeborene naar Zijn eigen beeld te voorschijn gebracht. Door Horus werd Sophia gelouterd en gesterkt, en teruggebracht tot het tweelingpaar waartoe zij behoorde. Want de Begeerte (enthymesis), d.i. de misgeboorte waarvan zoo even sprake is geweest, was van haar gescheiden, met het daaraan verknochte lijden. Zijzelf bevindt zich weder in het Pleroma. De Enthymesis is een geestelijk wezen, daar zij iets heeft van den aard der Aeonen. Hare vormeloosheid wordt hierdoor verklaard dat buiten de vrouwelijke Sophia niemand tot hare geboorte had medegewerkt. Vervolgens heeft de Eeniggeborene, door de voorzienigheid des Vaders hiertoe bewogen, opdat geen der Aeonen meer in dat lijden mocht vervallen, nog een Aeonenpaar te voorschijn doen treden, nl. Christus en den H. Geest. Dit moest strekken tot bevestiging van het Pleroma. Christus onderricht nu de Aeonen, dat de Ondoorgrondelijke en Onbegrijpelijk Groote slechts gekend kan worden door middel van den Eeniggeborene. De H. Geest kweekt dankbaarheid en rust. Zoo heerscht dan in het Pleroma eene liefelijke harmonie.

Alle Aeonen werken samen om Jezus voort te brengen, dien men ook wel Behouder en Logos noemt. Hij is de volmaakte schoonheid en glanzende ster van het Pleroma. Tegelijkertijd worden scharen van engelen voortgebracht. Het getal der Aeonen wordt aangegeven in de Schrift: het twaalftal door de twaalf apostelen, het achttiental door de vrouw die achttien jaren krank geweest was. Dit wat het gebeurde betreft binnen het Pleroma.

Buiten het Pleroma bevond zich de Begeerte (enthymesis) die eens aan Sophia had behoord, maar met haar lijden was buitengeworpen als eene vormelooze misgeboorte. Zij was verstoken van alle licht en dwaalde door donkere plaatsen. Haar lijden bestond hierin dat zij den Onkenbare niet kennen mocht. Behalve Enthymesis wordt zij Achamoth geheeten. Christus ontfermde zich over haar, daalde neder en hief de vormeloosheid van haar bestaan op; doch het vermogen der kennis schonk hij haar niet. Hare begeerte om Christus te naderen

wordt hierdoor des te vuriger. Christus zendt haar nu den Parakleet, die haar het vermogen der kennis deelachtig maakt en haar dientengevolge verlost van haar lijden. Doch niet volkomen. Een ongestild verlangen blijft bestaan. Hieruit ontspruit het psychische leven op aarde. Verder brengt Achamoth, door het aanschouwen der lichtende engelen die den Parakleet omringen, het pneumatische voort. Drie beginselen der wereld zijn dus aanwezig: de stof, het psychische leven en het pneumatische leven. Uit het psychische formeert zijzelf den Demiurg of den Wereldschepper. Hij is de Vader en Koning aller dingen, psychische en hylische: de god van alwat buiten het pleroma is, de maker van het hemelsche en het aardsche. De zeven hemelen heeft hij onder verschillende engelen gesteld. Hijzelf is een engel, op God gelijkende. Het Paradijs is boven den derden hemel. Van den vierden engel die aldaar heerschappij voert, heeft Adam, toen hij daar werd opgevoed, het een en ander aangenomen. De verhouding is zóó, dat de Demiurg formeert wat Achamoth voortbrengt. Hij bewerkt dit zonder meer dan psychische kennis te bezitten. Hij formeert den hemel zonder het te weten; op dezelfde wijze schept hij den mensch, de aarde en zoo vervolgens. Slechts verbeeldt hij zich dat hij het alleen verricht. Zelf uit het psychische, de geestelijke dingen niet kennende, meent hij dat hij alleen God is. Uit de smart (van Achamoth) wordt de zonde, die tot het geestelijk gebied behoort, geboren. Hiervandaan ontleende de Duivel zijn oorsprong; ook de demonen en de (booze) engelen. De Duivel, beheerscher van den kosmos (Kosmokratoor), is dus geformeerd door den Demiurg. De Demiurg heeft in zijn nadeel dat de Duivel, als zijnde van geestelijken aard, wel weet wat boven hem is; maar hij niet, omdat hij tot het gebied van het psychische behoort.

In den mensch, ook door den Demiurg geformeerd, zijn drie bestanddeelen te onderscheiden: de stof (hyle), het psychische en het pneumatische. Maar de geestelijke mensch is den Demiurg onbekend. Het geestelijke bestanddeel toch ontvangt de geestelijke mensch van zijne moeder Achamoth. Het hyli-

sche gaat noodwendig verloren; het psychische komt terecht werwaarts zijne neiging het voert; het pneumatische is bestemd om zich met het physische te vereenigen en dit te redden. Hiertoe werd de kosmos ingericht en kwam de Behouder. Van Achamoth ontving hij het geestelijke. Door den Demiurg werd hij met een psychisch lichaam bekleed. Het hylische bleef hem vreemd, daar het onvatbaar was voor behoudenis. Hiermede was de schepping voltooid. De volmaaktheid zal zijn bereikt, wanneer al het geestelijke zal vervuld zijn met kennis (gnosis). Het geestelijke (d.w.z. de geestelijke mensch) zal dan voorzien zijn van kennis omtrent God en Achamoth. Deze kennis blijft echter verborgen voor de psychische menschen; zij worden slechts onderwezen in het psychische. De geestelijke menschen vormen de Kerk, het tegenbeeld van de Kerk die boven is. De psychische menschen staan buiten de Kerk; dit zijn volgens Valentinus Irenaeus en zijne verdere tegenstanders. Een verschil van geweldige praktische beteekenis is nog dit. De psychische menschen kunnen alleen behouden worden als zij goede daden verrichten. Voor hen die van nature geestelijk zijn heet dit overbodig; zij worden zalig zonder meer. Het is er mede als met het goud dat in de mestvaalt gevallen is: het blijft goud.

Van Pontus, het geboorteland van Marcion, geeft Tertullianus eene treurige beschrijving. Het wordt bewoond door zeer woeste stammen, als men ten minste kan spreken van wonen op eene kar. Vaste nederzettingen hebben zij niet. Het leven is hard. De zedelijkheid staat op een zeer laag peil. De vrouwen zijn geschikter voor den krijgsdienst dan voor het huwelijk. Echte kannibalen zijn de bewoners nog, daar zij hunne oude familieleden opeten. Ook het klimaat is hoogst onaangenaam: men ziet er nooit zon; altijd heerschen er nevelen; gedurende het gansche jaar is het er winter; geen andere wind waait er dan noordenwind. Doch niets is er zoo verschrikkelijk als dat Marcion daar geboren werd.

Marcion was een tijdgenoot van Valentinus. Ook hij heeft onder keizer Markus Aurelius en bisschop Eleutherus van Ro-

me tot de gemeente aldaar behoord. Wegens zijne rustelooze zucht naar nieuwigheden werd hij meer dan eens van de gemeente buitengesloten. Daarbij werden hem tweehonderd sestertiën, die hij bij de gemeente had ingebracht, teruggegeven. Later kreeg Marcion berouw. Hij werd echter weder toegelaten op voorwaarde dat hij anderen, die hij tot zijn standpunt had overgehaald, weder aan de gemeente zou terugbrengen. Hierin werd hij door den dood verhinderd.

Van de Gnostieken in het algemeen en van Marcion in het bijzonder moet gegolden hebben dat zij „omgingen met astrologen en filosofen". Uitdrukkelijk wordt gezegd, dat de Marcionieten doen aan sterrenwichelarij en zich laten betalen voor de uitspraken die zij ten beste geven. M. a. w.: de Gnostieken beoefenen de sterrenkunde. Zij zijn leerlingen van Thales, beoefenen de getallenleer van Pythagoras, nemen met Anaximander aan dat de aarde in de ruimte zweeft en verwachten met de Stoïcijnen den toekomstigen wereldbrand; d. w. z. zijn bekend met de praecessie der dag- en nachtevening. Ook wordt verzekerd van de voorgangers der Gnostieken in het algemeen en van Marcion in het bijzonder, dat zij wonderen verricht hebben, dooden opgewekt, kranken genezen en de toekomst voorspeld.

Ten opzichte van de rangschikking der godsdiensten neemt Marcion een ander standpunt in dan Valentinus. Hij neemt eene onoverkomelijke kloof aan niet alleen tusschen Christendom en heidendom, maar ook tusschen Christendom en Jodendom. De leer van den Demiurg vindt men echter bij Marcion terug. Dat is de god van het Oude Testament, volgens zijn eigen getuigenis de Wereldschepper. Zijn werk is zeer onvolmaakt. De godsdienstig-zedelijke inhoud van het O. Testament staat volgens hem ver beneden het Evangelie. Eigenlijk bestaat er eene onverzoenlijke tegenstelling tusschen deze twee: het Evangelie, geopenbaard in en door Jezus Christus, de samenvatting van het hoogste dat zich op godsdienstig-zedelijk gebied denken laat; het Oude Testament eene bijeenvoeging van godsdienstig-zedelijke lessen en voorbeelden van twijfelachtig allooi

Onpartijdig oordeelende zal men moeten erkennen, dat de vragen die Marcion en de zijnen opwierpen recht van bestaan hadden. Het is waar dat historische zin hun ontbrak, dat zij alle verschijnselen op hetzelfde vlak stelden en onderscheid van plaats en tijd niet in acht namen. Maar dit deed de rechtzinnige meerderheid die het O. Testament als heilige Godsopenbaring aanvaardde evenmin.

„Waarom", zoo vraagt Marcion, „als God goed is en voorwetenschap bezit, ook het vermogen om kwaad af te wenden, waarom laat hij dan toe dat de mensch, nog wel Zijn beeld en gelijkenis, in ongehoorzaamheid vervalt?" „Als de vrije wil den mensch ter verderve strekte, had God", beweren de Marcionieten, „den mensch maar anders moeten scheppen". De Marcionieten beroepen zich op Jez. XLV, 7: „Ik schep het kwaad". „Ziet gij wel", zeggen zij, „de Demiurg is zelf de oorzaak der zonde". Verder wijzen zij op den eisch van het „oog om oog" en „tand om tand" (Exod. XXI : 24), wat door het Evangelie veroordeeld wordt. Ook het brengen van offers en het verrichten van zekere liturgische handelingen wordt in het O. Testament voorgeschreven; wat niet getuigt van de hoogste godsdienstige opvattingen.

Vooral maken de Marcionieten er den Wereldschepper een verwijt van, dat Hij den Israëlieten heeft bevolen bij het verlaten van Egypte van de bewoners van dit land goud en zilver te leenen om het te berooven. De oprichting van de Koperen slang moest den afgodendienst bevorderen. Lezen wij niet in het O. Testament dat God veranderlijk is, immers in Zijn oordeel over Saul en Salomo (1 Sam. IX—XIII; 1 Kon. XI)? Dat het Hem berouwde Saul koning gemaakt te hebben (1 Sam. XV: 11)? Dat God niet wist waar Adam was (Gen. III : 9, 11)? Dat God zweert (Jez. XL : 23)? Is volgens het O. Testament Mozes niet beter dan God, daar God de Israëlieten zwaar straffen wil en Mozes de straf tracht af te wenden (Exod. XXXII : 10)?

Dat de Marcionieten verklaren God wel te willen liefhebben maar niet vreezen, kan alweder moeilijk in hun nadeel worden uitgelegd.

Intusschen kleefden aan de opvattingen van Marcion en de zijnen eigenschappen aan die voor de rechtzinnige meerderheid volstrekt onaannemelijk moesten zijn. In het algemeen moest het velen tegen de borst stuiten dat Marcion's leer eene soort van verborgen leer was, toegankelijk alleen voor de hooger ontwikkelden. Van den aanvang toch was het Christendom eene zaak geweest van de eenvoudigen, van hen die in de Bergrede zalig worden gesproken. Had Christus niet gezegd: „Heer, ik dank U, dat gij deze dingen voor de wijzen en verstandigen hebt verborgen en hebt ze den kinderkens geopenbaard"? Instinktmatig hebben tallooze Christenen met hunne voorgangers gevoeld dat het Gnosticisme dreigde hen op een verkeerden weg te voeren, waarbij het voortbestaan en de uitbreiding van het Christendom op het spel stonden.

De hevigste grief tegen Marcion was dat zijne leer nederkwam op een tweegodendom. Telkens en in altijd weder anderen vorm herhaalt Tertullianus dat het tweegodendom onbestaanbaar is en dat, indien het bestaanbaar was, de noodlottigste gevolgen voor godsdienst en zedelijkheid hieruit zouden voortvloeien. Het heeft veel van een terugkeer tot het veelgodendom. Geen geringen aanstoot gaf ook het sterke dualisme der Marcionieten. Het is waar dat nagenoeg alle Christenen in dit tijdperk een zeker dualisme huldigden. Maar de Marcionieten dreven de zaak tot het uiterste, trokken den neus op voor al het geschapene en verklaarden ironisch dat de wereld haren schepper waardig was. Hoezeer moesten dergelijke hatelijkheden ergernis wekken bij de vromen, die met Paulus beleden dat „Zijne onzienlijke dingen van de schepping der wereld aan uit de schepselen verstaan en doorzien worden, beide Zijne eeuwige kracht en goddelijkheid".

Van ingrijpende praktische beteekenis was dat Marcion het huwelijk veroordeelde. Slechts de ongehuwde, de maagd of de weduwe, mocht den Doop bij hem ontvangen. Het kwam voor dat eene vrouw zich van haren man scheidde om tot den Doop te worden toegelaten. Marcion ging zóó ver, dat hij den omgang van echtelieden als het werk van zwijnen en honden bestem-

pelde. Men stelle zich voor welke vreeselijke verhoudingen in de gezinnen hierdoor veroorzaakt moesten worden.

Toch is de Doop bij Marcion geheel van aard veranderd. Hij kon niet meer heeten „de Doop tot vergeving der zonden". Immers de eischen der goddelijke gerechtigheid werden bij Marcion en de zijnen geheel naar den achtergrond gedrongen; het begrip schuld verdween. Gods goedheid werd zóó ruim opgevat, dat er voor de genade als het ware niets te vergeven viel. Veel minder dan vroeger beteekenden nu de innerlijke blijdschap die de oudste Christenen bij het ontvangen van den Doop vervulde, en de levensvernieuwing waartoe zij aanleiding gaf. Dit moest wel eene teleurstelling zijn voor de vrome naturen, die er behoefte aan hadden uiting te geven aan hun schuldgevoel en vertroostende klanken te hooren.

Marcion is een overtuigd determinist. Hiermede gaat hij in tegen de gansche Oud-Christelijke traditie, die immers den vrijen wil huldigt. Het zou moeilijk vallen in de Oud-Christelijke letterkunde der eerste twee eeuwen een geschrift aan te wijzen, dat niet opkwam voor de leer van het „liberum arbitrium". Men achtte die ook een der beste aanbevelingen van het Christendom in de heidenwereld. Het heidendom toch beschouwde den mensch als het beklagenswaardige slachtoffer van een onverbiddelijk noodlot; eene leer die haren aanhangers levensvreugde en energie ontnam. Hoe liefelijk klonk hun in de ooren de verkondiging der vrijheid! Bij den vrijen wil alleen achtte men het Oordeel op zijne plaats; terwijl groote waarde gehecht werd aan de heilzame werking van de dreigende straffen der goddelijke gerechtigheid.

Bij Marcion verviel ook de wederopstanding des vleesches. Hij had dit met andere Gnostieken gemeen. Maar het was eene ernstige grief. Wij weten door de katakomben te Rome en door het getuigenis van vele schrijvers, welk eene groote waarde de oudste Christenen aan die verwachting hechtten.

Ten slotte: Marcion hield weinig of geen rekening met de wederkomst des Heeren. Zijne leer aangaande den Behouder beperkte zich tot Christus, zooals hij hier op aarde heeft ge-

wandeld. Daarentegen was de verwachting van 's Heeren wederkomst in glorie en heerlijkheid eene bron van rijken troost voor zeer velen.

Door al de genoemde redenen tezamen wordt het verklaarbaar dat de Christelijke kerk het Gnosticisme heeft verworpen.

B r o n n e n:

EPIPHANIUS, *Adversus LXXX. haereses opus quod Panarium inscribitur*, in zijne *Opera omnia*, D. Petavius rec., Col. 1682, fol.; TERTULLIANUS, *De praescriptione haereticorum* en *Adversus Marcionem*, in zijne *Opera omnia*, rec. F. Oehler, Lips. 1854, 8°; het laatstgenoemde werk ook in het *Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum, Tertulliani opera*, ex rec. Aem. Kroymann, Leipz. 1906, P. III; IRENAEUS, *Libri quinque adversus haereses*, ed. W. Wigan Harvey, Cantabr. 1857, 2 tom., 8°; HIPPOLYTUS, *Refutatio omnium haeresium*, rec. L. Duncker u. F. G. Schneidewin, Götting. 1859; hetzelfde werk in *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, herausgeg. von der *Kirchenväter-Commission der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Leipz. 1916, *Hippolytus*, Bd. III; bewerkt door H. U. Meyboom onder den titel: „Hippolytus, *Weerlegging van alle ketterijen*, Leid. 1916" (in *Oud-Christelijke geschriften in Nederlandsche vertaling*, Dl. XXIII en XXIV).

L i t e r a t u u r: A. PIERSON, *Geschiedenis van het Roomsch-Katholicisme tot op het concilie van Trente*, Haarl., 1868—'72, 4 dln., 8°; C. W. KING, *The Gnostics and their remains*, Lond. 1887 (w. pl.); E. AMÉLINEAU, *Essai sur le gnosticisme Egyptien, ses développements et son origine Egyptienne*, Par. 1887 (in de *Annales du Musée Guimet*, T. XIV); H. U. MEYBOOM, *Marcion en de Marcionieten*, Leid. 1888; AD. HÖNIG, *Die Ophiten. Ein Beitrag zur Geschichte des jüdischen Gnosticismus*, Götting. 1889; C. SCHMIDT, *Gnostische Schriften in Koptischer Sprache*, Leipz. 1892 (in de *Texte und Untersuchungen*, VIII, Heft 1 u. 2); W. ANZ, *Zur Frage nach dem Ursprung des Gnostizismus. Ein religiösgeschichtlicher Versuch* (in de *Texte und Untersuchungen*, herausgeg. von O. von Gebhardt u. A. Harnack, Leipz. 1897, Bd. XV); M. FRIEDLÄNDER, *Der vorchristliche jüdische Gnosticismus*, Götting. 1898; E. C. H. PEITHMANN, *Christliche Geheimlehre der ersten zwei Jahrhunderte* (*Gnostischer Katechismus*), Schmiedeberg, 190:; E. DE FAYE, *Introduction à l'étude du Gnosticisme*, Par. 1903; H. U. MEYBOOM, *De Ophieten* (in *Theol. Tijdschrift*, 38ste jaarg., Leid. 1904); H U. MEYBOOM, *Magiërs* (in *Theol. Tijdschrift*, 39ste jaarg., Leid. 1905); *Koptisch-gnostische Schriften: Die Pistis Sophia, Die beiden Bücher des Jeû, Unbekanntes altgnostisches Werk*, herausgeg. von Carl Schmidt, Leipz. 1905, Bd. I (in *Die griechischen christlichen Schriftsteller*); E. BISSCHOFF, *Im Reiche der Gnosis; Die mystischen Lehren des jüdischen Gnostizismus und Mandaïsmus*, 1906; W. BOUSSET, *Hauptprobleme der Gnosis*, Götting. 1907 (in de *Forschungen zur Literatur des Alten und Neuen Testaments*); F. HAASE, *Zur Bardesanischen Gnosis*, Leipz. 1910 (in de *Texte und Untersuchungen*, Bd. XXXIV, 4); C. BAHRT, *Die Interpretation des Neuen Testaments in der Valentinianischen Gnosis*, Leipz. 1911 (in de *Texte und Untersuchungen*, Bd. XXXVII, 3); PI. DE LABRIOLLE, *Les sources de l'histoire du Montanisme*, Par. 1913 (*Collectanea Friburgensia*, Fasc. XXIV); E. DE FAYE, *Gnostiques et gnosticisme*

chrétien, Par. 1913 (in de *Bibliothèque de l'Ecole des hautes études*, Vol. 27); W. BRANDT, *Die Mandäer, Ihre Religion und ihre Geschichte*, Amsterd. 1915 (in de *Verhandelingen der Akademie van Wetenschappen*).

§ 7. IRENAEUS EN TERTULLIANUS

Irenaeus en Tertullianus hebben behoord tot de krachtigste bestrijders van het Gnosticisme. Bovendien is Tertullianus een der vurigste verdedigers geweest van het Christendom tegenover het heidendom.

Aan beide mannen tezamen mogen nog eenige bladzijden worden gewijd. Want zij waren eenes geestes, leefden ongeveer in denzelfden tijd en vertegenwoordigen eenzelfde stadium in de ontwikkeling der Christelijke gebruiken en leerstellingen. Dat de een in eene andere taal schreef dan de ander maakt geen onderscheid. Het vloeiend Grieksch van Irenaeus is gemakkelijker te lezen dan het hortende, gedrongen Latijn van Tertullianus. Maar de strekking hunner geschriften is dezelfde.

Irenaeus, waarschijnlijk geboren in Klein-Azië, is een leerling geweest van Polykarpus en van anderen, die nog sommige van de Apostelen gekend hadden. Hij moet Rome meer dan eens bezocht hebben en ging mede met de opvattingen die aldaar heerschten. In 177 was hij presbyter te Lyon, naderhand werd hij bisschop aldaar. Waarschijnlijk is hij nog vóór het einde der tweede eeuw gestorven. Volgens Hiëronymus verwierf hij de martelaarskroon.

Tertullianus was jonger. Hij werd geboren omstreeks 150 of 160 te Karthago, als de zoon van een Romeinschen hopman. Ook hij verwierf den rang van presbyter en vertoefde een tijdlang te Rome. Later is hij tot het Montanisme overgegaan. Vooral de ergernis over de slappe boetepraktijk der bisschoppen van Rome moet hem hiertoe genoopt hebben. De Montanisten toch, aanhangers van den dweper Montanus, wilden eene volmaakte kerk, eene gemeente zonder vlek of rimpel, met uitsluiting van alle ondeugdelijke leden. Dit was wat Tertullianus, zelf een man van gestrenge beginselen, aantrok. Tusschen 220 en 240 moet hij gestorven zijn. Zijne geschriften zijn vervaardigd ge-

deeltelijk vóór en gedeeltelijk na zijn overgang. In het vervolg wordt alleen uit de eerstbedoelde geput.

Beiden hanteeren gaarne het wapen van het sarkasme. Tertullianus bijv. behandelt de beschuldiging dat de Christenen in hunne samenkomsten gruwelijke dingen uitvoeren: kindermoord, bloedschande en dergelijke. Tertullianus voert den meester der plechtigheden sprekend in en laat hem zeggen: „Kom, steek uw zwaard in het onschuldige kind, vang het bloed op, doop er uw brood in, en verwerf op die wijze het eeuwige leven!" — Beiden halen klassieken aan: Irenaeus brengt Plato en Hesiodus te pas. — Volgens Tertullianus is de Schrift de schatkamer der wijsheid geweest voor alle heidensche dichters en wijsgeeren. Men verneemt hier allerlei bijzonderheden van meer en minder belang, zooals bijv. dat bij de tegenpartij Mithradienst in zwang is of dat de Christenen bidden met het aangezicht naar het Oosten, met ontbloot hoofd, uitgestrekte handen en den blik naar boven gericht. Irenaeus is soms minder goed op de hoogte. Zoo verzekert hij dat Jezus tusschen de 40 en 50 jaren oud geworden is, terwijl Adam volgens hem de 1000 jaren zou bereikt hebben. Merkwaardig is dat Maria, de moeder des Heeren, hier nu en dan bijzonder op den voorgrond treedt. — De wonderen bevatten volgens Tertullianus geen afdoend bewijs voor de waarheid van Christus' zending. Immers ook de tegenstanders hebben wonderen gedaan, welker echtheid door Tertullianus niet wordt betwijfeld. Moet de wijze waarop gesproken wordt over den plicht der stilzwijgendheid, zoowel bij de Samothracische en Eleusinische mysteriën als bij de Christenen, doen denken dat het Christendom althans bij gelegenheid is opgetreden als mysteriegodsdienst? — Zeker is, dat Tertullianus er op aandringt dat men de Christelijke gemeente zal erkennen als een geoorloofd genootschap. Op dit oogenblik is het door de wet verboden; doch als de wet niet deugt, moet zij maar veranderd worden. Trouwens, hij kan zich beroepen op een aantal keizers die de Christenen hebben toegelaten: Tiberius, Markus Aurelius, Verus, Vespasianus, Trajanus, Hadrianus, Antoninus Pius. Al-

leen Nero niet: dit laatste beschouwen zij als hun roem. Hoe het zij, niets heeft de snelle toeneming der Christenen kunnen tegenhouden. Hiertegenover voorspelt Irenaeus den ondergang van het Romeinsche rijk. Tertullianus deelt mede dat de Christenen voor het welzijn van den keizer en het Rijk plegen te bidden. Daardoor blijft het naar zijne meening langer in stand en houdt het den ondergang der wereld vooreerst nog tegen. — Wat is de beste offerande? Volgens Tertullianus is dit een gebed uit een rein hart. — Vele eeuwen schijnt hij den tijd waarin hij leefde vooruit te zijn met zijn pleidooi voor godsdienstvrijheid. „Het zou toch", meent hij, „zeer onbillijk zijn vrije menschen tegen hun zin te noodzaken om te offeren. Laat men het in acht nemen van andere godsdienstige gebruiken niet aan elks vrije verkiezing over? Het zou in ieder geval ongepast zijn als iemand door een ander gedwongen werd eerbetoon te brengen aan de goden".

Irenaeus en Tertullianus putten beiden hunne argumenten zoowel uit de Rede als uit de Schrift. Zij kennen het Oude en het Nieuwe Testament, maar denken voornamelijk aan het eerste als zij van De Schrift spreken. Deze Schrift is ouder dan alle heidensche schrijvers. Haar ouderdom vormt een bewijsgrond voor hare waarheid. Bijwijlen schijnt Tertullianus een volslagen intellectualist, wanneer hij beweert dat de Schrift te kennen is hare waarheid te erkennen. „Wie", zegt hij, „de Schrift ijverig tracht te verstaan, zal gedwongen worden ook te gelooven". Elders: „De Christenen hebben eene wet, hun door God gegeven. Zij kennen die wet goed en gehoorzamen haar dientengevolge". Overigens is het gezag der Schrift nog niet nauwkeurig omschreven, en worden Schriftbewijzen met redebewijzen afgewisseld. Tertullianus' betoog voor de eenheid Gods is logisch, maar niet bijbelsch. Bij de bestrijding van Marcion's godsleer voert hij uitsluitend redebewijzen aan. Het best wordt waarschijnlijk Tertullianus' gevoelen weergegeven, waar hij zegt dat wel het geloof behoudt, maar niet de ervarenheid in de Schrift.

Welke is volgens Tertullianus de weg der godskennis? Hij

verkondigt dat God gekend wordt door de natuur en de leer. Door de natuur, wil zeggen: door Zijne werken; door de leer, beteekent: door onderricht en prediking. Verder wijst hij er op dat ieder, zelfs de heiden, onder bepaalde omstandigheden uitroept: „Goede God" of: „Ik beveel het Gode". Dit zielsgetuigenis heeft groote waarde, daar het inhoudt dat de menschelijke ziel van nature Christin is en het godsgeloof der Christenen deelt.

Meer dan één fraaie bladzijde over het Opperwezen komt bij Irenaeus en Tertullianus voor. God heeft den mensch geschapen, niet omdat hij den mensch behoeven zou, maar opdat Hij Zijne weldaden over hem zou kunnen uitstorten. Als wij God vereeren, schenken wij Hem niets. Hij heeft ons huldebetoon niet noodig; maar aan degenen die Hem aanhangen en dienen deelt Hij het leven mede, de onverderfelijkheid en eeuwige glorie. God alleen regeert, beschikt de koninkrijken, beheerscht de eeuwen en bepaalt de tijdperken. Aanschouwt men de grootheid des Scheppers niet in de kleine dingen? Immers in de bloemen aan de heg en op de weide, in iedere zeeschelp en iedere purperslak, zelfs in de kleinste veer van den kalkoen, laat staan van den pauw. Wie zal de bouwwerken der bij, de woning van de mier, de kunstige webben der spin en de weefsels der zijderups namaken? Het geloof in de goddelijke Voorzienigheid openbaart zich bij Tertullianus o.a. hierin, dat de sterren en andere hemellichamen geschapen zijn om de seizoenen in te deelen en den tijd aan te wijzen. Verder belijdt hij de schepping uit niets — een gevoelen dat bestemd was de rechtzinnige kerkleer te worden.

Irenaeus en Tertullianus kennen reeds een geloofsregel, waaraan alle leeringen getoetst moeten worden. Wel mag men de Christelijke leer nog verder onderzoeken, maar binnen dezen geloofsregel. Hij bevat het meerendeel van de zoogenaamde „Twaalf artikelen des geloofs", of van het „Symbolum apostolicum". De inhoud luidt bij Tertullianus: „Wij gelooven in één God, geen ander dan den Schepper der wereld; die alles uit niet heeft voortgebracht door Zijn Woord, het eerst van al uit hem

uitgegaan, welk Woord geheeten wordt Zijn Zoon, in den naam Gods op onderscheiden wijze gezien door de patriarchen, in de prediking der profeten altijd gehoord, ten laatste uit den geest en de kracht van God den Vader nedergedaald in de maagd Maria, vleesch geworden in haren schoot: Jezus Christus, uit haar geboren en verschenen aan de wereld; die vervolgens verkondigd heeft eene nieuwe wet en eene nieuwe belofte van het koninkrijk der hemelen, die wonderen heeft verricht, aan het kruis is genageld, ten derden dage opgewekt, opgevaren ten hemel, zittende ter rechterhand des Vaders; welke als Zijnen plaatsbekleeder den Heiligen Geest gezonden heeft, die de geloovigen leiden zal; die zal komen in heerlijkheid om de heiligen mede te nemen tot het genieten van het eeuwige leven en de hemelsche beloften en om de goddeloozen te veroordeelen tot het eeuwige vuur, nadat beide partijen met herstel des vleesches weder zullen zijn opgestaan". Hierbij dient te worden opgemerkt dat Tertullianus met beslistheid pleit voor een gelooven op gezag. „Na Christus hebben wij (volgens hem) niet noodig iets meer te weten; na het Evangelie behoeven wij geen verder onderzoek. Zoodra wij gelooven, verlangen wij daarbuiten niets meer te gelooven. Want vóór alles gelooven wij dit, dat wij buitendien niets meer behooren te gelooven". „Tusschen het zoeken der waarheid en het gelooven gaapt eene klove, geschapen door Hem, die niet wil dat gij iets anders zult gelooven dan Hij heeft vastgesteld, en daarom zult ophouden te zoeken".

In het algemeen kan men zeggen, dat bij Irenaeus en Tertullianus tezamen bijna het geheele Roomsch-Katholicisme reeds te vinden is. Welk eene macht vertegenwoordigt voor hen de traditie! De Apostelen hebben allerwege gemeenten gesticht, waaraan weder andere het overgeleverde geloof en de verdere leerstellingen ontleenen. Als waarheid dient erkend te worden wat voorheen en zelfs van den beginne is overgeleverd, maar ketterij is datgene wat later ingevoerd wordt. Bij de bestrijding van Marcion's leer betreffende den Demiurg beroept Tertullianus zich op de traditie der kerken die door de Apostelen gesticht

zijn. „Laat" zegt hij, „Marcion komen met een tegenbewijs, waaraan apostolisch gezag verbonden is! Met Schriftuurplaatsen zonder meer bereikt men niets. Het is de vraag, wie het recht heeft de Schrift uit te leggen; wie het ware geloof bezit; aan wien de Schrift toebehoort; door wie, wanneer en aan wie de kerkorde krachtens welke de Christenen zich organiseeren is overgeleverd. Waar de echte kerkorde en het ware geloof zich bevinden, daar zal ook de ware uitlegging der Schrift zijn". (Wij treffen hier dus reeds aan wat dertien eeuwen later een veelvuldig gehanteerd wapen zal zijn van Roomsch-Katholieke godgeleerden tegenover de Hervorming: de Kerk eenig bevoegde uitlegster van de Schrift.) Volgens Irenaeus is de Kerk de behoedster der waarheid. Waar de Kerk is, is de geest Gods. „In weerwil van kleine verschillen hebben de Apostelen", meent Tertullianus, „altijd vastgehouden aan de Katholieke lijn".

Aan de apostolische successie hechten beiden de grootste waarde. De bisschoppen die door de Apostelen benoemd zijn en hunne opvolgers zijn de echte bewaarders der traditie. De apostolische moederkerken hebben hare leer van de Apostelen, de Apostelen van Christus, en Christus van God. „Waar ook de ketters zich beroepen op het apostolisch tijdvak", zegt Tertullianus," laat hen den oorsprong hunner kerken onthullen, de rij hunner opeenvolgende bisschoppen opnoemen, opdat blijke of hun eerste bisschop een apostel of ten minste een man uit apostolischen kring is geweest". Van alle kerken de rij der opeenvolgende bisschoppen aan te wijzen, zou volgens Irenaeus bezwaarlijk zijn. Maar gemakkelijk kan men dit doen van de oudste, aan allen bekende, door de beroemde apostelen Petrus en Paulus te Rome gestichte kerk. Zij bewaart inderdaad de overlevering van de Apostelen, en het geloof, dat door hen aan de menschen verkondigd is, tot ons komende door de schakel der bisschoppen. (Elders zegt hij dat Petrus en Paulus te Rome het Evangelie verkondigd en de Kerk gevestigd hebben.) Tot deze kerk moet wegens haar sterken voorrang elke kerk samenkomen (d. w. z. de geloovigen van alle kanten); in welke kerk de overlevering van de Apostelen door de geloovigen van

alle zijden is bewaard geworden. Tertullianus denkt niet anders over Rome. Aan de tegenstanders roept hij toe: „Bezoekt de apostolische kerken, waar nog de zetels staan van de Apostelen en hunne brieven gelezen worden. Als gij dicht bij Achaje woont, hebt gij Korinthe; in Macedonië Filippi.... Is Italië nabij, dan hebt gij Rome. Haar gezag pleit voor ons. Gelukkig deze kerk! Voor het ongeschonden behoud harer leer hebben Apostelen hun bloed vergoten. Petrus heeft daar hetzelfde lijden ondergaan als zijn Meester. Paulus ontvangt er de martelaarskroon, eenzelfden dood gevonden hebbende als Johannes. De apostel Johannes wordt er in kokende olie gedompeld, komt er ongedeerd uit, en wordt verbannen. Laat ons bezien, welke leer haar is gebracht, welke leer zij heeft verbreid, op welke punten zij zich met de Afrikaansche kerken heeft vereenigd". (Hier volgt weder eene beknopte samenvatting van de voornaamste artikelen van het Symbolum apostolicum.)

Een groot voordeel voor de Kerk is volgens Irenaeus hare eenheid, waartegenover de onderlinge verdeeldheid der ketters ongunstig afsteekt. De inhoud van hetgeen de Kerk verkondigt is waar en berust op vasten grondslag; over de geheele wereld wordt een en dezelfde heilsweg door haar gewezen. Dit is de zevenarmige kandelaar die het licht van Christus omhoogheft. Ketters zijn zij die meenen „dat zij meer dan de waarheid kunnen vinden", die den heilsweg in verschillende richting zoeken, „die omtrent dezelfde dingen niet altijd hetzelfde gevoelen koesteren en als blinden door blinden geleid worden".

Het Avondmaal wordt reeds opgevat als „eene offerande; de Kerk heeft die opvatting van de Apostelen ontvangen en brengt in de geheele wereld deze offerande aan God". Merkwaardige overeenstemming met de latere kerkleer, die vooral in de dagen der Hervorming zulke hevige bestrijders vond! Zelfs een begin van de ontwikkeling der transsubstantiatie-leer wordt bij Irenaeus aangetroffen.

Hij leert ook Christus' nederdaling ter helle. De hel wordt afgeschilderd als een eeuwig vuur. Zij wier namen niet geschreven staan in het boek des levens worden naar den poel des vuurs

gezonden. Eeuwig zijn Gods weldaden; de hellestraf bestaat voornamelijk in het eeuwige verlies daarvan. Hiertegenover wordt de toestand der zaligen op min of meer zinnelijke wijze voorgesteld. Dit is de zevende dag waarop God rustte van zijn werk: de sabbat der rechtvaardigen, waarop zij geen aardschen arbeid verrichten; maar zij vinden eene door God toebereide tafel, die hun alle spijzen biedt. Overvloed van druiventrossen, wijn en meel vallen hun ten deel, appelen en kruiden.

Irenaeus en Tertullianus voeren beiden een pleidooi voor de leer van de wederopstanding des vleesches, welke zij in nauw verband brengen met de leer der zaligheid. Immers het vleesch is niet zonder meer onsterfelijk. Maar het door Gods geest gewekte leven overwint den dood en blijft eeuwig het deel der zaligen.

Irenaeus verzekert dat niet alleen Christus dooden heeft opgewekt, maar evenzeer de Apostelen op hun gebed; ook in den broederkring is het dikwijls gebeurd dat de geest wederkeerde en een mensch door de gebeden der heiligen begenadigd werd, als de plaatselijke gemeente onder ijverig vasten en herhaald opzeggen van de litanie er om smeekte.

Intusschen meene men niet dat Irenaeus en Tertullianus in alle opzichten leeringen verkondigd hebben die later als rechtzinnig zouden worden erkend. Als sacramenten erkent Irenaeus er slechts twee: den Doop en het Avondmaal. Verder neemt hij den zoogenaamden zieleslaap aan, d. w. z. dat de zielen den tijd die verloopt tusschen den dood en het Oordeel sluimerend doorbrengen. „De zielen", zegt hij, „gaan naar de plaats die God voor haar heeft bepaald. Daar slapen zij, wachtende op de Opstanding, als wanneer zij het lichaam weder zullen aannemen en volledig verrijzen, ook lichamelijk; gelijk de Heer is opgestaan, aldus zullen zij voor Gods aangezicht verschijnen". — Van een vagevuur schijnt Irenaeus niets bekend te zijn.

Was hij tegen de beelden? Hij verwijt toch aan de tegenstanders dat zij gebruik maken van magie, beelden en bezweringsformulieren. Van de Karpokratianen verzekert hij dat zij beelden hebben, sommige geschilderd, andere uit verschillend

materiaal gebeeldhouwd, zeggende dat de gedaante van Christus opgenomen is door Pilatus toen hij nog verkeerde onder de menschen. Deze beelden bekransen zij en stellen zij ter bezichtiging met de beelden van wereldsche wijsgeeren, zooals van Pythagoras, Plato, Aristoteles en anderen; verder huldigen zij die beelden op soortgelijke wijze als de heidenen. Kan de man die zoo schreef geweten hebben dat ook onder Christenen aan beelden eer werd bewezen? — Van de heiligenvereering is geen spoor bij hem te ontdekken. Iets dergelijks kan gezegd worden van de ontwikkeling der liturgie. — De ambten van presbyter en bisschop worden nog niet zorgvuldig door hem uit elkander gehouden; eerder mengt hij ze dooreen. — Op het gebied der zedekunde huldigt Irenaeus zoo beslist als iemand van de oudste Christelijke schrijvers den vrijen wil. Als het niet van den mensch afhing, of hij iets wilde doen of niet doen, welke reden kon dan de Heer hebben om te zeggen: „Doe dit, of onthoud u van iets anders"? Maar de mensch mocht van den beginne vrij beslissen.

Bij beiden ontmoet men treffende bladzijden over de martelaren, vooral bij Tertullianus. Volgens Irenaeus kan men aan de martelaren zien dat zij den dood verachten; niet omdat hun vleesch niet zwak zou wezen, maar omdat de geest vaardig is. De zwakheid van het vleesch wordt overwonnen door de kracht van den geest. „De beproeving", zegt hij, „is noodig voor degenen die behouden worden, opdat zij als de tarwe gedorscht, vermalen en gekneed, geschikt worden voor 's Heeren tafel. Zooals iemand der onzen, die wegens zijn godsgetuigenis tot de wilde dieren veroordeeld was, verklaarde: „Ik ben spijze des Heeren en ik word door de tanden der wilde dieren vermalen, opdat ik een gezuiverd brood des Heeren bevonden worde'". — Tertullianus beklaagt zich dat men de Christenen veroordeelt zonder gehoord te zijn. Men vervolgt hen blijkbaar alleen wegens hunnen naam. Begrijpen de rechters de Christenen? Zijn zij niet als onmuzikale personen, die over muziek oordeelen? Niet dat de Christenen zich de vervolging al te zeer zouden aantrekken. Want zij verkeeren toch als vreemdelingen op deze aarde.

Daarom schamen zij zich niet als zij veroordeeld worden, maar juichen veeleer. Keizer Trajanus verbiedt het opsporen van de Christenen. Ligt hierin niet eene aanwijzing opgesloten dat zij onschuldig zijn? Is het niet zonderling dat bij gewone misdadigers folteringen worden gebezigd om hen te doen bekennen, maar bij de Christenen slechts om hen tot ontkenning te brengen? Schuilt hierin niet eene geweldige verleiding tot huichelarij? Is het niet vreeselijk dat vrouwen, kinderen, slaven worden weggezonden, als zij Christenen geworden zijn? Met de harde bestraffing der Christenen maakt men zich aangenaam bij de massa. Maar wij willen liever veroordeeld worden dan van God afvallen. Niet dat men het martelaarschap zou moeten zoeken. De Christenen willen wel lijden maar niet uit ijdele roemzucht, zooals sommige veelgeprezen heidenen. Voor de laatsten worden gedenkteekenen opgericht. Alleen voor God te lijden is ongeoorloofd. Geen nood! Het bloed der Christenen is als een zaad, waaruit eene nieuwe toekomst zal groeien.

Overbekend is Tertullianus' schoone beschrijving van de godsdienstoefening der Christenen. Ten eerste zijn er gemeenschappelijke gebeden. Zij bidden voor den keizer, voor zijne ministers, voor de machthebbenden dezer eeuw. Vervolgens wordt de Schrift gelezen en, met het oog op de tijdsomstandigheden, uitgelegd. Hierdoor wordt het geloof gevoed, de hoop versterkt. Ook hebben er vermaningen en kastijdingen plaats; er wordt eene gestrenge tucht uitgeoefend over de leden, onder voorzitting van beproefde oudsten, die hun ambt niet door het storten van een bedrag in geld maar op grond van hunne waardigheid verkregen hebben. Eens in de maand wordt eene inzameling van liefdegaven gehouden; de opbrengst wordt niet besteed voor maaltijden, maar voor het onderhoud van armen, voor begrafeniskosten, voor het verzorgen van weezen, oude dienstboden, schipbreukelingen en voor degenen die wegens hun geloof naar een eiland verbannen, tot de mijnen of tot de gevangenis veroordeeld zijn. Opmerking verdient, dat Tertullianus bij het beschrijven der godsdienstoefening geen melding maakt van het godsdienstig lied.

De Christenen noemen elkander broeders. Zij beschikken vrij over elkanders goed. De heidenen zijn wegens het onderlinge hulpbetoon jaloersch op hen. „Ziet, hoe lief zij elkander hebben!" zeggen zij.

Bronnen:

IRENAEUS, *Opus in V. ll. digestum, in quibus mire retegit et confutat veterum haereseon opiniones*, emend. opera D. Erasmi, Basil. 1528, fol.; dezelfde, *Contra omnes haereses*, ed. J. E. Grabe, Oxoniae, 1702, fol.; dezelfde, *Contra haereses ll. V. observationibus illustrati studio et labore* Ren. Massuet, Par. 1710; dezelfde, *Quae supersunt omnia ; accedit Apparatus criticus*, ed. A. Stieren, Lips. 1853, 2 voll., 8°; dezelfde, *Libri quinque adversus haereses*, ed. W. Wigan Harvey, Cantabr. 1857, 2 tom., 8°; *Des Heiligen Irenäus Schrift zum Erweisen der Apostolischen Verkündigung εἰς ἐπίδειξιν τοῦ Ἀποστολικοῦ κηρύγματος in Armenischer Version entdeckt*, herausgeg. und ins Deutsche übersetzt von KARAPET TER-MEKERTTSCHIAN und ERWAND TER-MINASSIANTZ, mit einem Nachwort und Anmerkungen von A. Harnack, Leipz. 1907 (in de *Texte und Untersuchungen*, XXXI, 1); L. TH. WIETEN, *Irenaeus' geschrift „Ten bewijze der apostolische prediking"*, Utr. 1909; IRENAEUS, *Gegen die Häretiker, Buch IV und V*, in armenischer Version entdeckt von Kar. Ter-Mĕkĕrttschian, Leipz. 1910 (in de *Texte und Untersuchungen*, XXXV, 2); *Armenische Irenaeusfragmente*, mit deutscher Übersetzung nach W. LUDTKE, zum Teil erstmalig herausgeg. von H. Jordan, Leipz. 1913 (in de *Texte und Untersuchungen*, XXXVII, 3); IRENAEUS, *Weerlegging en Afwending der valschelijk dusgenaamde wetenschap*, I—II, 13. 7, Leid. 1918, 8° (*Irenaeus, I*, bewerkt door H. U. MEYBOOM, in de *Oud-Christelijke geschriften in Nederlandsche vertaling*, XXVI).

TERTULLIANUS, *Opera, per Beatum Rhenanum e tenebris eruta* [Bas., Frobenius, 1521], fol.; dezelfde, *Opera quae hactenus reperiri potuerunt omnia*, cum Jac. Pamelii adnotationibus, Antv. 1584, fol.; dezelfde, *Opera*, emendata diligentia N. Rigaltii, Lut. Par. 1675, fol.; dezelfde, *Opera*, rec. I. S. Semler, Halae, 1827, T. I—VI (1825), 8°; dezelfde, *Opera omnia*, ad fidem optimorum librorum rec. F. Oehler, Lips. 1854 (editio minor); dezelfde, *Opera*, ex recensione Aug. Reifferscheid et G. Wissowa [et Aem. Kroymann], Pars I, III, Vindobonae, 1890—'96, 8° (in het *Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum*, Vol. XX, XXXXVII). — TERTULLIANUS, *Apologeticus*, Lut. Par. 1613, 4°; dezelfde, *Apologeticus*, rec. S. Havercampius, Lugd. Bat. 1718; *Tertulliani Apologetici recensio nova* [dig. adnot. G. Rauschen], Bonnae, 1906 (*Florilegium patristicum*, Fasc. 6). — TERTULLIANUS, *Apologétique*, traduction de Giry, avec le texte latin à côté, Amsterd. 1701, 12°; dezelfde, *Apologétique*, nouvelle traduction par J. Fel. Allard, Par. 1827, 8°. — TERTULLIANUS, *Liber de praescriptione haereticorum*, acced. *Irenaei adversus haereses III 3—4* [dig. adnot. G. Rauschen], Bonnae, 1906 (*Florilegium patristicum*, Fasc. 4); TERTULLIEN, *De praescriptione haereticorum*, texte latin, traduction française par Pi. de Labriolle, Par. 1907 (in de *Textes et documents, pour l'étude histor.*

du christianisme), 8°. — *The five books of Tertullianus against Marcion*, translated by P. HOLMES, Edinb. 1870 (*Ante-Nicene Library*, Vol. VII), 8°.

Literatuur: E. NOELDECHEN, *Tertullian's Erdkunde* (in *Zeitschrift für kirchliche Wissenschaft*, 7er Jahrg.), Leipz. 1886; H. U. MEYBOOM, *Marcion en de Marcionieten*, Leid. 1888, 8°; J. VAN DER VLIET, *Eenige opmerkingen over den Stijl en de schrijverseigenaardigheden van Tertullianus* (in *Verhandelingen van het Prov. Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*), Utr. 1889; dezelfde, *Studia ecclesiastica. Tertullianus, I*, Lugd. Bat. 1891; G. BLOKHUIS BZN., *De Latinitate qua usus est Tertullianus in Apologetico*, Velp, 1892; G. SCHELOWSKY, *Der Apologet Tertullianus in seinem Verhältnis zu der griechisch-römischen Philosophie*, Leipz. 1901; H. HOPPE, *Syntax und Stil des Tertullian*, Leipz. 1903; P. C. IJSSELING, *Tertullianus' Verdediging der Christenen*, Nijkerk, 1909; G. WISSOWA, *Religion und Kultus der Römer*, 2te Aufl., Münch. 1912 (in *Handbuch der klass. Altertumswissenschaft in systemat. Darstellung*, Bd. V, Abth. 4); R. H. WOLTJER, *Het woord Gods en het woord der menschen*, Utr. 1913; F. W. C. L. SCHULTE, *Het heidendom bij Tertullianus*, Nijkerk, 1923.

§ 8. DE EERSTE VERVOLGINGEN

In het jaar 64 n. Chr. werd de stad Rome zes dagen lang door een verschrikkelijken brand geteisterd. Van de veertien distrikten waarin zij verdeeld was bleven er slechts vier ongedeerd. Ontelbare inwoners zagen zich van hun onderdak beroofd; verscheidenen kwamen in de vlammen om. Ook tempels werden door de vlammen verteerd. Intusschen gaf de bevolking de schuld aan keizer Nero. Eerzucht zou hem er toe gedreven hebben de oude stad met hare nauwe straten te verbranden en zijn naam te verbinden aan eene nieuwe stad met breede straten. Men verzekerde dat hij, verrukt door het schouwspel van den brand, een gedicht op den brand van Troje heeft voorgedragen. Hij liet noodwoningen optrekken, begon dadelijk met een fraaien herbouw, en ging de bevolking voor in het brengen van buitengewone offeranden aan verschillende godheden. Niets hielp. Toen kwam de keizer op den noodlottigen inval de verdenking af te wentelen op de Christenen. Van hetgeen er nu verder gebeurde hebben wij maar één oud bericht, nl. in de Annalen van Tacitus. Deze droeg den Christenen geen goed hart toe. Hij schreef het volgende: „Nero liet zekere lieden, die men Christenen noemde en die wegens hun verkeerd gedrag gehaat waren, als de schuldigen behandelen, met de uitge-

zochtste straffen kwellen. Zij ontleenden hun naam aan Christus, die onder keizer Tiberius door een vonnis van den stadhouder Pontius Pilatus de doodstraf had ondergaan. Wel was het verderfelijk bijgeloof hierdoor tijdelijk onderdrukt; doch straks trad het kwaad opnieuw op, niet alleen in Judea, waar het zijn oorsprong genomen had, maar ook in de stad Rome. Men weet, dat hier alwat buitensporig of schandelijk is uit de vier windstreken bijeenstroomt en zelfs wordt toegejuicht. Eerst werden degenen die bekenden behandeld: zij ontvingen eene berisping. Op hunne aanwijzing echter werd eene ontzaglijke menigte ingerekend. Dezen werden er toe gebracht te bekennen, niet zoozeer dat zij den brand gesticht hadden als wel dat zij schuldig waren aan haat jegens het menschelijk geslacht. Bij het ondergaan van hunne straf werden zij bitter gehoond. Sommigen werden vastgebonden op den rug van wilde dieren en door honden verscheurd. Anderen werden aan kruisen genageld; eenigen hiervan werden in brand gestoken en dienden als fakkels om de duisternis te verlichten. Nero had voor dit schouwspel zijne tuinen opengesteld en gaf wedrennen en spelen, terwijl hij, als een wagenmenner verkleed, zich onder het volk mengde of zelf een wagen bestuurde. Ofschoon deze dingen gericht waren tegen schuldige personen die eene voorbeeldige straf verdiend hadden, ontstond er toch wegens zulke hardheden een zeker medelijden met hen. Men zeide dat zij niet aan het algemeen belang werden opgeofferd, maar de wreedheid van een enkel man moesten bevredigen".

De gegeven voorstelling sluit zich op natuurlijke wijze aan bij het verhaal van den brand van Rome. In taal en stijl komt dit fragment geheel met Tacitus overeen. Voor de meening van enkele kritici dat het een invoegsel van later hand zou zijn, bestaat geen grond. Doch Tacitus ziet de Christenbeweging geheel van den buitenkant. Omtrent den aard dier beweging wordt men in zijn bericht zoo goed als niets gewaar. Dat er reeds zooveel Christenen (eene „multitudo ingens") zich te Rome bevinden, is wellicht het voornaamste feit.

Anders is dit met de briefwisseling tusschen Plinius en Tra-

janus. Plinius is stadhouder geweest van Bithynië in Klein-Azië. Hij schreef een brief aan den keizer om inlichting, hoe hij behoorde te handelen ten opzichte van de Christenen die zich in die provincie bevonden: of er ook onderscheid gemaakt moest worden tusschen de leeftijden of tusschen degenen die al dan niet bij hun Christendom volhardden; of men ze reeds bestraffen moest wegens het voeren van den Christennaam dan wel alleen wegens de verkeerde gedragingen die er mede gepaard pleegden te gaan. Tot dusverre heeft hij degenen die op eene driemaal herhaalde vraag bekenden Christenen te wezen als hardnekkigen gevonnist. Er zijn ook Romeinsche burgers onder die hij denkt naar Rome te zenden. Een anoniem vlugschrift is hem in handen gespeeld, bevattende de namen van vele personen. Sommigen ontkenden dat zij Christenen waren, riepen de goden aan, offerden aan het beeld des keizers en vloekten Christus. Dezulken had hij laten gaan. Anderen verklaarden, dat zij wel Christenen geweest waren, maar thans niet meer. Allen brachten een eerbewijs aan 's keizers beeltenis, ook aan de godenbeelden en vloekten Christus. (Van deze personen heeft Plinius blijkbaar belangrijke dingen omtrent de Christenen vernomen.) „Zij verzekerden dat hun grootste fout hierin bestond, dat zij op een vasten dag vóór den morgenstond plegen samen te komen. In beurtzang heffen zij een loflied aan op Christus als god. Verder zweren zij dat zij zich zullen onthouden van elk misdrijf, geen diefstal, geen roof, geen echtbreuk zullen begaan, de goede trouw niet zullen schenden en, als hun een onderpand wordt teruggevraagd, het niet zullen achterhouden. Als dit afgeloopen is, gaan zij uiteen om weder samen te komen tot het nuttigen van een maaltijd (denk aan de Agape), even eenvoudig als onschuldig. Zelfs hebben zij hiermede opgehouden toen ik het verbood op grond van 's keizers bevel, dat zulke genootschappen niet gevormd mogen worden". Plinius heeft twee dienstmaagden die, naar men zeide, bij de maaltijden hulp verleend hadden, met aanwending van de pijnbank ondervraagd. Hij heeft niets anders gevonden dan een verdorven, buitensporig bijgeloof. Hij wendt zich nu tot den keizer om raad, wegens het

groot aantal personen die bij de zaak betrokken zijn, personen van elken leeftijd, stand en kunne; niet alleen in de steden, maar ook op de dorpen en in de gehuchten. Het antwoord is goedkeurend. Maar de Christenen moeten niet worden opgespoord, wel gestraft als zij worden voorgebracht. Ook moet men hun berouw aannemen.

Men ziet dat Plinius dieper doorgedrongen is in den aard van het Christendom dan Tacitus. Hij weet althans belangrijke dingen omtrent de samenkomsten. Ver strekt zijne kennis zich echter niet uit. Omtrent het lezen der H. Schrift is hem niets bekend. (Door enkele geleerden is de echtheid der briefwisseling tusschen Plinius en Trajanus betwijfeld, voornamelijk op grond hiervan dat zij niet in alle handschriften en drukken van Plinius' brieven voorkomt. Deze twijfel kan na de zorgvuldige uitgave van Hardy veilig ter zijde worden gesteld.)

Volgens de overlevering is Ignatius, bisschop van Antiochië, de onderstelde schrijver der bekende Brieven, onder Trajanus den marteldood gestorven. Wat verder van hem verhaald wordt schijnt legendarisch. Het oudste bericht van zijn martelaarschap houdt in dat hij op 20 Dec. van het jaar 107 n. Chr. te Rome den marteldood heeft ondergaan. De Westersche kerk herdenkt evenwel zijn martelaarschap niet in December, maar in Februari. Er bestaat bovendien eene overlevering die hem te Antiochië laat sterven; daar heeft men ook zijn gebeente bewaard. Er heerscht hier echter nog veel onzekerheid.

Dit is eveneens het geval met de geschiedenis van Thekla, in de „Akten van Paulus en Thekla" beschreven. Men acht dit geschrift afkomstig uit de eerste helft der tweede eeuw. Thekla is eene schoone jongedochter te Ikonium, verloofd met Thamyris. Wanneer Paulus daar komt prediken, luistert zij heimelijk toe door een vensteropening. Zij wordt er geheel door medegesleept. Weldra staat zij voor den rechter, die haar veroordeelt om levend verbrand te worden. Als dit door een wonder geen doel treft, wordt zij voor de wilde dieren geworpen. Maar leeuw, tijger en beer leggen zich vreedzaam voor hare voeten neder. In het algemeen bekleedt het wonderbaarlijke in dit ver-

haal eene ruime plaats. Zij heeft ook een visioen. In het amphitheater ziet zij rond over de menigte; dan ziet zij den Heer naast Paulus zitten; beiden zijn gekomen om haar tot volharding aan te sporen. Een ascetische trek loopt door het verhaal heen. Thekla wordt herhaaldelijk geprezen, omdat zij zich rein houdt van smetten, d. w. z. dat zij zich onttrekt aan het huwelijk.

Eene ongewone bijzonderheid is, dat bij de mishandelingen waaraan Thekla blootstaat, zoovelen, vooral vrouwen en meisjes, luide partij voor haar kiezen. Op een keer valt haar eene merkwaardige bescherming ten deel. Zij wordt nl. omringd door een wolk van vuur, zoodat de wilde dieren haar niet kunnen aanraken noch de toeschouwers hare naaktheid zien.

Op vasten bodem staan wij met het martelaarschap van Polykarpus, bisschop van Smyrna. Het moet geweest zijn onder keizer Antoninus Pius (155) of onder Markus Aurelius (165), dat Polykarpus zijn geloofsgetuigenis met den dood bezegelde. De gemeente Smyrna zond er een bericht van aan de gemeente te Philomelium, welk bericht in de Oud-Christelijke letterkunde bekend staat als „Het martelaarschap van Polykarpus".

Het vangt aan met de beschrijving van het martelaarschap van Germanikus, die moedig het wild gedierte naar zich toe lokte om ras het leven te laten. Hierop volgt, hoe Quintus, die met anderen zich vrijwillig bij de vervolging had aangemeld, in de beslissende ure door vrees overmand, afvallig werd. Het overgroote gedeelte van het verhaal wordt ingenomen door de beschrijving van Polykarpus' trouw aan zijn geloof. Het toppunt bereikt de schrijver, waar hij schildert hoe de proconsul zegt: „Zweer bij het welzijn van den keizer; spreek kwaad van Christus, en ik laat u los". Waarop Polykarpus antwoordt: „Zes en tachtig jaren heb ik hem gediend, en nooit heeft hij mij eenig kwaad gedaan; hoe zou ik hem, mijn Koning, die mij behouden heeft, lasteren?" Merkwaardig is het bovennatuurlijke element in dit „Martyrium". Als Polykarpus het stadium binnentreedt waarin hij zal verbrand worden, klinkt er eene stem uit den hemel: „Wees sterk, Polykarpus, en houd moed".

Wie dat sprak heeft niemand gezien; slechts hebben diegenen der Christenen die er bij tegenwoordig waren de stem gehoord. (De laatste bijzonderheid komt, zooals men weet, in vele wonderverhalen, vooral in de middeleeuwen voor.) Weldra bemerkt men dat het lichaam niet verbrandt. De beul wordt geroepen om het te doorsteken. Nadat dit is geschied, komt er eene duif te voorschijn en een stroom van bloed, waardoor het vuur gebluscht wordt. Ook aan Polykarpus is een visioen te beurt gevallen. Bij het begin der vervolging heeft hij zich uit de stad naar het land begeven. Hier brengt hij den tijd door met bidden. Drie dagen nu vóór zijne gevangenneming, midden in het gebed aanschouwt hij een gezicht. Hij ziet dat zijne kruin door vlammen omringd is. En zich wendende tot degenen die bij hem zijn, verklaart hij: „Ik moet levend verbrand worden". Vertoont dit „Martyrium" een begin van de opkomende heiligen- en reliquieënvereering, er wordt een duidelijk onderscheid gemaakt tusschen eerbewijs aan Christus en aan de martelaren. „Voor Christus knielen wij neder, de martelaren hebben wij lief". Nog zij opgemerkt, dat Polykarpus spreekt van de verbreiding van de Katholieke kerk over de wereld.

Eene groote vervolging moet hebben plaats gehad te Lyon en Vienne in het jaar 177 n. Chr., onder keizer Markus Aurelius. Een uitvoerig bericht daarvan is bewaard gebleven bij Eusebius. Het bestaat in een brief, door de Christenen te Lyon en Vienne geschreven aan de broeders in Azië en Phrygië, twee gewesten van Klein-Azië.

Een bovennatuurlijk element ontbreekt ook in dit bericht niet, al bekleedt het eene bescheiden plaats. De diaken Sanctus is aan de hevigste folteringen onderworpen. Half geradbraakt en overdekt met wonden, zoodat men eene menschelijke gedaante nauwelijks aan hem herkennen kon, is hij teruggekeerd naar de gevangenis. Eene poos later werden dezelfde foltertuigen opnieuw tegen hem in werking gebracht. Maar op het oogenblik dat ieder meende dat hij sterven zou, richtte zich zijn lichaam op en kreeg hij toen het gebruik van al zijne leden weder.

Het cijfer der martelaren moet aanzienlijk geweest zijn. „Indien men", zegt Eusebius, „de slachtoffers in deze éene provincie (Lyon) mag nemen als maatstaf voor het geheele rijk, dan komt men tot een zeer groot aantal".

Verscheidenen worden met name genoemd, zooals, behalve bovengenoemden Sanctus: Vettius Epagathus, Maturus, Blandina, Attalus, bisschop Pothinus, Alexander de geneesheer, de jeugdige Pontikus broeder van Blandina. Hoevelen werden onder de vervolging afvallig? Aanvankelijk een tiental. Later sloten eenige anderen zich hierbij aan. Doch sommigen kregen berouw. Door de heidenen werden zij trouwens als lafaards beschouwd. Tot degenen die Christus tijdelijk verzaakten behoorde Biblias. Toen zij evenwel naar het amphitheater werd gebracht in de verwachting dat zij de gangbare beschuldigingen tegen de Christenen zou bevestigen, werd haar geweten wakker geschud en verklaarde zij openlijk een Christin te wezen.

De martelaren kwamen uit verschillende landstreken: Attalus was uit Pergamum, Alexander uit Phrygië. Waarschijnlijk waren zij door handel of scheepvaart naar de oevers van de Rhône gebracht. Sanctus bediende zich van de Latijnsche taal. Toen Attalus door het amphitheater werd rondgevoerd, droeg men een bordje vóór hem uit, waarop in het Latijn geschreven stond: „Deze is Attalus, de Christen". Met enkele anderen bleek Attalus het Romeinsche burgerrecht te bezitten. Om hunnentwil werd een brief geschreven, om te vernemen wat er met hen geschieden moest. Het antwoord was dat de Romeinsche burgers onthoofd, de overige veroordeelden voor de wilde dieren geworpen moesten worden. Treffend was het optreden van Vettius Epagathus, een zeer gezien jong advokaat. De mishandelingen waaraan de Christenen voor het gerecht blootstonden kon hij niet langer verdragen. Hij meldde zich als hun pleitbezorger aan en eischte gehoor. De rechter, bevreesd voor den invloed van zijn woord, vroeg, of hij misschien ook Christen was. Daarop riep hij met luider stem voor de gansche vergadering uit: „Ik ben Christen". Schoon was het bescheid, door

Attalus gegeven op de vraag: „Welken naam heeft God?" Hij antwoordde: „God heeft geen naam".

In het jaar 203 onder keizer Septimius Severus stierven twee vrouwen, Perpetua en Felicitas, te Karthago den marteldood. Het bericht van haar martelaarschap omvat ook het wedervaren van Saturus, Saturninus, Revocatus en Secundolus, die hetzelfde lot ondergaan hebben. Het bedoelde geschrift heeft een eigenaardigen vorm. Het eerste gedeelte doet zich voor als opgesteld door Perpetua zelf. Zij spreekt in den eersten persoon. Als zij genaderd is tot den vooravond van den grooten dag, schrijft zij het verzoek neder dat een ander het verhaal zal voortzetten. Hieraan is door Saturus en een onbekende voldaan.

Aan het bovennatuurlijke element wordt eene groote plaats ingeruimd. Herhaaldelijk is sprake van visioenen. In de gevangenis ziet Perpetua eene smalle ladder, die ten hemel reikt en waaraan vele haken, lansen, messen en zwaarden hangen. De toegang wordt bewaakt door een draak. Als zij evenwel den top van deze gevaarlijke ladder bereikt heeft, aanschouwt zij een schoon landschap, waarin haar lafenis wacht. Zij beschouwt dit als een voorteeken van haar lijden. Een anderen keer aanschouwt zij haar broertje, Dinokrates, op 7-jarigen leeftijd gestorven. Hij bevindt zich in een donker oord, is slordig gekleed, ziet bleek en lijdt verschrikkelijken dorst. Nadat zij evenwel krachtig voor hem gebeden heeft, verschijnt hij haar opnieuw: nu gewasschen en welgekleed, water drinkende uit een gouden kruik. Zij begrijpt dat hij verlost is van de straf („translatum esse de poena"; heeft men hier een begin van de leer van het vagevuur?). Dan weder aanschouwt zij dat een diaken haar uit den kerker brengt naar het amphitheater, hoe zij daar in een man verandert en, gesteund door eene rij van schoone jongelingen die haar zijde kiezen, te strijden heeft tegen een vuilen Egyptenaar met zijne helpers. Ook een visioen van Saturus wordt medegedeeld. Hij ziet, hoe een viertal engelen hem en Perpetua omhoog dragen, totdat zij komen aan een heerlijk oord, een tuin vol rozen en allerlei bloemen, waar zij martelaren ontmoeten die hun zijn voorgegaan.

Het kan geen verwondering wekken, dat hier zoowel als in andere martelaarsverhalen, het wreede optreden der vervolgers aan een inblazing des Duivels geweten wordt. Perpetua is daarom overtuigd, dat zij niet tegen de wilde dieren, maar eigenlijk tegen den Duivel te strijden heeft.

Eene bijzonderheid in het martelaarschap van Perpetua, Felicitas en de overige bovengenoemde personen, is gelegen in het volgende. Toen zij het amphitheater binnentraden, wilde men hen dwingen andere kleederen aan te trekken: de mannen die van priesters van Saturnus, de vrouwen die van priesteressen van Ceres. Maar zij weigerden dit.

Standvastig, bijna straf was Perpetua's houding tegenover haren vader die haar smeekte toch vooral om het belang van haar kind te denken. Men zou daarom kunnen meenen dat zij onnatuurlijk koel was voor hare dierbaarste betrekkingen. Dit is echter slechts schijn. Bij het rechtsgeding drong de vader zeer naar voren en werd daarom door Hilarianus, den procurator die als rechter fungeerde, met de roede getroffen. „Het deed mij pijn", schrijft Perpetua, „alsof ikzelf geslagen was". Ook bij andere gelegenheden kwam het natuurlijke gevoel, inzonderheid de liefde voor haar kind, boven.

Psychologisch merkwaardig is eene bladzijde, waarop een diepe blik wordt gegund in den gemoedstoestand der martelares. Tegen haar en Felicitas wordt eene woedende koe losgelaten. Zij zijn ontkleed en in netten gewikkeld. Het beest valt aan op Perpetua, verwondt haar in de zijde en verscheurt haar kleedij. Haar eerste werk is met de nederhangende lappen hare lenden te bedekken en het haar in orde te brengen. Zij reikt de hand aan Felicitas, die neergestooten is. Het volk is voor dit oogenblik tevreden gesteld. Door Rustikus, een geestverwant, wordt zij naar buiten geleid. Het is alsof zij uit een bangen droom ontwaakt, zoo verkeert zij in geestvervoering, in extase. Zij ziet rond en vraagt: „Waar is nu de koe die op ons losgelaten zou worden?"

Waarschijnlijk hebben de meeste martelaren in zulk eene geestvervoering of extase het leven gelaten.

Fraai is de vermaning tot hare vrienden van Perpetua's lippen gevloeid: „Staat vast in het geloof, hebt elkander allen lief, en laat ons lijden u niet aan het wankelen brengen".

Bronnen:

TACITUS, *Annales*, L. XV, c. 38–45 (uitgave G. A. Ruperti, Göttingen, 1804, p. 420–425); *C. Plini epistolarum ad Traianum imperatorem cum eiusdem responsis*, Epist. 96, 97 (in *C. Plini epistolarum libri novem, epistolarum ad Traianum liber*, rec. R. C. Kukula, Lips. 1912, p. 316–318, met uitvoerige aanteekeningen in *C. Plinii epistolae ad Traianum cum eiusdem responsis*, ed. by E.G. Hardy, Lond. 1889, p. 210–217); *Martyrium Ignatii* (in de *Patrum apostolicorum opera*, rec. O. von Gebhardt, A. Harnack, Th. Zahn, Lips. 1876, Fasc. II, p. 301–306; in *Ignatii Antiocheni et Polycarpi Smyrnaei epistulae et martyria*, ed. A. Hilgenfeld, Berol. 1902, p. 34–43); *De S. Ignatio Commentarius praevius* (*Acta Sanctorvm qvotqvot toto orbe colvntvr*, coll. J. Bollandus, G. Henschenius, D. Papenbrochius, cet., Antv. 1658, Febr., T. I, p. 13–24). – *Acta Pauli et Theclae* (*Spicilegium SS. Patrum*, coll. J. E. Grabius, Oxon. 1714, T. I, p. 95–119); *Acta Petri, Acta Pauli et Theclae*, ed. R. A. Lipsius, Lips. 1891, p. 234–272. – *Martyrium Polycarpi*, in de *Patrum apostolicorum opera* (uitgave als boven), Fasc. II, p. 132–168. — EUSEBIUS, *Historia ecclesiastica*, L. V, c. 1, in de uitgave van H. Valesius, Amstelod. 1695, p. 125–134 (*Quotquot in Gilliis pro pietate occubuerint*); *S. Perpetuae vita*, in de *Acta Sanctorvm* (uitgave als boven), Antv. 1668, Mart., T. I, p. 633–638; *The passio of St. Perpetua*, ed. by J. Armitage Robinson, Cambr. 1891 (*Texts and Studies*, Vol. I, n°. 2).

Literatuur: H. JADART, *Dom Thierry Ruinart (1657–1709); notice suivie de documents inédits sur sa famille, sa vie, ses oeuvres, ses relations avec D. Mabillon*, Par. 1886; A. HARNACK, *Das Regenwunder im Feldzuge Marc Aurels*, Berl. 1894; J. J. HARTMAN, *Honderd jaar geestelijk leven in den Romeinschen keizertijd*, Leid. 1918.

§ 9. DE VERBREIDING VAN HET CHRISTENDOM OMSTREEKS HET JAAR 200

Inderdaad vertoonde het mosterdzaadje van het Evangelie een verwonderlijken groei. Het Christendom, in een beperkten kring opgekomen, verbreidde zich met ongeloofelijke snelheid over de wereld. Bedenkt men, hoe gebrekkig destijds de gemeenschapsmiddelen waren, hoe op het gebied van het verkeer schier alles ontbrak wat later aan de verbreiding van nieuwe denkbeelden dienstbaar zou worden gemaakt, dan staan wij

hier voor een merkwaardig feit. Met elke halve eeuw neemt het aantal belijders van den Christus belangrijk toe. Reeds Irenaeus spreekt er van, dat de Kerk over de geheele wereld verbreid is. Ook verzekert hij dat door de gemeenten in Germanië, dat door die op het Iberische schiereiland, onder de Kelten, in het Oosten, in Egypte, in Libye, gelijk door de gemeenten „in het midden der wereld" (d. w. z. in Italië), hetzelfde geloof beleden wordt en dezelfde overlevering gehandhaafd. Elders, waar hij handelt over de wonderen, door Jezus en de Apostelen verricht, wijst hij eveneens op de uitgestrektheid van het gebied waarin zich deze dingen hebben voorgedaan. „Het getal is niet te noemen", zegt hij, „van de genadegaven, welke de Kerk van Godswege, in den naam van Jezus Christus, dagelijks in dien vorm over de geheele wereld uitstort".

Volgens Tertullianus kwamen reeds in zijne dagen allerwege Christenen voor, zoodat de tegenstanders zich beklaagden dat de stad er door overweldigd werd; dat ook daarbuiten zoowel in vestingen als op eilanden Christenen werden aangetroffen; dat personen van elke sekse, van elken leeftijd en maatschappelijken stand zich bij hen aansloten. Bij Tertullianus vinden wij het verhaal van de legerbenden van Markus Aurelius, die op een veldtocht in Duitschland tegen de Markomannen door een hevigen dorst gekweld werden, maar daarvan werden verlost door het gebed der Christenen onder de krijgslieden. Bekend is Tertullianus' uitroep tot de tegenstanders: „Wij dagteekenen van gisteren, en reeds hebben wij al het uwe ingenomen: steden, eilanden, vestingen, kasteelen, gemeenten, vergaderzalen, volksvergaderingen, bestuurslichamen, het paleis, den senaat en het forum. Slechts de tempels hebben wij u overgelaten. Wij weten precies hoeveel legers gij onderhoudt; maar uit één enkel gewest zouden meer troepen uit de onzen kunnen opkomen dan noodig is om een leger te vormen". Elders schrijft hij: „De naam van Christus is allerwege verbreid; zijn rijk strekt zich naar alle kanten uit; overal vindt hij geloof; onder alle volkeren wordt hij gehuldigd; overal voert hij heerschappij; overal wordt hij aangebeden".

Origenes verzekert dat in zijne dagen reeds de roem van Jezus over den ganschen bewoonden aardbodem verbreid was, grooter dan de roem van Themistokles, van Pythagoras of Plato, ja van welken wijze, van welken koning of veldheer ook.

Van belang zijn in dit opzicht ook eenige getuigenissen van Eusebius in zijne „Kerkgeschiedenis". Reeds in den aanvang van het tweede boek wijdt hij een hoofdstuk aan de vraag, hoe de leer van Christus in korten tijd door de geheele wereld is voortgeplant. Hij vergelijkt het bij den opgang der zon, waardoor plotseling een geheel landschap verlicht wordt. „Gelijk in de Schrift voorspeld was" — schrijft hij — „heeft het woord der evangelisten en apostelen geklonken tot de einden der bewoonde wereld. Als een rijke oogst van zegeningen was de vrucht daarvan. De geloovigen stroomden toe; kerken werden vergaderd van duizenden personen". Elders gewaagt Eusebius van de „algemeen en overal onder den hemel verbreide Kerk", van welke Montanus de zijnen leert kwaad te spreken. Hij verhaalt dat bij de troonsbestijging van keizer Commodus voor de Christenen een zekere rust aanbrak, wijl door Gods genade de Kerk over de geheele aarde vrede genoot. Het woord der behoudenis trok uit alle soorten van menschen de zielen aan om zich te begeven tot de vereering van den Heer des heelals. Eusebius spreekt ook van een omzendbrief, door bisschop Serapion van Antiochië uitgevaardigd ter veroordeeling van het Montanisme. Hij zegt dat verscheidene bisschoppen dit stuk mede-onderteekenden, zooals Aurelius van Cyrene, later martelaar, Aelius Publius Julius, bisschop van Develtus in Thracië, en anderen (of liever: het meerendeel der bisschoppen). Meer indruk maken Eusebius' bisschopslijsten. Hij vermeldt al de bisschoppen die elkander hebben opgevolgd te Rome, Alexandrië, Antiochië, Caesarea, Jeruzalem, Korinthe en Efeze. Weinig dingen zijn zóó geschikt als dit om te doen beseffen, hoe snel een net van ordelijke organisaties zich over de kerken in verschillende landen van den vroegsten tijd heeft verbreid. Iets dergelijks mag worden opgemerkt ten aanzien van zijne berichten omtrent kerkvergaderingen, in de tweede

eeuw gehouden ter bepaling van de juiste viering van het Paaschfeest. „Er bestaat", zegt hij, „nog een geschrift van de geestelijken die in Palestina vergaderd waren, onder voorzitterschap van Theophilus, bisschop van Caesarea Palestinae, en Narcissus, bisschop van Jeruzalem. Een tweede geschrift is afkomstig van eene kerkvergadering te Rome, onder bisschop Victor. Verder zijn er stukken van eene vergadering van bisschoppen van Pontus (voorzitter Palmas), van de kerken van Gallië (voorzitter Irenaeus), van het gewest Osdrhoëne, van de bisschopen van Korinthe en vele andere steden". Men ziet wat de organisatie toen al te beteekenen had. Nog gewaagt Eusebius van de talrijkheid der martelaren, reeds in de tweede eeuw. Ziedaar eenige algemeene opmerkingen over het onderwerp; thans echter nadere bijzonderheden.

Het zou te veel ruimte vorderen, als wij den vooruitgang van het aantal Christenen trap voor trap wilden aanwijzen. Om een indruk te geven van de zaak, bepalen wij ons tot een enkel voorbeeld. In welke landstreken was het Christendom verbreid omstreeks het jaar 200? Het antwoord kan in het algemeen luiden: in alle landen die gelegen zijn rondom de Middellandsche Zee. Van den berg Karmel tot de kust van Spanje, van het Nijldal tot Macedonië waren er geloovigen die den Christennaam droegen. Laat ons in vogelvlucht waarnemen, hoedanig de toestand in de verschillende gewesten was. Wij beginnen met Palestina, of liever Jeruzalem, het uitgangspunt van de beweging. Van daar begeven wij ons noordwaarts naar Syrië en Klein-Azië, doorkruisen dit in westelijke richting, landen in Macedonië, vervolgen onze reis door Griekenland naar Italië en Rome, om van daar naar Zuid-Frankrijk, Spanje en Noord-Afrika te gaan.

Bij het uitbreken van den Joodschen oorlog hebben de Christenen uit Jeruzalem eene toevlucht gezocht en gevonden te Pella in het Overjordaansche. Weldra moeten zij evenwel zijn teruggekeerd, zoodat een geordend gemeenteleven weder kon opbloeien. Zoo kon dan Irenaeus van de Jeruzalemsche kerk spreken als van de Kerk, uit welke iedere andere haren oor-

sprong nam, de moederstad der burgers van het Nieuwe Verbond. De lijst der bisschoppen is, zooals werd opgemerkt, bekend. Zij telt, beginnende bij Jakobus, den broeder des Heeren, tot de regeering van keizer Hadrianus, vijftien namen. Dan volgen er in de tweede en het begin der derde eeuw nog vijftien, van Markus tot Narcissus. De zoogenaamde „Libellus synodicus" kent twee kerkvergaderingen over de viering van het Paaschfeest: een onder Narcissus, waarop veertien andere bisschoppen tegenwoordig zouden geweest zijn, en een te Caesarea Palestinae onder Theophilus en twaalf andere bisschoppen.

Uit de Handelingen der apostelen weten wij, dat de Christelijke gemeenten spoedig door geheel Judea, Galilea en Samaria verbreid waren, dat Petrus te Lydda predikte, dat velen aldaar en te Saron zich bekeerden tot den Heer, dat genoemde apostel bij den dood der vrome Christin Dorkas naar Joppe werd geroepen Overbekend is zijn optreden in het huis van Cornelius te Caesarea, wat den doop van verscheidene personen ten gevolge had. Verscheen de diaken Philippus niet te Asdod, en ging hij het Evangelie verkondigende niet alle steden door? Vestigde hij zich niet te Caesarea? Ook Ptolemaïs was een bisschopszetel; in de dagen van Narcissus van Jeruzalem werd deze door Clarus bekleed.

Aan de Feniciërs is het Evangelie niet onbekend gebleven. Wij weten dat Jezus vertrok naar de streken van Tyrus en Sidon. Na de steeniging van Stephanus hebben de Joden eene hevige vervolging tegen de Jeruzalemsche gemeente aangericht. Behalve de Apostelen verlieten alle discipelen van Jezus de stad: zij verspreidden zich over Fenicië en Cyprus; sommige drongen door tot Antiochië in Syrië. Waar zij kwamen, brachten zij het Evangelie. Eusebius vermeldt een bisschop Cassius van Tyrus aan het einde der tweede eeuw.

Van Syrië weten wij, dat het gerucht van Jezus uitging door dit geheele land. Bekend is, dat Petrus, Paulus en Barnabas te Antiochië gearbeid en dat de aanhangers van Jezus daar voor het eerst den naam van Christenen ontvangen hebben. De vermaarde brief door de gemeente te Jeruzalem naar

die te Antiochië gezonden, was geadresseerd „aan de broeders te Antiochië en in Syrië en Cilicië". Ook lezen wij dat Paulus door Syrië en Cilicië ging, versterkende de gemeenten. De vrouw uit de omstreken van Tyrus, die Jezus bad om den boozen geest uit haar dochtertje te bannen, was eene Syro-Fenicische van geboorte. Wij hebben gezien, dat men te Antiochië het gebeente van Ignatius bewaarde of althans meende dit te doen. De Gnostikus Saturninus was geboren te Antiochië. Uit Apamea kwam een ander onrechtzinnig man, Alcibiades geheeten. Met hem bevinden wij ons in de derde eeuw. Het is echter waarschijnlijk dat zich daar veel vroeger Christenen bevonden hebben, hoe men ook denke over de overlevering dat Aristarchus, de metgezel van Paulus, bisschop van Apamea zou geworden zijn. In den ondersteldeden brief van Ignatius aan Hero, diaken te Antiochië (geen echt stuk, maar dan toch van hoogen ouderdom), lezen wij: „Groet al de geloovigen die te Laodicea zijn". Hiermede moet Laodicea in Syrië zijn bedoeld. Van Damaskus weten wij dat Paulus er heen ging om Christenen op te sporen en dat hij na zijne bekeering er leerlingen vormde.

Zeer vroeg moet het Christendom bekend geworden zijn in Osdrhoëne, met de hoofdstad Edessa. De zoogenaamde briefwisseling tusschen koning Abgar en Jezus is onecht. Maar er bestaan goede gronden om aan te nemen dat koning Abgar IX (179—216) het Christendom heeft omhelsd.

De Handelingen der apostelen berichten dat de apostelleerling Barnabas afkomstig was van het eiland Cyprus; dat eenige mannen uit Cyprus en Cyrene te Antiochië kwamen, verkondigende den Heer Jezus; dat Paulus en Barnabas het geheele eiland Cyprus zijn doorgegaan; dat de stadhouder Sergius Paulus door hunne prediking bewogen werd het Christendom aan te nemen; dat men Paulus, toen hij Jeruzalem bezocht, bracht bij zekeren Mnason van Cyprus, een ouden leerling, bij wien hij met zijne reisgenooten zou gehuisvest worden.

Volgens de Handelingen heeft Paulus zijn leerling Titus op het eiland Kreta achtergelaten. De Brief aan Titus deelt mede

dat hij daar het Evangelie verkondigd heeft. Eusebius achtte Titus den eersten bisschop van Kreta. Hoe dit zij, met Pinytus, bisschop van Gnossus op Kreta, staan wij op stevigen historischen bodem. Eusebius geeft een uittreksel uit een brief van Dionysius van Korinthe aan de Gnossiërs en hun bisschop Pinytus. Dezelfde schrijver zond een brief aan de Gortynensiërs en aan al de overige gemeenten van Kreta. De bekende brief van de apostelvergadering te Jeruzalem was, zooals wij gezien hebben, geadresseerd aan de broeders in Syrië en in Cilicië. Door den brief aan de Galatiërs weten wij dat Paulus in Cilicië, trouwens zijn geboorteland, gereisd heeft. In een der Brieven van Ignatius gewaagt de schrijver van den diaken Philo, afkomstig uit Cilicië, die hem ter zijde staat bij de verkondiging van Gods Woord. Eusebius vermeldt Sotas, bisschop van Anchialus, tijdgenoot van Apollinaris (omstreeks 172). De werkzaamheid van Paulus te Derbe, Lystra en Ikonium in Lykaonië is te bekend, dan dat het noodig zou wezen hierbij stil te staan. Eene mededeeling van Origenes, bij Eusebius bewaard gebleven, behelst dat ook Petrus in Galatië heeft gearbeid, gelijk in de gewesten Pontus, Bithynië, Kappadocië en „Azië". Men kan deze mededeeling laten voor hetgeen zij is; er valt echter uit op te maken dat Origenes bekend is geweest met het bestaan van Christelijke gemeenten in die landen. De zooeven genoemde Apollinaris, bisschop van Hiërapolis (tweede eeuw), heeft zich te Ancyra in Galatië opgehouden en daar onder de Christenen het Montanisme bestreden. Er bestaat nog een brief van Firmilianus, bisschop van Caesarea in Kappadocië, aan Cyprianus (256). Daarin wordt gezegd dat zeer lang geleden eene vergadering heeft plaats gehad te Ikonium, waar bisschoppen zich vereenigd hebben uit Galatië, Cilicië en andere naburige gewesten.

Aquila, die te Korinthe aan Paulus huisvesting verleende en weldra diens discipel werd, was uit Pontus. De haereticus Marcion kwam eveneens uit Pontus. Er bestaat een brief van Dionysius van Korinthe aan de kerk van Amastris en de overige kerken van dit gewest. De bisschoppen van Pontus vergader-

den omstreeks het jaar 196 onder voorzitterschap van bisschop Palmas.

Volgens Eusebius hield eene oude overlevering in, dat de apostel Thomas onder de Parthen heeft gepredikt. Men beweerde zelfs dat de apostel Bartholomeüs zijne prediking tot de Indiërs zou hebben uitgestrekt. Verder vernemen wij van hem, dat ook Pantaenus, voordat hij hoofd werd van de school te Alexandrië (180), eene zendingsreis naar het Oosten heeft gedaan en de Indiërs bekend vond met het evangelie van Mattheüs in het Hebreeuwsch.

Toen de apostel Paulus bevrijd was uit de gevangenis te Philippi, keerde hij bij Lydia in, eene purperverkoopster uit Thyatira. De schrijver der Openbaring van Johannes kende verscheidene Christelijke gemeenten in Lydië: Efeze, Smyrna, Thyatira, Sardes, Philadelphia en Laodicea. De werkzaamheid van Paulus te Efeze duurde jaren, zoodat al de bewoners van het gewest „Azië" het woord des Heeren hoorden, en velen overreed werden om het Christelijk geloof aan te nemen. Melito, bisschop van Sardes, tijdgenoot van Apollinaris te Hiërapolis, was de schrijver van eene reeks van werken. Deze werken zijn echter verloren gegaan, evenals die van Miltiades, bestrijder der Montanisten in het laatst der tweede eeuw in Klein-Azië. Miltiades verzette zich ook tegen de gewaande profetes Ammia te Philadelphia.

Kolosse, bekend door den Nieuw-Testamentischen brief gericht tot de gemeente aldaar, lag in Phrygië. De gemeente Smyrna zond haar bericht van het martelaarschap van Polykarpus aan de gemeente Philomelium in Phrygië. Quintus, die bij deze gelegenheid afvallig werd, was een Phrygiër. Alexander de geneesheer, een der martelaren van Lyon, was van dezelfde afkomst, de martelaar Alcibiades eveneens. Verder is Phrygië bekend door den diaken Philippus, die met zijne dochters te Hiërapolis woonde; dan door bisschop Apollinaris van Hiërapolis; en nog door de bisschoppen Julianus van Apamea, Thraseas van Eumenië en Polykrates van Efeze. Ten tijde van Apollinaris moeten te Hiërapolis zes en twintig bisschoppen

vergaderd zijn geweest. Het doel was de bestrijding van het Montanisme, ook een Phrygisch verschijnsel. Montanus wilde het nieuwe Jeruzalem vestigen te Pepuza.

Troas, waar Paulus voor het evangelie van Christus kwam en waar eene deur voor hem geopend was in den Heer, lag in Mysië. De gemeente Pergamus in dit gewest wordt genoemd in de Openbaring van Johannes. Eusebius verzekert dat Dionysius Areopagita een brief geschreven heeft aan de Christenen te Nikomedië in Bithynië, ter bestrijding van Marcion.

Op de synode onder bisschop Sotas van Anchialus in Thracië aan de Zwarte Zee zouden volgens den „Libellus synodicus" twaalf andere bisschoppen tegenwoordig zijn geweest.

Omtrent Philippi in Macedonië weten wij niet alleen dat Paulus er meermalen heeft vertoefd, maar tevens dat er weldra eene Christelijke gemeente bestond. Men denke, behalve aan den kanonieken brief aan de Philippenzen, aan den brief van Polykarpus aan hetzelfde adres. Ook de namen van enkele leden dezer gemeente zijn bekend. Aristarchus en Secundus, tijdelijk behoorende tot Paulus' reisgenooten, waren uit Thessonika. Volgens Melito van Sardes heeft de keizer een brief gericht tot de steden Thessalonika, Larissa en Athene. Hij gelastte haar daarin zich te onthouden van alle nieuwe maatregelen tegen de Christenen. Men mag aannemen dat er in die steden toen reeds verscheidene Christenen moeten geweest zijn. Van de bewoners van Berea is bekend, dat zij Paulus' prediking met bereidwilligheid ontvingen en velen uit hen geloovig werden; van de aanzienlijke vrouwen en mannen niet weinige. De pleitrede ter verdediging van het Christendom, opgesteld door Quadratus, werd te Athene aan keizer Hadrianus omstreeks het jaar 125 overhandigd. Aristides, die eveneens eene apologie van het Christendom tot Hadrianus richtte, noemde zich een Athener. Wij weten dat reeds ten tijde van Paulus in Achaje Christenen voorkwamen, dat inzonderheid te Korinthe de overste der synagoge en vele anderen zich lieten doopen. Voorts is de gemeente te Korinthe bekend door den brief dien Clemens van Rome aan haar schreef en door de

werkzaamheid van haren bisschop Dionysius (omstreeks 170), van wien Eusebius zeven brieven vermeldt. In den brief aan de Romeinen verzekert Paulus dat hij de verkondiging van het evangelie van Christus volbracht heeft van Jeruzalem af en rondom, tot Illyrië toe.

De beteekenis die het Christendom spoedig te Rome verkreeg, behoeft hier niet nader uiteengezet te worden. Om slechts iets te noemen: de oudste gedeelten der katakomben spreken duidelijk genoeg. Over de martelaren te Lyon en Vienne is boven gehandeld. Crescens, een van Paulus' mede-arbeiders, is naar Gallië getogen. Irenaeus gewaagt niet alleen van kerken onder de Kelten, maar ook Tertullianus van verscheidene volksstammen onder de Galliërs, die het Christendom hebben aangenomen. Eusebius weet van eene kerkvergadering in Gallië onder voorzitterschap van Irenaeus. Van martelaren zijn nog bekend: Epipodius en Alexander (± 178). Te Autun moet omstreeks 180 Symphorianus de martelaarskroon verworven hebben.

Heeft Paulus zijn voornemen om naar Spanje te gaan uitgevoerd? Volgens Clemens Romanus is hij doorgedrongen tot de grens van het Westen. Kan hiermede iets anders dan Spanje bedoeld zijn? Wij weten dat Irenaeus gewaagt van kerken op het Iberische schiereiland.

Wat Noord-Afrika betreft, spreekt de aanwezigheid aldaar van Tertullianus en van de martelaressen Felicitas en Perpetua duidelijk genoeg. Bovendien getuigt Tertullianus uitdrukkelijk dat een overgroot aantal Christenen zich toen reeds in Afrika moet bevonden hebben. Eene eerste synode van bisschoppen van Numidië en Afrika moet te Karthago hebben plaats gehad onder bisschop Agrippinus (tusschen 218 en 222). Cyprianus verklaart dat „vele jaren" vroeger eene synode heeft plaats gehad te Lambese in Numidië, waarop niet minder dan negentig bisschoppen waren bijeengekomen.

Te Alexandrië moeten omstreeks 213 twee kerkvergaderingen hebben plaats gehad. Overigens behelst de aanwezigheid

aldaar van Pantaenus, Clemens Alexandrinus en de martelares Potamiena een onwraakbaar getuigenis.

Irenaeus spreekt van kerken in Egypte en Libye. In laatstgenoemd land woonde de kettersche Apsethos, van wien Hippolytus wonderlijke dingen weet te verhalen. Zijn er ook in Aethiopië al zeer vroeg Christenen geweest? In de Handelingen der apostelen wordt beschreven, hoe zekere staatsdienaar van Kandace, koningin der Aethiopiërs, door Philippus werd gedoopt. Eusebius verzekert, dat deze in zijn land de blijde boodschap bracht van het geloof in den eenigen waren God en de komst des Verlossers aan de menschen verkondigde.

Bronnen:

EUSEBIUS, *Historia ecclesiastica*, L. I–VI, in de uitgave H. Valesius, Amstelod. 1695, p. 1–164; III, 1, p. 56 (*Expositio in Genesim*, Vol. III); IV, 23; p. 117 (Dionysius van Korinthe); IV, 26; p. 120c (Melito van Sardes). — *Acta primorum martyrum sincera et selecta*, Amstel. 1713, fol.; *Libellus synodicus, omnes synodos, tam orthodoxas quam haereticas continens*, ([Joa. Harduinus,] *Acta conciliorum et epistolae decretales summorum pontificum*, Par. 1714, T. V, col. 1491–1495); TERTULLIANUS, *Ad Scapulam*, c. 3 (*Opera*, rec. F. Oehler, Lips. 1854, p. 298 seq.); dezelfde, *Adversus Judaeos*, c. 7 (l.l. p. 1132); POLYCARPUS, *Epistola ad Philippenses*, rec. Th. Zahn, Lips. 1876 (*Patrum apostolicorum opera*, rec. O. von Gebhardt, A. Harnack, Th. Zahn, Fasc. 2); *Martyrium Polycarpi*, l.l. p. 132–168; CLEMENS ROMANUS, *Ad Corinthios epistola I* (o. a. in A. Hilgenfeld's *Novum Testamentum extra canonem receptum*, Lips. 1884); IGNATIUS, *Epistolae* (o. a. in de uitgave van A. Hilgenfeld, Berol. 1902); HIPPOLYTUS, *Refutatio omnium haeresium*, herausgeg. von P. Wendland, Leipz. 1916 (in *Hippolytus' Werke*, Bd. III).

Literatuur: **Lenain de Tillemont**, *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles*, Brux. 1706, T. I, 2, p. 867–869; A. HILGENFELD, *Die Ketzergeschichte des Urchristentums*, Leipz. 1884; H. U. MEYBOOM, *Het Christendom der tweede eeuw*, Gron. 1897, gr. 8°; A. HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, Leipz. 1902; F. CRAWFORD BURKITT, *Early eastern christianity; St. Margaret's lectures 1904 on the Syriac-speaking church*, Lond. 1904; H. U. MEYBOOM, *De Stromateis van Clemens Alexandrinus* (in het *Theologisch Tijdschrift*, 40ste jaarg., Leid. 1907); dezelfde, *Clemens Alexandrinus en de wijsbegeerte* (aldaar, 42ste jaarg., Leid. 1908); dezelfde, *Clemens Alexandrinus als ketterbestrijder* (aldaar, 42ste jaarg., Leid. 1908); L. FRIEDLÄNDER, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*, 8te Aufl., Leipz. 1910, Th. 4; J. GEFFKEN, *Das Christentum im Kampf und Ausgleich mit der griechisch-römischen Welt*, Leipzig und Berlin, 1920.

§ 10. De Christelijke gemeente onder de geoorloofde of verboden genootschappen

In het staatswezen van het Romeinsche rijk ontstonden van oudsher tal van min of meer geheime genootschappen. Zij beoogden zeer uiteenloopende doeleinden: verhevene en eenvoudige, godsdienstige en praktische. Nu eens werden zij toegelaten, dan weder verboden. Het laatste geschiedde, als de nagejaagde oogmerken onvereenigbaar werden geacht met de openbare rust of de veiligheid van den staat. Zeer waarschijnlijk heeft de Christelijke gemeente in de eerste eeuwen zich voor de buitenstaanders als zulk een geheim genootschap voorgedaan. Hierdoor bereikte zij dat zij gedurende lange perioden haar bestaan rustig kon voortzetten. Doch tevens moest zij van tijd tot tijd door een algemeen of een bijzonder gebod getroffen worden.

In het oostelijk deel van het Romeinsche rijk kwamen dergelijke genootschappen ook wel voor, doch zij waren er minder talrijk dan in het Westen. In de Grieksch sprekende gewesten kende men „eranen" en „thiasen", volgens de liefelijke beschrijving van Renan „schoone vereenigingen tot onderling hulpbetoon, tot kredietverleening, tot verzekering in geval van brand, tot het betoonen van barmhartigheid, tot het in het leven roepen van betamelijke vermakelijkheden". Sommige genootschappen waren aan een privaten godsdienst gewijd, waardoor zij aan de officiëele godsvereering of den staatsgodsdienst een soort van concurrentie aandeden. Men vereerde Helios, Zeus Xenios, Zeus Soter, Dionysius, Pan en andere goden. Wie lid werd van een „eranos" had eene maandelijksche contributie te betalen en stelde zich onder zeker toezicht van het bestuur. Een opschrift is gevonden, dat de wet van zulk een „eranos" behelst. De tekst geeft een gunstigen indruk van den aard dier genootschappen. O. a. wordt bepaald dat omtrent iemand die wil toetreden eerst onderzocht moet worden of hij rein is, vroom en goed, en dat de vereeniging moet toenemen in wedijver tot het goede. Ook vrouwen kunnen lid zijn.

In het Westen duidde men dezegenootschappen bij voorkeur aan als „collegia", hetzij dan geoorloofde (licita) of verbodene (illicita). Ook van zulk een collegium is de wet of het reglement bekend. Zij werd in een opschrift te Lanuvium door Mommsen ontdekt. De inhoud komt hoofdzakelijk neer op bepalingen voor de onderlinge maaltijden en de begrafenis der leden, alles zorgvuldig en in bijzonderheden geregeld. Zie verder beneden, blz. 79. Andere gegevens worden verschaft door opschriften en door eenige bepalingen in het „Corpus juris"; of liever door zekere uitspraken van de rechtsgeleerden (Florentinus, Gajus, Marcianus, Paulus, Ulpianus), later in het „Corpus juris" opgenomen. Niet ieder mag een collegium (of een societas) oprichten. Er bestaan echter te Rome zekere genootschappen, die van een senaatsbesluit of eene keizerlijke uitspraak hunne bevestiging hebben ontvangen. Zij hebben een gemeenschappelijke kas, en een advokaat die ze naar buiten vertegenwoordigt. In de wetgeving wordt een geoorloofd genootschap aangeduid als een „collegium, waaraan vergund is samen te komen" (collegium cui licet coire). Zulk een collegium heeft rechtspersoonlijkheid. Men kan er een legaat aan vermaken. Evenals in het Oosten kunnen ook in het Westen vrouwen tot het lidmaatschap worden toegelaten. Het collegium is bevoegd aan een slaaf de vrijheid te bezorgen. Slaven kunnen eveneens tot een genootschap behooren. Bestuurders van provinciën moeten er tegen waken dat geen verboden collegia worden opgericht. In legerkampen mogen zij in het geheel niet bestaan. Wel is het geoorloofd aan lieden van geringen stand eene maandelijksche contributie bijeen te brengen, wanneer men slechts eens in de maand vergadert; dit mag echter niet dienen als een voorwendsel om een ongeoorloofd genootschap te stichten. Een ongeoorloofd genootschap moet ontbonden worden. Wie er toe behooren worden met zware straffen bedreigd, tot de doodstraf toe. De vervolging tegen een ongeoorloofd genootschap wordt ingeleid door eene klacht bij den stadspraefekt.

Livius beschrijft de ontdekking en gewelddadige onderdrukking van een geheim genootschap, dat vertakkingen had door

geheel Italië. De leden daarvan waren tot ergerlijke buitensporigheden vervallen. Wie nog slechts als lid geïnaugureerd was werd in de gevangenis geworpen. Mannelijke leden die zich schuldig hadden gemaakt aan echtbreuk, doodslag of valsch getuigenis, werden onthoofd. Schuldige vrouwen werden ter bestraffing overgegeven aan hare echtgenooten, vaders of broeders. Cicero was over de geheime godsdienstige genootschappen slecht te spreken. Hij heeft eene wet ontworpen tot regeling van alle godsdienstige aangelegenheden door den staat. Naast de staatsgodsdiensten wil hij geen afzonderlijke vereering van goden, hetzij nieuwe hetzij vreemde toelaten. Slechts zoodanige godsvereeringen mogen bestaan die van de voorouders zijn overgeleverd.

Julius Caesar verbood alle collegia, ook de godsdienstige. Slechts maakte hij eene uitzondering voor die genootschappen welke de Senaat gespaard had en ook voor die van de Joden te Rome. Augustus vaardigde een nieuw verbod uit, zoodat er slechts weinige overbleven. Het waren dezulke op welker goeden geest men rekenen kon. Maecenas heeft Augustus aangeraden de vreemde godsvereeringen te verbieden, omdat hare aanhangers maar genootschappen vormden, die samenzweringen konden verwekken of ten minste voor het oppergezag in den staat niets goeds beloofden. Ook keizer Trajanus was afkeerig van de toelating van collegia. Plinius, de stadhouder van Bithynië, stelde hem voor een genootschap van brandweermannen te Nikomedië te vestigen. Doch Trajanus wilde hiervan niets weten. Hij antwoordde: „Laten wij niet vergeten, dat het bedoelde gewest en inzonderheid de steden daarvan door zulke vereenigingen zijn geteisterd geworden. Welken naam wij er ook aan geven, zij worden binnen korten tijd politieke clubs". Ook Septimius Severus vaardigde maatregelen uit om de vorming van ongeoorloofde genootschappen te beteugelen.

Op welken grond meent men nu dat de Christelijke gemeente zich als zulk een collegium heeft voorgedaan? Dit berust op zekere zinspelingen bij oude Christelijke schrijvers, die alleen verstaanbaar zijn als zij uit dat oogpunt bezien worden. Minu-

cius Felix laat in zijn dialoog, getiteld „Octavius", den heidenschen bestrijder van het Christendom over de Christenen spreken als over lieden eener betreurenswaardige, rampzalige factie, die de eer der goden verkleint. Wat hij verder van deze factie zegt, komt overeen met hetgeen wij weten zoowel van de collegia als van de Christelijke gemeente, voorzoover wij door het net der partijdige overdrijving heen kunnen doordringen tot de werkelijkheid. Ook vrouwen zijn er lid van; verder vele lieden uit de volksklasse. Vergaderingen hebben plaats in den nacht. De leden schuwen het licht en de openbaarheid; zwijgen over hunne aangelegenheden onder buitenstaanders, maar uiten zich vrij in het verborgen. Allerwege rijzen zulke verboden vereenigingen op. Men herkent elkander aan zekere teekenen. Mede van maaltijden wordt veel werk gemaakt. Op feestdagen komen daartoe personen van beiderlei kunne samen. Men ziet: altemaal trekken, die in de collegia worden teruggevonden.

Ook in de beschrijving der Christelijke gemeente door Justinus Martyr komen trekken voor die aan de collegia herinneren, zooals de wasschingen voorafgaande aan de toelating tot de vergadering, de gemeenschappelijke maaltijden en de gemeenschappelijke kas. Aan het slot neemt Justinus een brief op van keizer Hadrianus aan Minucius Fundanus over de Christenen. Blijkbaar beschouwt hij de Christelijke gemeente als een genootschap, dat hij slechts dan als ongeoorloofd bejegend wil zien wanneer tegen de wetten wordt gehandeld. Tertullianus zegt uitdrukkelijk, dat de Christelijke gemeente tot de geoorloofde vereenigingen („licitae factiones" of „coitiones") behoort gerekend te worden, daar men niet van haar behoeft te vreezen wat aan de ongeoorloofde vereenigingen ten laste gelegd wordt. Ook hij kent de maandelijksche bijdrage aan de gemeenschappelijke kas, en den gemeenschappelijken maaltijd. Uit de gemeenschappelijke kas wordt behalve voor andere doeleinden tevens geput voor het begraven der dooden. Arnobius vroeg, waardoor de Christelijke vereenigingen (conventicula), waarin de hoogste God aangebeden werd, toch verdiend hadden te gronde gericht te worden. De keizers Arkadius en Honorius

vaardigden in 395 eene wet uit tegen de ongeoorloofde vereenigingen (coetus illiciti) der ketters.

Mommsen is uitgegaan van twee teksten van Marcianus, opgenomen in het „Corpus juris civilis". Daarin is sprake van vereenigingen van lieden van geringen stand (collegia tenuiorum), waarvan ook slaven lid kunnen zijn. Zij offeren eene maandelijksche contributie en komen slechts eens per maand bijeen (zie boven, blz. 75). Mommsen onthulde den waren aard dier vereenigingen door in het licht te stellen, dat haar hoofddoel de zorg was voor eene passende begrafenis der leden. Hierbij ontving hij den krachtigsten steun door een opschrift op eene marmeren plaat uit het j. 136 na Chr., gevonden onder de puinhoopen van een openbaar badhuis te Lanuvium (citta-Lavinia in Italië). Het heeft gehangen aan de binnenzijde van het tetra-stylon, de overdekte gaanderij met vier fronten die de vergaderplaats omringde van de vereeniging der vereerders van Diana en Antinoüs. Men ziet dat deze vereeniging ook een godsdienstig karakter droeg. Het voornaamste doel was echter iets anders, nl. tegemoet te komen aan den begrijpelijken wensch der eenvoudigen en geringen, na hunnen dood eene betamelijke uitvaart te erlangen, hetzij dan plechtig ten aanschouwen van standgenooten verbrand of begraven te worden. Inzonderheid aan slaven bleef dit dikwijls onthouden. Nog toont men te Rome in een der tuinen aan de „Via Appia" een zoogenaamd „columbarium". Daarin zijn bijgezet urnen met de asch van honderden slaven, alle van een naambordje voorzien. Wie zal zeggen, hoevelen het als een voorrecht beschouwd hebben voor hun stoffelijk overschot op zulk eene waardige bewaarplaats te mogen rekenen?

De inscriptie te Lanuvium bevat twee dingen: 1°. een senaatsbesluit en 2°. de wet van het genoemde „collegium". Het eerste bepaalt wie er mogen vergaderen en een collegium vormen. Het zijn zij die eene maandelijksche contributie willen bijeenleggen voor het begraven der dooden. De voornaamste bepaling der wet van het collegium is de volgende: „Wanneer uit deze onze vereeniging iemand, na geregeld betaald te heb-

ben, overlijdt, zoo zullen er voor hem uit de kas genomen worden 400 sestertiën, van welke som als begrafenisgeld 100 sestertiën af zullen gaan, die bij den brandstapel onder degenen die zijn lijk gevolgd hebben verdeeld moeten worden".

De Rossi nu heeft aangetoond dat de Christelijke gemeente de bescherming der wet heeft genoten, daar zij bij de overheid bekend stond als een geoorloofd collegium, gevormd uit lieden van geringen stand en ten doel hebbende eene passende begrafenis der afgestorvenen. Reeds spoedig moeten de Christenen gemeenschappelijke begraafplaatsen bezeten hebben, nl. tegen het einde der tweede eeuw en het begin van de derde. Brak eene vervolging tegen hen uit, dan was een der eerste maatregelen, tegen hen genomen, het verbod van het bezoeken hunner begraafplaatsen. De Rossi kwam op het spoor van verscheidene genootschappen onder de Christenen, die men afzonderlijke begrafenisvereenigingen zou kunnen noemen. In de katakombe van Priscilla te Rome vond hij een opschrift, dat getuigde van het bestaan van zulk eene vereeniging in den tijd der Antonijnen (Pelagiorum). Eene andere (Eutychiorum) begroef hare dooden in de katakomben van S. Soteris (Kallistus). Eene derde noemde zich waarschijnlijk die der „Pelagii". Verder kon een collegium als bedoeld ook gevormd worden door eene familie, met hare vrijgelatenen, verwanten en vrienden. Men noemde zich dan bij voorkeur met een fraaien Griekschen naam (Eutropii, Eusebii), ook wel met een naam, afgeleid van het „cognomen" van den stichter. Van dit laatste ontdekte De Rossi een treffend voorbeeld in een opschrift van de begraafplaats der Phylletianen, luidende: „Sepulcrum Phylletis et collegii Phylletianorum".

Bronnen:

Corpus iuris canonici, *Digesta*, L. I, tit. XII, *De officio praefecti urbi*, § 14 (Septimius Severus); L. III, tit. IV, *Quod cuiuscunque*, § 1 (Gajus: quibus permissum est corpus habere collegii); L. XXXIV, tit. V, *De rebus dubiis*, § 20 (Paulus: over het maken van legaten); L. XL, tit. III, *De manumissionibus*, § 1 Markus Aurelius: over het vrijlaten van slaven); L. XLVI, tit. I, *De fideiussoribus* (rechtspersoonlijkheid); L. XXXXVII, tit. II, *De furtis*, § 31; L. XXXXVII, tit. XI, *De extraordinariis criminibus*, § 2 (Ulpianus: over coetus illiciti); L. XXXXVII, tit. XXII,

De collegiis et corporibus, §§ 1, 2, 3, 4, (de uitvoerigste bepalingen); L. XXXXVII, tit. IV, *Ad legem Iuliam maiestatis*, § 1; — *Corpus inscriptionum graecarum*, ed. A. Boeckius, Berol. 1828, Vol. I, n°. 126, p. 172 seq.; p. 173, c. 2, reg. 37 seq.; Wet van Arkadius en Honorius van 395, in den *Codex Theodosianus*, L. XIII, *De paganis sacrificiis et templis* (uitgave Iac. Gothofredus, Lips. 1741, p. 317); Minucius Felix, *Octavius*, c. 8 (uitgave Gronovius, Lugd. Bat. 1709, p. 76—88); Tertullianus, *Apologeticus*, c. 38, 39 (uitgave Havercampus, Lugd. Bat. 1718, p. 315—337; uitg. Oehler, Lips. 1854, p. 128—132); Justinus Martyr, *Apologia I*, c. 65—67, 68 (Hadrianus Municio Fundano), in J. C. Th. Otto, *Corpus apologetarum saeculi II*, Jenae, 1876, Tom. I, p. 176—192; Plinius Secundus, *Epistulae ad Traianum*, Epist. 34 (uitgave E. G. Hardy, Lond. 1889, p. 132); Cicero, *De legibus*, L. II, c. 1—9 (uitgave C. F. W. Müller, Lips. 1914, p. 404—414); Livius, *Ab urbe condita*, L. XXXIX, c. 8—18 (uitgave M. Müller, Lips. s. a., T. III, p. 8—19).

Literatuur: TH. MOMMSEN, *De collegiis et sodaliciis Romanorum*, Kiliae, 1843 (Acc. *Inscriptio Lanuvina*); TH. MOMMSEN, *Ueber den Chronographen vom Jahre 354*, Leipz. 1850 (Bd. I *Abhandlungen der philologisch-historischen Classe der Kön. Sächs.Gesellschaft der Wissenschaften*); C.WESCHER, in de *Revue archéologique ou recueil de documents*, Par. 1864—'66, Nouvelle série, Vme—VIIme année, Vol. IX, XI—XIII; E. RENAN, *Les apôtres*, Par. 1866 (*Histoire des origines du christianisme*, Livr. II); G. B. DE ROSSI, *La Roma sotterranea*, Roma, 1867, T. II, *Prefazione*, p. VIII (de Christenen bezitten als corporatie begraafplaatsen); T. III, Roma, 1877, p. 37—42 (over de Eutychii en het collegium funeraticium); P. FOUCART, *Des associations religieuses chez les Grecs*, Par. 1873; *Bullettino di archeologia cristiana, del commendatore* G. B. DE ROSSI, Roma, 1876, Serie III, Anno II, p. 25 seq. (De Rossi over cultores Dei); Serie IV, Anno III, Roma, 1884, p. 83 (De Rossi over de collegia Pelagiorum en de collegia Eutychiorum); *Bullettino dell'instituto di correspondenza archeologica per l'anno 1877*, Roma, 1877 (G. B. de Rossi over het collegium Phylletianorum); J. P. WALTZING, *Etude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains*, [Vol. I,], Brux. 1895 (in de *Mémoires couronnés et Mémoires des savants étrangers publiés par l'Académie royale des sciences de Belgique*, T. L); Fr. POLAND, *Geschichte des griechischen Vereinswesens*, Leipz. 1909, 4° (gekrönte Preisschrift).

§ 11. Invloed der mysteriën-godsdiensten op het Christendom. Isis en Mithra

Wij weten dat bij de niet-Christelijke volkeren, inzonderheid in de Grieksche wereld mysteriën-godsdiensten hebben bestaan. Hebben die mysteriën-godsdiensten invloed geoefend op het Christendom? Reeds de hoogleeraar Casaubonus heeft zich met dit vraagstuk beziggehouden. Hij stelde vast dat in het gebruik van woorden en uitdrukkingen dikwijls eene treffende overeenkomst valt op te merken tusschen de heidensche

mysteriën en het Christendom. Zelfs ten aanzien van ceremoniën en ritueele gebruiken meende hij dat deze twee op menig punt eene verrassende gelijkenis hebben vertoond. Volgens hem was de overeenkomst niet toevallig, maar moest zij van oudsher dienen om het Christendom voor de niet-Christenen aannemelijk te maken. Ruim eene eeuw na Casaubonus heeft Mosheim diens voorstelling van de zaak in beknopten vorm herhaald. Sedert heeft het vraagstuk vrij wel gerust, totdat het opnieuw aan de orde werd gesteld door de geschriften van Hatch, Anrich, Wobbermin e.a.

De meeste mysteriën-godsdiensten vonden hunnen oorsprong in Griekenland of zijn althans in Griekenland tot de grootste ontwikkeling gekomen. Belangrijke mysteriën-godsdiensten hadden hunnen zetel in Eleusis, te Samothrake, te Lerna en elders. De voornaamste was die van Eleusis. Men vereerde heroën en chtonische godheden, in het bijzonder Demeter en Kore. In den cultus bewoog alles zich om den onder- en den opgang van Kore: zij wordt naar beneden gesleurd naar het rijk van den Hades, doch blijft niet in diens macht. Of naar zedelijke verheffing van de ingewijden in het mysterie werd gestreefd, valt moeilijk uit te maken. Ook is onzeker, of binnen den kring der ingewijden het geloof in de onsterfelijkheid werd voortgeplant. Een zeker kwijnend voortbestaan der afgestorvenen in het schimmenrijk werd eigenlijk door iedereen aangenomen. Het bijzondere van den mysteriën-godsdienst bestond echter hierin, dat hij eene zoete hoop wekte, immers voor de ingewijden het uitzicht opende op een gelukkig lot in het hiernamaals.

De verschillende handelingen die bij de feestelijke viering der mysteriën verricht werden, laten zich in drieën verdeelen. Men had de ritueele reiniging, de inwijding en de epoptie (κάθαρσις, μύησις en ἐποπτεία). Wie toegelaten wilde worden moest ritueel-rein zijn. De reiniging bestond uit zekere onthoudingen en wasschingen. Oorspronkelijk werden deze zuiver materiëel opgevat, als middelen om den invloed van booze geesten te weren. Later werd er waarschijnlijk ook eene zedelijke beteekenis aan gehecht. Bij de inwijding

moest iemand een offer brengen, een drank (gemengd uit meel, water en andere ingrediënten) drinken, en proeven van zeker gebak. Dit alles ging gepaard met verschillende ceremoniën. In sommige mysteriën werd den wijdeling eene gouden slang door den boezem gehaald. Verder werden hem van oudsher overgeleverde voorschriften voor den eeredienst en geheime formulieren medegedeeld, waaraan men elkander herkennen kon. In de derde plaats kwam de epoptie, des nachts uitgevoerd in den schitterend verlichten tempel die voor de inwijdingsplechtigheden diende. Wat er voorviel is niet met zekerheid bekend. Wij weten dat de hoofdzaak bestond uit eene dramatische voorstelling der geschiedenis van de godheid die hier vereerd werd. Dit ging gepaard met zingen, dansen en het uiten van spreuken naar vaste formulieren. Men bepaalde zich hiermede tot eenige hoofdtooneelen; al het overige werd in licht verstaanbare symbolen samengevat. Vooral deze epoptie, waarbij de wijdeling zekere hoog vereerde godheden (of liever hare gestalten) in verblindend licht aanschouwde, onder het weerklinken van hartstochtelijke liederen, moet geschikt geweest zijn om een diepen indruk op het gemoed te maken.

Het voorafgaande heeft voornamelijk betrekking op de Eleusinische mysteriën. Anders waren de mysteriën waarin Dionysos, eigenlijk eene Thracische godheid met verschillende namen (Sabos, Sabazius, enz.), werd vereerd. Deze vereering uitte zich in orgieën en het te voorschijn roepen van ekstatische toestanden. Zij had plaats op de toppen der bergen, in nachtelijk donker bij fakkellicht, onder wilde muziek, geschetter en gejuich. De deelnemers zijn voor het meerendeel vrouwen. Zij dragen lange, uitgolvende gewaden, en reeënvachten. Zij zwaaien met dolken, thyrsusstaven en heilige slangen die zij in de handen hebben, en snellen voort totdat zij al ronddansende uitgeput geraken. Het is te doen om de ekstase, den heiligen waanzin op te wekken waarin de betooverde mensch zich los gevoelt van lichamelijke banden, één met de godheid en de geestenschaar die haar omringt. Weder anders zijn de Orphici, die de leer der zielsverhuizing aanhangen en voor wie

het er op aankomt vrij te worden uit de schakel der geboorten en bij de goden van den Hades te wonen in het zalige gezelschap der ingewijden. Bij deze Orphici wordt zelfs iedere ingewijde een onsterfelijke god. Nog mogen genoemd worden de Pythagoraeïsche broederschappen en de mysteriën waarin Kybele vereerd werd, ontstaan onder de Klein-Aziatische Phrygiërs, naar Griekenland overgebracht. Het godsdienstig-zedelijk peil — voorzoover hiervan op dit gebied sprake kan zijn — is bij de Eleusinische mysteriën hooger dan bij de overige. Het gunstigst doen zich de mysteriën voor in den keizertijd, wanneer zij na lange kwijning tot nieuw leven ontwaken. Van oudsher overgeleverde gebruiken en formulieren, waarvan men de beteekenis niet meer verstaat, worden dan allegorisch verklaard en met hoogere godsdienstig-zedelijke opvattingen in overeenstemming gebracht. Dan vooral geldt het dat in de godsvereering der mysteriën geen verborgen kennis wordt aangebracht, maar eene stemming gewekt. Het is niet te doen om eene behoefte te vervullen van het verstand, maar van het gemoed. Vermeerdering van kennis wordt weliswaar gezocht, maar door openbaring. Voor het gemoed zoekt men vrede, in de nooden des levens gemeenschap met de godheid, deel aan het goddelijke (σωτηρία).

Hebben nu die mysteriën invloed geoefend op het Christendom? Zoo ja, welken? Van bewuste, opzettelijke ontleening kan geen sprake zijn. Hebben niet de Christenen tegenover elken heidenschen godsdienst eene afwerende houding aangenomen? Te allen tijde heeft de Christelijke kerk de heidensche mysteriën diep verafschuwd. Daarentegen beroept Celsus, om het Christendom te bestrijden, zich herhaaldelijk op de heidensche mysteriën. Hij zegt bijv. dat degenen die oproepen tot de deelneming aan andere mysteriën, verklaren: „Wie rein van handen is en verstandig van zin"; of wel: „wie rein is van elke misdaad, wiens ziel zich niet bewust is van kwaad, en wie behoorlijk heeft geleefd—trede toe". Maar wien noodigen de Christenen? „Wie een zondaar is of een dwaas", zeggen zij, „of een kind of een ongelukkige, hem zal het koninkrijk Gods opnemen".

Ook is terecht opgemerkt dat sommige gebruiken, ofschoon bij beide partijen voorkomende, bij de Christenen zóó oud zijn, dat zij onmogelijk aan de mysteriën kunnen zijn ontleend. Dit geldt bijv. van de toediening van melk en honing aan de gedoopten. In het exorcisme, dat door alle eeuwen heen voorafgaat aan den Doop, neemt de priester eigen speeksel op den vinger, raakt hiermede ooren en neus van den doopeling aan en zegt: „Ephphetha",d.i. open u. Dit gebruik wortelt in het N.T. (Mark. VII : 34). Ook bij de reiniging, die voorafgaat aan de inwijding in de mysteriën, komt speeksel te pas; voorhoofd en lippen worden er mede aangeroerd. Welke reden zou er zijn om dit Christelijke gebruik aan niet-Christelijken invloed toe te schrijven?

Waarschijnlijk moet ten aanzien van dit vraagstuk onderscheid gemaakt worden tusschen de gnostische sekten en de groote kerk. Dat de Gnostieken den invloed vertoonen van opvattingen en gebruiken die in de mysteriën gehuldigd werden, mag wel als zeker worden beschouwd. Hippolytus reeds tracht gnostische sekten in diskrediet te brengen door ze af te leiden van mysteriën-godsdiensten. Een geschrift van de Naässeners, aangehaald door Hippolytus, beroept zich herhaaldelijk op de mysteriën. Deze gnostische sekte neemt zelfs volgens hem ijverig deel aan de Kybele-mysteriën. De Gnosis wil geen kennis zonder meer, maar kennis van den weg der behoudenis. Dit is in overeenstemming met de Grieksche opvatting, volgens welke het weten tegelijk de heilsweg is. Filosofenscholen konden dan ook ineenvloeien met vereenigingen tot het onderhouden van een gemeenschappelijken eeredienst. De sekte der Karpokratianen o.a. was eigenlijk eene als thiasos georganiseerde filosofenschool. Alle gnostische systemen vermengen theogonisch-kosmogonische theorieën met verlossingsgedachten. In de mysteriën-letterkunde ontmoet men hetzelfde. Stellig ontleend zijn bij de Christenen: de slangenvereering der Ophieten en het „bruidsvertrek" der Valentinianen. In dit laatste worden met den wijdeling allerlei ceremoniën uitgevoerd, wat men zijne geestelijke bruiloft noemde. Vol-

gens de opvattingen van den tijd moest men rein wezen om tot de goden te mogen naderen. Zoo ook bij de Gnostieken. Dezen spreken van het vuur dat de zonden verbrandt; iets dergelijks in het boek „Van de Egyptische mysteriën". In sterke mate komt de invloed der mysteriën op de Gnostiek uit in de magie. Aan beide zijden bezigt men veelvuldig dezelfde termen, acht men zich tot stilzwijgen tegenover buitenstaanders verplicht. De Valentinianen noemen volgens Irenaeus den wereldschepper of demiurg Μητροπάτωρ (moeder-vader). Die term, op het goddelijk wezen toegepast, behoort te huis in de mysteriën. Er is daar herhaaldelijk sprake van „Mannweiblichkeit". De term „demiurg" wordt ook bij de Orphische mysteriën toegepast op eene godheid van lageren rang. De Gnostici zijn in hun gebruik van dit woord daarvan afhankelijk. — De slang heeft bij de Gnostieken eene plaats gevonden in den eeredienst. De beteekenis van de slang wordt opgehelderd door de mysteriën. Bij verschillende Christelijke sekten wordt de slang verschillend opgevat, hetzij als booze hetzij als goede macht. In de mysteriën is zij het symbool der heroën en onderaardsche godheden, die nu eens zegen en hulp aanbrengen en dan weder onheil. — De benaming „Eeniggeborene" (Μονογενής) speelt in de Suzygiën van Irenaeus eene groote rol. Het wordt de naam voor mysterie-godheid bij uitnemendheid. De bijgebrachte voorbeelden van invloed door de mysteriën-godsdiensten op het Gnosticisme geoefend, zouden vermeerderd kunnen worden.

Maar hoe is het gelegen met dien invloed ten opzichte van de groote kerk?

De bekende beschuldigingen, in de vroegste tijden tegen de Christenen gericht, werden waarschijnlijk ook hierdoor uitgelokt, dat men het Christendom als een mysteriën-godsdienst beschouwde. Dat wil zeggen: men bejegende het als een besloten kring, waarvan men zich gerechtigd achtte allerlei leelijks te vertellen. Wat meer is, heidensche en Christelijke schrijvers schijnen van het Christendom te spreken als van een mysteriëngodsdienst. Hierbij dient in het oog te worden gehouden dat de

groote kerk, als zij het een en ander aan de mysteriën heeft ontleend, zulks onopzettelijk of liever onbewust kan gedaan hebben. De onwillekeurige invloed der geestelijke cultuur van den keizertijd bijv. is aan te wijzen in het ritueel der reiniging, de magie en de Nieuw-Platonische inwijdingsceremoniën. Hierdoor toch geraakte het aan de mysteriën ontleende element tot groote ontwikkeling. Boven is opgemerkt, dat het bij de mysteriën meer aankwam op het te voorschijn roepen eener bepaalde stemming dan op het mededeelen eener geheime kennis De godsdienstige stemming nu, door het Christendom gewekt, ontmoette naar evenredigheid nog de meeste verwantschap in het mysterie-wezen. Aanknoopingspunten waren er genoeg. Wat het element der kennis aangaat, het Christendom deed zich voor als een weten van de geopenbaarde waarheid, in denzelfden trant als de mysteriën eene geopenbaarde waarheid huldigden. Doop en Avondmaal konden den antieken mensch licht toeschijnen als behoorende tot een mysteriën-godsdienst. Zijn de termen *σΦραγίς* (verzegeling) en *Φωτισμός* (verlichting), gebezigd van den Doop, niet in gebruik gekomen onder invloed van het mysterie-wezen? De mystisch-magische opvatting daarvan zoowel in het Christendom als in de mysteriën was die van verzegeling (of voorbehoedmiddel) tegen gevaar en verzoeking. Wat Celsus over die verzegeling mededeelt, past geheel zoowel bij het Christendom als bij de mysteriën. Zoo wordt dan het Christendom bij de Alexandrijnen en elders eene *γνῶσις μυστηρίων* (een ingewijd zijn in mysteriën). Clemens Alexandrinus gebruikt talrijke termen van de mysteriën. Ook bij hem is de Gnosis meer eene stemming dan een weten. Dit behoort trouwens tot het karakter der Alexandrijnsche wijsbegeerte, en kan dus geen verwondering baren. Hetzelfde geldt van het gebruik van overeenkomstige termen bij Origenes. Welke is de beteekenis van het woord „mysterie" op onderscheiden plaatsen van het Nieuwe Testament? Kon dit worden opgehelderd, dan zou waarschijnlijk eerst recht blijken, in welke mate de terminologie der mysteriën het kerkelijke spraakgebruik heeft bepaald.

Ten slotte moge worden gewezen op zekere opmerkelijke punten van overeenkomst in de gebruiken tusschen het Christendom ter eene zijde en het mysterie-wezen ter andere. De Christelijke gebruiken bij het exorcisme hebben parallellen in het reinigingsritueel der heidenen. Het aanblazen komt zoowel bij dezen als bij genen voor. De zalving bij den Doop kan worden vergeleken bij de zalving in de magische inwijdingsplechtigheden der mysteriën. De doopeling bij de Christenen ontvangt een wit linnen kleed. Iets dergelijks in de mysteriën. Met het aandoen van een wit kleed is in liturgieën van het Oostersch Christendom eene bekransing verbonden. De ingewijden in sommige mysteriën dragen eveneens kransen. Het dragen van fakkels in de mysteriën heeft zijn tegenhanger in de brandende kaarsen der Christenen. Een Christen wascht de handen vóór het gebed en vóór het betreden der kerk. Iets dergelijks bij de godsdienstige gebruiken der heidenen. Het Avondmaal wordt juist zooals de mysteriën gevierd in den nacht.

Op grond van het bovenstaande mag men het zeer waarschijnlijk achten, dat ook de groote kerk haars ondanks invloed van het mysterie-wezen heeft ondergaan. De mate van den invloed zou verdienen nader onderzocht te worden.

Met de mysteriën van Isis en Mithra is het eenigszins anders gesteld. Deze mysteriën zijn, althans volgens veler meening, een tijdlang opgetreden als mededingers van het Christendom. Men neemt aan, dat in de eerste eeuwen onzer jaartelling vele zoekende zielen getracht hebben hetzij bij Isis hetzij bij Mithra te vinden wat het bestaande polytheïsme hun niet geven kon. De vereerders van Isis toch zoowel als die van Mithra huldigden een zeker synkretisme; d. w. z. zij waren overtuigd dat op verschillende plaatsen en onder zeer uiteenloopende benamingen dezelfde godheid werd vereerd. Hun godsdienst kon men dus henotheïsme noemen, wat weder niet ver verwijderd is van monotheïsme. Men mag zich verzekerd houden dat in het Romeinsche rijk millioenen met het Christendom niet of zeer gebrekkig bekend waren. Zoo moesten velen

onwillekeurig aan de Isis- of Mithra-mysteriën toevallen.

De Isisvereering, steeds in nauw verband voorkomende met die van Serapis, had haar middelpunt in het beroemde Serapeum te Alexandrië, gesticht door Ptolemaeus Soter. De taal der liturgie was het Grieksch, destijds de wereldtaal, voor de verbreiding dier vereering bij uitnemendheid geschikt. Eene hymne aan Isis, zonder twijfel in de Serapeums gezongen, is bewaard gebleven. Verder werd groote zorg besteed aan de beelden. Voor de oude, leelijke afgoden kwamen beelden van eene hemelsche schoonheid in de plaats. Isis werd de bevallige vermenging van de ideale voorstelling die men koesterde van Hera en Aphrodite. Op deze wijze werd de Isisvereering uit literair en artistiek oogpunt aantrekkelijk gemaakt, ook voor lieden van distinctie en hoogere beschaving. Wat in den ouden Egyptischen godsdienst buitenstaanders hinderde, zooals de vereering van katten en krokodillen, was hier ter zijde gesteld. Zoo waren alle voorwaarden voor een schitterend succes, ook buiten Egypte, aanwezig. Vorsten bevorderden door hunne verdragen de vestiging van Isis-mysteriën buiten de grenzen. De handel van Alexandrië deed het zijne. Weldra was de Isisvereering uitgebreid over de kusten van Syrië, Klein-Azië en Griekenland, de eilanden van den Archipel en tot den Hellespont toe. Vervolgens kwam Italië aan de beurt. Ofschoon Rome aanvankelijk de invoering der Isis-mysteriën wilde beletten op grond van de losse moraal die daarin gehuldigd werd, is toch, mede door den steun der keizers, dit geheele land weldra voor deze mysteriën veroverd. In den tijd der Antonijnen bevonden zich in Egypte twee en veertig Serapeums. Straks was de Isisvereering over de geheele wereld verbreid. Het toppunt bereikte de beweging in het begin der derde eeuw. Weldra ging hare beteekenis langzaam dalen. In 391 stak Theophilus, patriarch van Alexandrië, het Serapeum aldaar in brand. Dit belette niet dat de Isis-processies nog tegen het einde der vierde eeuw door de straten van Rome gingen. Men kan zeggen dat de Isis-mysteriën een langzamen uitgang gevonden hebben in den tijd tusschen Theodosius en Justinianus.

Wat was het geheim van de aantrekkingskracht dezer mysteriën? Hieromtrent werd reeds in het voorafgaande het een en ander opgemerkt. Het volgende moge er aan worden toegevoegd. De aantrekkingskracht school niet in de godsleer. Daarvoor was men in Egypte, het land van den oorsprong, altijd te stelselloos. Ook werd geen hoog zedelijk ideaal gekoesterd. De Isisvereering ging eer gepaard met sexueele handelingen, die zelfs een deel der tijdgenooten zeer bedenkelijk vonden. Buiten theologie en moraal waren er echter in de oudheid andere middelen die aantrekkingskracht op de geesten oefenden. Als zoodanig mag worden gewezen op den luister van het ritueel. De opvatting dat men de godheid door de juiste ritueele handelingen dwingen kon tot het verleenen van de verlangde gunsten, heeft nergens zulk eene beteekenis verkregen als in de Isis-mysteriën. Iets nieuws in de oude godsvereering was de dagelijksche dienst. Terwijl in of vóór andere heiligdommen de geloovigen slechts nu en dan verwacht werden, ging de Isistempel dagelijks, ja tweemaal per dag open. Men gevoelt, welk eene krachtige aanvuring van de godsvereering hierin moest gelegen zijn. De viering van den aanvang der jaargetijden en van het „vinden van Osiris" kwamen er bij om de beteekenis van den eeredienst nog meer te verhoogen. Ten slotte werden waarschijnlijk velen geboeid en vertroost door het geloof in de onsterfelijkheid, dat wellicht in geen der mysteriën-godsdiensten met zóó groote beslistheid werd voortgeplant als in dien van Isis.

De groote vraag is, of deze Isis-mysteriën inderdaad met het Christendom gestreden hebben om de overwinning. Wellicht is zij door sommigen te grif bevestigend beantwoord. Hebben de aanhangers dier mysteriën zich beziggehouden met de waarde van het Christendom? Zijn er bewijzen dat velen zich bekommerd hebben over eene keuze tusschen Isis en Christus? Neen. Hebben de Christenen van hunne zijde groote aandacht geschonken aan de Isis-mysteriën? Hebben zij er een gevaarlijken vijand in gezien? Voorzoover men kan nagaan, hebben slechts enkele Christelijke schrijvers der eerste eeuwen de

Isisvereering opzettelijk bestreden. En dan nog! Minucius Felix betoogt, naar het voorbeeld van Euhemerus, dat de wezens die men als goden vereert vroeger menschen zijn geweest. Dit past hij ook toe op Isis. Verder drijft hij een bitteren spot met de mysteriën-vertooning van het vinden van Serapis of Osiris. „De ledematen zijn verspreid. Het graf wordt ledig gevonden. Let op de godsdienstige plechtigheden en vertooningen. Gij hoort en ziet van niets anders dan een droevigen dood, een noodlot, eene begrafenis, rouw en tranen van de ongelukkige goden. Isis beweent haren zoon met den hondekop en de getonsureerde priesters, de beklagenswaardige vereerders slaan zich op de borst. Straks, als de knaap gevonden is, verblijdt zich Isis, en de priesters springen op van vreugde. Is het niet belachelijk te beweenen wat men vereert of te vereeren wat men beweent?" De schrijver wil zeggen, dat dit alles zeer menschelijk is. Zijn betoog zou voor ons grootere beteekenis bezitten, indien hij niet hetzelfde te berde bracht omtrent andere goden. Athenagoras beweert dat volgens de Egyptenaren zelven verscheidene hunner goden sterfelijke menschen moeten geweest zijn, terwijl de tempels hunne graven zijn, terwijl de mysteriën bestaan in eene aanschouwelijke voorstelling van hun tragisch lot. Hij beroept zich hierbij op Herodotus, die mededeelt, hoe te Busiris het Isisfeest gevierd wordt. Daarbij worden allen (ook de goden) en verder duizenden mannen en vrouwen gegeeseld. „Welnu", meent Athenagoras, „als de goden gegeeseld worden, moeten zij menschen zijn". Hetzelfde blijkt uit het feit dat men hunne graven kan laten zien. De bestrijding is onverbiddelijk; maar waar is de vrees voor eene overvleugeling van het Christendom door den Isisdienst?

Tertullianus beklaagt zich er over dat de lieden die hij bestrijdt den eerbied voor de traditie en het gezag der voorouders met voeten treden. Een der voorbeelden is dat zij de vereering van Serapis, Isis en Harpokrates te Rome hebben ingevoerd tegen het verbod der consuls, terwijl het doel der consuls was de misdrijven, aan dit schandelijke bijgeloof verknocht, te beteugelen. Soortgelijke verwijten richt Tertullianus

tot de vereerders van andere godheden. Is er iets te bemerken van vrees dat de Isis-mysteriën het Christendom zullen overvleugelen? „Zonderlinge goden aanbidden de Egyptenaren", zegt hij, „zij vereeren katten en krokodillen".

Daarbij vergeleken is het nauwelijks vreemd dat zij wel menschen tot den rang van godheden verheven hebben, nl. Serapis, die niemand anders is dan Jozef, en Isis, oorspronkelijk de dochter van Farao. In dit verband verzekert de schrijver dan van Serapis, dat de geheele wereld hem vereert, en de bewoners van Afrika bij hem zweren (quem totus orbis colit). Het is duidelijk dat de Isisdienst volgens Tertullianus eene groote verbreiding gevonden heeft. Maar dat Isis hare vereerders zou aftrekken van het Christendom of dat zij aan de verbreiding van het Christendom in den weg zou staan, daarvan wordt niet gerept.

Hippolytus steekt den draak met de geheimzinnigheid waarmede de Egyptenaren hunne godsvereering omringen. Het heet dat zij heilige, eerwaardige en niet uit te spreken mysteriën hebben voor de niet-ingewijden; te weten die van Isis. Maar weldra bemerkt men dat alles neerkomt op het minst eerbare lichaamsdeel van Osiris, dat door Isis gezocht en gevonden wordt. Wie zóó schrijft, vreest hij de overwinning van den Isisdienst?

Volgens Clemens Alexandrinus heeft de Sibylle niet alleen voorspeld dat de tempel te Efeze te gronde zou gaan, maar ook dat de tempel van Isis en Serapis in Egypte, m. a. w. het Serapeum te Alexandrië zou instorten en verbranden. Van beduchtheid dat de Isisdienst het Christendom zou overvleugelen is ook hier geen sprake.

Waarschijnlijk is Julianus de Afvallige de eenige die onbewimpeld rept van rivaliteit tusschen Isisvereering en Christendom. Hij bepaalt zich hierbij echter tot Egypte, en tracht in het licht te stellen dat de bewoners van dit land er slechter aan toe zijn, sedert zij Isis verlaten en Jezus aanhangen. Zulks wijst wel op geheel iets anders dan toeneming der Isisvereering.

Voor Julianus en de zijnen was Mithra de zon (de onoverwonnene). Zij regelen hunne tijdrekening met de Egyptenaren niet naar de maan, maar naar de zon. Zij vieren het begin van ieder der vier jaargetijden en houden zich aan een jaar van 365 dagen. Mithra is de Behouder (Σωτήρ), die de zijnen uit dit aardsche bestaan medevoert naar de oorden der onsterfelijkheid. Volgens Julianus' verzekering heeft Hermes tot hem gezegd: „Ik heb u het voorrecht gegeven Mithra als vader te kennen. Onderhoud zijne geboden en gij zult nog in dit leven u-zelven een veilige haven en toevlucht verschaffen. En als uw tijd om heen te gaan daar is, koester dan eene zoete hoop en schep u in hem als leidsman een genadig god".

Justinus Martyr deelt mede dat degenen die het geloof in Mithra omhelzen ingewijd worden op eene plaats die zij een spelonk (σπήλαιον) noemen. Zoowel hij als Tertullianus verzekeren dat in de Mithra-mysteriën de Christelijke avondmaalsviering nagebootst wordt. Dat Mithra aan zijne aanhangers een teeken op het voorhoofd geeft, wordt door Tertullianus uitgelegd als eene navolging van het zegel (σφραγίς), dat de Christen in den Doop ontvangt. Ook lezen wij bij Tertullianus dat Mithra een beeld der opstanding opvoert (imago resurrectionis inducit). Het beteekent vermoedelijk dat in de Mithra-mysteriën eene zinnebeeldige voorstelling van de opstanding der dooden gegeven wordt. De aanprijzing van deugd en gerechtigheid ontleenen volgens Justinus de Mithra-priesters aan woorden van Jezaja. Mithra laat als oppersten bisschop slechts iemand toe die maar eenmaal gehuwd is; hij heeft ook zijne maagden en personen die zich onthouden — alles navolging, meent Tertullianus.

Eene Mithra-liturgie, opgenomen in een tooverformulier, is bewaard gebleven. Wij lezen hierin dat de biddende moet uitspreken wat nooit over menschenlippen komt, te weten de namen van de zeven onsterfelijke goden van den kosmos. Als hij dat gedaan heeft zal hij omringd worden door stralend licht. Dan zal hij een god zien, jeugdig, schoon van gedaante, met vurige lokken, in witten rok en scharlaken mantel, en met vuri-

gen krans. En hij zal hem aldus begroeten: „Heer, wees gegroet, grootmachtige, albeheerschende koning, hoogste der goden. Zon, Heer des hemels en der aarde, god der goden". (Blijkbaar is Mithra hier bedoeld. Toch heeft hij nog eene godheid boven zich, want het voorgeschreven gebed gaat voort:) „Heer, als het U behaagt, maak mij bekend aan den hoogsten god, die U verwekt en gemaakt heeft, mij N. N., die een mensch ben, zoon van de vrouw N. N., uit duizenden stervelingen heden in dit uur geroepen tot de onsterfelijkheid, naar het raadsbesluit van den oneindig goeden god, en ik begeer U te aanbidden naar menschelijk vermogen". Men ontmoet hier eene verheven opvatting van het Opperwezen. Schuilt er ook een moralistisch element in deze liturgische gebeden? Op eene enkele plaats wordt iets van dien aard aangetroffen. De biddende toch richt zich nog tot zeven andere goden, die de pool bewaken en de aswenteling der aarde in stand houden. Hij spreekt daarbij uit dat zij donder, bliksem en aardbeving nederzenden op de scharen der goddeloozen, daarentegen den vrome en godvreezende gezondheid, sterkte van gehoor en gezicht en zielerust schenken.

Dat de Mithravereering eene groote uitbreiding verkregen heeft, staat vast. Het blijkt uit de opschriften, op vele plaatsen gevonden. Ook heeft men eene aanzienlijke hoeveelheid Mithratempels ontdekt, zooals te Aquineum, Arles, Dormagen, op Capri, op den Esquilinus, te Gross-Krotzenburg, Heddenheim (hier niet minder dan 3), Neuenheim, Ober-Florstadt, Osterburken, Osti (4), Schwarzerden, Spoleto, S. Urban en Carniole en elders.

Intusschen moet men zich van deze tempels geen overdreven voorstellingen maken. De plaats voor de geloovigen was soms zóó laag van verdieping, dat zij zich daar niet rechtop, maar alleen in knielende houding konden bevinden. Verder was de ruimte zóó beperkt, dat stellig niet meer dan 40 à 100 personen geborgen konden worden.

Men neemt aan dat de Mithravereering haar hoogtepunt heeft bereikt in het midden der derde eeuw. Hoe het ook verder moge gelegen zijn geweest met de verhouding tusschen het

aantal Christenen en dat der Mithravereerders, weldra heeft het Christendom den strijd gewonnen. De krachtige tegenstand van keizer Julianus den Afvallige heeft zulks niet kunnen veranderen.

Gregorius van Nazianze verwijt aan Julianus dat hij de Christelijke martelaren, die voor de waarheid alles ondergaan hebben, veracht, daarentegen groote bewondering koestert voor de aanhangers van Mithra, die zich in hunnen eeredienst allerlei folteringen getroosten. Nog onder de regeering van genoemden keizer werd een Mithratempel te Alexandrië omvergehaald. Het was een sedert lang verlaten gebouw. Bij de duchtige opreddering waaraan het werd onderworpen, vond men menigte van menschenschedels. Waarschijnlijk is hieruit de overlevering ontstaan dat in den Mithradienst menschen geofferd werden. Op de plek van den Mithratempel bouwde men eene kerk. Dat de achting voor de Mithravereering snel daalde, blijkt wel uit eene plaats van Ambrosius, waarin hij Mithradienst met Venusdienst vereenzelvigde.

Bronnen:

Gregorius Nazianzenus, *Adversus Julianum*, Oratio III (*Opera*, uitgave J. B. Prunaeus, Col. 1690, fol., p. 76 seq.); Julianus Alexandrinus, *Epist. LI* (*Opera*, uitgave Spanhemius, Lips. 1696, fol., T. I, p. 433); Socrates, *Historia ecclesiastica*, L. III, c. 2 (uitgave H. Valesius, Amstelod. 1700, p. 140); Sozomenus, *Historia ecclesiastica*, L. VII, c. 15 (uitgave H. Valesius, Amstelod. 1700, p. 588); Minucius Felix, *Octavius*, c. 21 (uitgave Gronovius, Lugd. Bat. 1709, p. 188—197); Origenes, *Contra Celsum*, L. III, c. 59; L. VI, c. 22; L. VIII, c. 48 (*Opera*, Wirceb. 1780, T. I, p. 407; II, p. 161, 477); Clemens Alexandrinus, *Protrepticum*, c. V, § 50 (*Opera*, uitgave Klotz, Lips. 1831, p. 43); Tertullianus, *Apologeticus*, c. 6 (*Opera*, uitgave F. Oehler, Lips. 1854, p. 72); dezelfde, *Adversus Marcionem*, L. I, c. 13, p. 595; dezelfde, *Ad nationes*, L. I, c. 10, p. 167; II, c. 8, p. 193 seq.; dezelfde, *De praescriptione haereticorum*, c. 40, p. 577; Irenaeus, *Adversus haereses*, L. I, c. 9 (uitgave W. Wigan Harvey, Cantabr. 1857, T. I, p. 42); Hippolytus, *Refutatio omnium haeresium*, rec. L. Duncker u. F. G. Schneidewin, Götting. 1859, L. V, c. 7, p. 142, 144; c. 14, p. 186; c. 20, p. 208 (in de *Oud-Christelijke geschriften in Nederlandsche vertaling*, red. H. U. Meyboom, Leid. 1916, Dl. XXIII, blz. 129, 163, 180); *De sacramento baptismi, Exorcismus* (*Rituale Romanum*, uitgave Aug. Taurin, 1874, p. 13); Justinus Martyr, *Apologia I*, c. 66 (*Opera*, uitgave J. C. Th. Otto, Jenae, 1876, T. I, P. I, p. 182); dezelfde, *Dialogus cum Tryphone*, c. 70 (genoemde uitgave, T. I, P. II, p. 250—254); *Orphica*, rec. E. Abel, Lips. 1885 (in de *Bibliotheca Schenkl*);

Hymnus in Isim (ald. p. 295—302); *Lucii Apulei Metamorphoseon libri XI*, rec. J. van der Vliet, Lips. 1897; Athenagoras, *Legatio pro Christianis*, c. 28 (uitgave J. Geffcken, *Zwei Griechische Apologeten* — in de *Sammlung wissenschaftlicher Kommentare zu griechischen und römischen Schriftstellern* —, Leipz. 1907, S. 147 folg.).

L i t e r a t u u r: Is. CASAUBONUS, *De rebus sacris et ecclesiasticis exercitationes XVI ad Cardinalis Baronii Prolegomena*, Lond. 1614, fol., c. 43, p. 542—566 (ook bestaat eene uitgave Genevae, 1655); J. L. MOSHEMIUS, *Institutionum historiae ecclesiasticae libri quatuor*, Helmst. 1755, 4°, p. 92; TH. HARNACK, *Der christliche Gemeine-gottesdienst im Apostolischen Zeitalter*, Dorpat, 1852 (Festschrift der theologischen Facultät), 4°; P. FOUCART, *Des associations religieuses chez les Grecs*, Par. 1873; G. LAFAYE, *Histoire du culte des divinités d'Alexandrie Sérapis, Isis, Harpocrate et Anubis hors de l'Egypte*, Par. 1884 (in de *Bibliothèque des écoles françaises d'Athène et de Rome*); L. DUCHESNE, *Origines du culte chrétien, étude sur la liturgie latine avant Charlemagne*, Paris, 1889; W. DREXLER, *Der Cultus der Aegyptischen Gottheiten in den Donauländern*, Leipz. 1890 (in de *Mythologische Beiträge*); E. HATCH, *The influence of Greek ideas and usages upon the christian church*, Lond. and Edinb., 1890; G. BOISSIER, *La fin du paganisme, étude sur les dernières luttes religieuses en occident au quatrième siècle*, Paris, 1891 (2me édition, Paris, 1894), 2 voll.; F. CUMONT, *Notes sur un temple Mithriaque d'Ostie* (université de Gand, recueil de travaux), Gand, 1891; G. BOISSIER, *La religion romaine, d'Auguste aux Antonins*, 4me éd., Paris, 1892, 2 voll.; G. ANRICH, *Das antike Mysterienwesen in seinem Einfluss auf das Christenthum*, Götting. 1894; G. WOBBERMIN, *Religionsgeschichtliche Studien zur Frage der Beeinflussung des Urchristenthums durch das antike Mysterienwesen*, Berl. 1896; F. CUMONT, *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*, Brux. 1896, 1899, 2 voll.; E. ROHDE, *Psyche: Seelenkult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen*, Freib. i. Br. 1898 (4te Aufl., 1907), Bd. I en II; K. H. E. DE JONG, *De Apuleio Isiacorum mysteriorum teste*, Lugd. Bat. 1900; F. CUMONT, *The mysteries of Mithra*, Chicago, 1903 (verkorte Engelsche vertaling); A. DIETERICH, *Mutter Erde, ein Versuch über Volksreligion*, Leipz. 1905; J. BLÖTZER, *Das heidnische Mysterienwesen zur Zeit der Enstehung des Christentums* (*Stimmen aus Maria-Laach*, Freib. i. Br. 1906, Bd. 71, S. 376—391, 500—518); dezelfde, *Das heidnische Mysterienwesen und die Hellenisierung des Christentums* (ald. Bd. 72, S. 37—52, 182—199); F. CUMONT, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Par. 1906 [zie vss. 91, 95 seq. van het aldaar, p. 104, aangehaalde *Carmen contra paganos* (*Anthologia latina*, uitgave Riese, I, 20 seq.)]; A. J. A. FLAMENT, *De vereering van Sint Nicolaus bizonder in Nederland en vooral met het oog op de vraag of zij in verband staat met de Germaansche mythologie* (in *Geschiedk. Bladen*, Dl. I, 1ste halfj., 1906); K. H. E. DE JONG, *Das antike Mysterienwesen*, Leid. 1909, 8°; F. POLAND, *Geschichte des griechischen Vereinswesens*, Leipz. 1909; R. REITZENSTEIN, *Die hellenistischen Mysterienreligionen, ihre Grundgedanken und Wirkungen*, Leipz. u. Berl., 1910 (2te Aufl., 1919); E. DIETERICH, *Eine Mithrasliturgie*, Leipz. 1910; A. JACOBY, *Die antiken Mysterienreligionen und das Christentum*, Tüb. 1910 (in de *Religionsgeschichtliche Volksbücher*, IIIte Reihe, 12es Heft); F. CUMONT, *Astrology and religion among the Greeks and Romans* (in *American lectures on the history of religions*, New-York and London, 1912); P. FOUCART, *Les mystères d'Eleusis*, Par. 1914.

§ 12. De kerkelijke ambten. De hiërarchie

Voor de beschrijving van de geschiedenis der kerkelijke ambten en bedieningen staan ons, behalve enkele verspreide gegevens van verschillend gewicht, twee allerbelangrijkste getuigenissen ten dienste. Het eene is het twaalfde hoofdstuk van den eersten brief aan de Korinthiërs, waarin Paulus de ambten in de Christelijke gemeente zijner dagen opsomt. Het andere is een brief van bisschop Cornelius van Rome (in het midden der derde eeuw) aan bisschop Fabius van Antiochië, waaruit wij kunnen vernemen, welke ambten destijds in de gemeente te Rome bestonden en door hoeveel personen ieder van die ambten werd bekleed.

In 1 Kor. XII staat: „Want aan den een wordt door den Geest gegeven het woord der wijsheid en aan een ander het woord der kennis, door denzelfden geest (vs. 8); en aan een ander het geloof door denzelfden geest; en aan een ander de gaven der gezondmaking, door denzelfden geest (vs. 9); en aan een ander de werkingen der krachten; en aan een ander de profetie; en aan een ander onderscheidingen der geesten; en aan een ander het spreken in tongen; aan een ander de uitlegging der tongen" (vs. 10). Vs. 8 slaat blijkbaar op de prediking: de een treedt op met het gezag van den ouderdom en verkondigt lessen van levenswijsheid; de prediking van den ander is gericht op het bijbrengen van kennis. Met de werkingen der krachten (vs. 10) is het doen van wonderen bedoeld. Profeten zijn, zooals men lezen kan in de „Leer der twaalf apostelen", rondreizende predikers. Daar worden ook middelen aangegeven om echte profeten van onechte te onderscheiden.

Door de aangehaalde verzen wordt het vervolg van het hoofdstuk eenigszins verduidelijkt (vs. 28): „En God heeft er sommigen in de gemeente gesteld, ten eerste apostelen, ten tweede profeten, ten derde leeraars, ook krachten, en gaven van gezondmaking, hulpbetoon, bestuur, menigerlei tongen". De laatste kategorieën kan men aldus omschrijven: „Ook dezulken die met wonderdadige krachten zijn toegerust; anderen

die genezingen verrichten; weer anderen die uitmunten door hulpbetoon (bijv. weduwen); weer anderen die geschikt zijn voor het besturen der gemeenten; anderen die in tongen spreken". Dat aan weduwen, uit en door de gemeente gekozen, eene bepaalde bediening opgedragen was, blijkt uit verscheidene plaatsen in de Oud-Christelijke letterkunde.

Uit den aangehaalden brief van Cornelius van Rome leeren wij, dat destijds in de gemeente aldaar voorkwamen: „1 bisschop, 46 presbyters, 7 diakenen, evenveel subdiakenen, 42 akoluthen; exorcisten, voorlezers, deurwachters, samen 52; weduwen met kranken en behoeftigen 1500. Al deze personen worden door Gods goedertierenheid van het noodige onderhoud voorzien".

Een getuigenis van vrij groote waarde ligt opgesloten in een brief aan de gemeente te Antiochië, vroeger toegeschreven aan Ignatius. Jammer slechts dat de dagteekening niet met dezelfde nauwkeurigheid vastgesteld kan worden als die van de beide vorige getuigenissen. Het bedoelde stuk luidt: „Ik groet de subdiakenen, de voorlezers, de zangers, de deurwachters, de kranken, de exorcisten, de belijders. Ik groet de wachten bij de heilige poorten, de diakenen in Christus. Ik groet de maagden die Christus omhelsd hebben; ik groet de eerwaardige weduwen".

Vatten wij nu hetgeen wij van elders weten met hetgeen de genoemde dokumenten opleveren samen, dan komen wij voor de eerste drie eeuwen tot de volgende dignitarissen. De subdiakenen hadden klaarblijkelijk tot taak het werk der diakenen te verlichten, inzonderheid de eene of andere handreiking te verleenen bij den eeredienst. Cyprianus had een vertrouwden bode naar Italië noodig. Hij bevorderde zekeren Optatus tot subdiaken, nam hem aldus op in den clerus en zond hem met een gewichtigen brief naar Rome.

Met de subdiakenen worden de akoluthen in één adem genoemd. Waarschijnlijk waren zij als verbonden aan den persoon van den bisschop, hadden zij tot taak hem te huis en op reis allerlei persoonlijke diensten te bewijzen.

Ongeveer op ééne lijn met de subdiakenen stonden de exorcis-

ten, de voorlezers, de zangers en de deurwachters. De exorcisten werden in de Oostersche kerk niet, in de Westersche wel geordend. Van Gregorius Thaumaturgus wordt verzekerd dat hij, toen hij nog een leek was, vele teekenen deed, kranken genas en demonen verdreef. Was hij exorcist? Firmilianus spreekt ten minste in een brief aan Cyprianus van een geordenden exorcist, waar hij verhaalt dat eene vrouw, door een boozen geest gedreven, allerlei schokkende tooneelen in de gemeente te voorschijn riep, maar de exorcist dien geest wist te bedwingen. In het algemeen was de roeping der exorcisten dagelijks hunne zorgen te wijden aan degenen die door booze geesten bezeten waren; vooral met en voor hen te bidden. Het ambt van exorcist was niet onwaarschijnlijk vereenigbaar met een ander, bijv. met dat van diaken.

Hetzelfde geldt van het ambt der voorlezers of lectoren. Men treft hen reeds aan bij Tertullianus. Hunne taak was in den eeredienst een gedeelte der H. Schrift voor te lezen. Het aanzien van het voorlezersambt was niet gering. Cyprianus schreef van den jongen Aurelius, dien hij tot lector had aangesteld, dat hij waardig was de geestelijke ordening voor een hoogeren rang te ontvangen, niet wegens zijne jaren, maar wegens den moed waarmede hij in de vervolging den Heer beleden had. Intusschen achtte Cyprianus het beter dat hij aanving met het voorlezerschap. Niets toch was gepaster voor eene stem die den Heer met eene glorierijke belijdenis verheerlijkt had, dan zich in de voorlezing van Gods woord te laten hooren; na de verheven uitspraken, waarmede hij het martelaarschap om Christus wil was tegemoetgegaan, het evangelie van Christus, dat de martelaren te voorschijn roept, voor te lezen; na het schavot het voorlezersgestoelte te beklimmen; na in eene vijandige heidensche omgeving aller oogen tot zich getrokken te hebben, thans op te treden ten aanschouwen van broeders.

Omtrent de zangers wordt in de geschriften der eerste drie eeuwen geen ander getuigenis aangetroffen dan dat van den onderstelden brief van Ignatius aan de Antiochiërs. Het schijnt dat dit ambt slechts langzamerhand grootere beteekenis ver-

worven heeft. Men mag aannemen dat het vereenigbaar was met een ander, bijv. met dat van lector.

De deurwachters worden zoowel door bisschop Cornelius van Rome als door Pseudo-Ignatius genoemd. Hun ambt moet oudtijds, toen de verschrikkelijkste vervolgingen de vergaderde Christenen soms bedreigden, van grooter gewicht zijn geweest dan later.

Een hoogeren rang onder de geestelijken namen de diakenen in. De instelling van hun ambt wordt beschreven in de Handelingen der apostelen (VI: 1—6): „In deze dagen nu, terwijl de leerlingen vermeerderden, ontstond er eenig gemor van de Griekschen tegen de Hebreërs, omdat hunne weduwen bij de dagelijksche bediening werden voorbijgezien. En de twaalven riepen de menigte der leerlingen tot zich en zeiden: Het dunkt ons niet goed dat wij de prediking van het woord Gods nalaten en de tafelen bedienen. Ziet dan om, broeders! naar zeven mannen uit u, van goede getuigenis, vol van geest en wijsheid, die wij stellen zullen over deze taak. Maar wij zullen volharden in het gebed en de bediening des woords. En dit woord vond bijval bij de gansche menigte; en zij verkozen Stephanus, een man vol van geloof en heiligen geest, en Philippus, en Prochorus, en Nicanor, en Timon, en Parmenas, en Nicolaüs, een Jodengenoot van Antiochië, die zij vóór de apostelen stelden; en zij baden en leiden hun de handen op". Eeuwenlang bleef zorg voor de financiëele belangen der gemeente, inzonderheid voor het onderhoud der armen, aan de diakenen opgedragen. Vandaar dat Origenes spreken kon van ontrouwe diakenen, die de bezittingen der Kerk niet recht beheerden, doch ze in handen hielden om rijkdommen te vergaderen van hetgeen toekwam aan de armen. Ook Cyprianus gewaagt van een ontrouwen diaken, die kerkelijke gelden verduisterde en met het goed van weduwen en weezen op den loop ging. Laat ons aannemen dat de meesten getrouw zijn geweest. In een later tijdperk is de werkzaamheid der diakenen allengs belangrijk veranderd, maar daarover behoeft hier niet gehandeld te worden.

De diakenen waren ondergeschikt aan de bisschoppen en de

minderen in rang van de presbyters. Gewichtige diensten mochten zij verrichten bij de Avondmaalsviering. Zij lazen de namen op van de geloovigen, die hunne offerande gebracht hadden en tot het Avondmaal werden toegelaten. „Nadat de voorganger het dankgebed geëindigd en het geheele volk met ‚Amen' geantwoord heeft, stellen de diakenen aan de communicanten die aanwezig zijn het brood, den wijn en het water waarover het gebed is uitgesproken ter hand" — aldus Justinus Martyr.

Ook diakonessen heeft de Kerk oudtijds gekend. Wij lezen in den brief aan de Romeinen (XVI : 1, 2): „Ik beveel u Phebe aan, onze zuster, welke diakones is van de gemeente te Kenchreën, opdat gij haar ontvangt in den Heer, op eene den heiligen waardige wijze, en haar bijstaat in welke zaak zij u moge noodig hebben. Zij toch is eene voorstandster van velen geweest, ook van mijzelven". Hare taak wordt echter in de geschriften der eerste drie eeuwen slechts in vage omtrekken beschreven. Plinius gewaagt in zijn bekenden brief aan Trajanus over de Christenen van twee dienstmaagden, door middel van wie hij getracht heeft omtrent de leeringen en gebruiken der Christenen meer te vernemen. Men betitelt ze als „dienaressen" (ministrae), zegt hij. Plinius heeft ze op de pijnbank geworpen om ze tot spreken te brengen. Waarschijnlijk moet men in die dienaressen diakonessen zien. Clemens Alexandrinus bespreekt het feit dat Paulus en de overige Apostelen op hunne zendingsreizen zekere zusters met zich voerden. Niet dat zij hierdoor minder hart hadden voor hunne bediening, de verkondiging van het Evangelie. Zij namen deze vrouwen (*τὰς γυναῖκας συνδιακόνους*) dan ook niet mede als echtgenooten, maar als zusters. Men onderstelde dat zij zich gemakkelijker konden aansluiten bij vrouwen die het huis bewaakten, en dat door middel van haar de leer des Heeren argeloos in het vrouwenvertrek kon worden binnengebracht. Worden hier diakonessen bedoeld? Men mag aannemen, dat de diakonessen kranke zusters der gemeente te bezoeken hadden en sommige diensten verrichtten bij den doop van volwassen vrouwen. Later is het ambt van diakones afgeschaft, vermoedelijk omdat de kinderdoop meer algemeen werd.

Een afzonderlijken stand in de gemeente — een anderen dan dien van de diakonessen — vormden de „weduwen". Hare bescheiden taak was in de eerste plaats te bidden voor de gestorven gemeenteleden; verder was haar een deel der armenzorg, het inzamelen en uitdeelen der liefdegaven, opgedragen. Zij werden gekozen door den bisschop, mochten niet ouder zijn dan 60 jaar en moesten bovendien aan hooge eischen van karakter en toewijding voldoen. Het schijnt dat in enkele gemeenten de grenzen tusschen de diakones en de weduwe zijn ineengevloeid. Bij de gaven van hulpbetoon in 1 Kor. XII : 28 is misschien ook aan haar gedacht.

De oudsten (*πρεσβύτεροι*) vormen van den aanvang af het bestuur der gemeente. De gelden die te Antiochië werden bijeengebracht om arme gemeenteleden te Jeruzalem in den hongersnood te ondersteunen, werden ter hand gesteld aan de oudsten (Hand. XI : 30). Op hunne zendingsreis door Klein-Azië hebben Paulus en Barnabas overal oudsten verkozen. De aanstelling geschiedde met handoplegging. Verder werden zij met bidden en vasten den Heer, aan wien zij geloovig geworden waren, bevolen. Volgens den brief aan Titus (I : 5) werd aan dezen apostel-leerling opgedragen op het eiland Kreta hetzelfde te doen. Daarbij wordt geëischt dat de oudste zal zijn: onberispelijk; slechts eens gehuwd; hebbende geloovige, niet losbandige, niet ongehoorzame kinderen. De oudsten vertegenwoordigen als het ware de gemeente naar buiten. Als Paulus afscheid wil nemen van de Christenen te Efeze, ontbiedt hij de oudsten dier gemeente naar Milete (Hand. XX : 17). De belangrijkste taak, hun toevertrouwd, was wellicht deze dat zij althans een deel van de prediking en het godsdienstig onderricht op zich moesten nemen (1 Tim. : V 17).

Bij de gaven van bestuur in 1 Kor. XII : 28 is blijkbaar aan de presbyters gedacht. Naast hen stonden de bekleeders van andere ambten, die ongeveer van gelijke waardigheid werden geacht. Het waren de zendelingen, de profeten, de leeraars, degenen die krachten werkten of liever wonderen verrichtten, anderen die de gave der gezondmaking bezaten of vermochten

in tongen te spreken. De traditie houdt in dat de wonderen weldra zijn opgehouden, zoodat ook degenen die ze bewerkten spoedig verdwenen zullen zijn. Bij de gave der gezondmaking denke men aan Jak. V : 14, 15: „Is iemand onder u krank, zoo roepe hij de oudsten der gemeente tot zich; laten zij over hem gebeden opzeggen, hem zalvende met olie in 's Heeren naam. Het geloofsgebed zal den kranke behouden, en de Heer zal hem oprichten". Geen wonder dat de gebedsgenezing, door Christus volgens de evangeliën zoo veelvuldig toegepast, bij zijne belijders in zwang bleef. Deze gebedsgenezing heeft zich gehandhaafd in de middeleeuwen, ja tot den nieuweren tijd. Was zij van oudsher niet opgedragen aan een afzonderlijken stand in de gemeente, maar aan de oudsten, iets dergelijks zal het geval geweest zijn met het spreken in tongen. Geschiedde dit wellicht door de profeten? Omtrent de zendelingen (*ἀπόστολοι*), leeraars (*διδάσκαλοι*) en profeten bezitten wij een belangrijk getuigenis in de „Leer der twaalf apostelen". Eerst een woord over de profeten bij de beschrijving, hoe het Avondmaal gevierd moet worden. Aan het slot daarvan wordt gezegd: „Laat de profeten het dankgebed uitspreken, en dit zoo uitvoerig als zij verkiezen". Dan volgen eenige regels over de leeraars. Verkondigt een leeraar verkeerde dingen, dan moet men hem niet ontvangen. Strekt zijne leer evenwel tot vermeerdering van gerechtigheid en godskennis, dan moet men hem ontvangen als den Heer. Vervolgens wordt gesproken van de zendelingen en profeten, die blijkbaar dooreengemengd worden. „Ten opzichte van de zendelingen en profeten" — zoo luidt het — „moet gij aldus handelen, gelijk ook het Evangelie leert. Iedere zendeling die tot u komt ontvangt hem als ware hij de Heer. Laat hem één dag bij u blijven, zoo noodig twee. Maar als hij drie dagen blijft, is hij een valsche profeet. De zendeling neme bij zijn vertrek niets mede behalve brood, zooveel als hij noodig heeft tot den avond. Doch als hij om geld vraagt, is hij een valsche profeet. Gij moet niet iederen profeet die in geest spreekt op de proef stellen of beoordeelen; want elke zonde zal vergeven worden, maar deze niet. Niet

ieder echter die in geest spreekt is een profeet. Alleen als hij spreekt in den trant van den Heer. Hieraan zal men valschen profeet en profeet onderkennen. En iedere profeet die in geest een tafel doet aanrichten zal daarvan niet eten; anders is hij een valsche profeet. Daarenboven, iedere profeet die de waarheid verkondigt maar zelf niet doet wat hij verkondigt is een valsche profeet".

Ook voor het inkomen van deze waardigheidbekleeders wordt gezorgd. „Iedere profeet die zich bij u wil nederzetten is zijn voedsel waardig". Hetzelfde wordt gezegd van den leeraar. Verder wordt voorgeschreven dat men de eerstelingen van elk inkomen, van de vruchten van het land, het vee, den wijnstok, de olie aan den profeet zal brengen. „Want de profeten zijn uwe overpriesters".

Die laatste uitdrukking mag ons doen denken aan de wordende hiërarchie. In het N. T. heeten de oudsten bij afwisseling ook bisschoppen. Volgens Hand. XX : 17 ontbiedt Paulus de oudsten van Efeze naar Milete. Eenige regels verder spreekt hij hen aan als bisschoppen. Aan Titus wordt voorgeschreven presbyters aan te stellen. Hierop volgt eene opsomming van de eischen waaraan de bisschop moet voldoen. Ook in den eersten brief van Clemens (c. 44, 47) worden met presbyters en bisschoppen blijkbaar dezelfde personen bedoeld. Opstand tegen de presbyters is opstand tegen de bisschoppen. Het heet bij Clemens dat de apostelen in dorpen en steden (geen presbyters, maar) bisschoppen aanstelden. Dezelfde schrijver komt er toe, bij een pleidooi voor orde en regel in de gemeente, de priesterschap van den Israëlietischen tempeldienst als een model aan zijne lezers voor te stellen. „De hoogepriester (ἀρχιερεύς) toch", zegt hij, „heeft zijn eigen dienstwerk; voor de priesters (ἱερεῖς) is eene eigen plaats bereid; evenzoo hebben de Levieten eene eigen taak" (διακονίαι).

In de Brieven van Ignatius zien wij, hoe de hiërarchische orde zich begint te ontwikkelen. Met uitsluiting van de anderen wordt één van de bisschoppen als „de bisschop" gehuldigd. Er bestaat in de gemeente een raad, een presbyterium,

waartoe de bisschop, de presbyters en de diakenen behooren en waarvan de bisschop voorzitter is. Dat de gang van zaken aldus is geweest, wordt door eene merkwaardige bladzijde van Hiëronymus bevestigd.

De aanwezigheid van bisschoppen sloot niet uit dat kleinere gemeenten, op de dorpen en ook in de steden, gediend werden door presbyters. Dezen bezaten slechts een deel van de bevoegdheden der bisschoppen. Men mag aannemen dat de laatsten in gewichtige aangelegenheden geen besluiten vaststelden, voordat zij de presbyters van hunne stad en daarbuiten geraadpleegd hadden. Wij weten van Cyprianus, dat hij dit voor zichzelf als eene wet beschouwde. Door het episkopaat is de Christelijke gemeente naar binnen en naar buiten versterkt. Waar innerlijke verdeeldheid heerschte, was de bisschop de aangewezen man om de twistenden te verzoenen. En in dagen van vervolging en strijd met de buitenwereld schaarden de geloovigen zich om den bisschop, en werden zij door eendracht sterk.

Bronnen:

Ignatius, *Ad Trallianos*, c. 7, p. 50 (presbyterium); dezelfde, *Ad Smyrnaeos*, c. 13, p. 30; dezelfde, *Supplementa, Ad Philippenses*, c. 15, p. 202; Polycarpus, *Epistola ad Philippenses*, c. 4, p. 46 (viduae); Origenes, *Commentaria in Matthaeum*, c. 21 (in zijne *Commentaria*, ed. P. D. Huetius, Colon. 1685, p. 443*a* (diaconus); Clemens Alexandrinus, *Stromata*, L. III, c. 6, § 53 (*Opera*, rec. Klotz, Lips. 1831, Vol. II, p. 242); *Cyprianus presbyteris et diaconibus fratribus*, in zijne *Epistolae*, Lips. 1838, Epist. III, p. 5 (diaconus); Epist. XXVIII, p. 55 seq. (hypodiaconus); Epist. XXXVIII, p. 76 seq. (lector); Epist. LII, p. 99; Ep. LXXV, c. 10, p. 236 (exorcista); *Concilium Arausicum* (441), c. 26, in de *Canones apostolorum et conciliorum*, rec. H. Th. Bruns, Berol. 1839, P. I, p. 126; *Concilium Aurelianense*, c. 17, 18, ald. p. 186 seq. (diaconissa); Tertullianus, *De praescriptione haereticorum*, c. 41, in de uitgave F. Oehler, Lips. 1854, p. 29 (lector); Justinus Martyr, *Apologia I*, c. 65, 67 (*Opera*, rec. J. C. Th. Otto, Jenae, 1876, T. I, P. I, p. 180, 186; de op Ignatius' naam staande *Epistula ad Antiochenos*, c. 12, in de *Patrum apostolicorum opera* — rec. O. de Gebhardt, A. Harnack, Th. Zahn, Lips. 1876 —, Fasc. II, p. 264 (hypodiaconus); *Doctrina XII Apostolorum*, c. 11—13, bij A. Hilgenfeld, *Novum Testamentum extra canonem receptum*, Lips. 1884, p. 100 seq. (zendelingen, leeraars, profeten); *C. Plini epist. ad Traianum*, Epist. 96 (*C. Plinii epistolarum libri novem*, ed. E. G. Hardy, Lond. 1889, p. 214 seq.).

Literatuur: W. MOLL, *Geschiedenis van het kerkelijke leven der christenen gedurende de zes eerste eeuwen*, 2de dr., Leyd. 1855—'57, 2 dln., 8°.

§ 13. De opkomende liturgie. De sacramenten

De eerste oorsprong der kerkelijke liturgie is zeer moeilijk aan te wijzen. Het is zeker, dat reeds zeer vroeg in de gemeenschappelijke godsvereering der Christenen orde en regel hebben geheerscht. Men bepaalde zich in hoofdzaak tot gezang, voorlezing van de H. Schrift en prediking. Van Jezus en de Apostelen weten wij dat zij samen gezongen hebben. Dit geschiedde op den laatsten avond van des Heilands leven. Het Avondmaal hadden zij gevierd. „En", zoo luidt het, „nadat zij den lofzang gezongen hadden, gingen zij uit naar den Olijfberg". Bekend is de vermaning van Paulus tot zijne lezers: „Wordt vervuld van geest! heft met elkander psalmen, hymnen en geestelijke liederen aan, juichende en zingende in uw hart voor den Heer". En elders: „Leert en vermaant elkander in alle wijsheid, en zingt met psalmen, lofzangen, geestelijke liederen, Gode liefelijk in uwe harten".

Plinius bericht van de godsdienstige vergaderingen der Christenen, dat zij vóór den dageraad bijeenkomen en o. a. beurtzangen aanheffen tot verheerlijking van Christus, als ware hij God. Eusebius verzekert dat voor de Christenen van den beginne door broeders in het geloof psalmen en loftliederen zijn gedicht, waarin Christus als God bezongen wordt.

Als het oudste liturgische werk dat bewaard is gebleven, mag men waarschijnlijk het gebed der Christelijke gemeente beschouwen, dat is opgenomen in den eersten brief van Clemens Romanus aan de Korinthiërs. Het luidt: „Open de oogen onzes harten om U te kennen, die alleen de allerhoogste zijt, heilige, die in alwat heilig is woont, die den trots der hoovaardigen breekt, de raadslagen der volkeren verijdelt, die de nederigen verhoogt en de hoogmoedigen vernedert, die rijkdom beschikt en armoede, die doodt en levend maakt, eenige weldoener van geesten en God van alle vleesch, wiens oogen gaan in de diepten der afgronden, die alle menschenwerk ziet, de Helper dergenen die in gevaar verkeeren, de Redder der wanhopigen, de Schepper en Bewaker van elken geest, die

volkeren vermeerdert op aarde, en uit allen uitverkoren hebt die U liefhebben door Jezus Christus Uwen geliefden Zoon, door wien Gij ons hebt onderwezen, geheiligd, tot eer gebracht. Wij smeeken U, o Heer, wees onze Helper en ons schild. Red diegenen onzer welke in nood verkeeren, erbarm U over de ellendigen, richt de gevallenen op, genees de ongodsdienstigen, breng de afdwalenden van Uw volk tot inkeer, verzadig de hongerenden, maak onze gevangenen los, richt de kranken op, vermaan de kleinmoedigen. Laat al de volkeren weten dat Gij zijt de eenige God, en Jezus Christus Uw Zoon, en wij Uw volk, de schapen Uwer weide. Gij hebt de eeuwige samenstelling van den kosmos door Uwe werken aan het licht gebracht. Gij, o Heer, hebt de wereld geschapen, die getrouw zijt van geslacht tot geslacht, rechtvaardig in Uwe oordeelen, verwonderlijk in kracht en majesteit, verstandig in het scheppen en wijs in het in stand houden, goed voor die U beminnen, getrouw jegens degenen die op U betrouwen, vergeef ons onze overtredingen en ongerechtigheden, onze struikelingen en zonden. Reken niet elke zonde aan Uwe dienstknechten en dienstmaagden toe, maar reinig ons met de reiniging der waarheid, en maak onze schreden recht, dat wij in heiligheid des harten wandelen en doen wat goed is en welbehaaglijk voor Uw aangezicht en voor het aangezicht onzer overheden".

Vrij uitvoerige, scherp belijnde bijzonderheden betreffende den Christelijken eeredienst vindt men bij Justinus Martyr. „Wanneer iemand het geloof aangenomen en van zijne instemming met onze leer getuigd heeft en nadat hij ook de voorgeschreven wassching heeft ondergaan, brengen wij hem bij de broeders waar zij vergaderd zijn. Wij zenden dan vurige gemeenschappelijke gebeden op, voor onszelven, voor hem die verlicht (gedoopt?) is en voor alle anderen waar ook verspreid, opdat wij, de kennis der waarheid verkregen hebbende, waardig bevonden worden om de wille van onze daden bewaarders der geboden te heeten, opdat wij het eeuwige leven mogen verwerven. Aan het einde van het gebed begroeten wij elkander met een kus. Daarna wordt den voorganger der broeders brood

gebracht, en een beker water en wijn. De voorganger neemt wijn, looft den Vader aller dingen in den naam Zijns Zoons en des Heiligen Geestes, en spreekt een uitvoerig gebed uit om den Heer te danken voor het voorrecht deze dingen waardig gekeurd te worden. Als de gebeden en de dankzegging voleindigd zijn, laat het geheele volk van zijne instemming blijken en zegt: ‚Amen'. Dit Amen beteekent in het Hebreeuwsch: Zoo zij het. Verder geven degenen die bij ons diakenen heeten aan ieder der aanwezigen deel aan het brood, den wijn en het water, waarover de zegenbede is uitgesproken; en zij brengen het aan de afwezigen. Dit voedsel heet bij ons eucharistie. Het is aan niemand geoorloofd er deel aan te nemen dan aan hem, die gelooft aan de waarheid van hetgeen bij ons geleerd wordt, die de afwassching om de wille der zonden en het bad der wedergeboorte heeft ondergaan en leeft zooals de Christus heeft voorgeschreven. Want wij nuttigen dit niet als gewoon brood of als een gewonen beker. Want evenals door een woord van God Jezus Christus, onze Behouder, vleesch geworden is, voor onze behoudenis vleesch en bloed heeft aangenomen, op overeenkomstige wijze wordt — aldus is ons geleerd — door de woorden des gebeds, dit voedsel, waarmede wij door de spijsvertering bloed en vleesch plegen te voeden nadat de zegen er over is uitgesproken, vleesch en bloed van den vleeschgewordent Jezus. Immers de Apostelen hebben in hunne gedenkschriften die men evangeliën noemt bericht, dat hun het volgende is overgeleverd: dat Jezus brood nam, dankte en zeide: ‚Doet dit tot mijne gedachtenis, dit is mijn lichaam'; dat hij ook den drinkbeker nam, dankte en zeide: ‚Dit is mijn bloed', en dat hij hun alleen er deel aan gaf.... Vervolgens herinneren wij elkander daaraan altijd. En wie rijk zijn helpen alle behoeftigen; ook zijn wij altijd bij elkander. En voor alles wat wij nuttigen danken wij den Schepper aller dingen door Zijnen Zoon Jezus Christus en door den Heiligen Geest. En op den dag dien men den Zondag heet heeft er eene vergadering plaats van allen die in steden en dorpen wonen. Alsdan worden de gedenkschriften der Apostelen en de boeken der profeten voorgelezen, zoover als

de tijd toelaat. Als de voorlezer geëindigd heeft, neemt de voorganger het woord om op te wekken en aan te vuren tot het toepassen dier schoone voorbeelden en lessen. Vervolgens verheffen wij ons allen gezamenlijk en zenden gebeden op. En, zooals in het voorafgaande reeds gezegd is, zoodra wij ons gebed beëindigd hebben, worden brood, wijn en water opgedragen. De voorganger spreekt gelijkelijk gebed en dankzegging uit, zooveel als hij woorden vinden kan; het volk betuigt zijne instemming en zegt: ,Amen'. Aan ieder wordt dan een deel uitgereikt van de gaven waarover de gebeden zijn uitgesproken. Aan de afwezigen wordt het door de diakenen gebracht. Zij die welvaart genieten en het willen doen geven naar goedvinden. Wat op die wijze bijeenkomt wordt afgedragen aan den voorganger. Deze helpt er weduwen en weezen mede, ook degenen die wegens ziekte of om andere reden in nooddruft verkeeren, ook hen die in de gevangenis zitten en de vreemdelingen die gastvrijheid behoeven". Het is niet te loochenen dat Justinus in herhalingen vervalt. De duidelijkheid zijner teekening van den kerkdienst wordt hierdoor verminderd.

Op sommige punten is de „Leer der twaalf apostelen" duidelijker. „Wat den Doop aangaat, doopt aldus. Na de voorafgaande zedelessen uitgesproken te hebben, doopt in den naam des Vaders en des Zoons en des Heiligen Geestes. Doet het in levend water. Als gij dit niet hebt, doopt dan in ander water; kan het niet zijn in warm, dan in koud. Als gij over geen van beide beschikt, giet dan over het hoofd driemaal water uit, in den naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes. Laten hij die den Doop toedient en zij die gedoopt worden, zoo mogelijk ook eenige anderen, vóór den Doop vasten. Beveelt den doopeling te vasten gedurende een of twee dagen. Laten uwe vasten niet samenvallen met die der geveinsden; want zij vasten op de tweeden en den vijfden dag der week. Maar gij behoort te vasten op den vierden en den zesden. Bidt niet zooals de geveinsden. Maar gelijk de Heer u in het Evangelie geboden heeft, bidt aldus: ,Onze Vader in den hemel! Uw naam worde geheiligd, Uw koninkrijk kome, Uw wil geschiede, gelijk in den

hemel zoo ook op aarde! Geef ons heden ons dagelijksch brood; en vergeef ons onze schuld, gelijk wij vergeven aan onze schuldenaren; en leid ons niet in verzoeking, maar verlos ons van den Booze. Want Uwer is de kracht en de heerlijkheid tot in eeuwigheid'. Bidt aldus drie malen per dag. Wat nu de eucharistie betreft, viert haar op de volgende wijze. Ten eerste spreekt omtrent den beker: ,Wij danken U, onze Vader, wegens den heiligen wijnstok David Uwen knecht, dien Gij ons bekendgemaakt hebt door Jezus Uwen knecht. U zij de heerlijkheid tot in eeuwigheid!' En omtrent het brood: ,Wij danken U, onze Vader, wegens het leven en de kennis die Gij ons hebt geschonken door Jezus Uwen knecht. U zij de heerlijkheid tot in eeuwigheid! Gelijk de graankorrels eens verspreid waren over de bergen en thans samengebracht één geheel uitmaken, zoo worde Uwe kerk van de einden der aarde vergaderd tot Uw koninkrijk! Want Uwer is de heerlijkheid en de kracht door Jezus Christus tot in eeuwigheid!' Niemand ete of drinke van deze uwe eucharistie dan zij die in den naam des Heeren gedoopt zijn. Want de Heer heeft hiervan gezegd: ,Geeft het heilige den honden niet'. Als dit volbracht is dankt aldus: ,Wij danken U, heilige Vader, wegens Uwen heiligen naam, dat Gij woning hebt willen maken in onze harten; ook wegens de kennis, het geloof en de onsterfelijkheid, die Gij ons bekendgemaakt hebt door Jezus Uwen knecht. U zij de heerlijkheid tot in eeuwigheid! Gij, almachtige Heerscher, hebt alles geschapen om Uws naams wil. Spijs en drank hebt Gij aan de menschen gegeven tot verkwikking, opdat zij U zouden danken. Ons daarenboven hebt Gij geschonken geestelijke spijs en drank en eeuwig leven, door Uwen knecht. Voor alles danken wij U, omdat Gij machtig zijt. U zij de heerlijkheid tot in eeuwigheid! Gedenk, Heer, aan Uwe kerk; onttrek haar aan alle kwaad; doe haar volmaakt worden in Uwe liefde; breng haar bijeen uit de vier windstreken, haar die geheiligd is tot Uw koninkrijk, hetwelk Gij voor haar bereid hebt. Want Uwer is de kracht en de heerlijkheid tot in eeuwigheid. Kome de genade! Ga deze wereld voorbij! Hozanna den Zoon Davids! Als iemand

heilig is, nadere hij! Is iemand dit niet, hij bekeere zich! Maranatha. Amen'. Draagt aan de profeten op het dankgebed uit te spreken, zoo uitvoerig als zij willen".

In zijne ideale schildering van het Christelijke huwelijk gewaagt Tertullianus tevens van het gemeenschappelijk lied. Onder de vele schoone dingen die Christen-echtgenooten gelukkig maken, behoort ook dit, dat zij met elkander psalmen en hymnen aanheffen en wedijveren wie het best den Heer lofzingt. Geldt zulks van de huiselijke godsdienstoefening, Tertullianus verzekert dat het ook in de Kerk niet ontbreekt aan gedichten, liederen en zangstemmen. Gebed, prediking en lied komen bij Tertullianus vereenigd voor, waar hij in zijne Apologie eene korte beschrijving geeft van het godsdienstig samenzijn der gemeente. „Wij komen bijeen", zegt hij, „om in onze gebeden al het geschapene aan te roeren en het Gode te bevelen. Dit pogen is Gode welgevallig. Wij bidden ook voor de keizers, voor hunne staatsdienaren en voor de overheden, voor de welvaart in het tijdelijke, voor rustige toestanden, voor uitstel van het einde. Wij vergaderen om onze kennis van de Heilige Schrift te vernieuwen en knoopen hieraan eene toepassing vast, al naar gelang het noodig is hetzij met het oog op de toekomst vooraf vermaningen uit te deelen hetzij met het oog op het verleden begane fouten aan te wijzen. Wij voeden ons geloof door de heilige woorden, verheffen onze hoop, bevestigen ons vertrouwen en sterken de tucht door herhaalde inscherping der goddelijke voorschriften". Ook bij de gemeenschappelijke broedermaaltijden der Christenen (agapai) wordt volgens Tertullianus gezongen. Ieder wordt aangemoedigd om een lied, òf ontleend aan de H. Schrift òf door hemzelf vervaardigd, aan te heffen.

In het voorafgaande is slechts sprake geweest van twee sacramenten: Doop en Avondmaal. Het mag merkwaardig heeten dat ook in de schilderwerken der katakomben te Rome, zich uitstrekkende over de eerste drie eeuwen, geen andere sacramenten dan deze twee worden aangetroffen.

Intusschen zijn de heilige handelingen, die later eveneens als

sacramenten zullen gelden, in de periode van het oudste Christendom geenszins onbekend. Dit zij gezegd van het Laatste oliesel, de priesterwijding en het huwelijk. De uitlating in den brief van Jakobus, boven (in de vorige paragraaf) aangehaald bij de bespreking der gebedsgenezing, licht ook een tipje op van den sluier, waarmede de oorsprong van het Laatste oliesel is bedekt gebleven: „Is iemand onder u krank, dat hij de oudsten der gemeente tot zich roepe en zij over hem gebeden opzeggen, hem zalvende met olie in 's Heeren naam. En het geloofsgebed zal den lijdende behouden, en de Heer zal hem oprichten; en heeft hij zonden bedreven, het zal hem vergeven worden. Belijdt elkander de overtredingen en bidt voor elkander". De elementen van het Laatste oliesel worden hier aangetroffen: gebed, zalving, belijdenis van zonden en vergeving daarvan. Hoe men over den oorsprong van het Laatste oliesel moge denken, — dat in een kring, waarin zulke dingen in onderling verband voorkwamen, de voorwaarden voor het ontstaan van dat sacrament aanwezig waren, schijnt men te mogen aannemen. Misschien mag men zich de zaak aldus voorstellen, dat tusschen gebedsgenezing en Laatste oliesel aanvankelijk weinig onderscheid werd gemaakt, maar dat zij weldra verder en verder zijn uiteengegaan, ieder eigen vorm en gestalte verkregen hebben. Men merke op, dat zelfs heden ten dage nog bij de toediening van het Laatste oliesel gebeden voor het herstel van den kranke worden opgezonden.

De wijding van presbyters (d. w. z. priesters), hoewel niet voorkomende in het Evangelie, behoort tot het oer-oude Christendom. Boven hebben wij gezien dat Paulus en Barnabas overal presbyters verkozen; dat hunne aanstelling geschiedde met handoplegging en dat zij onder bidden en vasten den Heer werden aanbevolen.

Tertullianus onderscheidt den rang der geestelijken (ordo) van het volk (plebs). Hij geeft echter te kennen dat dit onderscheid niet berust op het gezag der Schrift, maar op dat der Kerk. Hierbij wil hij het algemeene priesterschap der geloovigen handhaven en verzekert dat, waar geen vertegenwoordi-

ger van den priesterstand (ecclesiasticus ordo) aanwezig is, ieder geloovige het recht heeft om het offer op te dragen en te doopen.

Scherper wordt het verschil tusschen geestelijken en leeken geteekend door Cyprianus. Hij keurt af dat iemand bij testament een presbyter tot beheerder zijner nalatenschap heeft aangesteld. Immers eene vergadering van bisschoppen heeft dit verboden. Men mag uit de geestelijken en dienaren Gods (de clericis et Dei ministris) niemand voor zulk eene taak aanwijzen. Allen toch die met het goddelijke priesterschap zijn vereerd en in de geestelijke bediening aangesteld zijn, moeten slechts voor het altaar en de offeranden leven en hunnen tijd doorbrengen met smeekingen en gebeden.

Tertullianus kent een huwelijk, dat door de Kerk gesloten wordt, bevestigd door een offer, door wijding bezegeld (matrimonium quod ecclesia conciliat et confirmat oblatio et obsignat benedictio); waarvan de engelen gewagen en dat de Vader voor geldig houdt. Hoe zou hij het geluk van zulk een huwelijk naar behooren kunnen loven? Immers ook in de wereld kunnen zonen naar recht en wet niet huwen zonder toestemming van hunne vaders. Hoe zacht is het juk van twee geloovigen die ééne hoop koesteren, één doel nastreven, éénen levensregel volgen, denzelfden dienst des Heeren vervullen! Zij zijn als twee broeders der gemeente, beiden mededienstknechten Gods; geest en vleesch hebben zij gemeen. Ja, hier heeft men in waarheid twee in één vleesch. En waar het vleesch één is, is ook de geest één. Zij bidden samen, knielen samen, vasten samen, onderrichten elkander, vermanen elkander, ondersteunen elkander. Zij verschijnen tegelijk in Gods kerk, tegelijk aan 's Heeren Avondmaal, zij verkeeren tegelijk in angst, in vervolging, en hebben tegelijk hunne verkwikking. De een verbergt niets voor den ander, de een vermijdt den ander niet; de een is den ander niet tot last. De kranke wordt vrijelijk door hen bezocht, de behoeftige verzorgd.... Als Christus dit alles ziet en hoort, verblijdt hij zich. Hij zendt hun zijnen vrede. Waar twee aldus

vereenigd zijn, daar is Hijzelf. Waar Hijzelf is, is de Booze niet.

Dat de Christenen bij het aangaan van een huwelijk de goedkeuring van den bisschop behoorden te vragen, lezen wij reeds in den brief van Ignatius aan Polycarpus. „Het is gepast", zegt hij, „dat mannelijke en vrouwelijke geloovigen, die een huwelijk willen aangaan, hunne vereeniging tot stand brengen met toestemming van den bisschop, opdat het huwelijk zij naar den Heer, maar niet naar de begeerlijkheid".

Ook Tertullianus kent eene aanvraag om kerkelijke toestemming. Alle verbintenissen die in het verborgen tot stand komen en waarvan niet van te voren aan de Kerk kennis is gegeven, loopen groot gevaar op ééne lijn gesteld te worden met echtbreuk en hoererij. Elders verzekert hij dat een Christen den bisschop, de presbyters en de diakenen om toestemming tot een huwelijk verzoekt. Hij wijdt ook eene bladzijde aan eenige gebruiken, die bij het sluiten van een huwelijk in zwang waren.

Bronnen:

Eusebius, *Historia ecclesiastica* (ed. H. Valesius, Amstelod. 1695, L. V, c. 28, p. 159); Cyprianus, *Epistolae*, Lips. 1838, Epist. I, p. 1; Tertullianus, *Ad uxorem*, L. II, c. 8, 9 (*Opera*, ed. F. Oehler, Lips. 1854, p. 386 seq.); dezelfde, *De spectaculis*, c. 29, p. 31; dezelfde, *Apologia I*, c. 39, p. 129, 132; dezelfde, *De exhortatione castitatis*, c. 7, p. 419; dezelfde, *De virginibus velandis*, c. 11, p. 526; dezelfde, *De pudicitia*, c. 4, p. 456; dezelfde, *De monogamis*, c. 11, p. 442; Ignatius, *Ad Polycarpum*, c. 5 (*Patrum apostolicorum opera*, rec. O. de Gebhardt, A. Harnack, Th. Zahn, Lips. 1876, T. II, p. 102); Justinus Martyr, *Apologia I*, c. 65—67 (*Opera*, ed. J. C. Th. Otto, Jenae, 1876, T. I, P. I, p. 176—188); Clemens Romanus, *Ad Corinthios*, c. 59, 60 (A. Hilgenfeld, *Novum Testamentum extra canonem receptum*, Lips. 1884, p. 64 seq.); *Didache*, c. 7—10 (A. Hilgenfeld, l. l. p. 98 seq.); C. Plinius, *Epistolae ad Traianum*, Epist. 97 (ed. E. G. Hardy, Lond. 1889, L. I, p. 214).

Literatuur: *Dictionnaire des antiquités chrétiennes* (van Martigny), 2me éd., Par. 1877; *Real-Encyklopädie der christlichen Alterthümer* (van F. X. Kraus), Freib. i. Br., 1882, 1886, 2 Bde., lex. 8°; *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, publié par F. Cabrol avec le concours d'un grand nombre de collaborateurs, Par. 1903 suiv., avec gravures; A. ANDERSON, *Das A bendmahl in den zwei ersten Jahrhunderten nach Christus*, Giessen, 1904; J. BRAUN, *Die liturgische Gewandung im Occident und Orient nach Ursprung und Entwicklung, Verwendung und Symbolik*, Freib. i. Br., 1907; H. LECLERCQ, *Manuel d'archéologie chrétienne*, Par. 1907, T. I.

§ 14. De openbare en de geheime zondenbelijdenis

Eene openbare zondenbelijdenis van de geheele gemeente (exhomologese) heeft onder de Christenen waarschijnlijk van den aanvang af bestaan. In de „Leer der twaalf apostelen" wordt zij voorgeschreven. Zij behoort vooraf te gaan aan het Avondmaal. „Komt samen", zoo heet het, „op den dag des Heeren; breekt dan brood en spreekt het dankgebed uit, na uwe overtredingen beleden te hebben (*προεξομολογησάμενοι*); opdat uwe offerande rein zij. Maar wie twist heeft met zijnen naaste, neme er geen deel aan voordat beiden verzoend zijn". Ook eene openbare zondenbelijdenis van den enkeling moet reeds zeer vroeg zijn voorgekomen. Hieromtrent lezen wij in dezelfde „Leer der twaalf apostelen": „In de gemeente zult gij uwe overtredingen belijden en gij zult tot uw gebed niet toetreden met een slecht geweten". Zoo goed als letterlijk vindt men hetzelfde voorschrift in den brief van Barnabas. En aan iets dergelijks denkt de schrijver van den zoogenaamden tweeden brief van Clemens aan de Korinthiërs: „Laat ons van ganscher harte ons bekeeren van het kwaad, door ons in het vleesch bedreven, opdat wij door den Heer behouden worden, terwijl wij nog tijd tot bekeering hebben. Want als wij uit de wereld zijn weggegaan, zullen wij ginds geen schuld meer kunnen belijden of ons bekeeren". De uitvoerigste beschrijving van openbare zondenbelijdenis geeft Tertullianus. „Deze handeling, die het best met een Grieksch woord uitgedrukt wordt, is de exhomologese, waarbij wij het begane kwaad aan onzen Heer belijden, niet alsof Hij er onkundig van zou zijn, maar in zooverre als de verzoening door de belijdenis wordt voorbereid, uit de belijdenis de bekeering geboren wordt en door de boete God wordt verzoend. De exhomologese is dus eene zaak van tucht, waarbij de mensch ter aarde geworpen en vernederd wordt, terwijl zij een omkeer eischt, waardoor de ontferming wordt uitgelokt. Ook ten opzichte van kleeding en voeding schrijft zij voor, dat gij u in zak en asch moet wikkelen, dat gij

het lichaam met onreinheid moet bedekken, de ziel in smarten laten verzinken, de bedreven zonden met droefheid overdenken en nogmaals overdenken, in spijs en drank matigheid betrachten (niet om de wille van het lichaam wel te verstaan, maar van de ziel); doch vooral dat gij door vasten uwe gebeden moet versterken, moet zuchten, weenen, en dag en nacht roepen tot den Heer uwen God, u wentelen voor de presbyters, de knieën omvatten der geliefden Gods en aan alle broeders opdragen uwe voorspraak te willen wezen. Dit alles is de exhomologese, wier doel is: dat zij de bekeering aanbevele; dat zij, uit vrees voor gevaar, God verheerlijke; dat zij, tegen den zondaar het vonnis uitsprekende, de plaats vervange van Gods toorn en door eene tijdelijke droefheid de eeuwige straffen niet verijdele maar uitdelge. Terwijl zij dus den mensch ternederwerpt, verheft zij hem hooger; terwijl zij hem met onreinheid bedekt, maakt zij hem reiner; terwijl zij hem beschuldigt, verontschuldigt zij hem; terwijl zij hem veroordeelt, spreekt zij hem vrij. Hoe minder gij uzelven spaart, des te meer, geloof mij, zal God u sparen".

Irenaeus gewaagt van de vrouw van een Aziatisch diaken, die door den magiër Markus op den verkeerden weg gevoerd was. Onder diepe verslagenheid der broeders bracht zij den ganschen tijd schuldbelijdende door, rouw drijvende en zich beklagende.

Blijkens een fragment van Cajus, bij Eusebius bewaard, liet te Rome Natalis zich overhalen om tegenbisschop van den wettig aangestelden Zephyrinus te worden. Eindelijk krijgt hij berouw. Gedurende een geheelen nacht wordt hij door heilige engelen gegeeseld en geslagen. In den morgenstond staat hij op, hult zich in een zak en bestrooit zich met asch. Hij valt onder tranen voor bisschop Zephyrinus neder, en wentelt zich onder de voeten niet alleen van geestelijken maar ook van leeken. Hij verbrijzelt met zijne tranen de medelijdende gemeente van den ontfermenden Christus; en onder vele smeekingen toont hij de striemen der slagen die hij ontvangen heeft.

Hoe is uit de openbare zondenbelijdenis de geheime ont-

staan? Oorspronkelijk geschiedde de veroordeeling van den schuldige tot openbare zondenbelijdenis en boetedoening door de geestelijken in samenwerking met de geheele gemeente (1 Kor. V). Met scherper omtrekken wordt dezelfde zaak reeds geteekend in de brieven van Ignatius. Onmiskenbaar treedt de gemeente meer naar den achtergrond en treden hare bestuurders naar den voorgrond. De berouwhebbende afvalligen die weder tot de gemeente willen worden toegelaten kunnen zich onderwerpen aan het oordeel eener rechtbank, bestaande uit de geestelijke hoofden der gemeente, den bisschop en zijne presbyters. Ook bij Tertullianus is sprake van een boetegericht, waarin meer rechters zitting hebben. Het zijn de oudsten (seniores), die deze waardigheid niet voor geld, maar op het getuigenis der broeders ontvangen hebben.

Steeds duidelijker wordt de gang van zaken beschreven in brieven van bisschop Cornelius van Rome en bisschop Cyprianus van Karthago. Cornelius verhaalt, hoe eenige medestanders van Novatus begeerd hebben weder tot de gemeenschap te worden toegelaten. Het zijn Urbanus, Sidonius en Maximus de presbyter. „Toen hun dringend verzoek aan mij werd overgebracht", aldus Cornelius, „heb ik goedgevonden den raad van presbyters bijeen te roepen. Er waren ook vijf bisschoppen tegenwoordig, opdat, met voorberaad, de beslissing in deze aangelegenheid onder gemeenschappelijke toestemming zou worden genomen. En opdat gij aller drijfveer en het advies van ieder afzonderlijk vernemen zoudt, heb ik besloten ook onze uitspraken te uwer kennis te brengen; welke gij hieronder lezen zult. Nadat de zaak aldus voorbereid was, verschenen in de vergadering van den raad van presbyters Maximus, Urbanus, Sidonius, Macharius en zeer vele broeders, die zich bij hen aangesloten hadden, terwijl zij dringend smeekten dat hetgeen gebeurd was vergeten zou worden, dat er geen gewag meer van zou gemaakt worden, even alsof er niets gedaan of gezegd was; opdat zij van hunnen kant, na geheele vergeving ontvangen te hebben, een onbesmet en rein hart aan God mochten toewijden, naar het woord des Evangelies, dat zegt: ,Zalig de reinen van

hart, want zij zullen God zien'. Dientengevolge moest ook de goedkeuring van het volk hiervoor gewonnen worden, opdat zij dezelfde mannen in de gemeenschap hersteld mochten zien, die zij zoo lang met leedwezen hadden zien dwalen. Nadat van het verlangen dier broeders kennis genomen was, ontstond er een groote samenloop van de broederschap. Bij allen was maar ééne stem van dankbaarheid jegens God, terwijl zij weenden van blijdschap over der zondaren bekeering en hen omhelsden". Voor de vergadering der presbyters komt nu weldra de enkele presbyter in de plaats. Het aantal gemeenteleden neemt toe. De grootere en kleinere overtredingen vermenigvuldigen zich. Daarom worden de tuchtmaatregelen vereenvoudigd. Menig geval wordt in de binnenkamer waar de schuldige slechts den enkelen presbyter ontmoet afgedaan. Zoo komt de geheime zondenbelijdenis in de wereld.

Cyprianus bericht aan Cornelius, hoe hij gehandeld heeft ten opzichte van afvalligen die in levensgevaar verkeerden en begeerden weder in de gemeenschap te worden opgenomen. Uit zijn schuilhoek ten tijde der vervolging heeft hij omtrent de bedoelde personen het een en ander verordend. Zonderdat men des bisschops terugkomst behoefde af te wachten, mochten zij bij den aanwezigen presbyter exhomologese doen van hunne overtreding of, indien een presbyter niet gevonden werd en de dood begon te naderen, ook bij een diaken; opdat zij, nadat hun de handen tot de boete waren opgelegd, tot den Heer mochten komen in zulk een staat als de martelaren in hunne brieven begeerd hadden.

De geheime biecht ligt opgesloten in sommige homiliën van Origenes. Hij schrijft bijv. in de 17de homilie over het evangelie naar Lukas: „Als wij onze zonden ontdekt hebben niet alleen voor God, maar ook voor hen die genezing kunnen aanbrengen voor onze gebreken en zonden, dan zullen onze zonden worden uitgewischt door Hem die zegt: ‚Ik zal uwe misdrijven uitdelgen als eene wolk en uwe zonden als een nevel" (Jez. XLIV : 22). Het allerduidelijkst klinkt eene plaats in de homiliën op de Psalmen, die aan Origenes worden toegeschreven (Ps. XXXVII: 18):

„Over de belijdenis van zonde hebben wij reeds dikwijls gehandeld. Merk dus op wat ons de Heilige Schrift leert, dat men de zonde niet binnen in zich moet verbergen. Het is er mede als met iemand die aan eene ernstige indigestie lijdt en door vomeeren verlichting ontvangt. Wie zichzelf veroordeelt en schuld belijdt (confitetur), neemt de oorzaak zijner ziekte weg. Zie slechts nauwkeurig toe, aan wien gij uwe overtredingen moet belijden. Beproef eerst den medicijnmeester, aan wien gij de oorzaak uwer kwaal moet blootleggen. Hij moet weten zwak te wezen met den zwakke, te weenen met den weenende; hij moet de kunst van het mededoogen en medelijden verstaan. Degene dan die zich eerst een bekwaam en tevens medelijdend medicijnmeester heeft betoond, — als hij iets zegt of raadt, doe het en volg het op. Indien hij begrijpt en voorziet dat uwe kwaal van zoodanigen aard is, dat zij in de vergadering der geheele gemeente moet worden blootgelegd en genezen, waardoor misschien ook de anderen gesticht kunnen worden en zij gemakkelijk genezen, dan moet hierin na rijp beraad en in verstandig overleg met dien geneesmeester voorzien worden".

De beteekenis van de aangehaalde bladzijde wordt eenigermate verzwakt, doordat de echtheid dier homiliën sedert lang in twijfel is getrokken en ook doordat wij den tekst niet bezitten in het oorspronkelijke Grieksch, maar slechts in de Latijnsche vertaling van Rufinus, die anderhalve eeuw later leefde. Maar wie de schrijver moge zijn geweest, — dat wij hier getuigen zijn van den overgang van de openbare zondenbelijdenis naar de geheime, valt niet tegen te spreken.

Bronnen:

Cajus, bij Eusebius, *Historia ecclesiastica*, L. V, c. 28; L. VI, c. 43 (uitgave H. Valesius, Amstelod. 1695, p. 160, 197 seq.); Origenes, *Homilia XVII in Lucam* (uitgave Lommatzsch, Berol. 1835, T. V, p. 150); dezelfde, *Selecta in Psalmos* (l.l. Tom. XII — 1841 —, c. VI, p. 266 seq.; in Ps. XXXVII (XXXVIII)); Cyprianus, *Epistolae*, Epist. 18, c. 1 (uitgave Lips. 1838, p. 40) en Epist. 49 (Cornelius Cypriano), c. 2 (l.l. p. 96); Tertullianus, *De poenitentia*, c. 9 (*Opera*, ed. F. Oehler, Lips. 1854, p. 364 seq.); dezelfde, *Apologeticus*, c. 39 (l.l. p. 130); Ignatius, *Ad Trallianos*, c. III, 1 (*Patrum apostolicorum opera*, ed. O. de Gebhardt, A. Harnack, Th. Zahn, Leipz. 1876, Fasc. II, p. 32); dezelfde, *Ad Magnesios* L. VI, 1 (l.l. p. 46); dezelfde,

Ad Philadelphenses, c. VIII, 1 (l.l. p. 76); *Doctrina XII Apostolorum*, c. IV, 10; c. XIV, 1–3 (A. Hilgenfeld, *Novum Testamentum extra canonem receptum*, Lips. 1884, p. 97, 102; Barnabas, *Epistola*, c. 19 (Hilgenfeld, l.l. p. 47); Clemens Romanus, *Epistola ad Corinthios II*, c. 8 (Hilgenfeld, l.l. p. 75).

Literatuur: W. H. Lecky, *History of European morals from Augustus to Charlemagne*, Lond. 1869, 2 voll.; F. Pijper, *Geschiedenis der boete en biecht in de Christelijke kerk*, 2 dln., 's-Gravenhage, 1891, 1908 (Dl. I behandelt de eerste zes eeuwen; Dl. II behandelt de middeleeuwen).

§ 15. De milde en de strengere richting. Het Montanisme

Reeds onder de oudste Christenen hebben twee stroomingen bestaan ten opzichte van de tucht. Had een lid der Christelijke gemeente eene overtreding begaan, dan wilde de eene partij dat een strenge tuchtmaatregel op zoo iemand zou worden toegepast. De andere partij was voor eene zachtere behandeling. De voorstanders van gestrenge maatregelen wilden den gevallen zondaar voor altijd uitsluiten uit de gemeente, hem geen gelegenheid geven om boete te doen en zijne fout te herstellen. De milder-gezinden wilden zelfs herhaaldelijk boetedoening en wederopneming in de gemeente toelaten.

De uiterste gestrengheid wordt voorgestaan door den schrijver van den brief aan de Hebreërs. „Want", zegt hij (VI: 4—8): „het is onmogelijk hen die eenmaal verlicht geworden zijn en de hemelsche gave gesmaakt, aan den Heiligen Geest deel gekregen en het goede woord Gods en de krachten der toekomende eeuw gesmaakt hebben, als zij afgevallen zijn, wederom te vernieuwen tot bekeering, daar zij zich den Zoon Gods opnieuw kruisigen en hem openlijk te schande maken. Want een grond die den regen indrinkt en gewas voortbrengt, dienstig voor hen door wie hij bebouwd wordt, ontvangt zegen van God. Doch als hij doornen en distelen draagt, is hij verwerpelijk en den vloek nabij; het einde is verbranding". En op eene andere plaats (X: 25—27): „Laat ons elkander vermanen; en dit zooveel te meer, als gij ziet dat de dag nadert. Want als wij, na de kennis der waarheid ontvangen te hebben, willens zondigen, zoo blijft

er voor zonden geen offer meer over; maar eene vreeselijke verwachting van oordeel en een vuurgloed, die de tegenstanders verteren zal".

In den boezem der Christelijke gemeente te Philippi heeft blijkbaar ten aanzien van dit punt een ernstig verschil van gevoelen bestaan. De presbyter Valens heeft zich schuldig gemaakt aan eene groote zonde. Ook zijne vrouw blijkt er schuldig aan te wezen. De uiterste partij stelt zich voor eene gestrenge straf op hen toe te passen, inzonderheid hen buiten de gemeente te sluiten. Polykarpus pleit voor zachter maatregelen; hij wil dat men de schuldigen, na betoond berouw, weder zal opnemen. „Ik heb mij, broeders", zoo schrijft hij, „grootelijks over hem en zijne vrouw bedroefd; de Heer verleene hun een oprecht berouw. Matigt u derhalve in deze zaak; en beschouwt dezulken niet als vijanden, maar roept hen terug als lijdende en dolende leden, opdat gij geheel uw lichaam moogt behouden. Want door dat te doen bouwt gij uzelven op".

De schrijver van den Herder van Hermas wil aan Christenen die in ernstige zonde vervallen, veroorloven nog eenmaal boete te doen, maar ook niet meer dan dat. „De man", zegt hij, „is verplicht de schuldige vrouw terug te nemen, als zij zich bekeert. Want degene die gezondigd heeft en zich bekeert moet aangenomen worden, doch niet bij herhaling; want er is ééne bekeering voor de knechten Gods". Daarentegen was buitengewone gestrengheid de leus van Montanus en de Montanisten, eene sekte, uitgaande uit de „heilige stad" Pepuza in Phrygië, in de tweede helft der tweede eeuw. Zij streden voor eene reine, vlekkelooze, geestelijke kerk. Daarom wilden zij de schuldigen aan de drie groote zonden: afgoderij, moord en ontucht — voor altijd buiten de gemeenschap sluiten. Ook ten opzichte van andere punten stonden zij een uiterst streng gevoelen voor. Was dit iets nieuws? Of wilden zij slechts handhaven wat van oudsher in de Christelijke gemeente had bestaan? Waarschijnlijk het laatste.

Tertullianus verklaart dat de noodzakelijkheid om boete te doen niet alleen geldt voor de ingewijde Christenen, maar ook voor hen die zich voorbereiden om het te worden: de katechu-

menen. Zij moeten niet denken, dat het eerst tijd is om af te laten van de zonde, wanneer zij al gedoopt zijn. Nog eenmaal slechts mag de gedoopte zich aan de boete-tucht onderwerpen. Men zij daarom niet toegefelijk jegens zichzelven; aan den anderen kant wanhope men nooit aan Gods vergeving, ook als men nogmaals mocht vallen.

Het is eene bekende zaak dat Tertullianus later met de nog veel gestrenger opvattingen der Montanisten is medegegaan.

In het midden der derde eeuw vormden de Novatianen eene machtige partij te Rome. Aanvankelijk kantten zij zich slechts tegen de wederopneming dergenen die in de geloofsvervolging bezweken waren. Later wilden zij hunne gestrengheid eveneens op anderen in toepassing brengen.

Ook Cyprianus is begonnen met een aanhanger te zijn van de strenge richting. Onder de vervolging van Decius neemt hij de vlucht. Terwijl hij uit de verte nog door brieven den gang van zaken regelen wil, weigeren velen zich aan hem te onderwerpen. Op voorspraak van de martelaren nemen zij nog tijdens de vervolging een aantal gevallenen op, hoezeer Cyprianus zich er tegen verzetten moge.

In overeenstemming met vele anderen wil ook Clemens Alexandrinus slechts eenmaal nog boete toestaan na den Doop. „Er is eene eerste en eene tweede boete. De eerste is de ware. De eerste ondergaat men, als men uit de onwetendheid geroepen wordt tot het geloof. Zij reinigt de ziel van zonden die te voren bedreven zijn. Daar God evenwel de zwakheden der menschelijke natuur kent en opdat de Duivel geen gelegenheid hebbe tot juichen, staat Hij aan de Zijnen ook nog eene tweede boete toe".

In sommige deelen der Oostersche kerk, inzonderheid in Klein-Azië, heeft men de geloovigen die zich aan eene openbare boetedoening moesten onderwerpen in vier klassen of trappen verdeeld. „De eerste was die der Weenenden. Zij hadden hunne plaats, zelfs in het gure jaargetijde, bij de godsdienstoefening slechts buiten de vergadering vóór de deur der kerk. Zij riepen, smeekende, onder betuigingen hunner onwaardigheid, den bin-

nentredenden geloovigen toe dat zij hunner in het huis Gods in den gebede gedenken zouden. Uit den graad der Weenenden ging men over tot dien der Hoorenden. Zij werden zóó genoemd, omdat zij, evenals de eerste klasse der katechumenen, die met hen denzelfden naam droegen, vrijheid genoten om de voorlezing der Heilige Schriften en hare verklaring in de homiliën aan te hooren. Na de homilie moesten zij uit het kerkgebouw vertrekken. Der deelneming aan het gemeenschappelijk gebed werden zij onwaardig gekeurd. Na den bepaalden tijd in de tweede klasse vertoefd te hebben gingen de Hoorenden over tot die der Knielenden. Deze naam werd hun gegeven, omdat zij in de gebeden, die door de gemeente voornamelijk voor henzelven opgezonden werden, mede knielende deelen mochten. De plaats, in het kerkgebouw hun aangewezen, was dezelfde als die der geloovigen: het schip, waar zij van den bisschop de handoplegging ontvingen bij het uitspreken des gebeds, gelijk zulks bij de gebeden gewoonlijk geschiedde. De laatste graad der boetenden was die der Mede- of Samenstaanden, aldus genoemd omdat zij niet als de overige boetelingen en katechumenen op een bepaald oogenblik der godsdienstoefening het kerkgebouw moesten verlaten, maar met de geloovigen haar mochten bijwonen tot het einde, zonder echter hunne gave op het altaar te brengen of deel te hebben aan het Avondmaal. Den overgang uit dezen graad tot de volle gemeenschap noemde men het komen tot het volmaakte" (Moll). In de gegeven schildering kunnen trekken voorkomen, die te huis behooren in de volgende periode. Veelvuldig heeft men de vier trappen in de boete in verband gebracht met een geschrift van Gregorius Thaumaturgus, bisschop van Neocaesarea in Klein-Azië, in het midden der derde eeuw. Het stuk waarop men zich beroepen heeft, is echter stellig onecht. Dat bedoelde Gregorius twee boetegraden onderscheiden heeft, is nagenoeg zeker; dat hij er drie aannam, mogelijk. Men mag aannemen dat hierin eenige ontwikkeling of nauwkeurige omlijning heeft plaats gehad.

Voorstander eener milde opvatting betoont zich de schrijver

der Ignatiaansche brieven. Hij waarschuwt tegen de scheurmakers. Zij kunnen evenwel langs den weg der boete weder tot de ware kerk terugkeeren. „Zoovelen toch", zegt hij, „Gode en Jezus Christus toebehooren, zijn met den bisschop; zoovelen ook berouwvol toetreden tot de eenheid der gemeente, zullen evenzeer Godes zijn, zoodat zij naar den zin van Jezus Christus leven". „Allen die berouw hebben vergeeft de Heer, zoo zij zich bekeeren tot de eenheid Gods en de vergadering van den bisschop".

In zekeren zin ruim mag men de opvatting noemen van de „Leer der twaalf apostelen". In de eerste plaats neemt zij aan dat eene overtreding door een vrijwillig offer kan geboet worden. „Als gij eenig goed hebt, zult gij door middel van uwe handen verlossing van uwe zonden geven" (d.i. door aalmoezen u vergiffenis verwerven). Verder laat zij de beslissing of iemand waardig is deel te nemen aan het H. Avondmaal, geheel aan eigen oordeel over. „Indien iemand heilig is, hij kome; indien hij het niet is, hij bekeere zich".

Met kracht wordt sedert de derde eeuw de mildere opvatting verdedigd door de gemeente te Rome en hare hoofden. Dit legde zóóveel gewicht in de schaal, dat de mildere partij op den duur den strijd wel moest winnen. Bisschop Zephyrinus is er een groot voorstander van. Ten hoogste geërgerd deelt Tertullianus mede dat een bisschop, dien hij spottenderwijs aanduidt als „pontifex maximus, episcopus episcoporum", een besluit heeft uitgevaardigd van den volgenden inhoud: „Ik vergeef èn de echtbreuk èn de hoererij aan degenen die boete gedaan hebben". Ziehier den weg dien de Katholieke kerk nu voortaan onder de leiding der bisschoppen van Rome opgaan zal. Opdat de Kerk inderdaad katholiek, d.i. tot de kerk van allen wordt, moet men gemakkelijk tot haar kunnen terugkeeren en dient de gelegenheid tot wederopneming aan zware zondaars niet te worden ontzegd. Een beslist voorstander van deze praktijk is Kallistus, zooals hij door zijn tegenbisschop Hippolytus geschilderd wordt. „Hij is de eerste geweest", aldus Hippolytus, „die het heeft gewaagd ook de zonden des vleesches aan de

menschen toe te staan, zeggende dat door hem aan allen de zonden vergeven worden. Hij leerde dat, als een bisschop zondigde, al was het ook tot den dood, hij niet moest worden afgezet .... De gelijkenis van het onkruid was volgens hem met dit doel uitgesproken. ‚Laat het onkruid opwassen met de tarwe' (Matth. XIII : 30) wil zeggen: Laat in de Kerk blijven degenen die zondigen. Ook zeide hij dat de ark van Noach het beeld der Kerk vertoond had, waarin zoowel honden waren als wolven en kraaien en alle reine en onreine dieren. Zoo verklaarde hij dat het in de Kerk eveneens moest zijn. Aldus Christus verachtende, verbieden hij en de zijnen geene zonde, verklarende dat hij vergeeft aan degenen wien het hem behaagt". De onwelwillende toon laat duidelijk doorschemeren wat Kallistus nastreefde.

Ook bisschop Cornelius heeft zich op hetzelfde standpunt geplaatst. Onder de vervolging van Decius streed hij krachtig voor de wederopneming der gevallenen, na hunne boetedoening. Hij had hierbij te worstelen met den fellen tegenstand van Novatus. Daarentegen ontving hij den steun van tientallen bisschoppen, presbyters en diakenen; waaruit men kan zien dat de mildere partij wint. Eusebius verhaalt: „Novatus, presbyter van de Romeinsche gemeente, door hoogmoedige zelfverheffing tegenover de gevallenen gedreven, alsof hun geen hoop op behoudenis meer overbleef, zelfs niet indien zij alles volbrachten wat tot eene ware bekeering en eene onberispelijke exhomologese behoort, staat op als het hoofd eener sekte van lieden, die zichzelven door verwaandheid van zinnen ‚reinen' (καθαρούς) noemen. Nadat hiervoor eene zeer groote synode te Rome samengeroepen is, waarop zestig bisschoppen en nog veel meer presbyters en diakenen verschenen zijn en nadat ook in de overige gewesten de geestelijken beraadslaagd hebben wat er moet gedaan worden, wordt het volgende besluit door allen vastgesteld: Novatus en degenen die met hem zich opgeworpen hebben, die zich niet schamen in te stemmen met zijne liefdelooze, onmenschelijke leer, zal men moeten bejegenen als uitgesloten uit de gemeente; degenen der broeders die

in het ongeluk vervallen zijn, zal men moeten genezen en herstellen door de geneesmiddelen der boete".

Voordat Novatus te Rome optrad als vriend en bondgenoot van de reeds vroeger genoemde aanhangers van Novatianus, is hij werkzaam geweest in Noord-Afrika, als presbyter te Karthago. In deze periode heeft hij groote mildheid voorgestaan, zeer tot ergernis van Cyprianus en de zijnen, die voor eene gestrenge houding waren.

Weldra heeft de meerderheid der Noord-Afrikaansche kerk een beslist standpunt ingenomen. Reeds in het j. 251, terstond na de Deciaansche vervolging, kwam men van de vroegere gestrengheid terug. Ook Cyprianus was van gevoelen veranderd; hij kwam er rond voor uit en verdedigde zijn standpunt in een uitvoerigen brief. Uit zijn schrijven blijkt dat men in Noord-Afrika reeds gewoon is ook aan de schuldigen wegens echtbreuk den weg der boete en wederopneming te openen.

Door Dionysius Alexandrinus vernemen wij, dat bij de nadering van den dood de uitsluiting uit de gemeenschap werd opgeheven.

Bronnen:

Ignatius, *Ad Philadelphenses*, c. III, § 2; c. VIII, § 1 (bij Th. Zahn, p. 72, 76); *Pastor Hermae*, Mand. IV, c. 1, § 8, fasc. III, p. 78; Eusebius, *Historia ecclesiastica*, Amstelod. 1695, L. VI, c. 43 (p. 197, *a*, *b*; p. 198*c*); Gregorius Thaumaturgus, *Epistola canonica*, c. 5, 7—9 (M. J. Routh, *Reliquiae sacrae*, Oxonii, 1814, Vol. II, p. 443 seq.); Clemens Alexandrinus, *Stromata*, L. II, c. 13, § 56—59 (*Bibliotheca patrum graecorum*, Lips. 1831, p. 158 seq.); Cyprianus, *Testimoniorum libri III*, c. 28 (*Opera*, Lips. 1839, P. II, p. 58); dezelfde, *Epist. 55*, c. 1—6 (l.l. P. I, p. 104—107); *Cyprianus presbyteris et diaconibus fratribus*, Epist. 16 (l.l. p. 117, 119); *Cyprianus Antoniano*, c. 21, 23 (l.l. p. 117, 119); Tertullianus, *De pudicitia*, c. 1, 4 seq., 19 (*Opera*, rec. F. Oehler, Lips. 1854, p. 453, 456 seq., 485); dezelfde, *De poenitentia*, c. c. 7, 9 (l.l. p. 363, 364 seq.); Hippolytus, *Refutatio omnium haeresium*, rec. L. Duncker u. F. G. Schneidewin, Götting. 1859, L. IX, § 12, p. 458 seq.; Polycarpus, *Ad Philippenses*, c. 11 (*Patrum apostolicorum opera*, ed. O. de Gebhardt, A. Harnack, Th. Zahn, Lips. 1875, Fasc. 2, p. 127); *Doctrina XII Apostolorum*, c. IV; c. X, § 6 (A. Hilgenfeld, *Novum Testamentum extra canonem receptum*, Lips. 1884, p. 97, 100).

Literatuur: I. Döllinger, *Hippolytus und Kallistus*, Regensb. 1853; W. Moll, *Geschiedenis van het kerkelijke leven der christenen gedurende de zes eerste eeuwen*, Dl. I, Leyd. 1855.

§ 16. De zeden

Wat is er waar van die reinheid van zeden, welke volgens velen in het Oud-Christelijk tijdperk heeft geheerscht? Het is aan te nemen dat in de eerste geestdrift de aanhangers van het Evangelie uitgeblonken hebben door schoone deugden. Hiertegenover staat dat onder de Christenen spoedig ook verkeerde elementen zich voorgedaan hebben.

Inderdaad geven sommige Oud-Christelijke schrijvers omtrent hunne geloofsgenooten een liefelijk getuigenis.

Justinus Martyr schrijft in het midden der tweede eeuw: „Wij die eens den wellust dienden scheppen nu behagen in reinheid van zeden; wij die eens wichelaarskunsten dreven hebben ons nu den eeuwigen, goeden God gewijd; wij die eens het gewin van geld en goed boven alles stelden voegen nu zelfs onze bezittingen bijeen en deelen mede aan een iegelijk die 't behoeft; wij die eens elkander haatten, elkander naar het leven stonden, die met den vreemdeling, wegens verschil van zeden, geen gemeenschappelijken haard wilden deelen, wij leven thans, nadat Christus in de wereld gekomen is, met hen samen; wij bidden voor onze vijanden en zoeken hen, die ons ten onrechte haten, te overtuigen, opdat zij naar de heerlijke leer van Christus hunnen wandel inrichten en met ons der zalige hope deelachtig worden, ten einde eenmaal van God, die de Heer van alles is, dezelfde heilgoederen te ontvangen". Niet anders verklaart Origenes: „Het werk van Jezus is in de geheele wereld bekend; ten minste overal, waar zich de gemeenten Gods, door hem vergaderd, bevinden, gemeenten van degenen die zich bekeerd hebben van duizend zonden. Nog verbant de naam van Jezus menigen zielestrijd, demonen en zelfs ziekten. Hij brengt eene verwonderlijke zachtmoedigheid voort, geregelde zeden, menschlievendheid, goedertierenheid en weldadigheid bij allen die het geloof in de leer van God en Christus en het toekomende Oordeel niet om aardsch gewin of tijdelijk voordeel huichelen, maar in oprechtheid aannemen". „De Christelijke gemeenten zijn, vergeleken met

de volkeren waaronder zij wonen, als lichten in de wereld".

Volgens Tertullianus en anderen onderscheidden de Christenen zich door onderlinge toegenegenheid, door weldadigheid, door zorg voor gevangenen en armen en voor de lijken van afgestorvenen. De Christelijke vrouw bezocht volgens Tertullianus de broeders in de achterbuurten. Zelfs in de armste hutten. Zij bereidde eene goede ontvangst aan den broeder uit den vreemde.

Cyprianus collecteerde voor het loskoopen van Christenen in Numidië, die door wilde volksstammen gevangen genomen waren, eene som van tien duizend gulden. Terwijl tijdens het heerschen der pest de heidenen de zieken wreedaardig aan hun lot overlieten en de lijken niet begroeven, verpleegden de Christenen ze met moed en bestelden ze met vereende krachten ter aarde.

„Boven anderen", zegt Justinus Martyr, „beijveren wij ons tol en belasting te betalen aan degenen die daartoe door u aangesteld zijn, zooals wij dat van den Heer geleerd hebben". „Wel lijdt de Staat verlies", verklaart Tertullianus, „in zooverre als door de uitbreiding des Christendoms de tempelbelasting dagelijks minder opbrengt. Maar bij de overige belastingen mag men den Christenen wel danken, dat zij zoo getrouw het verschuldigde storten en zich niet bezondigen aan ontduikingen zooals de anderen. Indien het eens nauwkeurig werd uitgerekend, hoeveel er verloren ging door het bedrog en de leugen der niet-Christenen, dan zou het blijken dat het verlies op de tempelinkomsten door de winst op de andere rekeningen werd vergoed". Athenagoras verzekert dat het Christendom wijzen kan op eenvoudigen, handwerkslieden en oude vrouwen, die met woorden de voortreffelijkheid van hun godsdienst niet aantoonen konden. Maar zij deden dit door hunne werken. Want, als zij geslagen werden, sloegen zij niet weder; als zij beroofd werden, gingen zij niet naar den rechter; zij gaven aan degenen die iets van hen vraagden en hadden den naaste lief als zichzelven.

De medaille heeft echter ook hare keerzijde. Niet alle ge-

tuigenissen omtrent de zeden in het oudste tijdperk zijn even schoon. Blijkbaar waren van den aanvang af goede en minder goede elementen dooreengemengd. Waarschijnlijk wordt dit reeds te verstaan gegeven in de gelijkenis van het vischnet.

Welk denkbeeld geeft Irenaeus van de Christelijke vrouwen zijner dagen? Hij verhaalt, hoe de dwaalleeraar Markus eenige vrouwen die hem aanhingen heeft verleid. Hij gaf haar opwekkingsmiddelen en minnedranken in, om haar lichamelijk geweld te kunnen aandoen. Door hare eigen bekentenis kwam de zaak aan het licht, terwijl zij er voor uitkwamen dat zij hem hartstochtelijk bemind hadden. Een diaken uit Klein-Azië, die genoemden Markus bij zich aan huis ontving, werd in het ongeluk gestort, doordat zijne vrouw schoon was en naar lichaam en ziel door dien magiër verdorven werd, terwijl zij hem maar al te lang volgde (zie boven, blz. 115): „Ja, leerlingen van dien lofwaardigen Markus doorreisden verschillende steden en hebben met dezelfde kunstgrepen vele vrouwkens te gronde gericht, zeggende dat zij volmaakt waren, en dat niemand, zelfs geen Petrus of Paulus, met hen kon vergeleken worden".

Welke Christenen rijzen voor de verbeelding op bij het lezen van het herderlijk schrijven van Gregorius Thaumaturgus, bisschop van Neocaesarea, in het midden der derde eeuw? De Gothen en Boraden hebben in een tweetal provinciën van Klein-Azië een verschrikkelijken inval gedaan. Beide gewesten werden gedeeltelijk door Christenen bewoond. Het stoffelijk en zedelijk welzijn der bevolking heeft ernstig geleden. Ook de Christenen hebben laakbare vergrijpen begaan en zich zeer verre vergeten. Sommigen hebben met de vijanden medegeplunderd en hun eigen broeders beroofd. Vluchtende krijgsgevangenen hebben zij met geweld vastgehouden. Hun vaderland en godsdienst vergetende, hebben zij aan de „barbaren" den weg gewezen en met hen hunne volksgenooten door kruisiging of ophanging gedood. Men zal zeggen: dit is geschied in oorlogstijd. De verwondering klimt echter, wanneer men een paar trekken waarneemt van het leven dier Christenen in vredestijd. Bij de beoordeeling van het misdrijf van roof moet men, zegt

Gregorius, wel onderscheiden, of de schuldige ook reeds boete heeft gedaan voor het begaan van soortgelijk vergrijp in vredestijd. Bij de rechte behandeling der Christelijke vrouw, tegen welke in oorlogstijd geweld gepleegd is, moet men wel in acht nemen, of zij ook vóór den oorlog het leven leidde eener hoereerster. Zou men zulke Christenen verwachten in het land waar reeds Paulus het Evangelie predikte?

Tot groote misbruiken gaf het volgende aanleiding. Men hield het er voor dat zware zondaars weder tot de gemeente konden worden toegelaten, als een martelaar of martelares voor hen in de bres sprong. Dit veroorzaakte ergerlijke dingen. Tertullianus geeft in verband hiermede eene stuitende beschrijving van het leven der martelaren in de donkere gevangenissen. Nauwelijks zijn zij er in, of zij worden bestormd door een kring van bezoekers, nl. van echtbrekers en hoereerders die hunne voorspraak begeeren tot de wederopneming in de gemeente. Hunne smeekingen weergalmen den gevangenen in de ooren, hunne tranen vormen plassen om hen henen. Waren er in de dagen der geloofsvervolging zóóvelen? Wat moet men toch denken van Christenen, zooals Cyprianus ze afschildert? Hij vermaant degenen die groote zonden hebben begaan, tot berouw, vasten en geween. Hij vraagt of dit ook een bewijs is van berouw, vasten en geween, wanneer de schuldige onmiddellijk na zijne overtreding dagelijks gemengde baden gebruikt, zich te goed doet aan overvloedige maaltijden en zich van de onwelriekende gevolgen zijner onmatigheid den volgenden dag moet bevrijden.

Bronnen:

Origenes, *Contra Celsum*, L. I, § 67; III, § 29 (*Opera*, Wiceb. 1780, T. I, p. 154, 358); Gregorius Thaumaturgus, *Epistola canonica*, c. 1, 2, 5, 7, (M. J. Routh, *Reliquiae sacrae*, Oxonii, 1814, Vol. II, p. 437—445); Cyprianus, *Epistola* 62, c. 3 (4), in de *Opera*, Lips. 1838, P. I, p. 156; dezelfde, *De lapsis*, c. 30 (l.l. P. II — 1839 —, p. 151); Tertullianus, *Apologeticus*, c. XXXIX, XLII (*Opera*, rec. F. Oehler, Lips. 1854, p. 130, 137); dezelfde, *Ad uxorem*, L. II, c. 4 (l.l. p. 382); dezelfde, *Ad martyres*, c. 1 (l.l. p. 1 seq.); dezelfde, *De pudicitia*, c. 22 (l.l. p. 491); Irenaeus, *Adversus haereses*, L. I, c. 7, sub 4 (uitgave W. Wigan Harvey, Cantabr. 1857, T. I, p. 121); Justinus Martyr, *Apologia I*, c. 14, 17 (*Corpus apologetarum saeculi II*, ed.

J. C. Th. Otto, Jenae, 1876, T. I, P. I, p. 44, 54); Athenagoras, *Legatio pro Christianis*, c. 11 (J. Geffcken, *Zwei Griechische Apologeten*, Leipz. 1907, S. 128).

§ 17. De onthouding

Ten opzichte van sommige onderwerpen heerschten onder de Christenen spoedig opvattingen die aan ascetisme grensden. Het is zelfs zeker dat verscheidene aanhangers van Jezus nog in het Oud-Christelijk tijdperk tot het ascetisme vervielen.

Velen hebben het aangaan van een tweede huwelijk veroordeeld. Dit deden niet enkel de Montanisten en de Novatianen, maar ook dezulken die als rechtzinnig bekend stonden. Athenagoras en zijne geestverwanten hebben in het tweede huwelijk voor elken Christen iets zondigs, ja, eene fatsoenlijke hoererij gezien. Op het allerhevigst is het tweede huwelijk gehoond door Tertullianus. Hij brengt er de jaarlijksche offeranden en gebeden voor de dooden bij te pas. Zijns inziens verkeert de man die hertrouwde vooral daarom in een dwazen toestand, omdat hij voortgaat voor de eerste vrouw gebeden en offeranden te verrichten. Hij komt dus voor God als tusschen twee vrouwen in te staan. Daarenboven moet hij hierbij gebruik maken van de medewerking van een priester, die slechts eenmaal gehuwd mag zijn en omringd is door weduwen die slechts één man gehad hebben. „Eene dubbele reden tot blozen is, dat in een tweede huwelijk twee vrouwen denzelfden man omringen, de eene in den geest, de andere in het vleesch. Want gij kunt de eerste niet haten, voor wie gij zelfs eene eerbiedige genegenheid bewaart, daar zij reeds bij den Heer is aangenomen. Gij zult dus voor den Heer staan met evenveel vrouwen als gij in uw gebed gedenkt, en gij zult offeren voor twee". Elders zegt Tertullianus: „Als de man door Gods wil overlijdt, is ook het huwelijk geëindigd door Gods wil. Waarom zoudt gij weder oprichten wat God heeft afgebroken? Hoezeer een tweede huwelijk schadelijk is voor het geloof, hoezeer het indruischt tegen de ware heiligheid, wordt duidelijk genoeg door de kerkelijke tucht en door het voorschrift des apostels. Dit gedoogt niet dat geestelijken

die voor de tweede maal gehuwd zijn den voorrang onder huns gelijken bekleeden. Evenmin is geoorloofd dat eene weduwe in de rangen der bekleeders van eenige waardigheid wordt opgenomen, tenzij zij slechts eenmaal gehuwd is geweest. Immers aan God mag alleen een rein altaar aangeboden worden".

Groote beteekenis heeft van oudsher onder de Christenen het vasten bezeten. Niet dat allen er evenveel heil in zouden gezien hebben. De schrijver van den brief van Barnabas bestrijdt het in zooverre als het te weinig gepaard gaat met zinsverandering. Hij haalt de woorden aan van Jezaja LVIII : 5, 6: „Zou ik zulk een vasten verkiezen, waarbij de mensch zich vernedert, den nek kromt, zich in zak en asch hult? Noemt dit niet het welaangename vasten. Maar dit is het vasten dat ik verkies: maak los elken band van ongerechtigheid, slaak alle strikken van geweld en bedrog, zend de geschokten in vrede weg en verscheur elke onrechtvaardige overeenkomst".

Het vasten handhavende maakt ook de Herder van Hermas ernstig onderscheid tusschen het rechte en het verkeerde vasten. De Herder zegt tot Hermas: „Het vasten dat gij schijnt te volbrengen is het ware vasten niet. Ik zal u leeren wat het echte, den Heer welgevallige vasten is. God wil zulk ijdel vasten niet; want aldus vastende werkt gij voor God geen gerechtigheid. Vast dan voor God aldus: doe in uw leven geen kwaad, dien den Heer met een rein hart, bewaar Zijne geboden, wandelende naar Zijnen wil. Laat geen zondige begeerte opkomen in uw binnenste, vertrouw op God — als gij dit alles doet, volbrengt gij het ware, Gode welaangename vasten". Overigens verwerpt deze schrijver het vasten niet. Hermas brengt volgens hem vijftien dagen door met vasten en bidden, en ontvangt dan eene hemelsche openbaring. Het vasten gedurende één dag ging vooraf aan het zien van eene verschijning. De brief aan de Philippenzen die op naam van Polycarpus staat raadt aan in dagen van tweestrijd kracht te zoeken in het vasten, tevens in het gebed.

Men vast om iets over te sparen voor de armen. „Wanneer

zich" — aldus Aristides — „iemand bij u bevindt die behoeftig en arm is en gij houdt van uwe behoeften niets over, vast dan één of twee dagen, opdat gij den arme zijne nooddruft vervult en hem spijzigt".

Waartoe dient het vasten? Om de hartstochten te beteugelen. Volgens Tertullianus zou men de onmatigheid door vasten moeten bedwingen, ook al had God het niet geboden.

De Christenen vasten op Woensdag en Vrijdag. Verder gaan aan feestdagen vastendagen vooraf. Vóór het Paaschfeest wordt eene langdurige vasten gehouden, echter niet overal van hetzelfde aantal dagen. Den meesten ernst maakt men met het vasten in de groote week. Vasten op Zondag is verboden. Tertullianus bestrijdt krachtig het overmatige vasten, dat verder gaat dan hetgeen hem is voorgeschreven.

Het nemen van interest voor geleend geld wordt door Tertullianus en Clemens Alexandrinus ten strengste afgekeurd. Ten minste mag men dit niet nemen van een broeder, d. w. z. van een land- en geloofsgenoot. Ook mag men geen onderpand eischen. „Maar men leene met milde hand aan wie er behoefte aan heeft. Men bedenke dat het slechts Gods gave is. Wie gaarne het zijne afstaat ontvangt interest genoeg in hetgeen onder de menschen het meest gewaardeerd wordt, nl. zachtheid, welwillendheid, grootmoedigheid, een goeden naam en lofprijzing". Waarschijnlijk is dit oordeel dat van de geheele Kerk in het Oud-Christelijk tijdperk geweest.

Niet veel gunstiger heeft zij gedacht over den krijgsdienst. Men bedenke hierbij dat in het Romeinsche leger de aanvoerders tot het volbrengen van allerlei heidensche plechtigheden verplicht waren. Vandaar dat Tertullianus schrijven kon: „Het vaandel van Christus en dat van den Duivel staan tegen elkander over, het leger van het licht en het leger der duisternis. Eenzelfde ziel kan niet verknocht zijn aan twee machten, God en den Keizer". Maar ook den krijgsdienst in lager rangen, waarin men van het offeren en het vellen van doodvonnissen

verschoond is, veroordeelt Tertullianus, daar de Christen een zoon des vredes is. Hij voert geen zwaard, zelfs niet om de burgerlijke rechtsorde te handhaven. Zal hij die eigen grieven niet wreken mag boeien en kerker en foltertuigen en strafoefeningen bedienen?

Wat het huwelijk aangaat — in het N. Testament ligt het uitgangspunt van twee lijnen die bestemd zijn hoe langer hoe meer van elkander af te wijken. Aan den eenen kant wordt het huwelijk hooggehouden, aan den anderen kant de ongehuwde staat aangeprezen. Jezus leert het huwelijk beschouwen als door God gesloten (Matth. XIX : 6). Schoon is de zoogenaamde „huistafel" of wet voor het Christelijk gezin in Efeze V : 22 —VI : 4). Tegelijk wordt echter met lof gewaagd van de onthouding die de mensch zich oplegt om godsdienstige beweegredenen. „Niet allen" (aldus Jezus volgens Matth. XIX : 11 v.) „vatten dit woord, maar zij wien het gegeven is".

In den eersten brief aan de Korinthiërs wordt de ongehuwde staat boven den gehuwden geprezen (hoofdst. V). Reeds onder Jezus' eerste aanhangers moeten er geweest zijn die zich vrijwillig onthouding oplegden. Eene afzonderlijke groep onder hen vormden de „weduwen".

In de Christelijke letterkunde die ontstaan is na het Nieuwe Testament vinden wij de tegenstelling tusschen eerbied voor het Christelijk huwelijk en verheerlijking van den ongehuwden staat die om godsdienstige redenen aanvaard wordt, weldra verscherpt terug; met dien verstande dat de algemeene geestesrichting meer overhelt naar laatstgenoemde zijde. Beroemd is Tertullianus' beschrijving van het Christelijk huwelijk. „Hoe zullen wij woorden vinden", zegt hij, „om het geluk af te malen van het huwelijk, dat de Kerk sluit, dat aan de vergadering der geloovigen wordt bekendgemaakt en in haar midden wordt ingezegend, waarbij de engelen getuigen zijn, waaraan de hemelsche Vader Zijn welbehagen schenkt?"

Veel sterker is evenwel de strooming in andere richting. Onthouding, weduwenstaat, maagdelijkheid, ziedaar de idea-

len van ontelbaar veel geloovigen. Vele Christenen betrachten binnen zekere grens onthouding in het huwelijk. Volgens Justinus Martyr huldigen de Christenen deze gedragslijn: òf zij huwen alleen om kinderen te kunnen opvoeden òf zij onthouden zich volstrekt. Athenagoras zegt dat onder de Christenen vele mannen en vrouwen gevonden worden, die oud geworden zijn zonder ooit te huwen, in de hoop weldra beter te kunnen samenzijn met God. En Tertullianus verklaart zelfs dat tal van Christenen zich ook in het huwelijk volstrekt onthouden. Naast „weduwen" vormen maagden een afzonderlijke groep of stand in de gemeente. Er zijn dan drie trappen: de gehuwde vrouw, de weduwe en de maagd; de laatste is de hoogste. „Waak", zoo luidt het in den brief aan Hero, die op naam staat van Ignatius, „waak over de maagden als over een kostbaren schat van Christus".

Bronnen:

Dionysius Alexandrinus, *Epistola canonica*, c. 1 (G. Beveregius, *Synodicum*, Oxonii, 1672, fol., T. II, P. I, p. 3); Socrates, *Historia ecclesiastica*, L. V, c. 22 (uitgave H. Valesius, Amstelod. 1700, p. 234); Tertullianus, *De corona militum*, c. 3 (*Opera*, rec. F. Oehler, Lips. 1854, p. 188); dezelfde, *Ad uxorem*, L. I, c. 9 (l.l. p. 376); dezelfde, *De exhortatione castitatis*, c. 11 (l.l. p. 424); dezelfde, *De jejunio*, c. 3, 13, 14 (l.l. p. 497, 508, 509); *Doctrina XII Apostolorum*, c. 8 (A. Hilgenfeld, *Novum Testamentum extra canonem receptum*, Lips. 1884, p. 99); Aristides, *Apologia*, c. 9 (J. Geffcken, *Zwei Griechische Apologeten*, Leipz. 1907, S. 25); Athenagoras, *Legatio pro Christianis*, c. 33 (l.l. p. 152); Barnabas, *Epistola*, c. III, 1 (*Patrum apostolicorum opera*, rec. O. de Gebhardt, A. Harnack, Th. Zahn, Lips. 1876, Fasc. I, p. 8 seq.); *Hermae pastor*, Sim. V, 2 (l.l. Fasc. III, p. 143); Sim. V, 3 (l.l. p. 147); Vis. II, 2 (l.l. p. 18, r. 11); Vis. III, 1 (l.l. p. 28); Vis. III, 10, r. 7 (l.l. p. 55); Polycarpus, *Ad Philippenses*, c. 7. 2, bij Th. Zahn, p. 123.

Clemens Alexandrinus, *Stromata*, L. I, c. XVIII, § 84 (uitgave Lips. 1831, T. II, p. 174 seq.); Tertullianus, *De idololatria*, c. 19 (*Opera*, rec. F. Oehler, p. 53); dezelfde, *De corona* (l.l. p. 238); dezelfde, *Adversus Marcionem*, L. IV, c. 17 (l.l. p. 712 seq.).

Tertullianus, *Ad uxorem*, L. I, c. 6; II, c. 8 (*Opera*, rec. F. Oehler, p. 375, 386); Justinus Martyr, *Apologia I*, c. 29 (J. C. Th. Otto, *Corpus apologetarum saeculi II*, Jenae, 1876, T. I, P. I, p. 88 seq.); Athenagoras, *Legatio*, c. 33 (J. Geffcken, *Zwei Griech. Apologeten*, S. 152).

Literatuur: P. E. Lucius, *Die Therapeuten, Eine kritische Untersuchung der Schrift De vita contemplativa*, Strassb. 1880; A. Scott, *Buddhism and*

christianity, a parallel and a contrast, Edinb. 1890, 8°; H. KERN, *Manuel of Indian Buddhism*, Strassb. 1896; J. CAMPBELL OMAN, *The mystics, ascetics and saints of India*, Lond. 1903; A. C. E. GERLINGS, *De vrouw in het Oud-Christelijke gemeenteleven*, Amsterd. 1913 (Acad. proefschrift).

§ 18. De kluizenaars

Hoe oud het verschijnsel wel is dat Christenen zich afzonderen van de maatschappij en voor hun verder leven gaan wonen in eene eenzame cel, eene afgelegen hut of spelonk, valt niet te zeggen. Zeker kwam het reeds voor in de derde eeuw. Vermoedelijk heeft het zijn aanvang genomen in Egypte en zich van daar over andere landen, over Mesopotamië, Palestina, Syrië en verder over het Westen verbreid.

Het model van alle kluizenaars is Antonius. Van verscheidenen hunner wordt uitdrukkelijk vermeld dat zij Antonius' leerlingen geweest zijn; dit is bijv. het geval met Makarius den Egyptenaar. Sommigen hielden zich overtuigd dat God sprak door den mond van Antonius.

Wat hunne levenswijze aangaat bezitten wij berichten van ooggetuigen uit de vierde eeuw, te weten van Palladius en Rufinus, die beiden Egypte hebben rondgereisd om de kluizenaars te bezoeken.

De kluizenaar begint gewoonlijk met zijne roerende en onroerende goederen van de hand te doen en uitdeelingen te houden aan de armen. Voortaan zal hij door handenarbeid in zijn onderhoud moeten voorzien. Voor woning richt hij een oud grafmonument of een stukje van eene tempelruïne in. Soms bouwt hij in de woestijn zelf zijne cel. Met eene hoeveelheid tichelsteenen, leem, water en eenig hout is zij spoedig opgetrokken. De gewone hut was niets anders dan eene ommuurde ruimte met eene deur en een watervat, of een put daarbinnen. Het kwam echter voor, dat eene hut mijlen en mijlen ver van alle water verwijderd was.

De beproevingen en ontberingen, door de kluizenaars geleden, moeten vreeselijk zijn geweest. Zij vestigden zich meestal in de woestijn of althans in onherbergzame streken, waar de

levensmiddelen schaarsch waren. Naast het onvrijwillige kwam het vele vrijwillige vasten. Met begeerigheid iets te nuttigen werd reeds als zonde beschouwd. Onder de redenen waarom Antonius werd bewonderd behoorde dit: dat hij vele malen een ernstigen strijd te voeren had en daarin overwinnaar bleef. Dikwijls toch werd de kluizenaar in de eenzaamheid overvallen door vrees voor allerlei gevaren. Het gevaar voor ziekte kon hem wel met angst vervullen, hoofdzakelijk omdat elke verpleging ontbrak. Vooral de eenzaamheid zelf kon tot een ondraaglijken last worden. Steeds alleen te zijn voerde Eulogius tot wanhoop. Hij ging naar de stad en zocht daar een metgezel. Op de markt vond hij een ongelukkige die noch handen noch voeten had, maar bereid was onder het vooruitzicht van blijvende verzorging zijne eenzaamheid te deelen.

Geweldig waren de verzoekingen, waaraan de kluizenaars blootstonden. Menigeen heeft een zedelijken strijd gevoerd waarin hij niet kon overwinnen. Velen werden door ondeugden ontsierd, en sommigen zijn tot een diepen val gekomen. De beroemde kluizenaar Joannes bezweek voor den Duivel, zich voordoende in de gedaante eener vrouw, die in de angstwekkende eenzaamheid zijn medelijden had gaande gemaakt. Dezelfde Joannes waarschuwde tegen den hoogmoed. In tweeërlei vorm overvalt de hoogmoed den heremiet: aan het begin van zijne loopbaan en aan het einde. Aan het begin verheft hij zich licht op de onthouding die hij zich heeft opgelegd; aan het einde, als hij een hoogen trap heeft bereikt, verzuimt hij alles aan God in plaats van aan zichzelf toe te schrijven. Om de verzoeking te verdrijven brandde de een zich met een gloeiend ijzer, de ander stelde zich bloot aan de verscheurende tanden van hyena's. Verstandiger was het streven van Antonius en de zijnen om door handenarbeid de verzoeking meester te worden.

Soms bloeiden in de woestijn bloemen van schoone deugden, die elders niet of niet in die mate gevonden werden. Waarvoor is het goed te verblijven in de zwijgende woestijn? De kluizenaar Joannes antwoordde hierop „dat de Heer beval in te gaan door de enge poort. De breede weg voor de ziel bestaat hierin,

dat zij voldoening verschaft aan elke begeerte; maar de smalle weg is hierin gelegen, dat zij aan hare lusten weerstand biedt. Om zulks te bereiken is het zeer gewenscht in de afzondering te wonen. Om de gevaren voor een zedelijken val te ontvlieden, Gods genade te verwerven en in de kennis van het Opperwezen hooger op te klimmen, — komt iemand het leven in de eenzaamheid zeer te stade". Voor de zedelijke eigenschappen der kluizenaars hebben Palladius en Rufinus groote bewondering gekoesterd. Zij zijn volgens hen „als een hemelsch heirleger, altijd gereed om de bevelen van zijnen koning op te volgen, vechtende met de wapens van het gebed, gedekt door het schild des geloofs. Hun gedrag is ordelijk; zij zijn gelaten, zachtzinnig, aan elkander verbonden door den band der liefde. Zij voeren met elkander een wedstrijd in deugden. De een legt er zich op toe vergevensgezinder te zijn dan de ander, welwillender, nederiger, geduldiger".

Antonius is de man geweest die in de wereld der kluizenaars eenige orde heeft geschapen, eene niet al te bindende, in bijzonderheden onbekende organisatie heeft tot stand gebracht, waardoor misbruiken en verkeerdheden konden worden tegengegaan. Het was wel noodig. Immers het aantal woestijnbewoners werd spoedig zeer groot. Hunne levenswijze oefende eene onwederstaanbare aantrekkingskracht op zeer velen. Hun afgezonderd bestaan sprak tot de verbeelding. En de wonderen van onthouding die zij verrichtten, wekten eene aanstekelijke geestdrift. Behalve mannelijke zochten ook vrouwelijke asceten de woestijn op. Op zekeren berg aan den rand der woestijn woonden vijfhonderd asceten bijeen. Ammon werd de leidsman van drie duizend kluizenaars. In en om de stad Oxyrynchus waren meer cellen van kluizenaars dan woonhuizen. Men telde daar twintig duizend maagden en tien duizend mannelijke asceten. Door invloed van Antonius vooral kwam onder die menschenmassa eenige orde. Groepen woonden in tenten bij elkander. Anderen droegen eene gemeenschappelijke kleeding. Anderen nuttigden samen den maaltijd.

Op deze wijze ziet men het kluizenaarsleven allengs in het

kloosterleven overgaan. Soms staat men in twijfel wat bedoeld wordt, hetzij het een hetzij het ander, daar de beteekenis der woorden die in de bronnen gebezigd worden onzeker schijnt. De samenhang der hutbewoners is echter steeds veel losser gebleven dan die der kloosterbroeders, ook al hadden zij soms gemeenschappelijke bakkerijen en konden zij met vereende krachten eene kerk bouwen. Voor de overgroote meerderheid der hutbewoners was de voorziening in hunne godsdienstige behoeften eene zaak van ieder afzonderlijk. Zij lazen de H. Schrift, en brachten verder den tijd door met het bidden en het zingen van hymnen en psalmen.

Eene bijzondere groep vormen de pilaarbewoners of pilaarheiligen. De bekendste daarvan is Simeon Stylites, gestorven in 390 te Sis, een dorp in Cilicië, over wien o. a. Theodoretus, een tijdgenoot, geschreven heeft. Hij woonde op den top van een pilaar van 36 vademen hoog, en hield van daar toespraken tot de menigte die zich er om heen verzamelde. In het Westen vond hij een navolger in Wulfilaïcus, in de zesde eeuw, te Ivoy in de Belgische Ardennen.

Ook gewone kluizenaars zijn weldra in het Westen voorgekomen, in grooten getale in alle landen en door alle eeuwen.

Men stelle zich den kluizenaar in het algemeen niet voor als eene aantrekkelijke figuur. Dikwijls zal hij hebben afgestuit. De omstandigheid reeds dat hij zich buiten de samenleving plaatste, geeft te verstaan dat zijne sociale eigenschappen weinig ontwikkeld waren. Er bestaat een verhaal uit lateren tijd van iemand die er over dacht monnik of kluizenaar te worden, doch nog niet recht wist, waar en bij wien hij zich zou aansluiten. Hij bezocht ergens in het gebergte den beroemden kluizenaar Lantbertus. De boerschheid, de botheid, de onwetendheid van Lantbertus schrikten hem echter danig af. Hij kon het samenwonen met zulk een man niet lang volhouden en begaf zich naar elders.

Wat van Lantbertus gold, zal gegolden hebben van vele kluizenaars die lang vóór hem leefden.

Van de meerderheid der kluizenaars mag men aannemen

dat zij naar de eenzaamheid gedreven zijn door zedelijke motieven: door berouw over begane zonden, door de behoefte zichzelf te herzien en zich voor te bereiden tot den dood.

Of het kluizenaarsleven het beste middel was om de deugden van den waren Christen te ontwikkelen, zij daargelaten. Dat het een ernstig pogen was in die richting, moet worden toegegeven.

Bronnen:

Theodoretus, *Religiosa historia*, c. 26 (in zijne *Opera*, Lut. Par. 1642, T. III, p. 876—888); dezelfde, *Historia ecclesiastica*, L. IV, c. 27 (uitgave H. Valesius, Amstelod. 1695, p. 191); Evagrius, *Historia ecclesiastica*, L. I, c. 13 (uitgave H. Valesius, Amstelod. 1695, p. 269—275); Athanasius, *Vita Antonii* (in zijne *Opera*, Par. 1698, T. II, P. II); Sozomenus, *Historia ecclesiastica*, L. II, c. 31 (uitgave H. Valesius, Amstelod. 1700, p. 400); J. Mabillon, *Annales ordinis S. Benedicti*, T. I en II (Lut. Par. 1703, 1704), passim; *Consuetudines Cluniacensis monasterii*, L. III, c. 30 (in D'Achery, *Spicilegium*, Par. 1723, T. I); Rufinus Aquilejensis, *Historia monachorum, seu Liber de vitis patrum* (J. P. Migne, *Patrologia latina*, Par. 1878, T. XXI, col. 387—462); Gregorius Turonensis, *Historia Francorum*, L. VIII, c. 15 (*Monumenta Germaniae, Scriptores rerum Merovingicarum*, Hannov. 1884, 4°, T. I, p. 334 seq.); Palladius, *Historia Lausiaca*, ed. Butler, Cambr. 1904 (*Texts and Studies*, Vol. VI, 2).

Literatuur: *Vie de Macaire*, bij E. Amélineau, *Monastères de la Basse-Egypte* (in de *Annales Guimet*, T. XXV); *Apophthegmes sur Saint Antoine*, bij Amélineau, l.c.; *Vie de Saint Paul*, bij Amélineau, l.c.; E. Preuschen, *Palladius und Rufinus*, Giessen, 1897; P. Ladeuze, *Le cénobitisme Pakhomien*, Louv. 1898; F. Pijper, *De kloosters*, 's-Gravenh. 1916.

§ 19. De vereering der H. Hostie

Sedert wanneer heeft men aangevangen de teekenen van het Avondmaal te beschouwen als het vleeschelijke lichaam en bloed des Heeren? Met zekerheid kan die vraag niet worden beantwoord. Maar dat men er reeds zeer vroeg mede begonnen is, mag op goede gronden worden aangenomen. Ook is duidelijk dat men in het eten van het gewijde brood en het drinken van den gewijden wijn den weg heeft gezien naar de onsterfelijkheid. Men raadplege de brieven van Ignatius. In den brief aan de gemeente te Smyrna bestrijdt hij zekere dwaalleeraars en hunne aanhangers. Het zijn lieden die zich om niets bekomme-

ren, noch om liefdebetoon noch om weduwen noch om weezen noch om bedroefden. „Zij onthouden zich van het Avondmaal (de eucharistie) en het gebed, omdat zij niet belijden dat de eucharistie vleesch is van onzen Verlosser Jezus Christus, hetwelk geleden heeft om de wille van onze zonden, dat de Vader wegens Zijne goedheid heeft opgewekt". Het springt in het oog dat Ignatius en zijne lezers dit wel belijden of althans geacht worden dit te doen. Verder verzekert de schrijver dat de dwaalleeraars en de hunnen, zich tegen dat godsgeschenk verzettende, al zoekende den dood tegemoetgaan. Het zou hun beter passen de liefde te betrachten, opdat ook zij mochten opstaan (Ad Smyrnaeos, c. VII). Wat Ignatius met dat laatste bedoelt wordt opgehelderd door zijnen brief aan de Efeziërs. De schrijver prijst in de Efeziërs, „dat zij allen zonder onderscheid in liefde samenkomen, in één geloof en in Jezus Christus, die naar het vleesch uit het geslacht van David was, menschenzoon en godszoon, om te luisteren naar den bisschop en de presbyters, met een onwankelbaren zin Daarbij breken zij één brood, het middel om de onsterfelijkheid te verwerven (φάρμακον ἀθανασίας), tegengift tegen den dood, weg om eeuwig met Christus te leven" (c. XX, 2).

Dezelfde opvatting straalt door in de „Leer der twaalf apostelen". Men treft daarin een gebed aan, dat bestemd is om uitgesproken te worden na het nuttigen van wijn en brood in het Avondmaal. Het behelst eene vergelijking tusschen het aardsche voedsel en het voedsel voor het eeuwige leven. De bewoordingen zijn als volgt: „Wij danken U, heilige Vader, hiervoor, dat Gij woning hebt willen maken in onze harten; ook voor de kennis, het geloof en de onsterfelijkheid, die Gij ons bekendgemaakt hebt door Jezus, Uwen knecht. U zij de eer tot in eeuwigheid! Gij, almachtige Heer, hebt alles geschapen om Uws naams wil. In het bijzonder hebt Gij spijs en drank aan de menschen te genieten gegeven, opdat zij U zouden danken. Maar aan ons hebt Gij in Uwe genade geestelijke spijs en drank geschonken en daarmede het eeuwige leven, om de wille van Jezus, Uwen knecht" (Didache, c. IX, X).

Niet anders spreekt Justinus Martyr: „Deze spijs", zegt hij, „heet bij ons de eucharistie. Aan niemand is het geoorloofd er deel aan te nemen, behalve aan hem die gelooft dat onze leer waarachtig is, die het bad der afwassching tot vergeving van zonden en tot wedergeboorte heeft ondergaan en leeft zooals Christus ons heeft voorgehouden. Want wij nuttigen dit niet als gewoon brood of als een gewonen drank. Doch op dezelfde wijze als door Gods woord Jezus Christus onze Behouder vleesch geworden is, vleesch en bloed om onze behoudenis heeft bezeten, nemen wij aan dat de spijs, waardoor anders ons aardsche vleesch en bloed gevoed worden, na het uitspreken van het dankgebed vleesch en bloed zijn van Jezus, die is vleesch geworden. Want de Apostelen hebben in de gedenkschriften die men evangeliën noemt, overgeleverd: dat hun aldus geboden was, dat Jezus, het brood genomen hebbende, heeft gedankt en gezegd: ‚Doet dit tot mijne gedachtenis, dit is mijn lichaam' en dat hij op gelijke wijze den beker heeft genomen en gedankt hebbende zeide: ‚Dit is mijn bloed". Het verdient opmerking dat Justinus zich er van onthoudt te verklaren, dat de teekenen des Avondmaals de spijs zijn van het eeuwige leven. Daar hij echter dezelfde vergelijking maakt als de „Leer der twaalf apostelen" tusschen aardsche en andere spijs, mag men waarschijnlijk aannemen dat hij ook hetzelfde bedoelt.

Irenaeus gewaagt van het Avondmaal als van eene offerande die de leerlingen van Jezus „brengen aan God, niet alsof Hij haar behoeven zou, maar opdat zij zich niet onvruchtbaar noch ondankbaar zouden betoonen. Daarom nam Jezus wat van nature gewoon brood was, dankte en zeide: ‚Dit is mijn lichaam'. Evenzoo heeft hij beleden dat de kelk, die van dezelfde natuur was als wij, zijn bloed was en de nieuwe offerande van het Nieuwe Testament, welke de Kerk van de Apostelen ontvangen hebbende over de geheele wereld brengt aan God". In het vervolg komt Irenaeus op voor de leer, dat brood en wijn het lichaam en bloed des Heeren zijn. Ook hij leert dat dit lichaam en bloed de spijs uitmaken van het eeuwige leven, en hij be-

strijdt degenen die hiertegen ingaan. „Hoe zeggen zij toch", aldus Irenaeus, „dat vleesch aan bederf onderhevig is en dat het, ofschoon dan gevoed met het lichaam en bloed des Heeren, geen deel heeft aan het leven?" Verder schrijft hij een paar volzinnen neder waarin de leer dat het Avondmaal eene offerande en de andere leer dat het de spijs der onsterfelijkheid is op wonderlijke wijze zijn dooreengemengd. Daar ook de lezing niet vaststaat, moet van eene vertaling worden afgezien. Irenaeus besluit zijn betoog aldus: „Hoe kunnen zij nu beweren dat het vleesch niet vatbaar is om Gods geschenk, d. w. z. het eeuwige leven te ontvangen, daar het met het lichaam en bloed des Heeren gevoed wordt en een deel van hem uitmaakt?" (Adv. haer. IV, 29; IV, 31; V, 2).

De opvatting dat men in het Avondmaal den Heer zelven in zich ontvangt, keert terug bij Clemens Alexandrinus. Het ideaal is dat de geloovigen, „Christus' maaltijd genietende, hem in zich opnemen, den Behouder in hunnen boezem eene plaats geven". Verder verklaart hij dat Christus' bloed drinken hetzelfde is als deel hebben aan zijne onverderfelijkheid (Paedag. I, 6; II, 2).

Origenes beziet de teekenen van het Avondmaal weder van eene andere zijde. Hij kent er nl. eene heiligmakende kracht aan toe. Hij gewaagt van de brooden, die door geloovigen plegen te worden opgedragen en waarvan het Avondmaalsbrood wordt afgenomen. En dan gaat hij voort dat deze brooden door het gebed iets anders worden, een zeker heilig lichaam, dat ook heiligt wie het met een waardig voornemen nuttigen (Contra Celsum, VIII, 33). Hij merkt echter op dat men hetzij door het eten hetzij door het niet eten van het geheiligde brood nog niets te kort komt, maar alleen door de zonde. Verwonderlijk is dat Origenes zich reeds verdiept in de vraag, waar het brood als stoffelijk voorwerp blijft na de nuttiging (In Matth., bij Huetius, I, 254).

Tot dusverre hebben wij nog niet gezien dat van eerbetoon aan brood en wijn afzonderlijke melding werd gemaakt, al

mag men aannemen dat aan heilige voorwerpen, waaraan zoo groote beteekenis werd gehecht, het eerbetoon niet ontbroken zal hebben. Opzettelijke vermelding daarvan vindt men bij Dionysius van Korinthe. Hij verzekert dat de geloovige eerst het dankgebed aanhoort en evenals de overige aanwezigen antwoordt met „Amen". Daarna staat hij bij de tafel en strekt de handen uit om de heilige spijze te ontvangen (Eusebius, „Hist. eccl.", VII, 9).

Bronnen:

Origenes, *Commentaria in Matthaeum*, in zijne *In sacras scripturas commentaria*, ed. P. D. Huetius, Colon. 1685, T. I, p. 254, *a*, *b*; dezelfde, *Contra Celsum*, L. VIII, c. 33 (uitgave Wirceb. 1780, T. II, p. 452); Clemens Alexandrinus, *Paedagogus*, L. I, c. 6, § 42 seq.; II, c. 2, § 19, 20, in de uitgave Lips. 1831, T. I, p. 134 seq., 197 seq. (Potter, p. 123, 177; J. P. Migne, *Patrologia graeca*, Par. 1891, T. VIII, col. 301*a*, 409*b*, 411*a*); Irenaeus, *Adversus haereses*, L. IV, 29, *5*; IV, 31, *4*, *5*; V, 2, *3* (uitgave W. Wigan Harvey, Cantabr. 1857, T. II, p. 197—199, 204—208, 319—321); Ignatius, *Ad Efesios*, c. XX, 2 (*Patrum apostolicorum opera*, rec. O. de Gebhardt, A. Harnack, Th. Zahn, Lips. 1876, Fasc. II, p. 27); dezelfde, *Ad Smyrnaeos*, c. 7 (l.l. p. 88); Justinus Martyr, *Apologia*, c. 66 (*Opera*, ed. J. C. Th. Otto, Jenae, 1876, T. I, P. I, p. 180, 182); *Doctrina XII Apostolorum*, c. 9, 10 (A. Hilgenfeld, *Novum Testamentum extra canonem receptum*, Lips. 1884, p. 99 seq.); *Florilegium patristicum*, dig. G. Rauschen, Fasc. I (*Monumenta eucharistica*, Bonnae, 1909).

Literatuur: F. Pijper, *De vereering der H. Hostie*, *De Godsoordeelen*, 's-Gravenh. 1907.

§ 20. De ouderdom der heiligenvereering

Volgens Tertullianus weten de auteurs der Nieuw-Testamentische geschriften nog niets van eene heiligenvereering. Daarentegen berust zij bij zijne tijdgenooten reeds op de traditie. Neemt men aan dat de laatste geschriften van het Nieuwe Testament in de eerste helft der tweede eeuw zijn opgesteld en dat Tertullianus de bedoelde uitlating omstreeks het jaar 211 moet hebben nedergeschreven, dan vindt men den tijd van overgang, waarin tot ontwikkeling gekomen is wat vroeger wellicht in kiem voorhanden was. Het is de moeite waard de woorden van Tertullianus zelven aan te halen. De toenmalige keizer liet onder de soldaten te Rome eene gelduitdeeling hou-

den. Terwijl hunne namen werden afgeroepen, kwamen de manschappen een voor een met een lauwerkrans om het hoofd naar den bevelhebber om hunne gift in ontvangst te nemen. Doch onder die allen was er een die den krans niet om de slapen, maar in de hand droeg. Dit veroorzaakte groot opzien en gemompel. Hij wordt voor den opperbevelhebber gebracht. Deze ondervraagt hem: „Waarom doet gij zoo geheel anders dan de anderen?" „Het is mij niet geoorloofd evenals zij te handelen". „Welke reden hebt gij hiervoor?" „Ik ben Christen". Het vervolg van dit geval is, dat hij in den kerker wordt geworpen en den marteldood tegemoet heeft te zien. Waren er niet meer Christenen onder die soldaten? Ja, maar dezen lieten het niet blijken, doordat zij zich gedroegen als de niet-Christenen, ofschoon zij zeer wel wisten dat Christenen het verboden achtten om zich te bekransen als de heidenen. Dit nu deed Tertullianus naar de pen grijpen om hetgeen zijns inziens lafhartigheid en ontrouw was, met kracht te bestrijden. De tegenpartij vraagt: „Waar staat in de Schrift dat wij ons niet mogen bekransen?" Tertullianus beroept zich nu op de traditie. „Indien al", zegt hij, „het verbod om zich te bekransen niet in de Schrift te vinden is, zeker berust het op de gewoonte, en die gewoonte is stellig een uitvloeisel van de traditie". Hij somt nu verscheidene dingen op, die de Christenen in praktijk brengen en die alleen op de traditie, niet op de Schrift, berusten. In dit verband verklaart hij: „Op den jaardag brengen wij offeranden voor de overledenen, voor de geboortefeesten der martelaren. Als gij uitvorscht wat omtrent deze en dergelijke gebruiken in de Schrift bepaald is, zult gij geen enkele bepaling vinden. De overlevering schiep ze, de gewoonte bevestigt ze, en het geloof bewaart ze".

Tot het midden der tweede eeuw klimmen wij op, als wij den brief raadplegen, waarin de gemeente te Smyrna den marteldood van Polykarpus beschrijft. „De Booze, die het geslacht der rechtvaardigen tegenstaat, heeft de verhevenheid van Polykarpus' martelaarschap aanschouwd. Hij poogde nu te beletten, dat Polykarpus' lichaam door ons zou worden medegeno-

men, daar toch velen dit begeerden te doen en met dit heilige stoffelijk overschot in gemeenschap wilden blijven. Iemand werd overgehaald om naar den stadhouder te gaan en hem zoo mogelijk te bewegen om dit lichaam niet af te staan. Ter verklaring werd gezegd: ,Opdat zij niet, den Gekruisigde verlatende, dezen Polykarpus gaan vereeren'. Zij vergaten dat het ons onmogelijk zou vallen Christus te verlaten en dat wij geen ander kunnen vereeren. Hem toch, Gods Zoon, aanbidden wij, doch de martelaren hebben wij lief als leerlingen en navolgers des Heeren, naardat zij dit waardig zijn om de wille van de onvergelijkelijke trouw aan hunnen eigen Koning en Heer. De bevelhebber heeft zich onzijdig gehouden en Polykarpus verbrand. Naderhand hebben wij zijn gebeente, dat voor ons kostbaarder was dan edelgesteente en meer waard dan goud, opgenomen en verborgen op eene betamende plaats. Daar zullen wij zoo mogelijk samenkomen in blijdschap en verheuging, als de Heer ons zal toestaan den geboortedag van zijn martelaarschap te vieren, tot gedachtenis ook van degenen die voor hem denzelfden strijd gestreden hebben en tot versterking en bereidmaking van degenen die het nog zullen doen". Voor de bewaring van het stoffelijk overschot van Justinus Martyr zie men boven, blz. 11.

Dat het gebruik om in de samenkomsten der Christelijke gemeente den sterfdag der martelaren te gedenken in het midden der derde eeuw reeds eene zekere ontwikkeling verkregen had, blijkt uit een brief van Cyprianus. In zijne dagen moet men reeds gewoon zijn geweest van die sterfdagen geregeld aanteekening te houden, er eene min of meer officieele lijst van te bewaren. Hij wilde toch dat men hieraan de aanteekening van den sterfdag der „confessoren" of der „belijders" zou toevoegen; d. w. z. van hen die wel getuigenis afgelegd hadden van hun geloof en daarvoor in den kerker geworpen waren, maar niet ter dood waren gebracht. „Teekent de dagen waarop zij heengaan aan, opdat wij hunne gedachtenis evenals die der martelaren mogen vieren".

In den „Liber pontificalis", waarvan de meest gangbare re-

dactie uit de zevende eeuw zal zijn, maar waarin zeer oude bestanddeelen zijn opgenomen, wordt van meer dan één bisschop van Rome verzekerd dat hij werk gemaakt heeft van het opteekenen der namen van martelaars. Van Clemens I luidt het: „Deze verdeelde de stad in zeven districten en droeg aan eenige secretarissen die tot de geloovigen behoorden op de voornaamste data betreffende de martelaren ijverig en nauwkeurig na te vorschen"; van Anteros (235, 236): „Deze heeft de voornaamste data betreffende de martelaren ijverig door secretarissen laten onderzoeken en ze in de kerk opgehangen"; van Fabianus (236—250): „Deze heeft de stad voor de diakenen in distrikten verdeeld en zeven subdiakenen aangesteld, die met behulp van zeven secretarissen de voornaamste data betreffende de martelaren opnieuw getrouw moesten bijeenbrengen". De waarde van zulke berichten is moeilijk te bepalen, maar geheel waardeloos zijn zij niet.

Bronnen:
Tertullianus, *De corona*, c. 1—4 (*Opera omnia*, rec. F. Oehler, Lips. 1854, p. 223—227); *Cyprianus presbyteris et diaconibus fratribus*, in zijne *Opera*, rec. G. Hartel, Vindob. 1871, Epist. 12, p. 502 seq.; *Martyrium Polycarpi*, c. 17, 18 (*Patrum apostolicorum opera*, rec. O. de Gebhardt, A. Harnack, Th. Zahn, Lips. 1876, T. II, p. 158, 160); *Gestorum pontificum romanorum vol. I, Libri pontificalis pars I*, ed. Th. Mommsen, Berol. 1898 (in de *Monumenta Germaniae*), p. 7, 26, 27; A. Harnack, *Die Chronologie der alt-christlichen Litteratur bis Eusebius*, Leipz. 1904, Bd. II, S. 280.

Literatuur: *Lateinische christliche Inschriften*, ausgewählt und erklärt von E. Diehl, Bonn, 1908 (in de *Kleine Texte*, herausgeg. von H. Lietzmann, n°. 26—28); F. Pijper, *De heiligen-vereering*, 's-Gravenh. 1911; R. Miedema, *De wonderverhalen van den heiligen Menas* (in *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N.S., Dl. XIV, 's-Gravenh. 1918).

§ 21. De oorsprong der heiligenvereering

De heiligenvereering is ontstaan uit twee oorzaken: 1°. uit het gebruik der oude Christenen om eenmaal in het jaar eene gedachtenisviering van hunne dooden te houden; en 2°. uit de onderlinge voorbidding der geloovigen. Van jaar tot jaar werden de afgestorvenen op den dag waarop zij het aardsche omhulsel

hadden afgelegd door hunne familieleden herdacht. Ouders herdachten hunne kinderen of de kinderen hunne ouders. Waarschijnlijk begaf zulk eene familie zich hiertoe naar het graf van den doode. Dat in de grafschriften de datum van den sterfdag nauwkeurig placht vermeld te worden moet met de jaarlijksche gedachtenisviering in nauw verband staan. De gedachtenisviering van den dood der martelaren bezat nog eene bijzondere beteekenis. Zij was het werk van de geheele Christelijke gemeente. Sleet de gedachtenisviering van familiebetrekkingen na verloop van een of twee geslachten uit, de herdenking der martelaren hield zich staande en werd weldra van eeuw tot eeuw voortgezet, met dien verstande dat in den loop der tijden de vereering van „belijders" en andere uitnemende persoonlijkheden er aan werd toegevoegd.

De onderlinge voorbidding der geloovigen berust op bijbelschen grondslag. Zij ontwikkelde zich als het ware in verschillende trappen. Een tweede trap bestond hierin, dat de levenden baden voor de behoudenis der afgestorvenen. Op een derden trap houdt men zich overtuigd dat de afgestorvenen de gebeden te hunnen behoeve begeeren en er om vragen. Op den vierden trap neemt men aan dat het gebed der zaligen in den hemel, inzonderheid dat der engelen en martelaren en geloofsgetuigen, voor de levenden eene krachtige hulp kan zijn. De hoogste ontwikkelingstrap wordt bereikt, waar men deze gelukzaligen aanroept en smeekt om hunne voorbidding. Met een enkel woord moge elk van de trappen nader worden toegelicht.

Van de onderlinge voorbidding der geloovigen wordt in het N. T. herhaaldelijk gewag gemaakt. Men kan wijzen op den bekenden tekst Jak. V : 14—18 en op 1 Joh. V : 16. „Broeders, bidt voor ons", luidt het in de brieven aan de Thessalonicenzen (1 Thess. V : 25; 2 Thess. III : 1). En de schrijver van den brief aan de Hebreërs laat onder de laatste vermaningen die hij tot zijne lezers richt ook deze hooren: „Bidt voor ons" (Hebr. XIII : 18). Toen Petrus te Jeruzalem in de gevangenis geworpen was, werd door de gemeente aldaar een vurig gebed

tot God gedaan (Hand. XII : 5). Hiermede is in volkomen overeenstemming, dat in het oudste liturgische stuk waarvan wij kennis dragen, ook een gebed ten behoeve der gevangenen voorkomt. „Red", zoo klinkt het, „diegenen onzer die in nood verkeeren, verlos onze gevangenen".

Tertullianus weet van gebeden door den presbyter bij het stoffelijk overschot van den doode verricht. Ook Cyprianus spreekt van gebeden en offeranden voor de dooden of van offeranden alleen voor de martelaren. Voor de zielsrust van iemand die zeker kerkelijk gebod overtreden heeft mag volgens hem geen offerande gebracht worden; te zijnen behoeve mag in de kerk geenerlei openbaar gebed geschieden. Daarentegen schrijft hij over andere afgestorvenen: „Altijd dragen wij offeranden voor hen op, zoo dikwijls wij het lijden der martelaren en hunne sterfdagen bij de jaarlijksche herdenking vieren". In de grafschriften worden veelvuldig wenschen uitgedrukt voor het heil der afgestorvenen. Daar heet het bijv.: „Moogt gij leven in vrede!" of: „Claudius, moogt gij leven in eeuwigheid!" of: „Xéte, moogt gij leven in God!" of: „Faustina, die in God en Christus heeft geloofd, moge zij zijn met de engelen!" of: „Antonia, geliefde ziele, in vrede, de Heer verkwikke u!"

Op een volgenden trap neemt men aan dat de afgestorvenen de gebeden te hunnen behoeve van hunne nagelaten betrekkingen en vrienden begeeren. In de grafschriften wordt somtijds de doode sprekende ingevoerd. Hij doet dan een verzoek om die voorbidding. Aldus in het grafschrift van Agape, in de katakombe van Priscilla, dat uit de tweede eeuw heet te dagteekenen: „Ik bid u, broeders, als gij hier komt, te bidden; richt uwe vurige smeekingen tot den Vader en den Zoon; gedenkt Agape, die u dierbaar was; opdat de almachtige God haar in eeuwigheid beware". In eene inscriptie te Narbonne wordt gevraagd om de voorbidding der gemeente: „Allen gij die naar de kerk zult komen, bidt voor den zondaar Odroarius, presbyter, opdat de Heer zich uwer ontferme in den dag des Oordeels. Amen". De hoofdinhoud eener inscriptie in het museum van S.-Jan-van-het-Lateraan is deze: „Aan mijne ge-

liefde vrouw Lucifera. Wegens hare groote beminnelijkheid heeft zij haren echtgenoot Maximus des te meer in rouw achtergelaten. Ieder der broeders die dit gelezen heeft bidde God, dat haar heilige en onschuldige geest bij den Heer worde opgenomen". In het grafschrift van Abercius van Hiëropolis, uit den aanvang der tweede eeuw, komen de volgende regels voor: „Dit heb ik Abercius bij mijn leven doen schrijven. Wie dit ziet, bidde voor Abercius!"

Een vierde trap vertegenwoordigt het geloof in de voorbidding der zalige afgestorvenen voor de aarde-bewoners. Dat geloof is zeer oud; het weerspiegelt zich reeds in de Apokriefe boeken, bijv. in 2 Makk. XV : 14, waar sprake is van den profeet Jeremia, „die gestadig bidt voor zijn volk en voor de heilige stad". Eusebius verhaalt van de martelares Potamiena dat zij in de dagen van keizer Severus te Alexandrië werd omgebracht. De terechtstelling werd geleid door den officier Basilides, die haar groote menschlievendheid betoonde. Basilides werd Christen. Op den derden dag na haar martelaarschap was Potamiena hem verschenen. Zij had eene kroon op zijn hoofd geplaatst, en gezegd, dat zij om zijnentwil tot den Heer gebeden had, dat haar gebed was verhoord geworden, en dat hij over niet langen tijd in hoogere gewesten zou worden opgenomen. De voorbidding van de heiligen en martelaren in den hemel ten bate van de achtergebleven geloovigen vormt de schering en den inslag van de oudste liturgische geschriften die bekend zijn.

Het toppunt der ontwikkeling wordt bereikt, waar de dooden in het algemeen en de heiligen en martelaren in het bijzonder door de levenden worden aangeroepen. Deze aanroeping geschiedt regelrecht en in den eersten persoon. De Oud-Christelijke opschriften leveren tal van voorbeelden: „Anatolius heeft dit gemaakt voor zijnen beminden zoon. Uw geest ruste wel in God, en bid voor uwe zuster". „Bid voor uwe ouders". „Sabatius, lieve ziele, bid en smeek voor uwe broeders en makkers". „Leef in vrede, en bid voor ons". „Atticus, uw geest verkeere in welzijn; bid voor uwe ouders". „Voor den eeuwigen

slaap van Aurelius Gemellus. De moeder heeft dit voor haren zoon gemaakt. In vrede. Basilla, ik beveel u de onschuld van Gemellus". „Vrouwe Basilla, wij Crescentinus en Micina, bevelen u onze dochter Crescent[ina]".

Bronnen:

Ant. Bosio, *Roma sotterranea*, Rom. 1632, fol., p. 400; Eusebius, *Historia ecclesiastica*, L. VI, c. 5 (uitgave H. Valesius, Amstelod. 1695, p. 168 seq.); R. Fabretti, *Inscriptionum antiquarum explicatio*, Romae, 1702, fol., p. 738 (n°. 488); Opschrift in het „Leven van Abercius", bij J. F. Boissonade, *Anecdota graeca*, Par. 1833, Vol. V, p. 487 (vergel. A. Harnack, *Die Chronologie der alt-christlichen Litteratur*, Leipz. 1904, Bd. II, S. 183); L. Perret, *Catacombes de Rome*, Par. 1851, T. V, pl. XXVII, XXXI, LXVI; Tertullianus, *De exhortatione castitatis*, c. 11 (in zijne *Opera omnia*, rec. F. Oehler, Lips. 1854, p. 424); dezelfde, *De monogamia*, c. 10 (l.l. p. 441); dezelfde, *De anima*, c. 51 (l.l. p. 1067); E. Le Blant, *Inscriptions chrétiennes de la Gaule*, Par. 1865, T. II; I. B. de Rossi, *Roma sotterranea*, T. II (Rom. 1867), tav. XLVII, XLVIII; T. III (Rom. 1877), tav. XXVIII, XXIX; Cyprianus, *Epistolae*, Epist. 1, c. 2 (in zijne *Opera omnia*, rec. G. Hartel, Vindob. 1871, p. 466 seq.); Epist. 39, c. 3 (l.l. p. 583); *Inscriptiones Galliae cisalpinae*, ed. Th. Mommsen (in het *Corpus inscriptionum latinarum*, Vol. V, P. I), Berol. 1872, p. 154, n°. 1636; Th. Roller, *Les catacombes de Rome*, T. I, Par. 1879, pl. XXXII, XXXIII; Clemens Romanus, *Epist. I ad Corinthios*, c. 59 (A. Hilgenfeld, *Novum Testamentum extra canonem receptum*, Lips. 1884, p. 65); Barnabas, *Epistola*, c. 12 (A. Hilgenfeld, l.l. p. 32); E. Le Blant, *L'épigraphie chrétienne en Gaule et dans l'Afrique romaine*, Par. 1890 (uitgave van het Ministère de l'instruction publique), p. 7 suiv.; P. Syxtus, O. C. R., *Epigraphia*, Rom. 1909 (*Notiones archeologicae christianae*, Vol. II, P. I), p. 94 seq.; *I monumenti del Museo cristiano Pio-Lateranensi*, riprodotti di O. Marucchi, Milano, 1910, fol., Tav. LI, LII.

Literatuur: H. DELAHAYE, S. J., *Les légendes hagiographiques*, 2me éd., Brux. 1906; L. VAN DER ESSEN, *Etude critique te littéraire sur les vies des saints mérovingiens de l'ancienne Belgique*, Louv. 1907; F. PIJPER, *De heiligenvereering*, 's-Gravenh. 1911.

§ 22. Duivelgeloof en exorcisme

Te allen tijde heeft het Duivelgeloof in de gedachten- en gevoelswereld der Christenen eene belangrijke rol gespeeld. Dit geldt zoowel van de vroegste periode als van de middeleeuwen. De oudste Christenen hebben zich aan alle kanten door demonen omringd gevoeld; en velen hunner hebben de onheilen die hen troffen aan den invloed van demonen toegeschreven. Het

is waar dat de beste schrijvers getracht hebben de vrees voor den Duivel zooveel mogelijk te verzachten.

Het heerschende gevoelen is dat de Satan en zijne trawanten dezelfden zijn als de Grieksche of heidensche goden. „De heidenen wisten niet", aldus Justinus Martyr, „dat de wezens die zij vereerden booze demonen waren, waaraan zij de benaming van goden gegeven hadden". Volgens Tatianus waren de demonen, d. w. z. de Grieksche goden, uit de stof of de „hyle" en hebben den geest van haar ontvangen. Vandaar dat zij liederlijk en gulzig geworden zijn; sommigen hunner wendden zich tot het reinere, maar anderen verkozen het minste deel der stof en richtten hun leven dienovereenkomstig in. „En", zoo roept Tatianus uit, „deze mannen, geworden uit de hyle en verre verwijderd van de deugd, aanbidt gij, Grieken!"

Tatianus veroordeelt dat men in geval van ziekte hulp zoekt bij geneeskrachtige kruiden of, wat volgens hem hetzelfde is, bij de demonen. „Zoodra zekere disharmonieën in de stof den mensch ziek maken, dringen de demonen bij hem in en schrijven de oorzaak aan zichzelf toe. Zij maken dat het gevoel van krank zijn verergert; maar door een woord van Gods kracht geslagen, gaan zij verschrikt heen". „De demonen, begeerig naar het bloed der offeranden", — aldus Athenagoras — „trekken de menschen tot de afgodsbeelden en werken daar bepaalde krachten. Eigenlijk worden de werkingen der afgodsbeelden veroorzaakt door de zielen die hylischen geest aangenomen hebben en zijn slechts het uitvloeisel eener kranke verbeelding. Maar de demonen maken zich er meester van en doen zichzelven de eer toekennen".

Ook behoeft men volgens Tatianus de demonen niet te vreezen, als zouden zij 's menschen lot bepalen. Hij betoogt dat de sterrenbeelden niet het werk der demonen zijn en dat het lot der menschen daardoor niet wordt bepaald, al maken de demonen hunnen aanhangers ook diets dat zij allerlei wezens aan den hemel hebben geplaatst en zoodoende bestuurders en wetgevers van het noodlot geworden zijn.

Tatianus beschrijft reeds den val der engelen. „Vroeger waren

de demonen engelen. Maar nadat zij tezamen een die slimmer was dan de anderen, daar hij de oudste was, zijn gaan aanhangen en de menschen hem God gingen noemen, die opstond tegen Gods wet, heeft de macht van den Logos den aanvoerder van den afval met degenen die hem volgden buiten zijne gemeenschap gesloten. Hij die naar het beeld Gods geschapen was werd, dewijl de hoogere geest van hem gescheiden werd, sterfelijk; wegens zijne overtreding en zijne domheid werd de bedoelde oudste als demon gebrandmerkt, met degenen die hem navolgden. Zijne booze geesten daalden als een leger van demonen naar beneden en, daar zij hun eigen meester waren, werden zij aan hunne snoodheid overgelaten". En elders: „Van den beginne waren geest en ziel verbonden. Maar de geest heeft de ziel verlaten, toen zij een veelgodendom verdichtte en den demonen ging aanhangen". „Thans trekt ons de wereld, en uit zwakheid zoek ik de stof. Want de volmaakte geest was als een stel vleugelen voor de ziel, welke zij door de zonde heeft afgescheurd; toen fladderde zij als het jong van den vogel naar beneden en moest zich bewegen op den grond; getreden uit de hemelsche gemeenschap, begeerde zij deel te hebben aan de mindere dingen. De demonen moesten verhuizen; de eerste menschen werden verjaagd; de demonen werden nl. uit den hemel geworpen; de menschen verdreven van de aarde, niet van deze, maar van eene welke daarginds volmaakter was toebereid".

Zoo is dan de Satan de Gode vijandige macht. Niet dat iets zich tegen God zou kunnen verzetten, of het zou ras vernietigd worden. Maar die macht, nl. de geest die rondom de stof is, keert zich vijandig van Gods goedheid af. De gevallen engelen vormen de drijfkrachten van zekere onheilen in de wereld. Christus heeft geleden door de onwetende Joden, ten gevolge van de inblazingen der demonen (Justinus Martyr). Tot de plichten van den Christen rekent Justinus alles te verdragen wat booze geesten hun aandoen. Bovendien is Jezus Christus naar den raad Gods, des Vaders, mensch geworden en ter wereld gekomen om de wille der menschen en om de demonen krachteloos te maken.

Tatianus leert dat het verleiden van de menschen de grond was voor den afval der demonen. Waarschijnlijk is verlossing van de demonen en verlossing van de zonden voor Justinus vrij wel hetzelfde geweest, daar de demonen de menschen tot zondigen verleid hadden.

Wij weten reeds dat voor Christus de demonen sidderen. Nog houdt God Christus vast, totdat hij zal geslagen hebben de hem vijandige demonen. Dan volgt het Oordeel. De goddeloozen zullen gezonden worden naar het eeuwige vuur, waarin ook de Satan en de booze demonen terecht zullen komen.

Door bijbelsche en andere getuigenissen weten wij dat de Christenen al zeer vroeg in de weer geweest zijn om den Duivel en de booze geesten te verbannen. Justinus verzekert dat voor de kracht van Christus' naam de demonen sidderen en dat zij zich moeten onderwerpen, als zij bezworen worden met den naam van Jezus Christus, den gekruisigde onder Pontius Pilatus.

In de dagen van Tertullianus nam men nog aan dat ieder Christen in staat en bevoegd was den Duivel te verjagen. Hij schrijft in zijne Apologie: „Laat er iemand voor de rechtbank gebracht worden, van wien men zegt dat hij door een demon beheerscht wordt. Op het bevel van iederen Christen zal die geest bekennen dat hij een duivel is. Daarin zal hij de waarheid spreken, zoo goed als hij vroeger toen hij hem een god noemde". Ook van Gregorius Thaumaturgus wordt uitdrukkelijk verklaard dat hij nog een leek was toen hij reeds kranken genas en demonen op de vlucht dreef. Dat hij dit laatste deed *δι'ἐπιστολῶν*, beteekent waarschijnlijk dat hij den zoogenaamden bezetene stukjes perkament met spreuken er op aanbood om den Satan te verdrijven.

Spoedig vormden evenwel de duivelbanners of exorcisten een afzonderlijken stand in de gemeente, of liever een lagen rang onder de geestelijkheid. Het optreden van zulk een exorcist is uitvoerig beschreven in een der brieven van Cyprianus. Het was gedurende eene hevige geloofsvervolging. Eene zonder-

linge vrouw, zich uitgevende voor eene profetes en door een boozen geest voortgedreven, gaf voor de Christenen te willen vertroosten. In de werkelijkheid echter was haar doel hen zooveel mogelijk in het nauw te brengen. Sommigen harer aanhangers vervoerde zij tot ergerlijke ongerechtigheden. „Plotseling stond een der exorcisten recht vóór den boozen geest. Hij was een man van rijpe ervaring, doorkneed in de tuchtmiddelen der gemeente. Daarbij werd hij aangevuurd door verscheidene broeders, die zelf standvastig in het geloof waren en er bij stonden. De booze geest had nog wel de onbeschaamdheid gehad te voorspellen dat er een ongeloovig man zou komen om hem te verzoeken. Maar de exorcist richtte zich krachtig tegen hem om hem ten onder te brengen. Door Gods genade gesterkt wederstond hij hem fier, en deed zien dat het een zeer booze geest was dien men voor een heilige had gehouden".

In de opsomming der kerkelijke ambten door bisschop Cornelius van Rome komen ook reeds exorcisten voor. Eusebius weet van iemand die diaken en exorcist tegelijk is.

Bronnen:

Brief van Cornelius aan Fabius Antiochenus, bij Eusebius, *Historia ecclesiastica*, L. VI, c. 43 (uitgave H. Valesius, Amstelod. 1695, p. 198); Eusebius, *Hist. eccles.*, L. VIII, App. *De martyribus Palestinae*, c. 2 (aangehaalde uitgave, p. 261); Socrates, *Historia ecclesiastica*, L. IV, c. 27 (uitgave H. Valesius, Amstelod. 1700, p. 200); Tertullianus, *Apologeticus*, c. 23 (uitgave S. Havercampus, Lugd. Bat. 1718, p. 226); Cyprianus, *Epistola LXXV*, c. 10 (in zijne *Epistolae*, Lips. 1838, p. 235 seq.); Justinus Martyr, *Apologia I*, c. 5, 45, 52, 63 (*Justini Opera*, rec. J. C. Th. Otto, Jenae, 1876, T. I, P. I, p. 18, 126, 141, 174; *Apologia II*, c. 6, 8 (l.l. p. 214, 222); Tatianus, *Oratio ad Graecos*, c. 8, 9, 10, 11, 16, 20 (uitgave Ed. Schwarz in de *Texte und Untersuchungen*, herausgeg. von O. de Gebhardt und A. Harnack, Leipz. 1888—'93, Bd. IV, Heft 1, p. 9—12, 17, 22); Athenagoras, *Legatio pro Christianis*, c. 24, 25, 26 (*Texte und Untersuchungen*, Bd. IV, Heft 2, p. 34 seq.).

§ 23. De kunst in het Oud-Christelijk tijdperk. De schilderwerken in de katakomben te Rome

Een beminnelijke karaktertrek in de Italianen is nog heden, dat zij de graven der afgestorvenen eenigszins versieren. Die

karaktertrek is eeuwenoud. In de wijze waarop de bewoners van Rome hunne dooden eeren is maar weinig verschil op te merken tusschen onze dagen en den tijd van het vroegste Christendom. Aanschouwelijke herinneringen van het laatstgenoemde vinden wij in de katakomben te Rome, de onderaardsche begraafplaatsen van de eerste aanhangers van Jezus in de groote wereldstad. Nadat men had opgehouden er in te begraven, d. w. z. omstreeks de vierde eeuw, is het meerendeel der katakomben in diepe vergetelheid geraakt. Hiëronymus heeft er in zijne jeugd nog in gewandeld. Maar reeds toen golden zij als eene vreemde merkwaardigheid. In de middeleeuwen is alleen de katakombe van S. Sebastiaan altijd bekend gebleven en door de pelgrims bezocht geworden. De kerk van S. Sebastiaan behoorde trouwens tot de „zeven kerken van Rome", die iedere pelgrim te bezoeken had.

Hierin kwam verandering, toen op 1 Mei 1578 werklieden in een wijnberg aan de Via Salaria den ingang ontdekten van eene onderaardsche begraafplaats. Men zag daar sarkofagen (gebeeldhouwde doodkisten), en muurschilderingen waarop o.a. het beeld van den Goeden Herder met het lam op den schouder voorkwam. Toen het gerucht hiervan zich verspreidde, stroomde de gansche stad toe om het gevondene te aanschouwen. Daaronder bevond zich de beroemde geschiedschrijver Baronius, die er in zijne Annalen melding van maakte. Verder is een steeds grooter aantal katakomben bekend geworden. De gezamenlijke lengte van de gangen in de katakomben wordt tegenwoordig geschat op ongeveer achthonderd kilometer.

De man die er het eerst eene ernstige langdurige wetenschappelijke studie aan wijdde, is Bosio geweest (1632). Zijn werk werd in de voorgaande eeuw weder opgevat door De Rossi. De grondige wijze waarop hij de stof behandelde leidde hem tot blijvende resultaten van zeer groote waarde. Naast hem moet Wilpert genoemd worden. Deze heeft alwat op dit gebied door De Rossi en anderen bereikt was met de uitkomsten van eigen onderzoek verwerkt tot een schitterend geheel.

De beoefenaar van de geschiedenis dezer Oud-Christelijke

gedenkteekenen heeft te kampen met groote bezwaren. Het moeilijkste vraagstuk is dat van de dagteekening. Wanneer zijn de gedenkteekenen ontstaan? Hoe volgen zij elkander in tijdsorde op? Een voornaam hulpmiddel voor de beantwoording dier vragen is gelegen in de gedagteekende opschriften, waarvan een aantal graven voorzien zijn. Een tweede hulpmiddel bestaat in het terugvinden van de graven van historische personen, zooals het graf van bisschop Cornelius, en de zoogenaamde pausenkrypt waarin negen bisschoppen van Rome in de derde eeuw begraven zijn. Pompeji is in het jaar 79 verwoest. Komen Christelijke muurschilderingen overeen met schilderwerken in genoemde stad, dan mag zulks gelden als eene aanwijzing van hoogen ouderdom. Verder moet men beoordeelen of een schilderstuk in de eerste of in eene volgende verdieping en of het aan het begin dan wel aan het einde eener galerij is aangebracht. Ook de schoonheid en kunstvaardigheid der uitvoering moeten in aanmerking worden genomen. De regel is: hoe ouder, hoe beter uitgevoerd. Nog heeft men schriftelijke bronnen, zooals de pausenkroniek (Liber pontificalis), het zoogenaamde „Martyrologium Hieronymianum", oude reisbeschrijvingen e. d.

De meeste voorstellingen in de katakomben zijn enkelvoudig. Aan één bijbelsche persoonlijkheid wordt een afzonderlijk tafereel gewijd en daarbij blijft het. Voortgezette verhalen komen bijna niet voor. Men ziet: den Goeden Herder, Jonas, de opwekking van Lazarus, het Horebwonder, het wonder der broodvermeerdering, de drie godvruchtige jongelingen in den vurigen oven, figuren in biddende houding of zoogenaamde „Orantes", de genezing van den lamme, Noach in de ark, Adam en Eva, de Wijzen uit het Oosten, Abraham's offerande, enz. De Oud-Testamentische voorstellingen zijn overheerschend.

Wat beteekenen die muurschilderingen?

Voor het meerendeel kan de beteekenis in één woord worden samengevat: behoudenis. Het is de behoudenis die Christus aan de wereld heeft gebracht. Het is de behoudenis die de levenden in Christus bezitten of waarvan men hoopt of gelooft dat de afgestorven geloovigen haar gevonden hebben of zullen

vinden. Het is de behoudenis der ziel voor de rechtvaardigen in deze aardsche verdrukking; de behoudenis der ziel bij den gevreesden overgang tot den dood; de behoudenis der ziel voor het eeuwige leven. Aan de meeste katakombenschilderingen moet eene dubbele beteekenis worden toegekend: naast de historische eene overdrachtelijke (metaforische) of zinnebeeldige (symbolische).

Kon de voorstelling van den Goeden Herder worden misverstaan? Zonde en genade, wordt de gedachte daaraan niet gewekt door de voorstelling van Adam en Eva bij den verboden boom? Daarnaast is er dan plaats voor het tafereel van Abraham's offerande, als voorafgaand type van het zoenoffer des N. Verbonds. Ook met de veelvuldige afbeeldingen van Mozes (het Horebwonder) moet op Christus gedoeld zijn. Immers Jezus zegt tot de Samaritaansche vrouw: „Wie van het water drinkt dat ik hem geven zal, zal in eeuwigheid niet dorsten" (Joh. IV: 14). Het schip dat in gevaar verkeert maar door Christus behouden wordt, de opwekking van Lazarus, Noach in de ark, Jonas en Job behoeven geen uitlegging.

Afbeeldingen van maaltijden komen in de katakomben vrij dikwijls voor. Sommige stellen, naar men meent, het dodenmaal voor, dat de nagelaten betrekkingen houden bij de graven van geliefde dooden; andere den maaltijd der zaligen in den hemel; weer andere maken het H. Avondmaal aanschouwelijk of worden er althans mede in verband gebracht.

Bij eenige voorstellingen van den Doop wordt de symboliek versmaad. Het is mogelijk dat sommige afbeeldingen in de katakomben alleen de ingewijden herinnerden aan de plechtige uren waarin zij door den Doop in de Christelijke gemeente werden opgenomen. Elders werd evenwel de Doop afgemaald op eene wijze die voor tweeërlei uitlegging niet vatbaar was. Driemaal is de Doop van Christus door Johannes afgemaald. Bij de voorstelling van den Doop, toegekend aan een Christengelooovige, is de doopeling eene kleine figuur.

B r o n n e n:

Platina, *De vitis summorum pontificum* [Lugd. Bat.], 1664, 12°, p. 48; Caes.

Baronius, *Annales ecclesiastici*, ad ann. 57, § 114 (uitgave Ant. Pagi, Luc. 1738, T. I, p. 456); ad ann. 130, § 2 (l.l. T. II, p. 117); ad ann. 226, § 9 (l.l. Tom. II, p. 474 seq.); *De aflaten van Rome volgens een Hs. der XIV. eeuw* (in het *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, verz. door N. C. Kist en H. J. Royaards, Leid. 1835, Dl. VI, blz. 313 volg.); Hermann von Fritzlar, *Das Heiligenleben* (in de *Deutsche Mystiker des vierzehnten Jahrhunderts*, Bd. I, Leipz. 1845, S. 65); Jos. Schrijnen, *De jongste opgravingen in en bij de Basiliek van San Sebastiano* (in *De Beiaard*, Jaarg. I, Aug. 1916).

Literatuur: Ant. Bosio, *Roma sotterranea*, Rom. 1632, fol.; G. B. de Rossi, *La Roma sotterranea cristiana*, Rom. 1864—'77, 3 voll., fol.; *The Utrecht Psalter; reports addressed to the trustees of the British Museum*, with a preface by A. P. Stanley, Lond. 1874, fol.; J. Spencer Northcote, *Epitaphs of the catacombs*, Lond. 1878 (ook in Nederlandsche vertaling met eene inleiding over de katakomben door G. A. Hulsebos, Utr. 1879); Th. Roller, *Les catacombes de Rome*, 2 voll., fol. (Vol. I: Par. 1879; Vol. II: Par. 1881); *Klassischer Bilderschatz*, herausgeg. von F. von Reber und A. Bayersforder, München, 1889—1900 (12 jaargangen van 24 Hefte in klein fol.); *Klassiker der Kunst in Gesammtausgaben*, Stuttg. und Leipz., 1893 folg.; F. X. Kraus, *Geschichte der christlichen Kunst*, Freib. i. Br., 1895, 1908, 2 Bde.; *Klassischer Skulpturenschatz*, herausgeg. von F. von Reber und A. Bayersdorfer, München, 1896—1900 (4 jaargangen, elk van 24 Hefte in klein fol.); *Kunstgeschichte in Bildern, Systematische Darstellung der Entwicklung der bildenden Kunst vom klassischen Alterthum bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, bearb. von G. Dehio, Abth. II—IV, Leipz. 1898—1902; H. Achelis, *Altchristliche Kunst* (1. *Die römischen Katakomben*; 2. *Heidnische und christliche Kunst*), Giessen, 1903 (uit *Zeitschrift für die neutest. Wissenschaft* u.s.w., 12, 4; 13, 3); *Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte, Kirchenaufnahmen von J. W. Crowfoot und J. I. Smirnov*, bearb. von Joseph Strzygowski, Leipz. 1903; J. Wilpert, *Die Malereien der Katakomben Roms*, Freib. i. Br., 1903, 2 Bde., fol., mit 267 Tafeln und 54 Abbildungen im Text; *Histoire de l'art depuis les premiers temps chrétiens jusqu'à nos jours*, publiée sous la direction de A. Michel, Paris, 1905—'08, 4 voll.; Ludwig von Sybel, *Christliche Antike*, Marb. 1906, 1909, 2 Bde.; J. Wilpert, *Die Papstgräber und die Cäciliengruft in der Katakombe des H. Kallistus* (1es Ergänzungsheft zu De Rossi's *Roma sotterranea*; mit 70 Abbildungen im Text und 9 Tafeln), Freib. i. Br., 1909, fol.; *Roma sotterranea cristiana* (nuova serie), *Descrizione analitica pubbl. a cura della commissione di archeologia sacra*, Roma, 1909, fol. (tot heden Tom. I, Fasc. I: *Monumenti del cimiterio di Domitilla*, descritti da O. Marucchi, met een fasc. „Tavole"); *I monumenti del Museo cristiano Pio-Lateranensi*, riprodotti di O. Marucchi, Milano, 1910, fol.; M. Laurent, *L'art chrétien primitif*, Brux. 1911, 2 tom.; C. Preuschen, *Nordmesopotamische Baudenkmäler altchristlicher und islamischer Zeit*, Leipz. 1911.

§ 24. Nieuwe apologeten. Nieuwe vervolgingen. Nieuwe martelaren

Ongeveer sedert het midden der tweede eeuw heeft men aangevangen het Christendom in geschriften te bestrijden.

Eene bestrijding in verschillende andere vormen was vooraf-gegaan of geschiedde gelijktijdig. Waarschijnlijk heeft Crescens, een filosoof van de Cynische school te Rome, in het openbaar tegen Justinus Martyr gedebatteerd. Justinus verzekert dat hij den naam van wijsgeer onwaardig was, daar hij openlijk sprak ten nadeele van dingen die hij niet kende en de Christenen als ongodsdienstig voorstelde, tot genoegen en vroolijkheid van de massa. Volgens Tatianus heeft Crescens zelfs een doodvonnis over Justinus uitgelokt.

Van den rhetor Fronto moet volgens Minucius Felix eene redevoering hebben bestaan, waarin de Christenen werden zwart gemaakt, waarin vooral kwaad gesproken werd van hunne godsdienstige samenkomsten en liefdemaaltijden. Van eenigszins onzekere bedoeling is Lucianus' „De morte Peregrini". Aan den eenen kant bespot hij de Christenen, aan den anderen kant schijnt hij hun zijne achting niet geheel te onthouden.

Meer houvast biedt het geschrift van Celsus, getiteld: „De ware rede". In zijn geheel bestaat het niet meer. Maar er zijn talrijke fragmenten van bewaard gebleven in de wederlegging door Origenes. Celsus was al tientallen van jaren gestorven, voordat Origenes zijn verweerschrift het licht deed zien. Hij was een filosoof geweest van de Epikureesche school. Hij had de Aristotelische leer aangehangen van de eeuwigheid der wereld. Volgens Origenes nam hij een herhaalden wereldbrand aan; dit moet beteekenen dat hij bekend is geweest met de praecessie der dag- en nachtevening en de 26000-jarige periode (L. I, c. 19). Doet zoo iets reeds denken aan een bekwaam geleerde, door den inhoud van zijn werk wordt het bevestigd. Celsus doet op het Christendom een aanval dien men niet als onbeteekenend kan voorbijgaan. Slechts stuit men op eene ordelooze opeenvolging van onderwerpen. Celsus springt van den hak op den tak. Eenige orde wordt nog teweeggebracht doordat hij zijn boek inkleedt als eene samenspraak tusschen Christus en een Jood. In Origenes, waarschijnlijk den grootsten geleerde zijner eeuw, heeft Celsus een waardigen tegenstander gevonden. Origenes volgt Celsus op den voet. Hij slaat geen enkelen aanval

over, opdat men niet zal denken dat het hem aan een tegenargument ontbreekt.

In zijn verweer is, bij vergelijking met de Apologeten die wij in het voorafgaande hebben behandeld, wel iets veranderd. Origenes beroept zich dikwijls op de Schrift, zoowel op het Nieuwe als op het Oude Verbond, en spreekt vrijmoedig over het kruis en vermeldt daarbij eenige van de voornaamste geloofsartikelen: Jezus' geboorte uit eene maagd, zijne opstanding en zijne wederkomst tot het Oordeel (L. I, c. 7). Origenes huldigt den moed der Apostelen om te verkondigen, dat de voorzeggingen der profeten in Jezus vervuld zijn en dat hij vrijwillig aan het kruis gestorven is (c. 31). Hij betoogt dat de profeten en hunne voorspellingen van de toekomst niet enkel algemeene waarheden hebben verbreid, zooals omtrent Christus, de heerschappijen dezer wereld en de toekomst van Israël; maar dat zij ook in bijzonderheden zijn afgedaald, zooals omtrent de geboorte van Jezus uit eene maagd. Nieuw is bij Origenes de verzekering dat de Christelijke leer van goddelijken oorsprong is, zoodat de dialektiek der Grieken niet met haar vergeleken kan worden (c. 2). Zulks verklaart ook, waarom zij zich ondanks alle aanvallen en vervolgingen heeft kunnen handhaven (c. 3). Celsus verwijt aan de Christenen dat zij bovendien eene geheimzinnige leer zijn toegedaan. Origenes werpt dit ver weg, en betoogt dat de voornaamste leeringen aan iedereen bekend zijn. Hij erkent echter dat er achter de dingen die in het openbaar verkondigd worden (*τὰ ἐξωτερικά*) ook nog leeringen schuilen die niet voor iedereen worden blootgelegd. Maar in dit opzicht verschilt de Christelijke leer niet van die der wijsgeeren (c. 7). Celsus zou willen dat men in de leer rekening hield met de rede. Hij ergert zich er aan dat bij de Christenen de leus geldt: „Onderzoek niet, geloof alleen". Origenes verdedigt dit o. a. met de opmerking dat niet alle menschen tijd en gelegenheid hebben om zich lang met de bestudeering der godsdienstige waarheden bezig te houden. Maar de zedelijke vernieuwing die met het omhelzen van het Christendom gepaard pleegt te gaan kan niet wachten. Daarom moet men

den overgang niet al te moeilijk maken (c. 9). Daarenboven, zoo goed als de landman behoefte heeft aan geloof bij het zaaien en de schipper bij het uitvaren, zoo hebben wij behoefte aan geloof in God en Christus (c. 11). Hetgeen niet wegneemt dat ook de Christenen de voorkeur geven aan eene overtuiging die op de rede gegrond is, boven een blind geloof (c. 13).

Hier en daar is Origenes in zijn betoog zeer handig. Celsus kritiseert de boeken van Mozes en laakt degenen die ze tropologisch verklaren. Hiertegenover merkt Origenes op dat de verhalen van Mozes de vergelijking met de schunnige godengeschiedenissen van het heidendom best kunnen doorstaan (c. 17). Volgens Celsus is het nog maar kort geleden dat Jezus optrad. Hij wil er mede zeggen dat de Christelijke leer geen gezag aan haren ouderdom kan ontleenen. Origenes is hiermede geenszins verlegen. „Als men let", zegt hij, „op de groote dingen die in korten tijd zijn tot stand gebracht, moet men wel erkennen dat dit niet zonder God kan geschied zijn" (c. 26). Celsus verwerpt het verhaal der nederdaling van den H. Geest op Jezus in de gedaante van eene duif. Origenes merkt op dat een historisch feit dikwijls zoo moeilijk te bewijzen is. Stel dat iemand het beleg van Troje loochende. Zou men de bewijzen dat het wel degelijk heeft plaats gehad bij de hand hebben (c. 42)? Celsus legt zijne bezwaren ten opzichte van die duif in den mond van den Jood, dien hij een twistgesprek met Jezus laat voeren. Hij vergeet echter, aldus Origenes, dat de Jood dingen aanneemt die veel moeilijker te gelooven zijn. Men zou den Jood kunnen vragen: „Hoe bewijst gij dat Adam, Eva, Kaïn en anderen de woorden hebben gebezigd die zij volgens uwe Schrift gesproken hebben" (c. 43)?

Soms is Origenes minder handig. Bij de bespreking van Jezus' geboorte uit eene maagd haalt hij voorbeelden van eenzijdige generatie aan uit de dierenwereld. Verder wijst hij op zekere verzonnen verhalen van de Grieken, bijv. van de eenzijdige geboorte van Plato uit Amphictiane, waaraan trouwens geen geloof valt te hechten (c. 37). Herhaaldelijk hoont Celsus Jezus wegens zijne geringe afkomst. Origenes laat zich hierdoor niet

uit het veld slaan. Hij moge dan arm en nederig geweest zijn, zijn optreden heeft een schok gegeven aan de geheele wereld; zijn invloed is grooter geweest dan die van Pythagoras of Plato (c. 29). Alle vorsten en machthebbers der wereld hebben getracht den voortgang van Jezus' leer te fnuiken, maar zij is sterker geweest dan zij allen (c. 27). Hoevelen moet het kruis van hem verwijderd hebben gehouden! De Apostelen hebben er echter niet voor teruggedeinsd het te prediken (c. 31). De bewering dat Jezus de zoon zou wezen van een soldaat Panthera, is volgens Origenes maar verzonnen om de ontvangenis uit den Heiligen Geest op den achtergrond te dringen. Het onwaarschijnlijke in de geschiedenis van Panthera is vooral hierin gelegen, dat iemand van zulk eene afkomst voor zulke groote dingen bestemd zou zijn (c. 32). Van het kroost van een dergelijk man zou men niet veel goeds verwachten (c. 33).

Wij weten dat naar de opvatting van Origenes zedelijke vernieuwing met de toetreding tot de Christelijke gemeente gepaard behoorde te gaan. Inderdaad viel hier te roemen. Vergeleek men bij degenen die Christus waren gaan aanhangen het heden met het verleden, dan was er groot verschil. Aan hoeveel vuilheden, ongerechtigheden en zondige begeerten hadden zij zich schuldig gemaakt! Daarentegen hoeveel eerlijker, ernstiger en standvastiger gedroegen zij zich thans! Nog zij opgemerkt dat volgens beide partijen de Christenen veel werk maken van duivelbanning (c. 6). De wonderen die Jezus deed berusten volgens Celsus op magische kunsten die hij in Egypte had geleerd (c. 38). Heeft hij dit geput uit een apokrief evangelie?

Arnobius, rhetor te Sicca in N.-Afrika, heeft het Christendom lang bestreden. Toen hij het zelf aannam, heeft hij het wantrouwen dat men tegen hem koesterde getracht te overwinnen door het schrijven van „Zeven boeken tegen de heidenen". Het eerste bevat eene schitterende wederlegging van de vaak gehoorde bewering dat hevige natuurrampen het gevolg waren van de verbreiding van het Christendom. In het tweede boek bestrijdt Arnobius de meening der tegenstanders als zou

de ziel van nature onsterfelijk zijn. Hij huldigt blijkbaar de opvatting dat de onsterfelijkheid beschouwd moet worden als een geschenk, weggelegd voor den geloovige. Het derde boek behelst eene felle bestrijding van den heidenschen afgodendienst, in den trant van den Brief aan Diognetus en van Tatianus. In het vierde boek komt hij er tegen op dat men persoonsverbeeldingen, zooals Pietas, Concordia, Salus, Honor, Virtus en Felicitas als goden vereert. In het vijfde boek discht hij een aantal dwaze godengeschiedenissen op, die onder de heidenen in allen ernst verbreid worden. Het zesde is een aanval op de heidensche tempels en beeldenvereering. De heidenen verwijten aan de Christenen dat zij geen tempels, geen beelden, geen altaren, geen wierook en dergelijke hebben. Bedenkt men dat Arnobius omtrent het jaar 300 schreef, dan is dit quasi-verwijt wel opmerkelijk te noemen. Het laatste boek betoogt de nietigheid der heidensche offeranden. Eene hooge vlucht neemt het werk niet. Ook is het Christelijk karakter er zwak in uitgedrukt.

Geheel anders is het met Lactantius Firmianus in zijn werk over de „Goddelijke onderwijzing". Hij verzekert dat Jezus' komst door de profeten is voorspeld (L. IV, c. 14). Men treft bij hem aan: de Logosleer (L. IV, c. 8, 9), de leer der menschwording (L. IV, c. 10); en een betoog dat Christus God en mensch beiden moest zijn (L. IV, c. 24, 25) en waarom de menschwording moest plaats hebben (L. IV, c. 10, 11, 14). De kruisiging (L. IV, c, 16, 18, 19, 22), waartoe het lijden moest dienen (L. IV, c. 13, 15, 18, 26), de nederdaling ter hel (L. IV, c. 12), de opvaring ten hemel (L. IV, c. 12), de wederkomst (L. IV, c. 12) — alles wordt door hem besproken.

Lactantius verhaalt dat aan den Griekschen wijsgeer Anaxagoras gevraagd werd: waartoe hij geboren was. Anaxagoras antwoordde: „Om den hemel en de zon te aanschouwen". Naar Lactantius' meening werd dit antwoord enkel uit verlegenheid gegeven. De ware wijze zou gezegd hebben: „Om God te verheerlijken, daar Hij ons immers geschapen heeft om Hem te dienen. Dit dienen is niets anders dan door goede daden de gerechtigheid te betrachten" (L. III, c. 9).

Een treffend argument tegen den beeldendienst heeft Lactantius. „Als God ons nabij is", zegt hij, „hebben wij geen beeld van Hem noodig" (L. II, c. 2).

Hij doet ook menigen regelrechten aanval op de „valsche godsdiensten" (L. III, c. 2). Hij wijst op eene wonderlijke dubbelzinnigheid in het gedrag zijner tijdgenooten. Als zij in benauwdheid verkeeren, roepen zij God aan; maar is het gevaar geweken, dan brengen zij een offer aan de afgoden (L. II, c. 1). De bekwaamste heidenen zien de ijdelheid van hunnen godsdienst wel in (L. II, c. 3). Sommigen echter verloren daardoor allen godsdienst. Ook de leeringen der wijsgeeren hebben slechts gestrekt om den godsdienst te ondermijnen (ald.). Aan de bestrijding der wijsgeeren wijdt hij een groot deel van zijn werk (L. III).

De vereering der afgoden is volgens Lactantius inzonderheid daarom verwerpelijk, omdat zij de zeden niet verbetert (L. IV, c. 3).

De waarheid te weten behoort alleen God toe; den mensch is het niet gegeven tot haar door te dringen, tenzij hij door God onderwezen wordt (L. II, c. 3). Ons is dan ook de waarheid geopenbaard van Godswege (L. I, c. 1). In het einde der tijden is Christus door God gezonden om de waarheid te openbaren (L. IV, c. 2). Minder fraai drukt Lactantius zich uit waar hij zegt, dat de ware kennis in God is, niet in den mensch, en dat zij ons van buiten aankomt (L. III, c. 3).

Schooner is de verzekering dat de geheele menschheid de behoefte erkent aan godsdienst (L. III, c. 15). Bij het betoog voor de eenheid van het Opperwezen beroept hij zich op de rede (L. I. c 3), de profeten (c. 4), de heidensche dichters (c. 5) en de Sibyllen (L. I, c. 6; L. IV, c. 18).

Van een minder ruimen geest getuigt het volgende. Geleerde tijdgenooten houden zich bezig met groote vragen van de kosmographie, bijv. of de zon grooter is dan de aarde, of de sterren vrij zweven in de ruimte, welke de dichtheid der aarde is, enz. Lactantius keurt dit af als eene uiting van misplaatste weetgierigheid, die trouwens nooit bevredigd zal worden. Mathematici die beweren dat de baan der maan twee-en-twintigmaal grooter

is dan de omtrek der aarde en dat er maanbewoners bestaan, worden gekken door hem genoemd (L. III, c. 3, 23, 24).

Het moralistisch karakter van Lactantius' werk komt hierin uit dat hij Jezus noemt: leeraar der deugd (doctor virtutis) of leeraar der gerechtigheid (L. IV, c. 11, 13). Van de Kerk spreekt hij als van een eeuwigen tempel (L. IV, c. 14, 21). Groot is de beteekenis door Lactantius toegekend aan het kruisteeken. Niet alleen verdrijft het maken van een kruis de demonen; maar in de toekomst, bij het einde der tijden, zullen veilig zijn wie dit teeken op het voorhoofd ontvangen hebben (L. IV, c. 26, 27).

Eene zware vervolging is tegen de Christenen losgebarsten onder keizer Decius (249—251). Vorige vervolgingen droegen een plaatselijk karakter. Deze strekte zich uit over tal van landen. Vroeger vielen er slechts van tijd tot tijd eenige slachtoffers. Het aantal dergenen die voor het Christelijk geloof den dood ingingen was gemakkelijk te tellen. Thans vielen er veel meer. De vervolging was voornamelijk gericht tegen de hoofden der Christelijke gemeenten, inzonderheid tegen de bisschoppen. Gevaarlijk was, dat van ieder werd gevorderd eene offerande aan de goden te brengen. Het geschiedde om te kunnen uitmaken, wie het heidendom getrouw waren en wie niet. Vele Christenen bleven standvastig, maar anderen maakten gebruik van de gelegenheid om het gebod te ontwijken door het betalen van eene kleine geldsom. Eene verklaring nl. (libellus) was te koop, inhoudende dat men geofferd had, al was zulks in werkelijkheid niet het geval. Degenen die hiervan gebruik maakten (libellatici) hebben aan de Christelijke kerk eene krisis bezorgd die zij eerst na tientallen van jaren is te boven gekomen. De vraag was, of zij nog als leden der gemeente erkend konden worden.

Het droevige lot van hen die voor hun geloof den marteldood stierven, de folteringen die zij ondergaan hebben, de strijd dien zij hebben gestreden — zijn beschreven door een tijdgenoot en ooggetuige, Dionysius van Alexandrië.

Tot de bekende martelaars behooren Fabianus, bisschop van Rome, en Alexander, bisschop van Jeruzalem.

Onder de vervolging van keizer Valerianus (257) stierven Cyprianus, bisschop Sixtus II van Rome en zijn diaken Laurentius den marteldood. De laatste groote vervolging was die onder keizer Galerius (303). Zij was te gevaarlijker, daar van de Christenen werd gevorderd hunne heilige Schriften uit te leveren. Van een groot aantal martelaren die toen in Palestina vielen, bezitten wij eene uitvoerige beschrijving door Eusebius, die destijds in dat land woonde.

Bronnen:

Eusebius, *Historia ecclesiastica*, L. VI, c. 40; VII, c. 1, 10, 11, 13; VIII, c. 2, 6, 8, 10 (uitgave H. Valesius, Amstelod. 1695, p. 191 seq., 204, 298 seq., 240, 242 seq.); *De martyribus Palestinae* (l.l. p. 262 seq.); Cyprianus, Epist. XXX, c. 3; LV, c. 8; LXXX (in zijne *Opera*, Lips. 1838, P. I, *Epistolae*, p. 57, 108, 252); dezelfde, *De lapsis*, c. 7, 27 (l.l. P. II, p. 138, 149); *Vita et passio Caecilii Cypriani* (in de *Acta primorum martyrum sincera et selecta*, coll. Th. Ruinart, Amstelaed. 1713, kl. fol., p. 205—215); Lactantius, *De mortibus persecutorum*, c. 7—16 (*Opera*, Lips. 1844, P. II, p. 252—259); Prudentius, *Peristephanon*, L. II (*Passio Laurentii martyris*), in zijne *Carmina*, rec. A. Dressel, Lips. 1860, p. 307—331.

Literatuur: A. Halmel, *Die palästinischen Märtyrer des Eusebius von Caesarea in ihrer zweifachen Form; eine Untersuchung zur Entstehungsgeschichte der Historia ecclesiastica des Eusebius von Caesarea*, Essen, 1898; H. U. Meyboom, *Tatianus en zijne apologie*, in *Theologisch Tijdschrift*, 37ste jaarg., Leid. 1903.

§ 25. De bevrijding van het Christendom door Konstantijn den Groote

Zoodra Konstantijn de Groote het oppergezag verkregen had over Gallië en Spanje, was zijn eerste werk aan de Christenen de vrije uitoefening van hunnen eeredienst toe te staan. Dat Maxentius, die met het oppergezag in Italië bekleed was, de vervolging deed ophouden berustte slechts op eene gehuichelde goedheid, want hij liet weldra de vervolging weder voortgaan. Ook het edikt, dat keizer Galerius kort vóór zijn dood in 311 ten bate der Christenen in het Oostersch-Romeinsche rijk uitvaardigde, had weinig uitwerking. Ten eerste was de toon van

het stuk voor de Christenen uiterst hatelijk; vrijheid werd hun slechts gegund, omdat zij toch maar hardnekkig vasthielden aan hunne dwaling. Maar bovendien liet reeds zes maanden later zijn opvolger Maximinus de Christenen opnieuw vervolgen.

Werkelijk groote verandering kwam eerst, toen Konstantijn Maxentius overwonnen had en daardoor alleenheerscher in het Westersch-Romeinsche rijk was geworden (312). Samen met Licinius, die over het Oostersch-Romeinsche keizerrijk, voor zoover dit in Europa gelegen was, den schepter zwaaide, vaardigde hij weldra een edikt uit, dat voor de aanhangers van verschillende godsdiensten bepaalde vrijheden behelsde. De woordelijke inhoud van het stuk is verloren gegaan. Maar er is iets van bekend door het beroemde tolerantie-edikt van Milaan (313). Hierin wordt o.a. opgemerkt dat de vrijheid in het vorige aan al te veel voorwaarden gebonden was. De beide keizers zijn te Milaan samengekomen. Zij hebben overwogen, welke maatregelen vooral zouden strekken tot algemeene nuttigheid en veiligheid. Zij zijn tot de slotsom gekomen dat men het meest gebaat zal zijn met maatregelen betreffende den godsdienst, hierin bestaande dat zij zoowel aan de Christenen als aan alle anderen de vrijheid moesten schenken om hun eigen godsdienst in beoefening te brengen. Zij waren overtuigd dat dit ook het welbehagen des hemels zou wegdragen. Daarom waren zij te rade geworden om aan niemand verder de bevoegdheid te ontzeggen de gebruiken in acht te nemen hetzij van den Christelijken godsdienst hetzij van welken godsdienst ook dien hij voor zichzelven den meest geschikten oordeelde. Waren in een vorig edikt ten aanzien van de Christenen nog enkele bezwarende voorwaarden verbonden, thans moest ieder Christen zonder bezorgdheid of overlast zijnen godsdienst mogen belijden. Alle (stadhouders of) gewestelijke bestuurders moesten weten, dat de keizers aan de Christenen in alle opzichten de vrije uitoefening van hunnen eeredienst hadden toegestaan (liberam atque absolutam colendae religionis suae facultatem Christianis dedisse). De plaatsen waar de Christenen vergaderd hadden en die ten bate van den fiscus verkocht waren geworden, moesten

worden teruggegeven. Spoedig, en wel nadat keizer Maximinus overwonnen was, werd dit edikt geldig voor het geheele Romeinsche rijk.

Wat Konstantijn aangaat, hij schijnt aanvankelijk het destijds heerschende synkretisme, waarbij men zoowel Apollo als Christus vereerde, te hebben aangehangen. Volgens Lactantius werd hij vóór den veldslag tegen Maxentius in een gezicht vermaand het z.g. „monogram van Christus" op de schilden aan te brengen, waaraan hij voldeed. Eusebius verzekert, op grond van eene mededeeling van Konstantijn zelf, dat deze vóór den slag in de lucht een kruis van licht heeft gezien en in den droom door Christus is aangespoord eene nabootsing van dat kruisteeken naar het slagveld mede te nemen.

Hoe het zij, Konstantijn naderde meer en meer het Christelijk geloof. Hij beval dat clerici die den kerkdienst vervulden, vrijgesteld moesten worden van publieke ambten — een voorrecht, dat heidensche priesters en zelfs de voorgangers der Joden reeds genoten (312); hij bepaalde, dat slaven in de kerken wettig konden worden vrijgelaten, dat men aan eene Katholieke gemeente een legaat kon vermaken; en hij verordende de viering van den Zondag. Door de overwinning op Licinius, die aan het heidendom opnieuw eenige gunst betoond had, werd Konstantijn alleenheerscher over het geheele Romeinsche rijk (323). In hetzelfde jaar ging hij tot het Christendom over.

Bronnen:

Codex Theodosianus, *De manumissionibus in ecclesia*, L. IV, tit. 7, l. unic. (uitgave I. Gothofredus, Lugd. 1665, T. I, p. 354); Eusebius, *Historia ecclesiastica*, L. VIII, c. 14, 71 (uitgave H. Valesius, Amstelod. 1695, p. 253 seq., 258); dezelfde, *De martyribus Palestinae*, c. 1—9 (l.l. p. 260—271; vergel. p. 317 seq., 322); dezelfde, *De vita Constantini*, c. 28—31 (l.l. p. 346 seq.); Sozomenus, *Historia ecclesiastica*, L. I, c. 9; VI, c. 3 (uitgave H. Valesius, Amstel. 1700, p. 338, 354); Lactantius, *De mortibus persecutorum*, c. 24, 34, 44, 48 (*Opera*, Lips. 1844, P. II, p. 266, 273, 279, 282 seq.).

HET OUD-CHRISTELIJK TIJDPERK NA KONSTANTIJN DEN GROOTE

§ 26. Bestrijding van het heidendom door Konstantijn's opvolgers

Niet heel lang heeft het geduurd, of de Christenen hebben zware vervolgingen gericht tegen het heidendom. Dat men eerst na hevigen strijd voor zichzelf vrijheid verkregen had, scheen ras vergeten. De verdraagzaamheid, door Konstantijn gehuldigd, werd met voeten getreden. Dit geschiedde reeds door zijn zoon Konstantius, evenals de vader alleenheerscher over het geheele Romeinsche rijk. In het jaar 353 vaardigde hij eene wet uit, die het heidendom diep moest treffen. De tempels werden gesloten. Niemand mocht ze naderen. Alle offeranden werden verboden. De overtreder moest met den dood worden gestraft. Zijne goederen werden ten behoeve van den fiscus verbeurd verklaard.

In keizer Julianus kwam het hoofd der conservatieve partij op den troon (361—363). Gedurende zijn kortstondig bewind beleefde die partij eene krachtige opflikkering. Zij droomde van een volledig herstel van den voorvaderlijken heidenschen godsdienst. Het dient echter te worden opgemerkt dat zij slechts een gelouterd heidendom nastreefde, een godsdienst waarin ook voorname Christelijke elementen waren opgenomen. De gevoelens van Julianus kan men opmaken uit eene reeks geschriften van zijne hand, waaronder Drie Boeken tegen de Christenen. Dit laatste is wel niet in zijn geheel bewaard gebleven, maar groote brokstukken zijn er van opgenomen in een uitvoerig werk van zijnen bestrijder, Cyrillus van Alexandrië. Verder zijn er brieven van Julianus. Een leerzaam stuk is een brief aan Arsacius, opperpriester van Galatië. Hij richt daarin verwijten tegen de priesters. Dat de (nieuwe) heidensche godsdienst geen

grooter opgang maakt, is volgens hem hunne schuld. Waarom ijveren zij niet voor dezelfde dingen waarin ook de Christenen uitmunten, zooals het betoonen van menschlievendheid jegens vreemdelingen, zorg voor het begraven der dooden en een onberispelijk levensgedrag? Priesters moesten geen schouwburgen bezoeken, niet in herbergen gaan om te drinken, geen onfatsoenlijke beroepen uitoefenen. Men moest gasthuizen bouwen voor de vreemdelingen en mildelijk geven voor de armen, opdat niemand behoefde te bedelen, evenmin als onder de Joden of de Christenen. In deze en andere brieven stelt hij het Christendom als den valschen tegenover het heidendom als den waren godsdienst; hij spreekt van de Christenen als van lieden, die zich van de onsterfelijke goden begeven hebben naar doode menschen en hunne relieken. Intusschen verbiedt hij dat men iemand door dwang tot het omhelzen van den heidenschen godsdienst zou bewegen. Enkel door overreding mocht het geschieden. Ook wil hij, dat aan de Christenen vrijheid en veiligheid voor hunne personen en goederen zullen worden gewaarborgd. Aan het laatste heeft hij zich in werkelijkheid niet gehouden. Aan vrouwen die in den geestelijken stand waren opgenomen, maagden en weduwen, werd gelast alwat zij uit publieke kassen genoten hadden af te staan. De clerici werden mede in hunne inkomsten getroffen. Had keizer Konstantijn bepaald dat zij hun onderhoud moesten ontvangen uit de omslagen der steden, Julianus hief dit op. Verder beroofde hij de kerken van allerlei goederen, wijgeschenken en heilige vaten. Ook bepaalde hij, dat de Christenen de heidensche tempels die zijzelf afgebroken hadden op eigen kosten weder moesten opbouwen. Met al die maatregelen werd echter weinig bereikt. Julianus sneuvelde in een veldslag tegen de Perzen. De uitbreiding van het Christendom, door zijne opvolgers opnieuw bevorderd, ging geregeld voort.

Keizer Jovinianus heeft aan de Christenen teruggegeven wat Julianus hun ontnomen had. Hij beval aan de stadhouders der wingewesten de samenkomsten in de kerk te bezoeken en ijverig deel te nemen aan den eeredienst, omdat iemand die met

gezag bekleed was slechts het geloof der Christenen behoorde te belijden. De volgende keizers, Valentinianus in het Westen en Valens in het Oosten, huldigden volledige godsdienstvrijheid.

De ijver om den heidenschen godsdienst uit te roeien werd in keizer Theodosius I, bijgenaamd den Groote, tot een brandend vuur. Als keizer van het Oostersch-Romeinsche rijk vaardigt hij eene wet uit, waarbij ieder Christen die afvallig werd en tot den heidenschen godsdienst terugkeerde met eene zware straf werd bedreigd (381). Onder zijn bewind werden tal van heidensche heiligdommen vernield. Bisschoppen met overmatigen ijver vielen aan het hoofd van dweepzieke scharen op de tempels aan. Hierbij ging men zeer hardhandig te werk. De aanvallers bedienden zich van brokken hout, steen of ijzer, of, als zij dat niet hadden, van hunne handen en voeten. Alwat los- en vast was werd meegenomen. Muren werden ondergraven, wijgeschenken naar beneden gehaald, altaren opgebroken. De priesters moesten zwijgen of sterven. Vooral op de beelden had men het gemunt. Zij werden naar buiten gebracht en aan de bespotting van het publiek overgegeven. Te Alexandrië werd nog om het Serapeum een bloedige strijd gevoerd, die met de verwoesting van den vermaarden tempel eindigde. Hierdoor werd de val van het heidendom als het ware bezegeld. Dat monniken (of kluizenaars?) een groot aandeel hebben gehad aan de geweldenarijen, is slechts beweerd door felle vijanden van het Christendom (Libanius, Eunapius).

In het jaar 392 werd Theodosius alleenheerscher over het geheele Romeinsche rijk. Hij verbood de uitoefening van alle heidensche godsdienstige gebruiken, onder bedreiging van de overtreders met zware geldboete.

De filosophen-scholen te Athene, waarop zoovele vernuften uit alle landen hunne hoogere vorming ontvangen hadden, hebben haar bestaan voortgezet tot het jaar 529. Toen heeft keizer Justinianus door de opheffing dier scholen aan het heidendom den genadeslag toegebracht.

Bronnen:
Codex Theodosianus, L. IX, tit. 16, l. 9; XVI, tit. 7, l. 1 en tit. 10, l. 4; Grego-

rius Nazianzenus, *Adversus Julianum*, Oratio III (in zijne *Opera*, Colon. 1690, p. 101 seq.); Theodoretus, *Historia ecclesiastica*, L. V, c. 21, 22, 29 (uitgave Amstelod. 1695, p. 224—229); Cyrillus Alexandrinus, *Adversus libros Juliani* (in *Juliani Imp. opera et Cyrilli contra impium Julianum*, rec. Ez. Spanhemius, Lips. 1696; ald. p. 5—362); *Juliani epistola 49*, *Ad Arsacium, pontificem Galatiae* (l.l. p. 429 seq.); *Juliani epistola 52*, *Ad Bostrenos* (l.l. p. 435—438); Sozomenus, *Historia ecclesiastica*, L. V, c. 5, 16; VI, c. 3; VII, c. 15 (uitgave H. Valesius, Amstel. 1700, p. 488, 502 seq., 520, 587 seq.); Eunapius, *Aedesius* (in zijne *Vitae sophistarum*, annot. Wyttenbachii, Amst. 1722 [T. I,], p. 44 seq.); Joh. Malala, *Justinianus imperator*, in zijne *Historia chronica*, ed. Humphredus Hodius, Venet. 1733, P. II, p. 64 (vergel. p. 63, annot. 84); Libanius, *Pro templis* (in zijne *Orationes*, rec. I. I. Reiske, Altenb. 1793, p. 164—167, 192 seq.).

§ 27. Aantrekkelijkheid van het oude Christendom. Het klassieke element

Onder het oude Christendom wensch ik hier te verstaan dat van de tweede, derde, vierde en vijfde eeuw na Christus. Hoevele redenen zijn er altijd geweest om zich tot dat Christendom aangetrokken te gevoelen! Eene voorname reden is gelegen in zijne verheven schoonheid, in zijne nieuwheid, zijne frischheid, in de klassieke deugden zijner beste vertegenwoordigers. Het oude Christendom is als eene fraaie historische stad, waar men de monumenten van geschiedenis en kunst voor het grijpen heeft, werwaarts elken dag nieuwe scharen van bezoekers henenstroomen. In de algemeene geschiedenis van het Christendom bekleedt het eene plaats als Florence in de kunstgeschiedenis: schatkamer van modellen, uitgangspunt van richtingen; om niet te spreken van den geest, die krachtens goddelijke bezieling door dat oude Christendom is heengevaren, zooals de wind vaart door het ruischende woud.

Waaraan ontleende het zijne verheven schoonheid? In de eerste plaats aan den nieuwen geest die er zich in openbaarde. Hoe goed kon het de vergelijking met de niet-Christelijke godsdiensten doorstaan! In plaats van de onverschilligheid der goden voor het lot der menschen leerde het de goddelijke Voorzienigheid. Geen bukken meer voor het ijzeren noodlot. Het Christendom verkondigt den mensch: „Gij zijt vrij!" Welke

schatten van hooger wijsheid liggen verborgen in de leeringen omtrent God en Christus, zonde en verzoening: leeringen die door de denkers van alle eeuwen nog niet geheel zijn doorgedacht; wonderlijke bespiegelingen, waarvan de vromen van alle eeuwen de diepten niet gepeild hebben! En dan het leven van de oude Christenen: hoe zij met elkander omgaan, hoe hunne onderlinge liefde de afgunst opwekt van de niet-Christenen! Moll gaf eene „Geschiedenis van het kerkelijke leven der christenen gedurende de zes eerste eeuwen". Het boek is en blijft merkwaardig en leerzaam wegens de beschrijving van der Christenen godsdienstige samenkomsten, van hunne liefelijke gebruiken, hunne beminnelijke vormen. Welk eene reine bezieling onder pasbekeerden, wat warme geestdrift onder personen die nog zoo kort geleden tot de kennis der waarheid gekomen waren! Nog is niet genoemd wat buitengewoon veel heeft bijgedragen om aan het oude Christendom aantrekkelijkheid bij te zetten. Dat is de inwerking van den klassieken geest, de smaakvolle, gedistingeerde vorm, de verwijdering van alwat onbeschaafd is. In tegenstelling met de barbaarschheid die met de groote Volksverhuizing en den val van het Romeinsche rijk over Europa vaart, huldigt het oudste Christendom nog zekere geestelijke verfijning: het welopgevoede, bijna zou ik zeggen het elegante. Ruwheid en onwetendheid mogen in de vroege middeleeuwen geheerscht hebben, de oudste Christenheid was daarvan verre verwijderd. De beste vertegenwoordigers van het oudste Christendom hadden klassieke scholen bezocht, de klassieke beschaving in zich opgenomen. Cyprianus heeft niet alleen een klassieken leermeester gehad, maar heeft zelf de rhetorika onderwezen en waarschijnlijk praktisch in toepassing gebracht. Basilius de Groote en Joannes Chrysostomus waren beiden leerlingen van Libanius, een der laatste lichten van de niet-Christelijke wetenschap, den vriend van keizer Julianus. Verder had Basilius aan de vermaarde school te Athene gestudeerd, met zijn broeder Gregorius van Nyssa en zijn vriend Gregorius van Nazianze. Hiëronymus ging school te Rome en hoorde de lessen van den grammaticus Donatus; Ambrosius,

ja, nog Benedictus van Nursia, en zelfs Gregorius de Groote genoten in dezelfde stad een zekere klassieke vorming.

Het klassieke element in de opvoeding nu vermengde zich op de gelukkigste wijze met het Christendom. De goede smaak, de distinctie, de beschaafde vormen der klassieken sloten een huwelijk met de edelste beginselen van het Evangelie. De inhoud van het Evangelie werd aan de wereld aangeboden als gouden appelen op zilveren schalen. De eenvoudige woorden van den Prediker uit Galilea, in zichzelf reeds van eene verheven schoonheid, werden voorgedragen in zulke wegsleepende harmonische klanken, dat alle standen wel gedwongen waren er naar te luisteren. Zoo bezitten de beste geschriften van de kerkvaders der eerste eeuwen de aantrekkelijkheid van een klassiek kunstwerk, waarvan de bekoring voortduurt tot dezen dag. Niemand kan zich aan de schoonheid van het Parthenon onttrekken. Evenmin aan de vormschoonheid der Christelijke letterkunde van de eerste eeuwen. Voorbeelden zijn er in overvloed. Hem die er aan twijfelt zou men kunnen raden te lezen: Cyprianus, „De gratia", met fraaie oratorische wendingen, doorhuiverd van diep gevoel; Ambrosius, „De officiis", tegenhanger van Cicero's werk over hetzelfde onderwerp; Chrysostomus, „De sacerdotio", of eenige preeken van hem; Augustinus, „Confessiones". Wie deze of soortgelijke werken gelezen heeft zal overtuigd zijn van de groote beteekenis van het klassieke element in het oude Christendom.

L i t e r a t u u r: W. Moll, *Geschiedenis van het kerkelijke leven der christenen gedurende de zeseerste eeuwen*, 2 dln., Leyden, 1855 en 1857.

§ 28. De zedeleer. De tucht

Stelselmatige behandelingen van de moraal in haren geheelen omvang komt in dit tijdperk onder de Christenen ternauwernood voor. Daarentegen was men ijverig in de weer om te voorzien in de praktische behoefte van het oogenblik. Hiertoe behoorde in de eerste plaats de behoefte aan ordelijke stelregels voor de toepassing der boete-tucht.

Welke was voor de oude Christelijke kerk de reden van bestaan, het doel der boete? Het belang der gemeente van geloovigen gaat voorop. Zij moet rein bewaard worden van alle smetten. Het kranke lid moet worden afgesneden om het lichaam te behouden. In de „Constitutiones apostolicae" wordt de Christelijke gemeente vergeleken bij eene vesting. „De vijand is de zonde. De verantwoordelijkheid voor de verdediging, voor het heil der zielen, rust op den bisschop. Het zwaard is het oordeel; de bazuin is het heilig Evangelie; de aangestelde wacht is de bisschop". Veel hooger stijgt eene andere beschouwing van de boete. Volgens haar is zij ingesteld tot behoud van den zondaar. Ook die beschouwing komt dikwijls in de Christelijke letterkunde voor. Door tal van kerkvaders wordt de boeteling voorgesteld als een kranke of gewonde. De boete is de medicijn voor zijne krankheden, de verbinding zijner wonden.

Het laatste doel der boete is de verzoening van den zondaar met God. Gregorius van Nazianze onderscheidt meer dan één Doop. Den „Doop der tranen" noemt hij moeilijker dan de andere. Dezen Doop ondergaat hij die een afschuw heeft van de wonden zijner zonden, vol berouw en op zichzelven vertoornd daarhenengaat, die de woorden van den tollenaar in den tempel overneemt en boven den trotschen Farizeër gerechtvaardigd wordt. Augustinus zegt dat de boete eene gave Gods is, die onze harten bewegen moet tot berouw.

Welke zonden zijn de voornaamste? Hoe moet men de zonden verdeelen? Naar welken maatstaf moeten wij de verschillende hoegrootheid der zonden afmeten? In de eerste eeuwen van het Christendom moet men geen algemeen en stelselmatig antwoord op die vragen verwachten.

Gregorius van Nyssa stelde eene rangschikking van deugden en zonden op, waarbij hij, naar het voorbeeld van Aristoteles, uitging van de drie zielsvermogens: het denkvermogen, de begeerte en den moed. De deugden van het denkvermogen zijn: eerbied voor het goddelijke en eene juiste kennis van goed en kwaad; de ondeugden: gebrek aan eerbied voor het goddelijke en een bedrieglijk oordeel omtrent den aard der dingen. De

begeerte behoort gericht te zijn op hetgeen inderdaad begeerlijk is; en voorzoover eenige kracht en geneigdheid tot beminmen in ons is, moeten wij onszelven overtuigen dat in den grond der zaak niets verdient nagejaagd te worden dan de deugd. De zonde van dit zielsvermogen bestaat hierin, dat men zijne begeerte overbrengt op den ijdelen schijn. Hieruit ontstaan de hebzucht, de eerzucht, de genotzucht en dergelijke. Op soortgelijke wijze wordt de moed behandeld.

Van hetgeen op een doordacht Christelijk moraalstelsel gelijkt vindt men het een en ander bij Basilius. Wij weten dat hij alle deugden afleidt van de liefde tot God, en alle zonden van de zelfzucht. Basilius betoogt dat het noodig is alle geboden te betrachten, daar de overtreding van één gebod de vervulling der andere krachteloos maakt. De zaligheid hangt er van af. Wie zal, als hij in den zaaitijd thuis gezeten of geslapen heeft, in den oogst den schoot met vruchten vullen? Nu is het de tijd van werken, straks de tijd der belooning. Sommigen beroepen zich op den tekst: „Ieder die den naam des Heeren aanroept zal behouden worden" (Joël II : 32). Doch zij vergeten het woord: „Niet ieder die tot mij zegt: Heere, Heere! zal ingaan in het koninkrijk der hemelen, maar wie den wil doet mijns Vaders die in de hemelen is" (Matth. VII : 21). Zelfs hij die Gods gebod volbrengt, maar niet op de wijze zooals God het wil, niet met de rechte gezindheid der liefde tot God, doet verloren moeite. Uit drieërlei gezindheid kunnen wij Gods wil volbrengen: uit vrees, uit hoop op belooning, uit kinderlijke liefde. Het een is even onmisbaar als het ander. Is er eene beredeneerde volgorde in de geboden des Heeren, zoodat men kan spreken van het eerste, het tweede, enz.; of zijn zij onderling alle gelijk? Op grond van Matth. XXII : 36—39 wordt geantwoord dat het eene gebod wel degelijk grooter is dan het andere. Uitvoerig handelt Basilius over de liefde tot God, hoofdzakelijk om aan te toonen dat die liefde in de natuur des menschen ligt. Men behoeft haar niet aan te leeren, evenmin als men van een ander leert zich te verheugen in het licht, het leven te beminnen of zijne ouders lief te hebben. Van nature

wordt de mensch door het schoone en goede aangetrokken; maar wat is schooner en volmaakter dan God? Indien wij God niet liefhebben als onzen Schepper en Weldoener, betoonen wij ons ondankbaarder dan de dieren, die aan hunne weldoeners bewijzen van aanhankelijkheid geven. Zijn Gods zegeningen niet ontelbaar? Behalve in de stoffelijke, vallen zij op te merken in de geestelijke wereld; bovenal hierin, dat God zich over den gevallen mensch heeft ontfermd, hem door bedreigingen en beloften heeft opgevoed en hem van den dood geroepen heeft tot het leven. Hoe zouden wij Hem niet beminnen, die onze krankheden op zich heeft genomen? Een beknopt stukje over de liefde tot den naaste volgt. Basilius vindt hier een overgang tot de aanprijzing van het ascetische leven. Wie er zich geheel op wil toeleggen Gode te behagen, moet vaarwelzeggen aan alle wereldsche zorgen en alwat de ziel kan afleiden vermijden. Men make zich dus los van alle banden. Om het doel te bereiken is ten hoogste bevorderlijk het opzoeken van de afzondering.

Paus Leo I heeft over geloof en genade hier en daar schoone dingen gezegd. Hij acht het niet twijfelachtig dat de mensch die het goede doet, het willen en het doen van het begin tot het einde van God heeft. De maat der hemelsche gaven hangt niet af van onze werken. Het geloof rechtvaardigt den zondaar. Het ontvangen heil moet ons voeren tot navolging van Christus. Hierin ligt het volbrengen van alle geboden opgesloten. Waar Leo zegt dat de heilsweg niet alleen gelegen is in de gehoorzaamheid aan de geboden, maar ook in het vasthouden aan het rechte geloof, bedoelt hij echter het voor waar houden van bepaalde leerstukken. Hij kan zich ook ten opzichte van goede werken en verdiensten vrij oppervlakkig uitdrukken. Wie rein leven, wijzen volgens hem aan velen den weg tot den Heer. De mensch heeft zijne zaligheid in eigen hand; als gij vergeeft, vergeeft u God. Verbijsterend is wat Leo schrijft over het schenken van aalmoezen. „Aalmoezen", zegt hij, „wisschen de zonde uit, voeren heen over den dood en blusschen de straf

(poena) van het eeuwige vuur uit. Aan degenen die het bad der wedergeboorte (d. w. z. den Doop), waarin alle zondenvlekken worden schoongewasschen, ontvangen hebben, wordt van Godswege een middel tot herstel van de menschelijke zwakheid toegestaan. Het bestaat hierin, dat de schuld (culpa) die hij in deze aardsche woning op zich laadt door aalmoezen wordt goedgemaakt". (Men ontmoet hier dus reeds de kwijtschelding van schuld en straf door het geven van aalmoezen, die later, in het aflaatbedrijf, bij velen zoo groote ergernis heeft gewekt.) De wijze waarop gesproken wordt over ontelbare verzoekingen is reeds geschikt om gewetensangst op te wekken. Op een beteren weg schijnt Leo, waar hij handelt over de wedergeboorte; leert, dat het kwade reeds in het geweten bestraft wordt en zich afkeerig toont van een ongezond dualisme. Eene schoone leer is, dat God ons heeft geschapen naar Zijn beeld en gelijkenis om Hem en den naaste lief te hebben, te weten allen; dat de ruimte der Christelijke genade ons leert niemand te verachten. Ook Leo noemt de liefde de moeder aller deugden. Het is waar dat hij elders aan de onthouding dien eerenaam toekent.

Gregorius de Groote staat op de grens tusschen het oude Christendom en dat der middeleeuwen. Aan den eenen kant hoort men in zijne geschriften een flauwen nagalm van de klassieken. Het is merkbaar dat hij te Rome in eene beschaafde omgeving is opgevoed. Aan den anderen kant komen in zijne geschriften vele bladzijden voor, die bij uitnemendheid verstaanbaar moeten geweest zijn voor middeleeuwsche lezers. De geest van het Augustinisme is Gregorius niet vreemd. De vraagstukken betreffende natuur en genade heeft hij doorgedacht. Het godsdienstig element, dat in eene diepere opvatting daarvan ligt opgesloten, heeft hij in zich opgenomen. Aan de andere zijde huldigde hij de leer der werkheiligheid of althans een zeker Semipelagianisme, waarbij de zaligheid ten deele afhankelijk werd gesteld van menschelijke werken. In de moraal maakte hij distinctiën, die men later vermenigvuldigd en uitgebreid terug-

vindt. Stellig heeft men zijne geschriften veel gelezen. Zijne homiliën op de evangeliën werden bij gedeelten voorgelezen in de mis. Vraagt men hoe sommige opvattingen en voorstellingen van allerlei aard in de middeleeuwsche godsdienstige letterkunde gekomen zijn, dan zal het antwoord dikwijls gevonden moeten worden in de geschriften van Gregorius I. Als voorbeeld kan dienen dat in het Avondmaal volgens hem niet alleen de offerande van Christus dagelijks wordt herhaald, maar dat ook willekeurig kan worden bepaald aan wien deze absolutie (bijv. aan een doode) zal ten goede komen. Over het winnen van zielen spreekt hij reeds als de beste middeleeuwer. Soms schijnt de moraal voor hem op te gaan in een oppervlakkig eudaemonisme. Vooral uitvoerig is hij in de leer over den Satan en zijne streken. Waarschijnlijk treft men bij hem het eerst de voorstelling aan dat de booze geesten den stervende op doortrapte wijze benauwen; immers bij het verlaten van het lichaam houden zij der ziel van alle kanten hare overtredingen in werken, woorden en gedachten voor.

Evagrius Ponticus Hyperborita, aartsdiaken te Konstantinopel, einde der vierde eeuw, schreef een boek „Over de acht slechte gedachten". Hij onderscheidt acht hoofdzonden. Hierbij dringt hij door tot de zondige gedachte en tracht de diepten van het menschelijk gemoed te peilen. Zijn werkje is niet ongelijk aan dat van den „ouderen" Nilus, dat denzelfden titel voert. Wederom wordt hetzelfde schema aangetroffen bij Joannes Cassianus. Toch vond het geen algemeene toepassing. Gregorius de Groote bijv. noemt den hoogmoed den wortel van alle kwaad. Zeven hoofdzonden zijn het die uit dezen wortel ontspruiten: „de ijdele roemzucht, de nijd, de toorn, de droefheid, de hebzucht, de onmatigheid, de onkuischheid". Bij iedere hoofdzonde heeft hij eene lijst van zonden die er uit voortvloeien.

De „Constitutiones apostolicae" willen onderscheiden hebben tusschen zonden van de daad, zonden des woords en zonden des voornemens.

Omtrent bijzondere zedekundige leeringen worde nog ver-

meld dat het nemen van interest en de krijgsdienst veroordeeld worden.

Bronnen:

Lactantius, *Divinae institutiones*, L. V, c. 17; VI, c. 18 (*Bibliotheca patrum*, ed. Gersdorf, Vol. X, P. I, p. 261; XI, P. II, p. 41); Gregorius Nyssenus, *Epistola canonica ad Letojum* (uitgave Par. 1615, p. 946 seq.); dezelfde, *Oratio contra usurarios* (l.l. p. 978—982); Ambrosius, *De Thobia* (in zijne *Opera*, ed. Benedictini, Par. 1686; ald. T. I, p. 591—622); Nilus, *De octo vitiosis cogitationibus* (in de *Ecclesiae graecae monumenta*, ed. J. B. Cotelerius, Lut. Par. 1686; ald. p. 185—219); Gregorius Nazianzenus, *Oratio 39, In sancta lumina* (in zijne *Opera*, ed. Billius Prunaeus, Colon. 1690; ald. Vol. I, p. 634); Augustinus, *De sancta virginitate*, c. XLI (num. 42), in zijne *Opera* (uitgave Lovaniens. theolog., ed. nova, cur. J. le Clerc, Antv. 1700—'03, T. VI, p. 347*a*); Joann. Chrysostomus, *De sacerdotio*, L. III, c. 6 (uitgave B. de Montfaucon, Par. 1718, T. I, p. 384*b*); Basilius, *Contra feneratores, Homilia in Ps. XIV* (in zijne *Opera*, ed. J. Garnier [Par. 1721]; ald. T. I, p. 107 seq.); dezelfde, *Regulae fusius tractatae* (l.l. Par. 1839, T. II, P. I, p. 457—459); Joannes Cassianus, *De coenobiorum institutis*, L. V—XII (*Opera*, c. comm. Al. Gazaei, Lips. 1733, p. 74—202); Synode te Nicea (J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Florent. 1759, T. II, p. 673); Gregorius Magnus, *Moralia in Job*, L. XXXI, c. 45 (num. 87), in zijne *Opera*, ed. J. B. Gallicciolli, Venet. 1769; ald. T. III, p. 305; Evagrius Ponticus, *De octo vitiosis cogitationibus*, c. 1—3 (*Bibliotheca veterum patrum antiquorumque scriptorum ecclesiasticorum*, ed. Andr. Gallandius, Venet. 1770, T. VII, p. 575); *Constitutiones apostolicae*, L. II, c. 6, 8, 10 (recogn. G. Ueltzen, Suer. 1853, p. 17—19); Leo Magnus, *Sermones* (J. P. Migne, *Patrologiae series latina*, 1865, T. LIV, col. 137—468); Gregorius Magnus, *XL Homiliarum in evangelia libri duo*, Oeniponte, 1892 (in de *Sanctorum patrum opuscula*, ed. H. Hurter, T. VI).

§ 29. De reinheid van zeden

Justinus Martyr, Tertullianus, Origenes en andere schrijvers uit het Oud-Christelijk tijdperk hebben eene aantrekkelijke voorstelling gegeven van de zeden hunner geloofsgenooten. Later wordt het anders. Schrijvers uit het midden van de vierde eeuw en den daarop volgenden tijd slaan niet meer den toon der bewondering aan. Liefelijke voorbeelden zijn bekend van de vroomheid en de deugd van eenige Christelijke vrouwen, zooals Nonna, de moeder van Gregorius van Nazianze, Anthusa, de moeder van Joannes Chrysostomus, en Monica, de

moeder van Augustinus. Het is er echter ver vandaan, dat van de vroomheid en het levensgedrag der Christenen zooveel goeds gezegd zou kunnen worden. Waar vroeger loftuiting werd vernomen, komt nu menigmaal eene strenge veroordeeling aan het woord. Hiëronymus verzekert dat de Kerk van Christus, nadat de vorsten tot haar zijn overgegaan, wel grooter in macht en rijkdommen, maar minder in deugden geworden is. Naar de voorstelling van Augustinus stond in zijne dagen het levende Christendom der ware vromen tot het naam-Christendom van vele lichtzinnigen ongeveer in dezelfde betrekking als waarin gedurende eene vorige periode het Christendom stond tegenover de heidensche wereld. Evenals te voren bij de heidenen strekte het thans den betergezinden bij de naam-Christenen tot een verwijt dat zij vroom wilden zijn. „Er zijn vele Christenen die slecht leven", zegt hij. „Indien iemand onder hen een goed leven wil leiden en onder dronkaards zich nuchteren houden, onder ontuchtigen de kuischheid betrachten, moet hij zelfs van Christenen beleedigingen en harde woorden aanhooren". Hij kende lieden die dachten veilig te kunnen zondigen en zich te kunnen overgeven aan het kwaad, omdat zij meenden hunne zonden door eene gemakkelijke belijdenis weder te kunnen uitwisschen. Ook Ambrosius wist van zulke lichtzinnigheid mede te spreken, zelfs bij boetelingen. Er waren er die alleen reeds aan de mogelijkheid van toekomstige boetedoening het verlof ontleenden tot zondigen.

Salvianus, levende in het beroemde klooster te Marseille, hangt een tafereel op van het zedenbederf, dat in één woord ongeloofelijk schijnt. De toestand is hemeltergend. Mishandeling van weduwen en weezen is algemeen. Onder den schijn van vroomheid dienen monniken wereldsche zonden. Vielen onzedelijke schouwburgvertooningen samen met een kerkelijk feest, dan behoefde men niet te vragen welke plaats de meeste Christenen trok. Op den dag van een stierengevecht gingen de Christenen niet naar de kerk. Doodslag kwam onder de slaven maar zelden voor, uit vrees voor de halsstraf. Doch bij de rijken was dit misdrijf algemeen, door de hoop en het vertrouwen op

straffeloosheid. De zonde der ontucht bij de rijken ging alle beschrijving te boven.

Deze aanhalingen uit eenige kerkvaders zouden met talrijke uitspraken van kerkvergaderingen aangevuld kunnen worden. De synode te Ancyra in Klein-Azië bijv. handelt over moord, echtbreuk en andere zonden. Door de vergaderde vaderen te Elvira (305) worden niet minder dan 81 besluiten genomen, die nagenoeg zonder uitzondering betrekking hebben op de tucht. Onder de misdrijven waarvoor straf bedreigd wordt treft men moord aan. Ontucht, echtbreuk en hoererij worden in eindelooze variatiën opgesomd.

De lichtzijde der zaak bestaat hierin, dat de Kerk alle moeite deed om het kwaad te beteugelen.

Bronnen:
Ambrosius, *De poenitentia*, L. II, c. 9 (num. 90), in zijne *Opera*, ed. Benedictini, Par. 1690; ald. T. II, p. 435; Augustinus, *De sancta virginitate*, c. XLIX (num. 50), in zijne *Opera* (uitgave Lovaniens. theolog., ed. nova, Antv. 1700—'03, T. VI, p. 348 seq.); dezelfde, *In Psalm. XC enarratio I* (num. 4), l.l. T. VIII, p. 409; Hieronymus, *Vita Malchi monachi* (in zijne *Opera*, ed. Martianay, Par. 1706; ald. T. IV, P. II, p. 91); Synode te Elvira (J. D. Mansi, *Conciliorum collectio*, Florent. 1759, T. II, p. 5—18); Synode te Ancyra, c. 11, 16, 20 seq. (l.l. p. 517—521); Salvianus, *De gubernatione Dei*, in zijne *Opera* (in het *Corpus scriptorum ecclesiasticorum*, Vindob. 1883, Vol. VIII).

§ 30. De waardeering der vrouw

Men verzekert dat het optreden van het Christendom als met een tooverslag verandering heeft gebracht in den toestand der vrouw. Jezus was het die het vrouwelijk geslacht uit de vernedering ophief en het die plaats aanwees in staat en huisgezin waartoe God de evenknie van den man bestemd had. Zoo heeft de vrouw alles aan Christus te danken: de rechte erkenning harer waarde als mensch, als echtgenoote, als dochter, als moeder en weduwe. Bij de Christenen verkreeg het huwelijk eene geheel nieuwe, heilige beteekenis: de beteekenis van een verbond, voor Gods aangezicht gesloten.

Men heeft hier echter geantedateerd, zoodat er geen gering

anachronisme is ontstaan. Dat het Christendom de beschreven verbetering in den toestand der vrouw en die ideale beschouwing van het huwelijk in het aanschijn heeft geroepen, is gedeeltelijk waar, als men het maar niet op alle landen en tijden toepast en in het oog houdt dat de reinste denkbeelden ook alleen aan de besten toebehooren. Het is eerst in den nieuweren tijd dat de wereld deze fraaie bloemen van het menschelijk leven heeft opgeleverd. De eerste kiemen werden door het Christendom van de allervroegste tijden in de maatschappij nedergelegd, zoodat men aan de eindoverwinning van den geest van Jezus deze weldaad te danken heeft. Maar dat de Christenen der vroegste eeuwen in dit opzicht reeds alles zouden bezeten hebben wat wij thans bezitten; dat, gelijk men het voorstelt, de Christenheid later verbasterd is — het is een der sprookjes van eene oppervlakkige geschiedschrijving, reeds vroeger door ons verworpen.

De verdiensten van het oorspronkelijke Christendom ten opzichte van de vrouw waren drieledig. Ten eerste: het verklaarde dat de man zich van de vrouw niet mocht scheiden anders dan ter zake van overspel. Ten tweede heeft het niet alleen echtbreuk, maar alle ontucht, alle onzedelijkheid als zonde beschouwd en geboden dat ieder Christen zich hiervan onthouden moest. Ten derde heeft het den echt, evenals elke andere levensbetrekking, leeren beschouwen uit een godsdienstig-zedelijk gezichtspunt, waaruit gewichtige vermaningen voor beide partijen moesten voortvloeien.

Ten opzichte van echtbreuk stelt Basilius man en vrouw gelijk. „De uitspraak des Heeren", zegt hij, „is krachtens wettelijke gevolgtrekking zoowel op den man als op de vrouw toepasselijk, dat nl. echtscheiding niet geoorloofd is, behalve om reden van hoererij". Herhaaldelijk vaardigden kerkvergaderingen besluiten uit tegen eene willekeurige wegzending. Scheiding zonder bewijs van echtbreuk werd ongeoorloofd geacht. Zelfs mocht de man wiens vrouw schuldig was bij haar leven geen andere nemen. Onsterfelijk is de roem des Christendoms, dat het door een beter besef van zonde krachtig heeft medege-

werkt tot het wekken van eerbied voor de vrouw. Vandaar de strenge afkeuring van alle koppelarij, het gebod dat vrouwen geen vreemde slaven mogen houden, de veroordeeling van het dooden der ongeboren vrucht (het is moord) en van de verlating der pasgeborenen.

Een gezonden geest ademen besluiten der synode te Gangra, waarin verboden wordt te smalen op het huwelijk. Van eenzelfden geest getuigde Paphnutius op het concilie te Nicea.

Overigens achtte men het huwelijk ingesteld om nakroost te verwekken. Het werd aangezien als een noodzakelijk kwaad, waaraan zoo weinig mogelijk concessies behoorden gedaan te worden. Zulks blijkt ook wel uit den afkeer van het tweede en derde huwelijk. De gansche oude Christenheid heeft meer of minder sterk het tweede huwelijk veroordeeld. In de meeste gemeenten werd de voor den tweeden keer gehuwde pas na het ondergaan van eenige straf weder tot de gemeenschap toegelaten. Basilius spreekt van boetedoening gedurende een of twee jaren.

Overigens vindt men den vroegeren algemeenen afkeer van het tweede huwelijk in de vijfde, zesde eeuw niet terug.

Ambrosius, Hiëronymus, Chrysostomus zijn onuitputtelijk in den lof der maagdelijkheid, waartegenover het huwelijk, als eene gewettigde overgave aan den zinnenlust, weinig beter is dan hoererij. Talrijke boetemaatregelen hadden geen ander doel dan den ongehuwden staat te bewaken. Wee de gewijde maagd die het waagde hare gelofte te verbreken! De gewijde maagd is de bruid van Christus, zoodat zij door het huwelijk echtbreuk begaat.

Op de kerkvergadering te Laodicea werd gelast dat vrouwen het altaar niet mogen naderen.

Bronnen:

Socrates, *Historia ecclesiastica*, L. I, c. 11; Basilius, *Epistola canonica I*, c. 4, 9; *Epist. can. II*, c. 18, 41 (uitgave Par. 1730, T. III, p. 271, 273 seq., 291, 296); Leo Magnus, *Ad inquisitiones Rustici Narbonensis resp.*, c. 11, 12 (uitgave P. en H. Ballerini, Venet. 1753—'57, T. I, p. 1425 seq.); Synode te Elvira (305), c. 12, bij Mansi, *Concilia*, T. II, p. 7 seq.; Syn. te Nicea (325), c. 8, bij Mansi, l.l. p. 671; Syn. te Gangra (tusschen 362 en 370), c. 1, bij Mansi, l.l. p. 1100; Lactantius, *Divi-*

nae institutiones, L. VI, c. 20 (*Bibliotheca patrum*, ed. Gersdorf, Lips. 1844, Vol. XI, P. II, p. 48).

Literatuur: W. J. MANSSEN, *Het Christendom en de vrouw, Historisch-apologetische studie*, Leid. 1877; A. C. E. GERLINGS, *De vrouw in het Oud-Christelijke gemeenteleven*, Amsterd. 1913 (Acad. proefschrift).

§ 31. Het Christendom en de slavernij

Er bestaat eene schoone legende, dat bij de verschijning van Christus op aarde de ure der verlossing geslagen had voor de verdrukte slaven. Onmenschelijk was de toestand, waarin zij onder de heidensche wereld verkeerden. Schitterend steekt daartegen het Christelijk tijdperk der geschiedenis af. Christus was het die de boeien der verdrukten slaakte, den slaaf zijne vrijheid, zijne menschenrechten hergaf. De Roomsch-Katholieke kerk geeft deze voorstelling der geschiedenis gaarne ten beste. Doch ook bij Protestantsche geschiedschrijvers is eene zeer idealistische voorstelling gansch niet vreemd. Wat is hier de waarheid? Komt de eer van de afschaffing der slavernij aan den Christelijken godsdienst toe? Het antwoord op deze vraag moet wezen: ja en — neen. De opheffing van den slavenstand lag voorzeker opgesloten in de beginselen van den Christelijken godsdienst, in de prediking: dat alle menschen broeders, kinderen zijn van één Hemelschen Vader; dat in Christus noch slaaf noch vrije is. Maar de vervulling der beloften, in het Evangelie voor zulke verongelijkte menschenkinderen gelegen, bleef voor eene veel latere toekomst bewaard.

Volgens de kerkvergadering te Elvira hadden de Christenen soms veel slaven. Het kwam voor, dat eene meesteres hare slavin ernstig mishandelde. Leo de Groote sprak in eene vastenpreek de Christelijke heeren aan om hen te vermanen tot barmhartigheid. Als hunne slaven in den kerker of in boeien zuchtten, moesten zij die slaken tegen het Paaschfeest. Salvianus ergerde zich aan het gedrag van vele meesters ten opzichte van hunne slavinnen. Het is duidelijk dat Leo I en Salvianus hooger stonden dan hunne tijdgenooten.

Een lichtpunt is dat de Kerk voor zichzelf in de wijding van

een slaaf geen bezwaar zag, als zijn heer er maar in toestemde. Hierin lag de volle erkenning der menschenrechten van den slaaf opgesloten. Hij kon de hoogste waardigheden in de Kerk verwerven.

Niet minder eervol waren de bemoeiïngen der Kerk voor het loskoopen van gevangenen (krijgsgevangenen), wier lot hoofdzakelijk de slavernij was. Zoo werd in Ierland voorgeschreven: „Een geestelijke mag een gevangene niet helpen ontvluchten, maar wel mag hij hem loskoopen". Soms werd het schenken eener bijdrage tot het loskoopen van gevangenen als boetedoening voorgeschreven. Verder is het asylrecht der kerken ook voor de slaven een onwaardeerbaar voorrecht geweest. Had de slaaf onder de harde heerschappij van zijne half-barbaarsche, half-Christelijke meesters zware en vaak onverdiende straffen te vreezen; bereikte hij slechts vluchtend de trappen van de kerk — dan was hij onder de vleugelen der Christelijke menschenliefde en barmhartigheid veilig. De hardvochtigste wreedaard moest bij den drempel van het kerkgebouw ervaren dat hier de grenzen waren van de macht en het ruw geweld. Bovendien neemt de Kerk de bescherming op zich van de vrijgelatenen, zoowel van degenen die bij het leven hunner meesters als van degenen die bij uiterste wilsbeschikking de vrijheid verkrijgen.

Er waren meesters die zich niet ontzagen op hunne slaven de halsstraf toe te passen. Gedurende de eerste zes eeuwen is de Christelijke kerk weinig hooger geklommen dan het standpunt: „De slaaf is het wettig eigendom zijns meesters; en dit eigendomsrecht moet geëerbiedigd worden, even nauwgezet als dat van landerijen of huizen". Merkwaardig is, dat de Kerk zelf slaven houdt en haar eigendomsrecht op slaven krachtig handhaaft. Zelfs schept zij slavernij waar die niet bestond. De vondeling bijv. wordt de slaaf van den vinder. Was het lot van slaven die aan de Kerk toebehoorden zachter dan dat van andere slaven? Geenszins. Het kwam voor, dat zij zweepslagen ontvingen. Ook de kloosters bezitten slaven. Zij mogen door den abt niet vrijgelaten worden. Bij het kerkelijke boetegericht kon-

den noch de slaaf noch de vrijgelatene als getuigen optreden. De Christelijke slavin verloor haren goeden naam niet door een concubinaat, maar zij werd beschouwd als een wezen van minderen rang. Met hare kinderen kon zij worden weggezonden.

In de vijfde en zesde eeuw werd het recht van leven en dood aan de meesters ontnomen.

Bronnen:

Decretum Gratiani, Rom. 1582, c. 11, causa XXVI, q. 6; Synode te Elvira (305), c. 5, 41, bij Mansi, *Concilia*, T. II, p. 6, 12; Syn. te Karthago IV (399), l.l. p. 752; Syn. te Toledo I (400), c. 10, l.l. T. III, p. 1000; Syn. te Karthago V (401), c. 8, l. l. T. III, p. 769; Syn. te Orleans I (511), c. 8, l.l. T. VIII, p. 353; Syn. te Epaon (517), c. 8, 34, l.l. T. VIII, p. 561, 563; Syn. te Ilerda (524), c. 8, l.l. T. VIII, p. 613; Syn. te Orleans III (538), c. 26, l.l. T. IX, p. 18; Syn. te Orleans IV (541), c. 30—32, l.l. T. IX, p. 118 seq.; Iersche synoden: Syn. I, c. 32, l.l. T. VI, p. 518; Leo I, *Sermo 44, De Quadragesima VI*, c. 3 (*Opera*, ed. P. et H. Ballerini, Venet. 1753, T. I, p. 170); dezelfde, *Nicetae Aquilejensi*, c. 2 (l.l. T. I, p. 1331); Salvianus, *De gubernatione Dei* (in zijne *Opera*, in het *Corpus scriptorum ecclesiasticorum*, Vindob. 1883, Vol. VIII), L. IV, c. V, § 23, 24, 25.

§ 32. De kerkelijke boete in de vierde eeuw

De regeling van boete-aangelegenheden berustte op de besluiten van synoden, door een aantal vergaderde bisschoppen vastgesteld. Van den aanvang af bezaten die besluiten eene eerbiedwaardige beteekenis, al moet men zich hiervan geen overdreven voorstelling vormen. Zij hebben allereerst gegolden voor degenen die aan de synode deelnamen en voor de streken waarin zij hunne ambten bekleedden. Eene veel verdere strekking, als zouden bijv. de besluiten van Klein-Aziatische synoden ook overal in de Westersche kerk aangenomen zijn, moet er niet aan worden toegeschreven. Eerst langzamerhand heeft zich een algemeen erkend kerkrecht gevormd. Behalve de uitspraken van synoden huldigde men zekere „canonieke brieven", zooals die van Dionysius en Petrus van Alexandrië, van Gregorius Thaumaturgus, van Basilius en Gregorius Nyssenus. Op het zoogenaamde Trullaansche concilie of de „synodus

quinisexta" te Konstantinopel in 692 werden de „canones" dezer brieven als rechtsgeldig erkend.

Op de kerkvergadering te Elvira in Spanje waren negentien bisschoppen tegenwoordig. De een en tachtig „canones" dier synode handelen hoofdzakelijk over aangelegenheden van kerkelijke tucht. Voor geen ander doel dan het beramen eener gepaste bestraffing van een aantal overtredingen, die bij de Christenen worden aangetroffen, is die samenkomst ingesteld. De schuldigen worden uit de gemeenschap gesloten of met het anathema getroffen (a communione arceri, anathematizari). Zij kunnen ook weder tot de gemeenschap worden toegelaten. De verzamelde vaderen zijn echter de gestrenge richting toegedaan. Zij willen de wederopneming ook op het sterfbed geweigerd hebben aan sommige zondaars, zooals aan afgodendienaars en de bedrijvers van hoererij en moord. Slechts in een paar gevallen wordt aan de genoemde schuldigen na hunnen Doop toegestaan nog eenmaal boete te doen en dan niet meer. Verschrikkelijk lang zijn de tijdsbepalingen: men moet drie jaar, vijf jaar, tien jaar boete doen.

Eenigszins milder waren de opvattingen van de synode te Arles in 314. Daarentegen triumfeerde de strengere richting op de kerkvergadering te Ancyra (tusschen 313 en 319). De straffen die men daar wil opleggen zijn voor het meerendeel vreeselijk gestreng: twintig, dertig jaren of levenslange boete. Tegen overdreven gestrengheid verklaart zich de groote kerkvergadering te Nicea (325). Daar toch wordt bepaald dat degene die uit de gemeenschap gesloten is, op zijn sterfbed „van de laatste en noodzakelijkste reisbehoefte (ἐφόδιον) niet beroofd mag worden". Het beteekent dat de wederopneming en het Avondmaal hem niet mogen worden geweigerd. De voorstanders van de uiterste gestrengheid in Noord-Afrika, nl. de Donatisten, werden door keizer Konstans met verbanning en doodstraf getroffen. Het blijkt niet dat men dit van kerkelijke zijde afgekeurd zou hebben; integendeel. Sulpicius Severus verhaalt, hoe Priscillianus en de zijnen in 384 wegens hunne kettersche gevoelens te Trier onthoofd werden, in weerwil van de

waarschuwing van Martinus van Tours tegen het vergieten van bloed. Op de synode te Trier in 385 werd de behandeling van Priscillianus goedgekeurd.

Behalve de excommunicatie of de ban wordt al spoedig ook de vermijding in het dagelijksch leven toegepast. De synode te Toledo gaf dienaangaande gestrenge voorschriften. Geen lid van den geestelijken stand mag den boeteling of zijn huis naderen. Eene gewijde maagd die gevallen was mocht in geen gezelschap van vrouwen worden toegelaten. Ambrosius wil dat zoodanige maagd boete zal doen tot het levenseinde. Wat de beteekenis der uitsluiting betreft, men kan haar wellicht het best afleiden uit eene verschrikkelijke verzekering in de „Constitutiones apostolicae". Daar toch wordt gezegd dat de uitsluiting gepaard gaat met verlies van het eeuwige leven.

Waar de synode van Ancyra handelt over de boete, bedoelt zij de openbare boete. Hetzelfde is het geval met het groote concilie te Nicea. Dat Basilius in zijne „Canonieke brieven" slechts de openbare boete op het oog heeft, blijkt genoegzaam uit zijne woordenkeus. De boete wordt in haar geheel aangeduid als exhomologese, wat alleen van de openbare boete gebezigd wordt. Gregorius van Nazianze spoort de doopelingen aan hunne zonde te belijden. De wijze waarop hij dit doet en zijne geheele woordenkeus laten geen twijfel over, of hij vermaant tot eene openlijke bekentenis met al de schande daaraan verbonden. Ook Gregorius van Nyssa kent slechts de openbare boete. Bij hem ziet men allerduidelijkst, hoe aan het ondergaan der openbare boete het onderhoud met een priester voorafgaat, hetwelk de weg geweest is tot het ontstaan der private of geheime of oorbiecht. Bij Hiëronymus vindt men opnieuw het onderhoud van den zondaar met een lid van den clerus; een onderhoud dat in sommige gevallen nog na het ontvangen der boete werd herhaald, omdat men weten moest wie er „ontbonden" kon worden. Altijd meer boetezaken worden binnenskamers, tusschen priester en zondaar afgedaan. Nog ééne schrede en het wachtwoord van het hof te Rome zal uitmaken dat er tweeërlei boete en tweeërlei zondenbelijdenis be-

staan. Te Konstantinopel had men toen een afzonderlijken boetepriester. Hij was de aangewezen man, tot wien degenen wier geweten met eene groote zonde bezwaard was of die van eene ernstige overtreding beschuldigd waren zich te wenden hadden. Hij besliste of zij al dan niet de openbare boete en welke boetedoeningen zij op zich moesten nemen. Deze instelling schijnt maar een kort bestaan gehad te hebben. Reeds door bisschop Nectarius werd zij afgeschaft. Dit beteekent waarschijnlijk dat de bevoegdheid, aan den afzonderlijken boetepriester toegekend, weder tot alle priesters terugkeerde.

De boetegraden komen alleen in Klein-Azië voor. De boetelingen doorloopen aldaar vier trappen: die van de Weenenden, de Hoorenden, de Knielenden en de Medestaanden. De Weenenden hebben hunne plaats vóór de deur der kerk. De Hoorenden mogen, met de eerste klasse der katechumenen, de voorlezing der H. Schriften en hare verklaring in de homiliën aanhooren. De Knielenden mochten deelen in de gebeden die voornamelijk voor hen werden opgezonden. De Medestaanden mochten de godsdienstoefening bijwonen tot het einde.

Hoe doet men boete? Volgens Pacianus door „weenen voor het aangezicht der gemeente, het verloren leven in slordig gewaad betreuren, vasten, bidden, knielen; indien men u tot het bad roept, de vermaken afslaan; indien men u ten maaltijd vraagt, zeggen: ‚dat is voor de gelukkigen, ik heb gezondigd tegen den Heer en verkeer in gevaar voor eeuwig verloren te gaan; waartoe dienen maaltijden mij, die den Heer beleedigd heb?' Daarenboven de handen der armen grijpen, de weduwen smeeken, voor de presbyters op de knieën vallen, de gemeente verzoeken dat zij God verbidde, alles eerst beproeven voordat gij verloren gaat". Ambrosius wil dat aan vrouwelijke boetelingen het haar zal worden afgesneden. „Laat", zegt hij, „het geheele lichaam door mishandelingen en vasten vermageren; laat het, met asch bestrooid en met een zak bedekt, afschuw inboezemen". De „Constitutiones apostolicae" bevatten eene beschrijving hoe het toegaat bij de uitsluiting uit de gemeenschap. Men vindt daar een gebed dat in de kerk door den bisschop

voor de boetelingen wordt uitgesproken, en een gebed bij hunne wederopneming. Eene synode te Laodicea (tusschen 343 en 381) gewaagt van een gebed dat de boetelingen opzeggen. Volgens eene kerkvergadering te Karthago ontvangen de boetelingen, als hun misdrijf bekend is, vóór het koor der kerk de handoplegging.

De wederopneming kan zoo noodig geschieden door een presbyter. Zij wordt besloten met eene „publica missa" (Karthago, 389 of 390). Door Ambrosius vernemen wij dat zij plaats heeft op Goeden Vrijdag. Bij Ambrosius blijkt wel, hoe sterk de boeteregeling zich ontwikkelt. Immers hij onderscheidt duidelijk tweeërlei zonden: dagelijksche of lichte, waarvan men berouw moet hebben, en — zwaardere, waarvoor men boete moet doen.

Intusschen verklaart ook Ambrosius dat de ware zondenbelijdenis alleen voor God geschiedt. Hetzelfde leest men in de „Constitutiones apostolicae" en bij Joannes Chrysostomus.

Hiëronymus steekt den draak met de geestelijken, die meenen dat zij maar alle zonden vergeven kunnen. Daartegenover houdt men vast aan de overtuiging dat God alleen vergeeft („Constitutiones apostolicae"; Amphilochius).

Bronnen:

[Amphilochius,] *De muliere quae peccata conscripserat* (achter Gregorius Thaumaturgus, *Opera*, ed. G. Vossius, Mogunt. 1604; aldaar p. 135 seq.); Gregorius Nyssenus, *Ad Letojum epistola canonica* (in zijne *Opera*, Par. 1615; aldaar T. I, p. 946 — 955); Pacianus, *Paraenesis ad poenitentiam* (in de *Maxima bibliotheca veterum patrum et antiquorum scriptorum ecclesiasticorum* [cura Phil. Despont], Lugd. 1677; aldaar T. IV, p. 317*c*); Ambrosius, *De lapsu virginis consecratae*, c. VIII, 35, 38 (*Opera*, Par. 1690, T. II, p. 314, 315); dezelfde, *De poenitentia*, L. II, c. VII, 52; L. II, c. X, 91, 95 (l.l. p. 428, 435, 436); dezelfde, *Epistola XX*, ann. 385 (l.l. p. 859); Gregorius Nazianzenus, *Oratio 40*, *In sanctum baptisma* (in zijne *Opera*, ed. J. Billius Prunaeus, Colon. 1690; aldaar Vol. I, p. 657*a*); Socrates, *Historia ecclesiastica*, L. V, c. 19 (uitgave H. Valesius, Amstelod. 1700, p. 288 seq.); Hieronymus, *Opera*, ed. D. J. Martianay, Par. 1706, T. IV, P. I, p. 75; T. II, p. 774; Joannes Chrysostomus, *De Lazaro concio IV* (in zijne *Opera*, Par. 1718; aldaar T. I, p. 757*d*); Basilius, *Epistola canonica I*, *Ad Amphilochium* (in zijne *Opera*, Par. 1730, T. III; aldaar p. 268 — 276), c. 2, 4, 13; *Epist. canon. II*, c. 18 (l.l. p. 291); De canones van Ancyra, bij Mansi, *Concilia*, Florent. 1759 — '88, T. II, p. 513 — 521; van Arles, l.l. T. II, p. 471 — 474; van Elvira, l.l. T. II, p. 5 — 18; van Karthago (389 of 390), l.l. T. III, p. 691 — 697; van Laodicea, c. 19, l.l. T. II, p. 563 — 573; van Nicea, l.l. T. II, p. 668 —

671; van Toledo (400), l.l. T. III, p. 997—1002; *Constitutiones apostolicae*, L. II, II 12, 37, 38, 47 (uitgave G. Ueltzen, Suerini, 1853, p. 20, 51 seq., 59); C. J. von Hefele, *Conciliengeschichte*, Freib. 1873, 1875, Bd. I, S. 632 folg.; Bd. II, S. 44 folg.; Sulpicius Severus, *Chronicorum liber II*, c. 50 (*Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum*, Vindob. 1866, Vol. I, p. 103).

§ 33. De kerkelijke boete in de vijfde en zesde eeuw

De strijd tusschen de mildere en de strengere richting werd met taaiheid voortgezet. Men kan dit zien aan een geschrift „Over de ware en de valsche boete". Het is een werk uit het einde der zesde eeuw. De schrijver voert nog strijd tegen lieden die zeggen dat men na den Doop geen boete meer kan doen. Het mildere standpunt wordt ingenomen door Leo I. Hij wil o.a. dat de wederopneming op het sterfbed zoo gemakkelijk mogelijk gemaakt wordt. Het is volgens hem voldoende, wanneer de stervende door teekenen de boete en de gemeenschap begeert te ontvangen; ja zelfs, het getuigenis van geloovige omstanders, dat hij ze begeert, is voldoende.

Bij Innocentius I van Rome vindt men het bekende verhoor bij den bisschop, dat voorafging aan de openbare boete. Zijne taak is het alsdan het gewicht der overtredingen te bepalen. Het gebruik der kerk van Rome is: op den vijfden dag vóór Paschen de boetelingen weder op te nemen. Bij Augustinus treft men herhaaldelijk hetzelfde verhoor aan.

Wat beteekent het woord *ἀναθεματίζειν*? De geschiedschrijver Socrates geeft het antwoord. Als iemand in den ban gedaan is, wordt er iets opgehangen of opgericht (*ἀνάθεμα*); een bordje, met zijn naam er op geschreven, wordt op een voetstuk gesteld en aller oogen te lezen gegeven.

Victor Cartensiensis was waarschijnlijk de eerste die de boete een sacrament heeft genoemd.

Als op eene kerkvergadering van de boete of de poenitentie sprake is, bedoelt men de openbare.

Boetegraden worden nergens meer vermeld.

Augustinus' onderscheiding van vergefelijke en zware zonden

herinnert ons aan hetgeen wij met andere bewoordingen reeds in het voorafgaande hebben aangetroffen. Hij verklaart dat wij eenmaal in den Doop worden afgewasschen van alle zonden. Dagelijks worden door onze gebeden onze lichtere, vergefelijke zonden (levia, venialia) afgewasschen. Wegens afgrijselijke zonden (immania) wordt men buitengesloten uit de gemeente en gedwongen boete te doen.

Leo I is opgekomen tegen een misbruik, hierin bestaande, dat men van de geloovigen eischte dat eene schriftelijke vermelding van iedere soort hunner zonden openlijk werd voorgelezen. Het is, meent hij, voldoende, als zij de gewetensschuld aan de priesters alleen in geheime biecht bekend maken. De biecht geschiedt in de eerste plaats aan God; dan aan den priester, die optreedt als voorbidder voor de zonde der boetelingen. Volgens een geschrift der zesde eeuw moet de zondaar zijn leven door middel van den priester voor God blootleggen. Hij moet persoonlijk, niet door een bode of bij geschrifte, zijne zonden belijden. Wie zijne zonden belijden wil, moet een priester zoeken die weet te binden en te ontbinden. Toch is het niet volstrekt noodzakelijk aan een priester te biechten. Voor hoe meer personen men belijdenis doet, des te beter. Men kan, als een priester ontbreekt, belijden aan zijnen naaste.

Bij Gregorius I is de volgorde nog: biecht, boete, absolutie; en niet zooals het later geworden is: biecht, absolutie, boete (waarbij de zondaar de boetedoening nà het ontvangen der vrijspraak op zich neemt). Zelfs de kleeding der boetelingen wordt voorgeschreven.

Synesius, bisschop van Ptolemaïs, waagde het den stadhouder Andronicus van de gemeente af te snijden. Niemand zal met hem onder één dak mogen wezen of aan ééne tafel eten.

Overigens droeg de wereldlijke overheid soms veel bij tot handhaving eener gestrenge tucht. Keizer Theodosius I wilde de aanhangers van verschillende Manicheesche sekten met den dood gestraft hebben. Volgens een besluit van keizer Honorius moesten de ketters gestraft worden met vogelvrijverklaring en met bloedige lijfstraf. Tegen Paschen schonken de keizers aan

alle gevangenen vrijheid, behalve aan de bedrijvers van zekere zonden. Een edikt van Justinianus bedreigt de aanhangers der monophysitische partij met verbanning, verbranding hunner boeken en verbeurdverklaring hunner goederen ten bate van de Kerk.

De kerkelijke machten lieten zich overigens niet onbetuigd. Inzonderheid werden op synoden nieuwe straffen voor overtreders bedacht. De een ontvangt eene openbare berisping, de ander slagen, een derde moet twintig dagen boete doen op water en brood, een vierde ondergaat gedurende dertig dagen hetzelfde lot of anders eene lichamelijke bestraffing; niet weinigen worden opgesloten in een klooster.

Volgens Faustus Regiensis zijn er drie hoofdzonden (capitalia); indien zij niet worden verzoend door de hulpmiddelen eener volkomen boete, zullen de schuldigen branden in het eeuwige vuur.

Van sommigen werden de namen na hunnen dood geschrapt van de diptieken. Bij Gregorius I treft men in een tot dusver onbekenden vorm het geloof aan, dat de macht der priesters om te binden en te ontbinden zich uitstrekt buiten de grenzen van dit leven.

Augustinus spreekt het uit dat voor groote zonden geen vergeving verkrijgbaar is buiten de Kerk.

Bronnen:

Synesius, *Epistola 58* (in zijne *Epistolae*, Par. 1605; aldaar p. 199); Augustinus, *Enchiridion ad Laurentium*, c. LXV (*Opera*, Par. 1651, T. III, p. 76*c*); dezelfde, *De diversis quaestionibus octoginta tribus*, Quaest. XXVI (l.l. T. IV, p. 233*b*); dezelfde, *De symbolo ad catechumenos*, c. VII (l.l. T. IX, p. 294, *b*, *c*); Pseudo-Augustinus, *De vera et falsa poenitentia* (achter Augustinus, *Opera*, Par. 1651, T. IV, Appendix; aldaar p. 512, 513*a*); Faustus Regiensis, *Ad Benedictum Paulinum*, (in de *Maxima bibliotheca veterum patrum et antiquorum scriptorum ecclesiasticorum* [cura Phil. Despont], Lugd. 1677, Vol. VIII; aldaar p. 551); Victor Cartensiensis, *De poenitentia* (afgedrukt achter Ambrosius, *Opera*, Par. 1690, T. II, Appendix; zie aldaar c. 20, l.l. p. 600); Evagrius Scholasticus, *Historia ecclesiastica*, L. III, c. 34 (uitgave H. Valesius, Amstel. 1695, p. 365*d*); Socrates, *Historia ecclesiastica*, L. VII, c. 34 (uitgave H. Valesius, Amstelod. 1700, p. 307 seq.); Innocentius, *Epistola I ad Decentium*, c. 7 ([J. Harduinus,] *Acta conciliorum*, Par. 1715, T. I, p. 998); *Codex Theodosianus*, L. IX, tit. XXXVIII, leg. 6; L. XVI, tit. V, leg. 9, 35, 51, 56 (uit-

gave Iac. Gothofredus, T. III, Lips. 1738, p. 299; T. VI, Lips. 1743, P. I, p. 137, 170, 189, 199); Leo I, *Ad Theodorum Forojuliensem*, Epist. 108 (in zijne *Opera*, ed. P. et H. Ballerini, Venet. 1753; aldaar T. I, p. 1176); J. D. Mansi, *Concilia*, Florent. 1759—'88, T. VIII, p. 1150—1155; Iersche synoden: Syn. I, c. 32 (Mansi, l.l. T. VI, p. 517, 518); Syn. te Rome (402; onder Innocentius I), c. 2, l.l. T. III, p. 1135; Syn. te Vennes (465), c. 13, l.l. T. VII, p. 954; Syn. te Agde (506), c. 15, 47, l.l. T. VIII, p. 327, 332; Syn. te Epaon (517), c. 15, 22, l.l. T. VIII, p. 561 seq.; Syn. te Ilerda (524), c. 9, l.l. T. VIII, p. 613 seq.; Gregorius I, *Dialogi*, L. II, c. 23 (in zijne *Opera*, ed. J. B. Gallicciolli, Venet. 1768 seq., T. VII, p. 145 seq.); dezelfde, *Homilia 26 in evangelia* (in zijne *Opera*, ed. als boven, T. V, Venet. 1773; aldaar p. 267).

§ 34. De bedevaarten naar Jeruzalem en het H. Land

Van de vroegste tijden hebben Jeruzalemvaarders zich er op toegelegd hunne ondervindingen op den grooten tocht naar de heilige plaatsen, waar Christus en de Apostelen verkeerd hadden en die door de meest verheven wonderen verheerlijkt, door de kostelijkste relieken gewijd waren, op schrift te brengen.

Vooraf bestudeerde men een reisboek, waarin beschreven werd, welken weg men had te volgen en welke benoodigdheden mede te nemen; meestal had zulk een geschrift eene godsdienstige strekking, behelzende aanwijzingen, hoe men de reize op de stichtelijkste manier volbrengen kon. Onderweg werden vlijtig aanteekeningen gemaakt. En na de thuiskomst werd, ter blijvende nagedachtenis, een aaneengeschakeld verhaal opgesteld.

Twee kategorieën kan men onderscheiden. Tot de eerste kategorie zou men kunnen rangschikken de „reisboeken"; d.w.z. de boeken waarin beschreven wordt, hoe men op de beste wijze de reis kan maken en welke merkwaardige en heilige dingen men te zien zal krijgen. Eene tweede kategorie vormen de „reisverhalen"; d.w.z. geschriften die voornamelijk ten doel hebben te verhalen wat op den tocht ondervonden is. De twee kategorieën vloeien in elkander over: het „reisverhaal" van pelgrim A wordt dikwijls het „reisboek" voor pelgrims B en C. Men vatte dus het gemaakte onderscheid op „cum grano salis".

Het oudste „reisboek" dat bekend is, dagteekent uit het jaar 333 na Christus. Hierin wordt beschreven, hoe men de reis maakt van Bordeaux naar Jeruzalem. De reis gaat over de Alpen, door Noord-Italië en de Balkanlanden, over Konstantinopel door Klein-Azië naar Jeruzalem. Ofschoon dit geschrift beknopt is, bevat het toch uitvoerige lijsten van de talrijke plaatsen waar men langs komt en nauwkeurige opgaven van de afstanden van plaats tot plaats. Vermeld wordt waar de paarden verwisseld worden en waar men den nacht doorbrengen kan. Waar de auteur tot het H. Land genaderd is, geeft hij eene uitweiding over de merkwaardigheden die voor den vromen pelgrim van belang zijn. Ook hier betracht hij nauwkeurigheid en daalt in bijzonderheden af. Men treft er als het ware den grondvorm aan van eene reeks van latere beschrijvingen. Er bestaat echter een belangrijk verschil. Het reisboek van 333 bepaalt zich tot merkwaardigheden die in de H. Schrift vermeld worden; latere werken nemen die beperking niet in acht. Zij vieren den teugel aan de phantasie en roepen de aandacht der pelgrims in voor gedenkteekenen zonder historische waarde, zooals de boom waaraan Judas zich heeft opgehangen, of voor het grafteeken van Onze Lieve Vrouw.

De reisbeschrijvingen zijn steeds talrijker geweest dan de reisboeken. Eene lange en indrukwekkende lijst van personen van wie het bekend is dat zij in de eerste zes eeuwen na Christus Jeruzalem bezocht hebben, is in het licht gegeven door Molinier. De stroom van bedevaartgangers heeft nooit stilgestaan. En pelgrims uit alle tijden hebben verhalen van hunne lotgevallen nagelaten. Het oudste bericht van dezen aard is de beschrijving der reis van Paula en hare dochter Eustochium uit Rome naar Bethlehem in 389. Het vormt het grootste stuk van de levensgeschiedenis der H. Paula, opgesteld door Hiëronymus, die de vrome dames misschien vergezeld heeft. De reis werd gedaan per schip. Uit de haven van Rome ging het door de Middellandsche Zee, door de Straat van Messina naar de Adriatische en de Aegeïsche Zee, waarbij verschillende eilanden van de Cycladen, Rhodus en Cyprus werden aangedaan. Ver-

volgens werd overgestoken naar Seleucia en Antiochië in Syrië. Van daar ging het verder per ezel. Men hield zooveel mogelijk de kust. Het ging over Beyrouth, Sidon, Tyrus, Ptolemaïs, Caesarea. Hier werd oostwaarts afgeslagen naar Antipatris en Lydda, totdat men over Emmaüs Jeruzalem bereikte.

Bij het opsommen van de aanschouwde merkwaardigheden bepaalt ook Hiëronymus zich tot hetgeen in den Bijbel vermeld wordt. (Hij zegt: „Ea tantum loca nominabo quae sacris voluminibus continentur".) Op het strand van Sarepta treedt Paula het torentje binnen, waarin Elia heeft verblijf gehouden. In het veld van Megiddo gedenkt zij aan de nederlaag en den dood van koning Jozia. Te Caesarea beziet zij het huis van Cornelius, de kerk en de kamertjes van Philippus en zijne ongehuwde dochters. Te Lydda denkt zij aan Dorkas, die uit den dood werd opgewekt. Te Joppe, werwaarts een uitstapje werd gemaakt, aanschouwt zij de haven van Jonas. Emmaüs is voor haar de stad van de Emmaüsgangers en van de breking des broods. Jeruzalem is natuurlijk vol van herinneringen.

Verder trekt het gezelschap door Palestina rond en ontmoet talrijke merkwaardigheden. Om ze te verstaan heeft men alleen de H. Schrift noodig. Ook een tocht naar Egypte wordt gemaakt tot het bezoeken van de verblijven van monniken en kluizenaars, voor wie Paula eene vurige bewondering koestert. Na terugkeer in het H. Land vestigt zij zich te Bethlehem.

Het voorbeeld van Paula is door duizenden gevolgd. Dat aan de bedevaart naar Jeruzalem tevens eene reis naar Egypte werd verbonden, bleef door de eeuwen heen in zwang, zij het ook dat niet iedereen zich de moeite en kosten daarvan getroostte.

Bronnen:

Viagio da Venetia al Santo Sepulchro et al monte Synai piu copiosamento descritto de li altri, [aan het einde] Stampato in Venegia, 1538; Hieronymus, *Ad Eustochium virginem, Epitaphium Paulae matris* (in zijne *Opera*, per Des. Erasmum emend., Par. 1546, T. I, fol. 58—60; in de uitgave D. J. Martianay, Par. 1706, T. IV, p. 669—677; in de uitgave Vallarsius, Venet. 1766, T. I, P. I, col. 690—725); *Itinerarium a Burdigala Hierusalem usque*, o. a. gedrukt bij P. Bertius, *Theatrum geographiae veteris*, Amstelod. 1619, fol., T. II, p. 39—46; en ook in de *Itinera Hie-*

rosolymitana et descriptiones terrae sanctae bellis sacris anteriora latina lingua enarrata, edid. Titus Tobler et Aug. Molinier, Genevae, 1880, 8°, T. I, p. 1—25 [vergel. Anatole de Barthélemy, *Itinéraire de Bordeaux à Jérusalem d'après un manuscrit de la bibliothèque du chapitre de Vérone* (in de *Revue archéologique*, Par. 1864, nouvelle série, Vol. X, p. 98—112)].

Literatuur: T. TOBLER, *Bibliographia geographica Palaestinae — Kritische Uebersicht gedruckter und ungedruckter Beschreibungen der Reisen ins Heilige Land*, Leipz. 1867, 8°; R. RÖHRICHT und H. MEISNER, *Deutsche Pilgerreisen nach dem heiligen Lande*, Berl. 1880; *Bibliotheca Palaestinensis — Catalogus librorum aliquot selectorum de Terra Sancta eiusque locis sacris ac cimeliis*, coll. dr. TH. B.[ORRET], Presb., s.l., 1884, 4°; C. J. GONNET, *Bedevaart naar Jerusalem in 1525* (in de *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem*, Dl. XI, Haarl. 1884).

§ 35. De kloosters

De oorsprong der kloosters moet niet gezocht worden buiten het Christendom, niet in het Jodendom of het Boeddhisme. Het ontstaan der kloosters kan en moet verklaard worden uit hetgeen van den aanvang in het Christendom zelf aanwezig was. Hiermede wordt geenszins ontkend dat elders overeenkomstige psychologische oorzaken overeenkomstige gevolgen hebben opgeleverd.

De oudste Christenen te Jeruzalem leefden in gemeenschap van goederen. Dit is het ideaal van velen gebleven. In den brief die op naam staat van Barnabas luidt het: „Heb alles met uwen naaste gemeen, en noem niets uw eigendom". Ook volgens Cyprianus bereikten zij het toppunt van deugd, die naar het voorbeeld der Apostelen in gemeenschap van goederen leefden. Origenes, Ambrosius en Hiëronymus dachten er niet anders over. Bij de uitlegging van Ps. CXXXIII: „Hoe goed en liefelijk is het dat broeders samenwonen" haalt Augustinus de beschrijving der eerste gemeente in de Handelingen der apostelen aan, en vindt in die beide bijbelgedeelten den overgang tot het monnikwezen.

Uitvoerig betoogt Basilius dat het kloosterleven de voorkeur verdient boven dat der kluizenaars. Moet men alleen de eenzaamheid opzoeken of doet men beter te gaan samenwonen met gelijkgezinde broeders? Hij antwoordt: „Ik ben overtuigd,

dat het samenwonen met meer personen in menig opzicht doeltreffender is. In de eerste plaats omdat wij ieder afzonderlijk niet in staat zijn in onze stoffelijke nooden te voorzien. Ook het voorschrift der liefde, ons door Christus gegeven, laat niet toe dat wij ieder slechts ons eigen belang in het oog zouden houden. Verder zal de eenzame kluizenaar niet licht eigen fouten inzien, daar niemand ze hem onder het oog brengt. Verschillende plichten zullen beter vervuld worden door een gezelschap van meer personen dan door den enkeling. Als hij een kranke bezoekt, zal hij den vreemdeling niet kunnen herbergen. Wie kan zich nederig betoonen, als hij geheel alleen is? Wie barmhartigheid betrachten, als hij met geen menschen in aanraking komt?"

Gregorius de Groote was overtuigd, dat voor velen de zaligheid uitsluitend in het klooster te bereiken viel. Men sticht kloosters, opdat de bewoners daarvan een leven in afzondering zullen genieten en zich geheel wijden aan de geestelijke dingen. Het klooster wordt beschouwd als de haven, waarbinnen men veilig voor het bederf der wereld verkeeren kan. Cassiodorus dringt bij de kloosterlingen aan op vlijtig lezen en onderzoeken van de H. Schrift en hare uitlegging; ook de bestudeering van de „Levens der vaderen" en van de „Lijdensgeschiedenissen der martelaren" wordt aanbevolen.

In pas bekeerde streken worden kloosters gesticht tot bevestiging en blijvende aanbeveling van den Christelijken godsdienst.

Men heeft aangenomen dat de gebeden en boetedoeningen der monniken ook ten goede konden komen aan anderen. Dit bidden voor het behoud van anderen wordt soms zelfs als hunne hoofdtaak beschouwd. Iemand schenkt grond en goederen voor het stichten van een klooster, zoowel voor het behoud van eigen ziel als van de zielen van geliefde verwanten. Vorsten bevorderden het oprichten van kloosters, omdat zij van de gebeden der bewoners heil verwachtten voor hunne heerschappij. De Merovingische koning Clovis II schonk aan het klooster van S. Dénis een privilegie, opdat het des te beter aan zijn doel zou

beantwoorden. Het doel bestond hierin, dat de monniken zouden bidden voor de veiligheid van zijn rijk.

Waarschijnlijk zouden de kloosters nooit zulk eene uitbreiding hebben verkregen, als er geen personen geweest waren die, na het overtreden van Gods geboden, behoefte gevoelden aan eene plaats, waar zij hunne schuld konden boeten. Men achtte dat door het gebed en de ascese van den kloosterling een zondig verleden geboet kon worden. Zekere Victorinus had een ernstigen misslag begaan; uit gewetenswroeging zeide hij de wereld vaarwel en zocht een klooster op.

De verklaring van den oorsprong der kloosters moet ook gezocht worden in iets anders; iets dat zelden werd uitgesproken en dat toch eene groote beteekenis bezat. Het was de onuitroeibare behoefte van den mensch aan zekere gezelligheid, aan eenigen omgang met anderen. Was niet de eenzaamheid de onuitstaanbare, ja doodelijke kwelling van den kluizenaar? Zonder eenig verkeer met menschen kan de mensch het nu eenmaal niet uithouden. Het hart, dat zich niet eindeloos bedriegen laat, smacht naar een weinig medegevoel, een weinig onderlinge genegenheid. Hoe vele vereenzaamden vonden in het klooster een kring die hen als broeders verwelkomde! Hoevelen die als het ware alleen op de wereld stonden, vonden daar eenige belangstelling, toespraak en vertroosting! Welke heerlijke troost lag er voor den kloosterling in de verbonden die sommige kloosters sloten, met het doel voor elkander te bidden en missen te celebreeren! Men zond elkander lijsten zoowel van nog levende broeders als van afgestorvenen, opdat hunner in het gebed gedacht konde worden. Het is zeker dat de overgroote meerderheid der menschenkinderen gevoelig zou wezen voor het vooruitzicht na den dood niet geheel vergeten te zijn, maar menigvuldig in de kerkelijke samenkomsten genoemd te worden. Vooral moest het begeerlijk schijnen op deze wijze krachtig geholpen te worden in het verwerven van de eeuwige zaligheid.

Moest de zorg die in het klooster aan de kranke broeders gewijd werd niet mede strekken om de aantrekkingskracht daarvan te verhoogen? Moest het velen niet aangenaam zijn te we-

ten dat zij in geval van ziekte binnen de kloostermuren verpleging zouden vinden? Ook buiten het klooster strekt de zorg voor de kranken zich uit.

Kon er krachtiger aanbeveling van het klooster bestaan dan hetgeen door zijne bewoners gedaan werd voor de ontvangst van gasten, het herbergen van pelgrims, het hulpbetoon aan de armen? Bekleedde de gastvrijheid die door de kloosters geoefend werd, geen onmisbare plaats in de samenleving? Wat zou er van het reizen geworden zijn in eene wereld zonder maatschappelijke ontwikkeling, waarin logementen zooals wij die kennen waarschijnlijk eeuwenlang ontbraken? Bij vele kloosters behoorden van oudsher huizen voor het herbergen van vreemdelingen (xenodochia, gasthuizen). Bertichramnus, bisschop van Le Mans, stichtte tegen het einde der zesde eeuw een klooster. Bij testament vermaakte hij er een aantal goederen aan, waarvan de opbrengst moest dienen om pelgrims en armen van verschillend slag te onthalen. Een privilegie, door Gregorius den Groote aan het gasthuis bij een klooster te Rome geschonken, is bewaard gebleven. Waarschijnlijk werden vrij spoedig de monniken aldaar in het verzorgen van pelgrims en armen door kloosterzusters bijgestaan. Koning Dagobert liet bij het klooster te S. Dénis een armenhuis bouwen en een gasthuis. In het laatste konden armen van beiderlei kunne, ook dezulken die door de hulp der heiligen welke aldaar begraven lagen hunne gezondheid herkregen hadden, voor hun verder leven onderhouden worden, als zij zich in den dienst der Kerk wilden stellen.

Bronnen:

Hieronymus ad Demetriadem, *De virginitate servanda* (in zijne *Opera*, per Des. Erasmum emend., Par. 1546, T. I, fol. 24, *b*, *c*); Augustinus, *In Psalmum CXXXII enarratio*, in zijne *Opera*, Par. 1649, T. VIII, p. 620, 629 (vergel. *De civitate Dei*, L. V, c. 18, in de *Opera*, T. V, col. 353, *c*, *d*); Ambrosius, *Sermones de tempore*, *Dominica in quinquagesima* (in zijne *Opera*, Par. 1652, T. IV, p. 31); *Acta Sanctorum quotquot toto orbe coluntur*, coll. J. Bollandus, G. Henschenius, D. Papebrochius, Antv. 1668, 3 Mart., T. I, p. 246, col. 2*d*; *Gesta Bertichramni* (in de *Vetera analecta*, op. J. Mabillon, Lut. Par. 1682; aldaar T. III, p. iii); Origenes, *In Matthaeum* (in zijne *Commentaria*, ed. P. D. Huetius, Col. 1683, T. I, p. 382); *Dagoberti I diploma*

(J. Mabillon, *Annales ordinis S. Benedicti*, Lut. Par. 1703, T. I, L. VI, c. 5, p. 145; L. XII, c. 53, p. 368; Appendix, p. 687; T. III (1704), L. XXII, c. 12, p. 132); J. Mabillon, *Annales* ,Lut. Par. 1703, T. I, L. VII, c. 66, p. 204; L. XII, c. 3, p. 342; Gregorius I, *Epistolae*, L. XIII, Epist. 8 (*Opera*, ed. J. B. Gallicciolli, Venet. 1768 seq., T. VIII, p. 376 seq.); *Gregorius Mauricio* (in de *Opera*, Venet. 1770, T. VII, p. 220 seq.); *Chlodevei diploma* (J. Mabillon, *De re diplomatica*, Neap. 1789, L. V, Tab. XVII; L. VI, p. 486); Basilius, *Regulae fusius tractatae* (in zijne *Opera*, Par. 1839, T. II, p. 481—484); Cyprianus, *De oratione dominica*, c. 20 (in zijne *Opera*, bij Gersdorf, *Bibliotheca patrum*, Lips. 1839, Vol. III, P. II, p. 166); dezelfde, *De opere et eleemosynis*, c. 25 (l.l. Vol. III, P. II, p. 240); Barnabas, *Epistola*, c. 19 (in de uitgave van A. Hilgenfeld, *Novum Testamentum extra canonem receptum*, Lips. 1884, p. 46); Gregorius I, *Homiliae in evangelia*, Hom. 34, num. 18 (*Patrum opera selecta*, Oenip. 1892, T. VI, p. 293).

Literatuur: G. D. J. Schotel, *De abdij van Rijnsburg*, 's-Hertogenb. 1851, 8° (vergel. Maria Hüffer, *De adellijke vrouwenabdij van Rijnsburg*, 1133 — 1574, Nijmegen en Utrecht, 1923); Violet-le-Duc, *Architecture monastique* (in zijn *Dictionnaire de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, Par. 1867, T. I); L. H. C. Schutjes, *Kerkelijke geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenb. 1870—'81, 5 dln., 8°; G. Hertel, *Zur Geschichte Columba's* (in *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, Gotha, 1879, Bd. III); O. Seebass, *Zu Columbas Klosterregel* (in *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, Gotha, 1886, Bd. VIII); G. Grützmacher, *Pachomius und das älteste Klosterleben*, Freib. i. Br., 1896; P. Ladeuze, *Le cénobitisme Pakhomien*, Louvain, 1898; *De kroniek van het klooster Aduard* (met bijlagen), medegedeeld door H. Brugmans (in de *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht*, Amsterd. 1902, Dl. XXIII); A. Harnack, *Das Mönchthum, seine Ideale und seine Geschichte*, 6te Aufl., Giessen, 1903; E. Bertaux, *L'art dans l'Italie méridionale*, Par. 1904; S. Schiewitz, *Das morgenländische Mönchtum*, Mainz, 1904, Bd. I; B. J. M. de Bont, *De regale Abdij van Egmond, haar stichting, bloei en verwoesting, naar de oudste en jongste bronnen bewerkt*, Amsterd. 1905, 8°; H. Plenkers, *Ueberlieferungsgeschichte der ältesten lateinischen Mönchsregeln*, II. *Die Regula S. Benedicti* (München, 1906; mit 2 Tafeln in Lichtdruck); *Δ. Α. Πετρακακος, Οἱ μοναχικοὶ θεσμοὶ* (*Die Satzungen über das Mönchtum in der anatolischen Kirche*), Leipzig, 1907, Bd. I; U. Berlière, *L'ordre monastique*, Maredsous, 1912; L. Gillet, *Histoire artistique des ordres mendiants*, Par. 1912; F. Pijper, *De kloosters*, 's-Gravenh. 1916.

§ 36. De oudste kloosterregels

De oudste en voornaamste bron voor de kennis van het leven en de werkzaamheid van Pachomius is eene levensbeschrijving in de Grieksche taal, opgesteld kort na het jaar 368. Van weinig later dagteekening is eene Grieksche verzameling van eenige losse berichten, door de Bollandisten betiteld als „Paralipomena". De zoogenaamde „Historia Lausiaca" van

Palladius, die een zeer belangrijk hoofdstuk over Pachomius bevat, is te boek gesteld omstreeks 419. De Koptische levensbeschrijvingen dagteekenen van eenigszins lateren tijd dan de oudste Grieksche; zij zijn daarvan geheel afhankelijk.

Pachomius (292—346) ontving in de Thebaïs katechetisch onderricht en werd gedoopt. Weldra begeerde hij kluizenaar te worden. Met moeite verkreeg hij dat hij tot Palaemon werd toegelaten in zijne hut. Palaemon was een man van de strengste ascese: hij gebruikte slechts om den anderen dag voedsel en at slechts brood en zout. Zijn dood werd een keerpunt in Pachomius' leven. Weldra besloot hij zijn verblijf (op het eiland Tabennae) uit te breiden om degenen die zijne levenswijze kwamen deelen te kunnen opnemen. Aldus werd hij de grondvester van het coenobiale of het eigenlijke kloosterleven. Dat hij met het kluizenaarsbestaan van nabij was bekend geworden, had groote beteekenis. Men moet aannemen dat hij over den aard van dit leven en de gebreken die het aankleefden ernstig had nagedacht. Het aantal kluizenaars in Egypte was tot in de honderden en duizenden gestegen. Er ontstond eene schreiende behoefte aan orde, aan organisatie. Wat men tot dusverre had beproefd om de ontelbare celbewoners aan eenige regelen te binden en aan hunne gemeenschappelijke nooden tegemoet te komen, bleef onvoldoende. Pachomius moet tot de overtuiging gekomen zijn: dat de eenige oplossing was iets nieuws te scheppen; dat de logische lijn der ontwikkeling moest heenvoeren naar een gemeenschappelijk leven (*κοινὸς βίος*) van de velen binnen dezelfde omheining, ja, onder hetzelfde dak; dat voor de afzondering onderlinge aaneensluiting in de plaats moest komen. Welk doel stelde hij zich daarbij voor? Het was hem te doen om de redding der zielen. Voor den mensch bestaat volgens hem hier op aarde geen vrede dan deze: het goede te doen en Gode te behagen. In de verkondiging van geloof, hoop en liefde wordt zijne geheele prediking samengevat.

Pachomius is tegen uitersten, tegen al te groote gestrengheid in de ascese en tegen het zoeken van het martelaarschap.

Merkwaardig groot is de plaats die bij Pachomius en de zijnen de Schrift inneemt. De nieuw aangekomen broeders ontvangen onderwijs van hem naar de Schrift. Hij spoort hen aan over de Psalmen, den leerinhoud der overige bijbelboeken, inzonderheid over het Evangelie te mediteeren. Ook het onderwijs der ouderen is geregeld. Menigmaal werden des avonds na den maaltijd toespraken gehouden; daarbij vormden bijbelwoorden het onderwerp. De geheele Schrift werd van buiten geleerd. Verder wordt verzekerd dat Pachomius alle wetten voor zijn klooster grondvestte op de Schrift.

Een eigenlijk gezegden regel, in alle deelen afgerond, heeft Pachomius aan de zijnen waarschijnlijk niet gegeven. Slechts heeft hij, naar gelang van de behoeften, zekere bepalingen vastgesteld. Eene verzameling van zulke bepalingen heeft Palladius in beknopten vorm bijeengebracht. Verschillende onderwerpen van praktischen aard zijn hierin geregeld. Zoo wordt bijv. voorgeschreven dat de nieuweling een proeftijd van drie jaren moet doormaken. Op den handenarbeid is orde gesteld. Van tijd tot tijd gaat een der broeders naar de stad om de vervaardigde voorwerpen te verkoopen.

Terwijl de broeders met hun drieën in afzonderlijke cellen wonen, gebruiken zij den maaltijd allen in hetzelfde gebouw, bij groepen op verschillende uren. Onder het maal bedekken zij het hoofd met de kap; spreken is ongeoorloofd. Opgedischt worden: brood, water, ingelegde olijven, kaas en groenten.

Voor het bidden wordt het etmaal in drie deelen verdeeld. Op het midden van den dag worden twaalf gebeden opgezegd; des avonds, als de lampen ontstoken worden, weder twaalf, en te middernacht nog eens twaalf; bovendien om drie uur in den ochtend nog drie.

Onder de hoofddeugden rangschikt Pachomius: onvoorwaardelijke gehoorzaamheid tot in den dood. Als aan de broeders eenig werk wordt opgedragen, moeten zij ten volle bereid zijn om te gehoorzamen; in geen opzicht mogen zij een eigen wil hebben.

Basilius (330—379) kan beschouwd worden als de grondvester van het kloosterwezen der Oostersche kerk, zooals het voortbestaat tot den dag van heden. Basilius had zich de beste goederen der beschaving van zijne dagen eigen gemaakt. Behalve den Bijbel vereerde hij de klassieken; hetgeen ons niet verwonderen kan, daar hij de toen nog bestaande school te Athene had bezocht. Na den terugkeer in zijne geboorteplaats, Caesarea in Kappadocië, doorleefde hij een hevigen inwendigen strijd. Hij werd nl. onwederstaanbaar aangetrokken door het ideaal der ascese. Hij maakte eene reis om de beroemde asceten in Syrië, Palestina en Egypte te bezoeken. Wat hij zag en hoorde stemde hem tot bewondering. Hij stichtte voor zichzelven en eenige gelijkgezinden een klooster. Ook schiep hij leefregels voor monniken. Later werd hij aartsbisschop.

Welke is nu de kloosterregel van Basilius? In zijne gedrukte geschriften komen niet minder dan drie werken voor die men als zoodanig zou kunnen laten gelden. Een van de drie, de zoogenaamde „Constitutiones monasticae", is zoo goed als zeker onecht. Waarschijnlijk moet men de zoogenaamde „Regulae fusius tractatae" voor den echten regel van Basilius houden. Een eigenlijke kloosterregel in den vorm zooals men ze later heeft gekend, als eene soort van wet, in hoofd- en onderdeelen verdeeld, is het werk van Basilius nog niet. Het is geheel vervat in vragen en antwoorden. Blijkbaar wordt de organisatie die Pachomius aan zijne kloosters gegeven had, ondersteld Tot aanvulling daarvan behandelt Basilius een aantal onderwerpen die met het kloosterleven in nauwe betrekking staan. Hij is steeds zeer principiëel. Hij beroept zich onophoudelijk op de Schrift. Elk beweren wordt met eene bijbelsche uitspraak bevestigd. Overigens worden, althans in dit werk, noch Christelijke noch andere schrijvers aangehaald. Hierbij neemt hij den naam van Christenen in beslag voor de kloosterlingen. Blijkbaar is de volmaakte Christen voor hem de volmaakte monnik. Het dient erkend dat hij zijn doel zeer hoog stelt, dat hij degenen die zich door hem laten leiden naar iets edels en verhevens doet streven. Het ware uitgangspunt van de moraal

en het zedelijk leven is volgens hem de liefde tot God en den naaste. Alle deugden vloeien uit dit eene punt, de liefde, voort. Bepaald wordt onder welke voorwaarden slaven en gehuwden worden toegelaten. Ook kinderen, jongens en meisjes, worden opgenomen. Basilius verzet zich tegen lieden die uit dualistische beginselen zekere spijzen niet willen eten. Voor de gebeden moet de arbeid niet stilstaan. Men moet bidden ook onder het werken. Met nadruk dringt Basilius aan op gehoorzaamheid. In het werk moet de kloosterling den wil voor oogen houden van dengene die het hem heeft opgelegd. Hij moet afstand doen van eigen wil.

Eene belangrijke verandering heeft Basilius gebracht in het goederenbezit der kloosters. De kloosters van Pachomius en de zijnen bezaten vrij zeker niets. Wie toetrad gaf al zijne goederen aan de armen. En het overschot der jaarrekening van het klooster werd eveneens aan de armen gegeven. Bij Basilius wordt dit anders. Wie monnik wordt brengt zijne goederen in het gemeenschappelijk bezit van het klooster in. Zij worden voortaan beschouwd als aan God gewijd en mogen daarom geenszins vervreemd of verwaarloosd worden.

Strikt genomen kan men niet zeggen dat Hiëronymus den regel van Pachomius in het Latijn vertaald heeft. In afgeronden vorm bestond deze niet. Men moet zich voorstellen dat naar gelang van de gebleken behoefte nieuwe bepalingen aan de oude waren toegevoegd. De opvolgers van Pachomius, Theodorus en Orsiesius, zijn met het scheppen van nieuwe voorschriften voortgegaan. Aldus is een geheel zonder stelselmatige orde tot stand gekomen, dat aan Hiëronymus ter vertaling is voorgelegd. Het dichtst zal men bij de waarheid zijn, als men zich voorstelt dat het werk van Hiëronymus den regel vertegenwoordigt van de voornaamste kloosters in Egypte, zooals die zich tegen het einde der vierde eeuw ontwikkeld had. Aangezien toenmaals niemand letterlijk vertaalde, mag men aannemen dat hij wel het een en ander zal gewijzigd hebben, inzonderheid dingen die alleen in Egypte van pas waren. Uit

den inhoud worde hier alleen aangestipt, dat de toetreding tot het klooster zorgvuldiger is geregeld; dat angstvallig het beginsel der anciënniteit wordt gehuldigd (wie het eerst in het klooster getreden is, gaat in alles voor); en dat ook de plaats die de Bijbel in deze kloosterwet inneemt zeer groot is.

De eerste kloosters die te Rome en elders in Italië verrezen, moeten ingericht zijn geweest naar Oostersch voorbeeld. Een nieuw begin werd gemaakt door Joannes Cassianus. Met Hiëronymus heeft hij het kloosterwezen uit het Oosten naar het Westen overgebracht. Ook hij heeft een lange reis gemaakt door Egypte, om de kluizenaars en monniken in dat land door persoonlijk bezoek te leeren kennen. Later presbyter te Marseille bouwde hij er twee kloosters: een voor mannen en een voor vrouwen. Men verzocht hem de kloosterinstellingen waarvan hij zoo goed op de hoogte was gekomen te beschrijven. Hieraan heeft hij voldaan door de vervaardiging van het werk „De institutis coenobiorum" (tusschen 419 en 426). Hij is zeer vrij te werk gegaan. Hij deed geen poging om te herhalen wat reeds door Basilius en Hiëronymus was te boek gesteld. Maar veel van de Egyptische gebruiken was niet op schrift gebracht. Hij kon nu putten uit hetgeen hijzelf gezien en gehoord had. Sommige dingen zijn wel geschikt voor Egypte, maar niet voor Westersche landen, omdat het klimaat er minder zacht en de levenswijze anders is. Op zulke punten heeft hij dus wijzigingen aangebracht. Langs dezen weg komt hij er toe iets te scheppen dat op een nieuwen kloosterregel gelijkt, al worden de voorafgaande regels hierbij ondersteld.

Bronnen:

Joannes Cassianus, *De institutis coenobiorum* (in zijne *Opera*, ed. Al. Gazaeus, Duaci, 1616, T. I, p. 1—532; ook in het *Corpus scriptorum ecclesiasticorum*, rec. M. Petschenig, Vindob. 1888, Vol. XVII, P. I, p. 1—231; inzonderheid p. 5, 7); dezelfde, *Conlationes* (in het genoemde *Corpus*, rec. M. Petschenig, Vindob. 1886, Vol. XIII, p. 1—712); *Vita S. Pachomii abbatis*, in de *Acta Sanctorum Maii*, coll. G. Henschenius et D. Papebrochius, Antv. 1680, T. III, p. 25*—51* (inzonderheid p. 26*, num. 3; p. 29*, num. 16, 17; p. 30*, num. 19, 20, 22; p. 31*, num. 25; p. 33*, num. 31; p. 37*, num. 49); *Paralipomena de S. Pachomio* (in het genoemde Deel der

Acta Sanctorum, p. 51*—62* (inzonderheid p. 54*, num. 8; p. 55*, num. 15, 16); Hieronymus, *Epistola 66*, c. 4(*Opera*, ed. Vallarsius, Venet. 1766, T. I, P. I, p. 395); dezelfde, *Regula S. Pachomii* (l.l. T. II, P. II, p. 54—82; ook in den *Codex regularum*, L. Holstenius ed., Romae, 1661, P. I, p. 59—95; en bij J. P. Migne, *Patrologiae series latina*, Par. 1883, T. XXIII, col. 65—90); Basilius, *Regulae fusius tractatae* (in zijne *Opera*, op. J. Garnier, Par. 1839, T. II, P. I; aldaar p. 457—562); dezelfde, *Constitutiones asceticae* (l.l. T. II, P. II, p. 765—830); *Vies de Pakhôme*, uitgeg. door E. Amélineau, in de *Annales Guimet*, Par. 1889, T. XVII, p. 295—334; *Vie de Pakhôme, texte Memphitique*, uitgeg. door Amélineau, l.l. p. 1—294; Palladius, *Historia Lausiaca* (in de *Texts and Studies*, Cambr. 1904, Vol. VI; aldaar n°. 2: *The Lausiatic history of Palladius*, by C. Butler), c. 32, l.l. p. 88—96; *Histoire de Saint Pacome, texte grec des manuscrits Paris 881 et Chartres 1754*, par J. Bousquet et F. Nau (in de *Patrologia orientalis*, Par. 1908, T. IV; aldaar p. 407—511).

§ 37. De kloosterregels van Columbanus en Benedictus

Ging men alleen met de tijdsorde te rade, dan zou de kloosterregel van Benedictus behandeld moeten worden vóór dien van Columbanus. Immers Benedictus moet zijnen regel omstreeks 529 hebben opgesteld; Columbanus den zijnen na 593. Doch de regel van Benedictus vertegenwoordigt een hooger standpunt van ontwikkeling, is naar vorm en inhoud volmaakter en heeft eene veel grootere beteekenis verkregen in de wereldgeschiedenis. In de omgeving van Columbanus had de hoogere geestelijke beschaving nog geen groote vorderingen gemaakt. De oorspronkelijke barbaarschheid was nog slechts ten deele overwonnen. Zijn Latijn is gebrekkig; zijne godsdienstig-zedelijke vorming laat te wenschen over.

Columbanus was geboren in Ierland (omstreeks 540), trad in het klooster Bangor, ging als zendeling naar het vasteland, stichtte het beroemde klooster te Luxeuil in Bourgondië en geraakte daar in hevigen strijd met de geestelijkheid, omdat hij vasthield aan de gebruiken der Britsche kerk. Hij vertrok naar Boven-Italië en stichtte aan de Trebia het klooster Bobbio. Hij stierf in 615.

Het eerste stuk van zijnen kloosterregel bevat, in den trant van Basilius, de behandeling van eenige algemeene onderwerpen. „Hoe ver moet de gehoorzaamheid zich uitstrekken?" Het antwoord luidt: „Tot in den dood". Afzonderlijke hoofdstukken zijn gewijd aan: de gehoorzaamheid (c. 1), de armoede (c. 4) en de kuischheid (c. 6). Of zij hier reeds als het bekende drietal van geloften aan elkander verbonden zijn? Geheel in den trant der middeleeuwsche moraal leert Columbanus dat de nederigheid de moeder van alle deugden en de hoogmoed de moeder van alle zonden is.

Het tweede deel van Columbanus' regel is voornamelijk eene uitvoerige lijst van korte strafbepalingen. Een stelsel is er niet in te ontdekken. De voornaamste leiddraad is de maat der straffen. Veel stokslagen worden toegediend; het klimt op van twaalf tot tweehonderd stokslagen.

De geschiedenis der Benedictijners is nedergelegd in de „Acta Sanctorum" der orde, uitgegeven door D'Achery en Mabillon en in de Annalen door den laatste opgesteld. Zij maken den indruk dat de Benedictijner orde voor de geschiedenis des Christendoms eene onmetelijke beteekenis bezeten heeft.

De oudste levensbeschrijving van Benedictus van Nursia is van de hand van paus Gregorius I. Hij ging school te Rome, ontvluchtte het ouderlijk huis en zocht de eenzaamheid op. Weldra werd hij de stichter van het klooster op den Monte Cassino. Veel beter dan door zijne levensbeschrijving kunnen wij Benedictus in zijne ware grootheid leeren kennen door zijnen kloosterregel. Welbeschouwd is dit de eerste volledige kloosterwet. Zij voorziet in alle gevallen, wijst de rechten en de plichten aan van alle kloosterbewoners. Van geen enkele der voorafgaande kan dit worden gezegd. Bij alle wordt iets ondersteld. De kennis van nog andere geboden is noodig om ze als kloosterregels te doen dienen. Slechts bij de wet van Benedictus is zulks overbodig. Zij vormt een afgerond geheel. Zij is nooit afgeschaft. Niet alleen bleven door de eeuwen heen de kloosters der Benedictijner orde er naar ingericht. Ook bij de

later opgekomen orden bleef de regel van Benedictus gelden als eene grondwet die alle kloosters behoorde te beheerschen.

Deugd en vroomheid, ziedaar datgene waarop alle kloosterbroeders zich moeten toeleggen. Benedictus maakt het den zijnen niet gemakkelijk. Hij somt niet minder dan twee-en-zeventig deugden op, waarin zij zich moeten oefenen. De liefde tot God en den naaste gaat voorop. Men mist hier echter de voortreffelijke aanwijzing van Basilius, dat uit deze twee deugden al de andere voortvloeien. Benedictus gaat blijkbaar meer te rade met het praktische leven dan met eene grondige theoretische zedekunde. Eene prachtige bepaling is, dat de gewezen slaaf en de vrije voor den abt gelijkstaan. Met zijne goederen kan de nieuwe broeder handelen naar welgevallen; hij kan ze òf vooraf wegschenken aan armen òf in het klooster inbrengen. Eene gansche reeks van bepalingen is aan den eeredienst gewijd. Niet dat Benedictus aan den eeredienst buitensporig veel tijd besteed wil hebben. De monniken van vroeger dagen zongen op één dag zooveel af als Benedictus en de zijnen in eene week. Maar alles wordt opnieuw geregeld. Wat er plaats moet hebben op elk van de zeven getijden wordt nauwkeurig omschreven. Het klooster moest zooveel mogelijk in eigen behoeften kunnen voorzien. De bouw moest daarom zóó ingericht worden, dat zich daarbinnen water, een molen, een tuin en eene bakkerij bevonden en dat verschillende ambachten er konden worden uitgeoefend. Dat de abt voor zich en zijne gasten eene afzonderlijke keuken had, is de bron geworden van vele misbruiken.

De regel van Benedictus munt uit door den vorm. Hij is opgesteld in tamelijk goed Latijn, laat zich aangenaam lezen en verraadt dat de opsteller nog iets in zich omdroeg van de Romeinsche beschaving.

Bronnen:

Regula S. Columbani (in den *Codex regularum*, L. Holstenius ed., Romae, 1661; aldaar P. II, p. 153—176; in de *Bibliotheca maxima*, Lugd. 1677, T. XII; aldaar p. 3—8); Columbanus, *Epistolae* (in de *Bibliotheca maxima*, Lugd. 1677, T. XII; aldaar p. 24—33); Jonas, *Vita S. Columbani* (in de *Acta Sanctorum ordinis S. Benedicti*, editio II (coll. Luc. d.Achery, ed. J. Mabillon), Venet. 1733, saec. II; aldaar p. 2—26); Frodoardus, *Vita S. Columbani* (l.l. p. 26—36); G. C. Knottenbelt, *De*

Columbano, Lugd. Bat. 1839, 8°; G. Hertel, *Des heil. Columba Klosterregel* (in de *Zeitschrift für die historische Theologie*, Gotha, 1875, Bd. 45; aldaar S. 396—454); dezelfde, *Zur Geschichte Columba's* (in de *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, Gotha, 1879, Bd. III; aldaar S. 145—150); O. Seebass, *Zu Columbas Klosterregel* (in de *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, Gotha, 1886, Bd. VIII; aldaar S. 459—465); *Regula monachorum Columbani*, herausgeg. von O. Seebass (in de *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, Gotha, 1895, Bd. XV; aldaar S. 366—386).

Regula S. Benedicti (in den *Codex regularum*, L. Holstenius ed., Romae, 1661; aldaar P. II, p. 5—64); *Acta Sanctorum ordinis S. Benedicti in saeculorum classes distributa*, coll. Luc. d'Achery ac J. Mabillon, Par. 1668—1702, 6 eeuwen in 9 tomi, fol. (tweede uitgave, eveneens in 9 tomi, fol.: coll. Luc. d'Achery, ed. J. Mabillon, Venet. 1733—'40); J. Mabillon, *Annales ordinis S. Benedicti*, Lut. Par. 1703—'39, 6 tomi (inzonderheid T. I, L. X, c. 46—52 (p. 291—295); L. XI, c. 29 (p. 316); Praefatio, num. 22, 23, quat. i, fol. ij[r] [vergel. L. XIV, c. 9 (p. 416; over Lindisfarne)]; L. XV, c. 32 (p. 471 seq.)); Gregorius I [*Vita Benedicti*,] in zijne *Dialogi*, L. II (*Opera omnia*, 1769, T. VI, p. 104—169); *Benedicti regula*, rec. E. Woelfflin, Lips. 1895; H. Plenkers, *Ueberlieferungsgeschichte der ältesten lateinischen Mönchsregeln*, II. *Die Regula S. Benedicti*, München, 1906; *Benedicti regula*, editionem critico-practicam adornavit D. Cuthbertus Butler, Friburgi Brisg. 1912, 8°.

Literatuur: I. Herwegen, *Geschichte der Benediktinischen Professformel*, Münster, 1912 (*Beitr. zur Geschichte des alten Mönchtums*, Heft 3); M. Rothenhäusler, *Aufnameordnung der Regula S. Benedicti*, Münster, 1912 (*Beitr.* als boven; Heft 3).

§ 38. Het Christendom tegenover ketters, heidenen en Joden

Hoedanig was de verhouding der volgelingen van den Christus tot de heidenen en de Israëlieten die hen omringden? Welk oordeel hebben zij over hen geveld? Welke bejegening hebben zij tegenover hen gepast geacht? En hoe hebben zij zich gedragen ten opzichte van die broeders in het geloof welke van de overtuiging der meerderheid of der bovendrijvende partij afweken? Er zijn getuigenissen voorhanden, waaruit blijkt dat de Christenen der eerste zes eeuwen, zoowel tegenover hunne andersdenkende broeders als tegenover de heidenen en de Israëlieten, niet altijd getrouw geweest zijn aan den geest van het Evangelie. Een zachtmoedig oordeel over kettersche of heidensche gevoelens heeft aan de uitnemendsten onder de oude

Christenen ontbroken. Ambrosius past Matth. XII : 31 toe op de ketters in dezen zin: dat de Kerk tegenover hen volstrekt onverzoenlijk moet zijn. Elders noemt men de Novatiaansche ketters niet alleen lieden die God en Zijnen raad niet kennen, maar ook wreede beesten. Droevig is het verschijnsel, dat de heerschende meerderheid bij de tegenpartij de verachtelijkste drijfveeren onderstelt. Zoo beklaagt Augustinus zich dat de Donatisten iedereen, ook de slechtste menschen, maar opnamen; dat iemand die gewoon was zijne moeder te slaan en haar menigmaal met den dood bedreigd had, uit vrees voor de berisping der rechtzinnige Kerk bij de Donatisten zijne toevlucht gezocht had. De vierde synode te Orleans schijnt aan te nemen dat afwijking van de gevoelens der Kerk eenvoudig uit de begeerlijkheid des vleesches verklaard moet worden. Niet weinig hatelijk zijn de voorschriften om de Christenen tegen iederen omgang met anderen, vooral tegen elke aanraking met ketters en Joden, te bewaren. Niemand mag een ketter in zijn huis herberg verleenen. In de „Constitutiones apostolicae" wordt gezegd dat de Christenen het verkeer met heidenen niet, maar met ketters wel vermijden moeten. De gelofte van kuischheid, bij eene kettersche sekte afgelegd, behoefde in de Kerk niet gehouden te worden. Ketters, heidenen of Joden kunnen bij de rechtbank niet als aanklagers noch als getuigen optreden, evenmin als slaven. Wanneer een bisschop geen ijver aan den dag legt tegen de ketters, moet hij door naburige bisschoppen vermaand worden. Helpt dit niet, dan verliest hij zijn bisdom. Verbranding hunner geschriften, verbanning en doodstraf worden voor de ketters niet te erg geacht, en de burgerlijke overheid hielp de kerkelijke met het zwaard.

Wel mochten Christenen volgens de vaderen van Laodicea heidensche echtgenooten nemen, als slechts het heidensche deel beloofde Christen te worden. De synode te Elvira bepaalde eene geringere straf voor echtbreuk met eene Jodin of heidin dan voor dezelfde zonde met eene Christin. Een heiden of Jood kon nooit erfgenaam van een geestelijke zijn.

Herhaaldelijk werd in Noord-Afrika besloten de keizers te

verzoeken dat zij toch de laatste heidensche tempels en heiligdommen zouden verwoesten, die nog op plaatsen bij de zee, op verschillende landgoederen, op akkers en in verborgen schuilhoeken waren overgebleven. Weldadig steekt hierbij de bepaling van de synode te Elvira af, dat iemand die een afgodsbeeld had afgebroken en dientengevolge was gedood niet moet worden opgenomen onder het getal der martelaren, omdat men er niet van leest in het Evangelie. In schoone woorden heeft Augustinus het moedwillig omverwerpen van afgodsbeelden op de landgoederen der heidenen afgekeurd.

Bronnen:

Ambrosius, *De poenitentia*, L. II, c. IV (24, 27), in zijne *Opera*, ed. Benedict., Par. 1686—'90, T. II, p. 421 seq.; Augustinus, *Epistola (168) 34, Fratri Eusebio* (in zijne *Opera*, ed. Lov., Par. 1649; aldaar T. II, p. 292); dezelfde, *In evang. Matthaei Sermo VI*, c. XI (num. 17), in de *Opera*, l.l. T. X, p. 10; Basilius, *Epistola canonica II*, c. 20 (in zijne *Opera*, Par. 1730, T. III, p. 292); *Codex Theodosianus*, Lips. 1743, T. VI, P. I, L. XVI (p. 1—338; inzonderheid p. 137, d.i. L. XVI, tit. V, leg. IX); Syn. Aurelian. IV, c. 8 (J. D. Mansi, *Concilia*, Flor. 1759—'88, T. IX, p. 114; Syn. Carthag. VI (401), c. 15 (l.l. T. III, p. 782); Syn. Carthag. XVI, c. 15, 16 (l.l. T. III, p. 822); Syn. Eliberit. (te Elvira), c. 60, 72, 78 (l.l. T. II, p. 15, 17, 18); Syn. Gangr., c. 16 (l.l. T. II, p. 1104); Syn. Hippon. (393), c. 14 (l.l. T. III, p. 921); Syn. Laod., c. 31 (l.l. T. II, p. 570); *Codex canonum ecclesiae Africanae*, c. 123 seq., 129, 131 (Mansi, l.l. T. III, p. 822, 826 seq.); *Constitutiones apostolicae*, L. II, c. 14; IV, c. 10; VI, c. 18; VIII, c. 5, 12, 34 (uitgave G. Ueltzen, Suer. 1853, p. 21, 96 seq., 144, 198, 206, 228); Sulpicius Severus, *Chronica*, L. II, c. 50 (*Corpus scriptorum ecclesiasticorum*, Vindob. 1866, Vol. I, p. 103).

§ 39. De oudste Christelijke kerkgebouwen

De meeste kerken, door Christelijke bouwmeesters van den eersten tijd opgetrokken, noemt men basilika's, omdat zij overeenkomst vertoonen met de „basilica forensis" of het besloten gerechtshof, de overdekte plaats voor de behandeling der publieke zaak van de Romeinen. Wij weten echter te weinig van deze Romeinsche bouwwerken, om met zekerheid over de onderlinge betrekking tusschen het Romeinsche gerechtshof en de Christelijke kerk te kunnen oordeelen. Sedert eenige tientallen van jaren hebben geleerden, onder wie Dehio en Von

Bezold, de meening voorgedragen dat de Christelijke basilika gegroeid zou zijn uit het Romeinsche woonhuis. De onderlinge tegenspraak der verdedigers van dit inzicht doet genoegzaam ontwaren hoe onzeker het is. Waarom mogen wij niet aannemen dat zij zelfstandige scheppingen zijn van de bouwmeesters? Waren de architekten te Rome niet in staat zulke eenvoudige gebouwen te ontwerpen? Door de vermeerderde kennis van Klein-Azië is de vraag gerezen, of de oorsprong van West-Europeeschen basilikabouw ook in Klein-Azië te zoeken is. Het antwoord moet luiden dat de Oostersche en Westersche kunst haar eigen oorsprong en ontwikkeling hebben gehad en eerst later invloed op elkander geoefend hebben.

Bij den opbouw der eerste Christelijke basilika's werden meestal eenvoudige middelen aangewend. Bouwkunstige moeilijkheden werden vermeden. Bij de weldra intredende ontbinding van het Romeinsche rijk geraakte ook de bouwkunst in verval. Voorbeelden van zulke oude basilika's worden voornamelijk gevonden te Rome en te Ravenna (S. Laurentius, S. Clemens, S. Sabina, S. Apollinare Nuovo, enz.). De basilika heeft in het algemeen de volgende inrichting. Door de voorgalerij komt men in een binnenhof onder den blooten hemel, aan de vier zijden door zuilengangen omringd. De galerij tegenover den ingang vormt den „narthex", waardoor men de kerk binnengaat. De kerk is door twee zuilenrijen in drie schepen verdeeld. Achter in de kerk bevinden zich verhoogde lezenaars voor de voorlezing van epistelen en evangeliën; verder het altaar, en daarachter de zetel van den bisschop. Weldra wordt dit gedeelte der kerk waar de geestelijken hunne zitplaats hebben door een hekwerk, de „cancelli", afgescheiden van het gedeelte waar de leeken zich bevinden.

Literatuur: C. C. J. Bunsen, *Die Basiliken des christlichen Roms*, Münch. [1843], imp. 4°, met een atlas van 50 platen, imp. fol.; Franz Kugler, *Geschichte der Baukunst*, Stuttg. 1856—'59 (voortgezet door Burckhardt en Lübke; opnieuw door Holtzinger, Esslingen, 1904); C. Ricci, *Ravenna*, Rav. 1878; Guhl u. Koner, *Das Leben der Griechen und Römer nach antiken Bildwerken*, Leipzig, 1881, 1885, 2 tom. in 1 vol. (herausgeg. von R. Engelmann, Berl. 1893); Wilh. Lübke, *Geschichte der Architektur*, 6te Aufl., Leipzig, 1884, 1886, 2 Bde.; G. Dehio u. G. von Bezold, *Die kirchliche Baukunst*

des Abendlandes, historisch und systematisch dargestellt, 2 Bde., met „Bilder-atlas", 8 Lief., fol., Stuttg. 1884—1901; HARTLEY WITHERS, *The cathedral church of Canterbury*, Lond. 1897; O. KAEMMEL, *Rom und die Campagna*, Bielefeld, 1902; F. X. KRAUS, *Geschichte der christlichen Kunst*, Freib. i. Br., 1896—1908, 2 Bde., waarvan Bd. II, Abth. 2 na des schrijvers dood uitgeg. door J. Sauer; JOS. STRZYGOWSKI, *Orient oder Rom, Beiträge zur Geschichte der spätantiken und frühchristlichen Kunst*, Leipz. 1901; *Manuel d'archéologie française depuis les temps mérovingiens jusqu'à la Renaissance*, 1re Partie, Architecture, par C. Enlart, I, Architecture religieuse, Paris, 1903, avec 405 grav. et fig.; O. MARUCCHI, *Eléments d'archéologie chrétienne*, Paris, 1903—'06, 2 tom.; R. LEMAIRE, *L'origine de la basilique latine*, Brux. [1912]; POTHIER, *Sainte Sabine à Rome*, Rome, s.a.

§ 40. Oud-Christelijke beeldhouwwerken. De sarkofagen

Eene fraaie verzameling Oud-Christelijke sarkofagen (gebeeldhouwde steenen of marmeren doodkisten) bevindt zich in het museum van S.-Jan-van-het-Lateraan te Rome. Zij zijn afgebeeld door Roller en Marucchi. Ook in Zuid-Frankrijk worden dergelijke Oud-Christelijke graftombes aangetroffen. Afbeeldingen gaf Le Blant. Eene vergelijking tusschen deze sarkofagen en de katakombenschilderingen levert belangrijke verschillen op. Op de sarkofagen hebben de Oud-Testamentische voorstellingen de overhand boven de Nieuw-Testamentische. Dit stemt overeen met het feit dat voor de eerste Christenen de H. Schrift het Oud-Testament was, terwijl het Nieuwe eerst langzamerhand hetzelfde gezag verkreeg. Een tweede verschil is dat in de katakomben, althans in de oudere, geen of slechts geringe sporen voorkomen van de lijdensgeschiedenis des Heeren; op de sarkofagen is zulks wel het geval: daar verschijnt het kruis in de Christelijke kunst.

De punten van overeenkomst tusschen katakombenschilderingen en sarkofagen zijn echter grooter dan de verschillen. Gelijk in de katakomben de gedachtenwereld der oude Christenen voor ons ontsloten wordt met het penseel, geschiedt bij de sarkofagen hetzelfde met den beitel. De beteekenis der afbeeldingen in de katakomben wordt in menig geval door de

tafereelen der sarkofagen, ofschoon van eenigszins jongere dagteekening, ten zeerste verduidelijkt.

Literatuur: EDM. LE BLANT, *Les sarcophages chrétiens de la ville d'Arles*, Par. 1878; THÉOPH. ROLLER, *Les catacombes de Rome*, Paris, 1879, 1881, 2 voll., fol.; EDM. LE BLANT, *Les sarcophages chrétiens de la Gaule*, Par. 1886, 4°; dezelfde, *L'épigraphie chrétienne en Gaule et dans l'Afrique romaine*, Par. 1890(in de *Instructions adressées par le comité des travaux historiques aux correspondants du ministre de l'instruction publique*); JOH. FICKER, *Die altchristlichen Bildwerke im Museum des Lateran*, 1890; R. CAGNAT, *Cours d'épigraphie latine*, 3me éd., Par. 1898 (accompagnée de planches et de figures); W. GOETZ, *Ravenna*, Leipz. 1901; J. P. RICHTER and A. TAYLOR, *The golden age of classic christian art*, Lond. 1904,fol.; J. WITTIG, *Die altchristlichen Skulpturen im Museum des deutschen Campo Santo in Rom*, Rom. 1906, fol.; P. SYXTUS, *Epigraphia*, Rom. 1909 (in de *Notiones archaeologicae christianae*, Vol. II); *I monumenti del Museo cristiano Pio-Lateranensi*, riprodotti di O. MARUCCHI, Milano, 1910, fol.; R. AIGRAIN, *Manuel d'épigraphie chrétienne*, Paris, 1912—'13, 12°; F. PIJPER, *Oud-Christelijke epigraphie* (in *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. XI, 's-Gravenh. 1914).

§ 41. De kunst in het Oosten

Naast de Oud-Christelijke kunst te Rome en in het Westen ontwikkelt zich eene andere in het Oosten, voornamelijk in Syrië en Klein-Azië. Dit mag de belangrijkste uitkomst heeten van de onderzoekingen van De Vogüé en Strzygowski. Laatstgenoemde schrijver moge in eenige overdrijving vervallen zijn, waar hij beweerde dat de gansche Oud-Christelijke basilika misschien wel uit het Oosten afkomstig is, in andere beweringen schuilt eene kern van waarheid. Het best wordt de onderlinge verhouding tusschen Oostersche en Westersche kunst uitgedrukt door te zeggen, dat zij zich aanvankelijk naast elkander ontwikkeld hebben. Punten van overeenkomst in de kerkgebouwen zijn onloochenbaar. Zij vallen bijv. op te merken in de grondvlakken en de inwendige verdeeling. In de overblijfselen van Syrische kerken herkent men atrium, narthex, een langhuis met hoogvensters dat door kolommen met halfcirkelvormige arkaden wordt afgescheiden van de zijschepen, en eene halfronde absis. De buitenkant vertoont derhalve lage zijden rondom een verhoogd middenschip. Het geheel doet denken aan de kerken van S. Agnes en S. Laurentius te Rome (Qennaout). In de noordelijke streken van Centraal-Syrië is de basi-

liekvorm overheerschend (Kherbet-Hâss, vierde eeuw). In dit gewest beschikt de bouwmeester over hout, zoodat hij zijne gebouwen kan afdekken als te Rome. Zij hebben alle de hoofdkenmerken: drie schepen, door kolommen van elkander gescheiden; eene halfcirkelvormige absis, geflankeerd door twee vertrekken; een „diakonikon" rechts; eene „prothesis" links. In Klein-Azië ontmoet men voorbeelden van soortgelijke overeenkomst. Het grondvlak van de bouwvallen eener aanzienlijke kerk te Binbirkilisse vertoont onmiskenbare gelijkenis met de grondvlakken van verscheidene basilika's te Rome. Kerken te Sagalassos vertoonen het begin van een dwarsschip zooals de basilika's te Rome; eene kerk te Perge: atrium, langhuis door ronde kolommen in drieën verdeeld, dwarsschip, en absis geflankeerd door zijvertrekken. Overigens is het onderscheid in constructie tusschen de Syrische en de Klein-Aziatische basilieken aan den eenen kant en die te Rome aan den anderen zóó groot, dat van nauwe verwantschap of gemeenschappelijke herkomst geen sprake kan zijn. Vooral in Klein-Azië maakt men veelvuldig gebruik van den hoefijzerboog, wat te Rome niet voorkomt. In Centraal-Syrië flankeeren dubbele torens den ingang (Baqouza, Qalb-Louzeh, Tourmanin). Ook een begin van dubbele torens ter weerszijden van de absis komt voor. Het schijnt heen te wijzen naar de Romaansche kunst, maar bij de Oud-Christelijke basilika treft men dit niet aan. Weldra ontmoeten wij den kruisvorm in het grondvlak (Binbirkilisse, Kanytelideis, Jatagan). Een kruis in het grondvlak vertoont eveneens een kleinen centraal- of liever oktogonaalbouw te Binbirkilisse. In dien van Isaura en Hiërapolis wordt de binnenruimte door acht zuilen of kolommen van den omgang afgedeeld. Deze centraalbouw wijst henen naar de Sophiakerk te Konstantinopel en naar de S.-Vitaliskerk te Ravenna. Één ding is zeker: de oktogonaalbouw met eene afdeeling van de binnenruimte door een kring van pijlers komt uit het Oosten, niet uit Rome.

Daarnaast ontwikkelt zich de basilikabouw. Zij wordt koepelbasilika en ten slotte kruiskoepelkerk, d. w. z. Byzantijnsche kerk. Om te voldoen aan de behoefte aan meer ruimte voor de

aangroeiende priesterschaar, wordt te Kesteli tusschen langhuis en absis eene vierkante ruimte ingeschoven, terwijl het langhuis tot drie jukken is ingekort. In de nog bestaande Koimesiskerk te Nicea wordt nu boven het langhuis een koepel aangebracht. Zij wordt het type van de koepelbasilika, waarvan reeds voorbeelden uit de vierde eeuw kunnen worden aangewezen. Fraaie overblijfselen van koepelbasilika's worden aangetroffen te Kodscha Kalessi en te Ḳasr ibn Wardân (± 564). Eindelijk ontstaat de Byzantijnsche kerk, d. i. de kruiskoepelkerk, waarbij de koepelbouw vereenigd wordt met den kruisvorm in het grondvlak. De koepel wordt aangebracht boven hangbogen, die den kunstigen overgang vormen van den vierhoek in het grondvlak naar zijnen cirkelvormigen onderrand. Alles culmineert in de Sophiakerk te Konstantinopel. Eene andere ontwikkeling van den centraalbouw loopt heen naar het doophuis van S.-Jan-van-het-Lateraan te Rome en naar de kerk van het H. Graf te Jeruzalem.

Ook de beeldhouw- en de schilderkunst hebben in de Oostersche kerk een eigen ontwikkeling gevolgd, evenals de bouwkunst. Dit in het licht te hebben gesteld, mag de verdienste van Strzygowski heeten, al zal men goed doen zich te wachten voor de overdrijving, waarvan deze schrijver zich ook hier niet heeft weten vrij te houden. Volgens hem zijn de uitgangspunten voor de ontwikkeling der Christelijke kunst reeds gedurende de eerste drie eeuwen te zoeken in de oude hoofdsteden van het Oosten, voornamelijk te Alexandrië, Antiochië en Efeze — niet te Rome. Hij beschikt hierbij over weinig materiaal. Een Oud-Christelijke sarkofaag in het museum te Berlijn, een andere gevonden in de villa Ludovici te Rome, zijn volgens hem uit het Oosten. De Oostersche oorsprong van de sarkofagen der H. Helena en der H. Constanza, in het Vatikaan, is onbetwistbaar.

Van Oud-Christelijke schilderwerken in het Oosten is slechts zeer weinig bewaard gebleven.

Literatuur: G. Schlumberger, *L'épopée byzantine*, T. I; Le Cte. Melch. de Vogüé, *Syrie centrale, Architecture civile et religieuse du Ier au VIIme siècle*, Paris, 1865—'77, 2 voll., fol.; Jos. Strzygowski, *Orient oder Rom, Beiträge zur Geschichte der spätantiken und frühchristlichen Kunst*,

Leipz. 1901; dezelfde, *Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte*, Leipz. 1903; H. ROTT, *Kleinasiatische Denkmäler*, Leipz. 1908 (*Studien über christliche Denkmäler*, herausgeg. von J. Ficker, H. 5 u. 6); C. PREUSCHEN, *Nordmesopotamische Baudenkmäler altchristlicher Zeit*, Leipz. 1911.

§ 42. Invloed der Oostersche kunst in het Westen

Dat de Oostersche bouwkunst invloed geoefend heeft in het Westen, kan men zien aan eenige gebouwen te Rome en elders. Zij hebben een regelmatigen veelhoek of een cirkel tot grondvlak; binnenin is door het plaatsen van eene cirkelvormige kolommenrij eene portiek aangebracht. Deze centraal- of oktogonaalbouw verbreidde zich van Syrië uit over Klein-Azië naar Italië en het Westen. De grafkapel van S. Constanza te Rome kan slechts door het overnemen van Oostersche vormen worden verklaard. Op de doopkapel bij S.-Jan-van-het-Lateraan aldaar en de kerk van S. Vitale te Ravenna is gewezen. Verscheidene gedenkteekenen, waarin de Oostersche invloed tot uiting komt, bevinden zich op laatstgenoemde plaats: S. Apollinare nuovo, S. Apollinare in classe, enz. Ook de S.-Michaelskerk te Fulda, de kerk die Karel de Groote bouwde te Aken, moeten genoemd worden. Later ontstonden S. Markus te Venetië en S. Front te Périgueux.

Oostersche invloed in Oud-Christelijk beeldhouwwerk valt op te merken in den vermaarden bisschopsstoel van Maximianus te Ravenna; ook in het houtsnijwerk aan de groote deur van het kerkje van S. Sabina op den Aventinus te Rome.

Verschillende kleine beeldhouwwerken van Byzantijnsche herkomst zijn over het Westen verspreid. Het zijn kleine triptieken, banden van evangeliariën en reliekenhouders.

Waarschijnlijk zijn ook de mozaïeken uit het Oosten naar het Westen gekomen. Zij worden aangetroffen te Rome, Ravenna, Napels, Milaan en elders, in gebouwen die onder Oosterschen invloed ontstaan zijn.

Literatuur: G. SCHLUMBERGER, *L'épopée byzantine*, T. I en II; VITET, *Les mosaïques chrétiennes de Rome* (in de *Etudes sur l'histoire de l'art*, 1863, 1re série); DE ROSSI, *Musaici cristiani*, Roma, 1870—'96; H. OMONT, *Miniatures*

des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale, Par. 1902, fol.; J. J. MARQUET DE VASSELOT, *Les influences orientales* (bij Michel, *Histoire de l'art*, Par. 1905, T. I, P. I, p. 396—404; P. II, p. 882—897); Jos. WILPERT, *Mosaïken*, Freib. i. Br., 1916, Bd. I—IV.

§ 43. Beelden- en reliekenvereering

Sedert de vroegste tijden hebben de Christenen met een stichtelijk doel aanschouwelijke voorstellingen vervaardigd van personen of gebeurtenissen uit het verleden. Dit blijkt genoegzaam uit de schilderwerken in de katakomben te Rome. De vraag is: Hebben de Christenen van den ouden tijd schilderwerken van dien aard ook aangebracht op de wanden der gebouwen waarin zij hunne godsdienstige samenkomsten hielden? Alwat wij weten van de oudste Christelijke kerkgebouwen te Rome leidt er toe aan te nemen, dat zij van den beginne in meerdere of mindere mate met schilderwerk of mozaïeken versierd zijn geweest. Nog heden bestaan bijv. mozaïeken in de kerk van S. Pudentiana aldaar, waarvan men aanneemt dat zij uit de vierde eeuw dagteekenen. De mozaïeken in S. Maria Maggiore schijnt uit dezelfde eeuw te zijn. Intusschen werd het aanbrengen van schilderwerken in de kerkgebouwen nog in de vierde eeuw lang niet algemeen goedgekeurd. De aanzienlijke kerkvergadering te Elvira in Spanje (305) heeft het verboden. Eusebius van Caesarea heeft zelfs het vervaardigen van geschilderde Christusfiguren afgekeurd. Epiphanius sneed een gordijn, hangende in de deur van zekere kerk en waarop Christus of een heilige was afgebeeld, in stukken. Weldra vernemen wij echter van Augustinus, dat velen voor zulke schilderstukken en waarschijnlijk ook reeds voor beeldhouwwerken op de knieën vallen. Met de laatste zijn vrij zeker gebeeldhouwde sarkofagen bedoeld, waarboven lijkdiensten en doodenmalen gehouden worden; vandaar dat Augustinus spreekt van „sepulchrorum adoratores". In de kerk waarin Gregorius van Nyssa predikte, aanschouwde men eene reeks van geschilderde tafereelen op de wanden. Waartoe dienen zij? Paulinus, bisschop van Nola, antwoordde: „Om de talrijke personen, waaronder ve-

len van buiten, die de kerk bezoeken en eigenlijk nog half in het heidendom bevangen zijn, te onderrichten; daarom dragen zij ook opschriften tot aanwijzing der beteekenis". Leontius van Neapolis verdedigt de beeldenvereering der Christenen tegenover de Joden. Hij erkent dat de Christenen voor de beelden van Christus, de apostelen en martelaren aanbiddend op de knieën vallen (*προσκυνεῖν*). Zij aanbidden daarbij echter niet de materie van het hout en de verf, maar in het beeld Christus. Bisschop Serenus van Marseille heeft nog de beschilderde reliefs in zijne kerk verbrijzeld, maar door Gregorius I werd dit afgekeurd. Toen Chosroes Edessa belegerde en de inwoners ten einde raad waren, brachten zij een Christusbeeld op de muren om te helpen bij de verdediging. Leontius gewaagt van talrijke wonderen die met beelden gebeurd zijn, hoe dikwijls er iets uit gevloeid is, bijv. bloed. Sedert Gregorius I heeft men ook in het Westen wonderdoende beelden gekend.

De reliekenvereering is even oud als de heiligenvereering. Hoe meer de heiligenvereering zich ontwikkelt, hoe meer ook het aantal der relieken zich uitbreidt, hoe ijveriger zij worden aangebeden en hoe meer wonderen zij verrichten. Leontius verzekert dat de Christenen het gebeente, de asch, de kleederen, het bloed en het graf der martelaren aanbidden; dat door relieken booze geesten worden uitgedreven; en dat er veelvuldig wonderen door geschieden. Reeds spoedig begon men het gebeente van martelaren, draden van hunne kleederen en andere „voorbehoedmiddelen" te verkoopen. Wij lezen bij Augustinus, dat monniken met zulke koopwaar overal rondreisden. Door Gregorius I weten wij, dat ook voorwerpen die slechts met de overblijfselen der heiligen in korstondige aanraking waren geweest als echte relieken werden behandeld.

Bronnen:

Epistola Epiphanii ad Ioannem episcopum Hierosolymitanum (in Hiëronymus' *Opera*, ed. Des. Erasmus, Par. 1546, T. II, fol. 54*b*; in de uitgave Vallarsius, T. I, fol. 252; in Epiphanius' *Opera*, T. II, D. Petavius rec., Par. 1622, fol., p. 317); Gregorius Nyssenus, *De S. Theodoro martyre* (in zijne *Opera*, ed. Morellius, Par. 1615, 2 tom., fol.; aldaar T. II, p. 1011, *c*, *d*); Paulinus Nolanus, *S. Felicis natalis*, 9 (in zijne *Opera*, Antv. 1622, p. 614 seq.); Augustinus, *De moribus ecclesiae catho-*

licae, L. I, § 75 (in zijne *Opera*, per theol. Lovanienses, Par. 1651, T. I, p. 331*c* (c. XXXIV)); dezelfde, *De opere monachorum*, c. 28 (l.l.T. III, p. 303, col. 1); Evagrius Scholasticus, *Historia ecclesiastica*, L. IV, c. 27 (uitgave H. Valesius, Amstelod. 1695, p. 401 *b*); *Gregorius I Sereno*, in zijne *Epistolae*, L. IX, Epist. 105; L. XI, Epist. 13 (*Opera*, ed. J. B. Gallicciolli, Venet. 1771, T. VIII, p. 134, 243);Synode te Elvira, c. 36 (H. Th. Bruns, *Canones conciliorum saeculorum IV. V. VI. VII.*, Berol. 1839, P. II, p. 7); Eusebius Caesareensis, *Epistola ad Constantiam Augustam* (J. P. Migne, *Patrologia graeca*, Lut. Par. 1857, T. XX, p. 1546); Leontius Neapolitanus, *Sermo contra Judaeos* (bij J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus*, series graeca, Lat. Par. 1865, T. 93, col. 1600, 1601, 1604).

L i t e r a t u u r: C. C. J. BUNSEN, *Die Basiliken des christlichen Roms*, Münch. [1843], imp. 4° (met een atlas van 50 platen, imp. fol.); ST. BEISSEL, *Die Aachenfahrt, Verehrung der Aachener Heiligtümer seit den Tagen Karl des Grossen*, Freib. i. Br., 1902; J. WILPERT, *Die Malereien der Katakomben Roms*, Freib. i. Br., 1903, fol., 2 Bde.; I. P. RICHTER and A. TAYLOR, *The golden age of classic christian art*, Lond. 1904, fol.; F. M. K. VAN KERSBERGEN, *Oude gebeden en zegeningen bij de beeltenis van Onze Lieve Vrouw van Haarlem* (in de *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem*, 1907); F. PFISTER, *Der Reliquienkult im Alterthum*, Giessen, 1909 (in de *Religionsgeschichtliche Versuche u. Vorarbeiten*, herausgeg. von R. Wimsch u. L. Deubner); J. WILPERT, *Die Papstgräber und die Cäciliengruft in der Katakombe des H. Kallistus*, Freib. i. Br., 1909, fol. (mit 70 Abbildungen im Text und 9 Tafeln); A. PRIESTER, *Eene lijst van relieken te Oudenaarden* (in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., 's-Gravenh. 1911, Dl. VIII); F. PIJPER, *De heiligen-vereering*, 's-Gravenh. 1911; P. SAINTYVES, *Les reliques et les images légendaires*, Paris (Mercure de France), [1912]; J. C. VAN DER LOOS, *Geschiedenis van de H.-kruiswegdevotie* (in *De Katholiek*, Dl. 138).

§ 44. Europa vóór de komst van het Christendom

Hoedanig waren de toestanden onder de bewoners van Oost-, Noord- en Noordwest-Europa vóór de omhelzing van het Christendom? Daaromtrent is niet alles bekend. Onze voorouders zelf hebben hierover zoo weinig mogelijk medegedeeld. Hunne heiligdommen hebben zij verwoest, hunne altaren in den grond begraven. Over hetgeen zij daarbij hebben uitgericht hebben zij gezwegen als het graf. De Germanen en Kelten hebben, voordat zij Christenen werden, geen schrijftaal bezeten. Slechts eenige gebedsformulieren en liederen, van geslacht op geslacht in het geheugen bewaard, zijn tot ons gekomen. Toch zijn de toestanden uit den tijd vóór Christus niet geheel onbekend. Wij weten er van door Grieksche en Romein-

sche schrijvers, door Julius Caesar, Strabo, Tacitus, Pomponius Mela, Diodorus Siculus, Hiëronymus en Procopius; ook door de levensgeschiedenissen van zendelingen.

Treurig was de maatschappelijke toestand. De Germanen bijv. moeten zeer arm zijn geweest. Zij hadden geen kleeren voor hunne kinderen; naakt en vuil liepen dezen rond. De volwassenen bedekten het bovenlijf met een beestevel. In den oorlog hadden slechts weinigen hunner zwaarden of groote lansen met ijzeren punten. De anderen moesten het doen met houten wapenen, die in het vuur gehard waren. De armoede der Franken, een tak van de Germanen, was al even groot. Wat voor huizen hadden de Germanen? Geen andere dan hutten van hout en leem. Geen enkel steenen gebouw is dan ook uit dit tijdperk overgebleven. 's Winters woonden zij in holen onder den grond. En de zedelijke toestanden? De Germanen worden door Tacitus afgeschilderd als eenvoudige lieden, die de huwelijkstrouw in acht nemen. Maar sommigen leven in veelwijverij. Den nacht brengen zij door met brassen, drinken, vechten en dobbelen, totdat zij zichzelf verdobbelen en in slavernij gaan. Germanen en Kelten zien er geen schande in, dat jongelingen elkander misbruiken. In Ierland plegen mannen openlijk omgang, niet alleen met hun eigen vrouwen, maar ook met moeders en zusters. Hierin doen zij niet onder voor de Scythen. De Schotten kennen geen eigen vrouwen. En de godsdienstige toestanden? In een groot deel van Europa is het menschenoffer in zwang geweest. De Scythen offerden menschen. De Massageten en Derbices deden hetzelfde. Vooral krijgsgevangenen werden aan de goden geofferd, maar ook anderen. De Galliërs maakten beelden van reusachtige afmetingen, samengesteld uit gevlochten takken. Die beelden vulden ze op met levende menschen en staken ze vervolgens in brand.

Dat het menschenoffer voorkwam bij de Germanen weten wij door Tacitus. In de dagen van Bonifacius nog waren er Christenen die hunne slaven verkochten aan heidenen om geofferd te worden. In welken vorm is het menschenoffer in zwang geweest bij onze Friesche voorouders? Bijv. in dezen

15

vorm dat kinderen op het zeestrand werden neergezet bij eb, op eene plek waar de zee een eilandje vormde, om straks bij het opkomen van den vloed langzaam door de golven verslonden te worden. Wij weten uit het leven van Wolfram dat de vorst der Friezen en eene ontzaglijke menigte dat tooneel onvermurwd stonden aan te zien. De verbranding van weduwen is bij een deel der Germanen en Galliërs zeker voorgekomen. Als de man gestorven is, ziet de vrouw zich verplicht mede den dood in te gaan. Zulks gebeurt ook bij de Herulers. Bij de Germanen en Galliërs, de Essedones en de Axiacae ontmoeten wij koppensnellers. Als zij uit den slag terugkeeren, hangen zij de hoofden hunner vijanden aan den nek hunner paarden. Zij wrijven ze in met olie en laten ze zien aan hunne gasten; voor geen goud zouden zij ze verkoopen. Bij het menschenoffer behoort het menscheneten. Het komt voor zoowel in West- als in Oost-Europa. De bewoners van den Kaukasus eten het vleesch van hunne verwanten. Naar de opvatting der Massageten bestaat de meest begeerlijke dood hierin, dat afgeleefde personen tegelijk met het vleesch van schapen in stukken gesneden en daarmede vermengd opgegeten worden. Wie aan ziekten sterven acht men ongodsdienstig. De Massageten en Derbices houden degenen hunner bloedverwanten, die hun eigen dood gestorven zijn, voor zeer ongelukkig. De Scythen vingen afgeleefde personen met een strik en gebruikten het vleesch hunner meest geliefde afgestorvenen om zich vet te mesten. De Axiacae dronken het bloed van den eersten vijand dien zij gedood hadden, uit zijne wonden. In het tegenwoordige Frankrijk woonden volgens Pomponius Mela kannibalen. Strabo verzekert dat de bewoners van Ierland menscheneters zijn. Hiëronymus heeft ze in het tegenwoordige Frankrijk met eigen oogen gezien. Het waren eene soort van Schotten.

Bronnen:

Gregorius III Bonifatio (Ph. Jaffé, *Monumenta Moguntina*, p. 94); Hieronymus, *Adversus Jovinianum*, L. II, c. 7 (*Opera*, ed. Des. Erasmus, Par. 1546, T. I, fol. 26r); Procopius, *Historiarum libri VIII*, Aug. Vind. 1607, *Gotthi*, L. II, p. 231, 247; Ditmarus Merseburgensis, *Chronicon* (in G. W. Leibnitz, *Scriptores rerum*

Brunsvicensium, Hanov. 1707, T. II, p. 327); Dluglossus, *Historia Polonica*, Francof. 1711, L. I, col. 37, 57; *Vitae S. Vulfranni historia*, c. 5—8 (J. Ghesquierus, *Acta sanctorum Belgii selecta*, Tongerloae, 1794, T. VI, p. 525 seq., 533 seq.); Pomponius Mela, *De situ orbis*, L. III, c. 2 (uitgave Kappius, Curiae Regnit. 1781, p. 38, 73, 85); Eusebius, *Evangelica praeparatio*, L. I, c. 4 (uitgave Gaisford, Oxon. 1843, T. I, p. 23, 24); Adamus Bremensis, *Gesta Hammaburgensium pontificum*, c. 224 (in de *Monumenta Germaniae historica* van G. H. Pertz, afd. „Scriptores", Hanov. 1846, T. VII, p. 374); *Capitulare van Karel den Groote van 785*, bij G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae historica*, afd. „Leges", T. I, p. 49; Strabo, *Geographica*, L. IV, c. IV, num. 3; c. V, VI; L. XI, c. VIII; L. XV, c. I (uitgave Müller en Dübner, Par. 1853, p. 162—164, 167, 437, 605); Julius Caesar, *De bello Gallico*, L. VI, c. 16 (uitgave Oehler, Lips. 1865, p. 111); Tacitus, *Germania*, c. 6, 9, 16, 17, 19, 20, 22, 24 (uitgave Holder, Lips. 1878, p. 8, 10, 14—18).

§ 45. Europa kort na de Volksverhuizing

Was de val van het Romeinsche rijk als gevolg van de groote Volksverhuizing voor Europa eene gelukkige gebeurtenis, ja of neen? Hieromtrent vindt men in de meeste geschiedboeken eene volkomen onjuiste voorstelling. Zij komt hierop neder. Sedert de vestiging van het keizerrijk is het Romeinsche volk aan een langzaam toenemend verval ter prooi. De goede zeden van weleer zijn verloren gegaan. Als straks uit onbekende gewesten de jeugdige en krachtige Germaansche stammen opdagen, valt het hun licht het slecht bestuurde rijk binnen te dringen. Zij komen als herstellers. Op de puinhoopen van het oude stichten zij iets nieuws en beters. Want de Romeinen — dat waren verdorven zwakkelingen. De Germanen — dat waren de onverdorvenen, de edelen. Deze voorstelling is valsch. Herman, graaf van Neuenahr, in zijn tijd een vermaard Humanist, heeft de zaak beter ingezien. Hij beschouwde den val van het Romeinsche rijk als een geweldigen knak voor de beschaving. In een open brief aan Karel V van het jaar 1519 klaagde hij: „Reeds gedurende achthonderd jaren heerscht de barbaarschheid. Door de komst der Gothen, Longobarden, Wandalen, Slaven, Hunnen en Noormannen heeft de beoefening van alle kunsten groote schade geleden". Herman van Neuenahr heeft droevig gelijk gehad. Nog eene eeuw heeft men om het behoud

der klassieken geworsteld. Daarna zijn zij met de geheele Grieksch-Romeinsche beschaving uit den gezichteinder verdwenen.

Hiëronymus is geslingerd geworden van den eenen kant naar den anderen. In een visioen is de Wereldrechter hem verschenen. Deze heeft gevraagd: „Wat zijt gij?" Hiëronymus heeft geantwoord: „Ik ben een Christen". „Gij liegt", zeide de Heer, „gij zijt een Ciceroniaan". Daarop heeft hij gezworen dat hij voortbrengselen der heidensche letterkunde nooit meer lezen zou. Hij vergeleek de klassieke letterkunde bij den draf dien de zwijnen aten. Tooverliederen, de wereldsche wetenschap en de pronkjuweelen der rhetoriek waren de spijzen der demonen. Straks is hij van gevoelen veranderd. Hij erkent dat een ongeletterd man, inzonderheid iemand zonder Schriftkennis, hoe heilig ook van wandel, alleen zichzelven nut aanbrengt. Hij wil dat studie der klassieken met de Schriftstudie gepaard zal gaan, ja, dat de eerste aan de laatste ter voorbereiding zal strekken.

De Romeinsche senator Cassiodorus stichtte een klooster. Hij liet de monniken boeken afschrijven. Om de opkomende barbaarschheid in de orthographie tegen te gaan voorzag hij de bibliotheek van eenige klassieke werken over orthographie. Hij beklaagde zich dat er zulk eene levendige belangstelling was voor de ongewijde letterkunde, maar dat er geen geleerden waren die onderwijs gaven in de Heilige Schrift. Hij meende dat daartoe Christelijke scholen gesticht moesten worden met docenten hiervoor aangesteld (professi doctores). Zijn wensch bleef onvervuld.

Joannes Cassianus beklaagde zich, dat het onderwijs zijner leermeesters en de voortgezette lezing der klassieken zijne ziel met de voortbrengselen der heidensche letterkunde geheel besmet hadden en dat hij er door werd gehinderd in zijne gebeden. Wegens het geringe aantal warme verdedigers der klassieke beschaving moest de strijd wel uitloopen op eene nederlaag. Na Ausonius en Boëthius wordt alles stil. Ver is de standaard der ontwikkeling naar beneden gegaan. Vergelijkt eens

Sulpicius Severus en Gregorius van Tours, die geleefd hebben de één kort vóór en de ander na de Volksverhuizing. Welk een erbarmelijk figuur maakt de laatstgenoemde! Zijne geschriften zijn eene bespotting van de grammatika. Toch schrijft hij het eene boek na het andere. Hij is even bijgeloovig als onwetend. Van theologie of geschiedenis heeft hij niet het minste verstand. Toch beweegt hij zich steeds op historisch-theologisch gebied. Ontelbare verhalen van de onmogelijkste wonderen lascht hij in zijne werken in. Welk een tijd moet dat geweest zijn, waarvan Gregorius van Tours, zoo dom, zoo bekrompen, als vertegenwoordiger geldt!

Weldra verbiedt Gregorius de Groote aan alle bisschoppen voortbrengselen der heidensche letterkunde te lezen. Hij doet de klassieken nog eens voorgoed in den ban. Eigenlijk behoefde dit niet meer. Zij waren reeds dood.

Bronnen:

Cassiodorus, *De institutione divinarum litterarum*, Praefatio (in zijne *Opera*, ed. Garetius, Rothomag. 1679; aldaar p. 537, 555 (c. 30)); Hieronymus, Epistola XXI, *Ad Damasum*, num. 13 (in zijne *Opera*, ed. Vallarsi, Venet. 1766,T.I, col. 75); Epistola XXII, *Ad Eustochium*, num. 30 (l.l. col. 115); Epistola LIII, *Ad Paulinum*, num. 3, 6 (l.l. col. 271, 275); Epistola LXIX, *Ad Magnum oratorem*, num. 3 (l.l. col. 426); Gregorius Turonensis, *Historia ecclesiastica Francorum* (uitgave W. Arndt in de *Monumenta Germaniae historica* van G. H. Pertz, afd. „Scriptores rerum merovingicarum", T. I, P. I, Hanov. 1884); Joannes Cassianus, *Conlatio patrum XIV*, c. 12 (*Opera*, Vindob. 1886, P. II, p. 414); Gregorius I, *Epistolae* (in de *Monumenta Germaniae historica*, Berol. 1887—'99, L. XI, Epist. 34); *Vivat rex Carolus* (in de *Bibliotheca reformatoria neerlandica*, uitgeg. door S. Cramer en F. Pijper, Dl. IX, 's-Gravenh. 1912; aldaar p. 514).

Literatuur: W. A. van Hengel, *Geschiedenis der zedelijke en godsdienstige beschaving van Europa*, Amsterd. 1831, 4 dln., 8°; W. J. F. Nuyens, *Het Katholicismus in betrekking tot de beschaving van Europa*, Amsterd., 1858, 2 dln., 8°.

§ 46. Uitbreiding van het Christendom

Wanneer het Christendom in het tegenwoordige Engeland is doorgedrongen, valt niet te bepalen. Het feit is verborgen in den nacht der tijden. Een brief, door een Christen Vinisius ge-

schreven aan eene Christin Nigra, getuigt er van. In den kloostergang der Westminster-abdij worden Oud-Christelijke sarkofagen bewaard, die dagteekenen uit den tijd der Romeinsche heerschappij. Verder weet ook Beda Venerabilis er van mee te spreken. Onder keizer Markus Antonius Verus zou koning Lucius van de Brittanniërs aan bisschop Eleutherus van Rome geschreven hebben dat hij Christen begeerde te worden, en verzocht hem in de vervulling van dien wensch tegemoet te komen. De koning werd Christen; zijne onderdanen volgden zijn voorbeeld. Na het Christelijk geloof omhelsd te hebben, genoten de Brittanniërs eene ongestoorde rust tot den tijd van Diocletianus. Onder de vervolging die toen losbrak was Albanus een der eerste en voornaamste slachtoffers. Na die vervolging hadden de Christelijke kerken in Brittannië weder eenigen tijd vrede tot het uitbreken van de Ariaansche twisten.

Ook de Pelagiaansche strijd is aan Brittannië niet onopgemerkt voorbijgegaan. Pelagius was een Brit.

Volgens Beda heeft bisschop Coelestinus van Rome in het jaar 431 Palladius naar Ierland gezonden om bisschop te worden van de Schotten. Wij weten dat Ierland destijds door Schotten bewoond werd. De bedoeling zal zijn, dat hij als missionaris moest optreden. Overigens is van de werkzaamheid van Palladius niets zekers bekend.

De eigenlijke apostel van Ierland is Patricius geweest, in de vierde eeuw. Aangezien Beda over hem zwijgt, hebben sommigen zijn geheele bestaan in twijfel getrokken; zonder voldoende reden. De overgeleverde geschriften van zijne hand getuigen duidelijk genoeg. Het zijn: eene „Bekentenis" en een „Brief aan Coroticus". De „Bekentenis" gelijkt zeer in de verte eenigszins op het vermaarde werk van Augustinus. De schrijver deelt intieme bijzonderheden uit zijn leven mede, o.a. de geschiedenis zijner bekeering, eene jeugdige afdwaling en dergelijke. Hij moet geboren zijn in het tegenwoordige Bretagne. Zeeroovers namen hem nog zeer jong mee naar Ierland. Hij werd er veehoeder. In de eenzaamheid ontwaakte zijn godsdienstig gevoel: hij herinnerde zich lessen die hem waren inge-

prent, maar die hij vroeger geheel had veronachtzaamd. „Dikwijls bad ik", aldus bericht hij, „mijne liefde tot God en mijn geloof werden steeds krachtiger. Ik bad wel honderd malen per dag, des nachts even dikwijls. In het bosch, op den berg knielde ik vóór den morgenstond neder, in regen, sneeuw en ijs". Hij vond gelegenheid naar zijn vaderland te ontkomen. In een visioen werd hij echter vermaand naar Ierland terug te keeren en daar het Evangelie te verkondigen. Aan het einde van zijne loopbaan kon hij met dankbaarheid getuigen dat de bewoners van Ierland „een volk des Heeren" geworden waren, „verdienende Gods zonen te heeten". Zonen en dochteren van kleine Schotsche koningen werden monniken en maagden van Christus.

Koning Clovis van de Franken, aanvankelijk nog een heiden, was gehuwd met Chlotilde, eene Christin, die den Doop reeds ontvangen had. In het jaar 496 leverde hij een grooten veldslag tegen de Alemannen. Dapper streden de vijanden voor hun vaderland. De koning vreesde voor eene nederlaag. Hij deed nu eene gelofte: „Almachtige God, dien de koningin belijdt en aanbidt, schenk mij heden de overwinning over mijne vijanden. Want van heden af zult Gij alleen mij tot een God zijn, de aanbiddelijke almacht. Geef mij de zegepraal, en ik beloof dat ik U eeuwig dienen zal". De Alemannen sloegen op de vlucht, de Franken overwonnen. Door Vedastus, bisschop van Toul, liet Clovis zich onderrichten omtrent de dwalingen, de duisternis van het heidendom, en inwijden in de Christelijke zeden en de leer van het Evangelie. Weldra werd hij door aartsbisschop Remigius van Reims gedoopt (indien het bericht dienaangaande niet legendarisch is). Het volk der Franken volgde, ofschoon schoorvoetend en langzaam, het voorbeeld van den koning. Le Blant volgde den loop van het Evangelie door het tegenwoordige Frankrijk aan de hand der vindplaatsen van Oud-Christelijke sarkofagen, waarvan er vele vooral in Zuid-Frankrijk worden aangetroffen. Deze methode leverde verrassende resultaten op. Met gelijk succes paste dr. Smit dezelfde methode toe op het tegenwoordige Spanje.

Straks werd het de beurt der Alemannen om het Christendom te omhelzen. Hun voornaamste apostel is Columbanus geweest. Hij was geboren omstreeks 540 in het gewest Leinster in Ierland. Zijne ouders waren Schotten. Na het ontvangen van onderwijs in grammatika, rhetorika, meetkunde en bijbelkennis verliet hij het ouderlijke huis en trad weldra in het klooster Bangor. Omstreeks 590 vertrekt hij met een twaalftal makkers naar het vasteland en vertoeft in verschillende streken van het tegenwoordige Frankrijk. Door den koning van Bourgondië werd hij met ingenomenheid begroet. Spoedig werd hij gewikkeld in een hevigen strijd met de geestelijkheid van genoemd land, doordat hij vasthield aan de leer en de gebruiken der Britsche kerk, waarin hij grootgebracht was. Hij werd uit Bourgondië verbannen. Hij begaf zich naar de Alemannen, bewoners van een gedeelte van het tegenwoordige Zwitserland; hij voer Rijnopwaarts naar de oevers van de Bodensee, bleef daar twee jaren werkzaam en trok toen naar Boven-Italië, waar hij aan de Trebia het beroemde klooster Bobbio stichtte.

Een jongere tijdgenoot van Columbanus was Columba. Hij werd de apostel der Picten en Scoten in het noordwesten van het tegenwoordige Schotland. Hij stichtte het beroemde klooster op Jona. „In den archipel der Hebrieden, op de westkust van Schotland,ligt een klein eiland van rotsachtigen, onvruchtbaren bodem, prijsgegeven aan de golven van den oceaan, een oord dat van alle plaatsen der wereld misschien het meest onherbergzame aanzien heeft. Op dit eiland, toen Hy, later Jona (het eiland der golven) genaamd, heeft zich Columba het eerst nedergezet" (Moll). Het klooster werd een zendingsstation van groote beteekenis. „In het jaar der vleeschwording onzes Heeren D. LV. V., toen Justinus minor, de opvolger van Justinianus, het Romeinsche rijk bestuurde, kwam uit Ierland een priester naar Brittannië. Hij droeg de kleeding van een abt, maar was in zijne levenswijze een uitstekend monnik. Zijn naam was Columba. Hij kwam om het Evangelie te verkondigen in de gewesten der noordelijke Picten" (Beda).

Weldra gingen Iersch-Schotsche zendelingen, die waarschijnlijk voor het meerendeel met Jona en de opvolgers van Columba in zekere betrekking stonden, naar het vasteland. Evenals in Engeland en Schotland hebben daar straks de Iersche en de Roomsche naast of tegenover elkander gestaan. Hieruit is een strijd geboren, die eerst na eeuwen eindigde met de nederlaag van de Iersch-Schotsche kerk. De verschillen betroffen: 1. De tonsuur; de Iersche liep van oor tot oor; het voorste gedeelte van het hoofd werd kaalgeknipt; het haar op het achterhoofd bleef vrij. 2. Eene andere berekening van het Paaschfeest; de Iersche kerk hield zich aan de oude, die te Rome gegolden had vóór Dionysius Exiguus. 3. Kleine liturgische afwijkingen, ook in den doopritus; het toestaan van het priesterhuwelijk. — Deze verschillen waren meer het uitvloeisel van het isolement waarin de Iersch-Schotsche kerk verkeerd had dan dat zij berust zouden hebben op principieele gronden. Een streven naar onafhankelijkheid van het Katholieke Rome moet niet worden aangenomen.

Bronnen:

Vita Vedasti, ab Alcuino emendata, c. 1 (*Acta Sanctorum*, coll. J. Bollandus et G. Henschenius, Antv. 1658, Febr., T. I, p. 795); Gildas, *De excidio Brittanniae*, c. 7 (bij Gale, *Historiae Brittannicae scriptores*, Oxoniae, 1691); Beda Venerabilis, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* (beste uitgave door J. en G. Smith, Cantabr. 1722, fol.); Ionas, *Vita S. Columbani* (in de *Acta Sanctorum ordinis S. Benedicti in saeculorum classes distributa*, coll. Luc. d'Achery, ed. Joann. Mabillon, Venet. 1733, saec. II, p. 2—26); N. Beets e.a., *Geschiedenis der christelijke kerk, in tafereelen*, Dl. II, Amsterd. 1853, blz. 54—60 (in W. Moll, *Uitbreiding van de kerk in het Westen*); Patricius, *Confessio* (J. P. Migne, *Patrologia latina*, Par. 1865, T. 53, p. 791—814); K. Baedeker, *London and its environs*, Leipsic, 1898, p. 261, 268; *Vinisius to Nigra, a 4th cent. christian*, written in South-Britain, deciphered by E. W. B. Nicholson, Lond. 1904.

Literatuur: H. J. Schmidt, *Die morgenländische, Griechisch-Russische Kirche*, Mainz, 1826; *Geschiedenis der christelijke kerk, in tafereelen*, door N. Beets e.a., Amsterdam, 1852—'59, 5 dln.; H. Denzinger, *Ritus orientalium, Coptorum, Syrorum et Armeniorum*, Wirceburgii, 1863, 2 voll.; H. G. Kleyn, *Jacobus Baradaeus, de stichter der Syrische monophysietische kerk*, Leid. 1882 (Acad. proefschrift); L. van der Essen, *Etude critique et littéraire sur les Vitae des saints Mérovingiens de l'ancienne Belgique*, Louv. 1907.

§ 47. Eenige voorname kerkvaders

De Ariaansche strijd heeft een tijdlang hevig gewoed. Het hoofd der eene partij was aanvankelijk Arius, het hoofd der andere Athanasius. Arius was een leerling der Antiocheensche theologische school, die de grootste waarde hechtte aan de historisch-literarische uitlegging der H. Schrift. Athanasius had zijne geestelijke vorming ontvangen in de Alexandrijnsche school, waarin vooral de diepzinnige bespiegeling in eere was. Arius werd diaken der gemeente te Alexandrië, Athanasius werd presbyter en daarna bisschop dierzelfde gemeente. Van Athanasius zijn belangrijke werken overgebleven; van Arius alleen fragmenten, in hoofdzaak dezulke die in de geschriften van Athanasius worden aangetroffen. In het jaar 325 verscheen Athanasius in het gevolg van bisschop Alexander van Alexandrië op het groote concilie te Nicea. Reeds daar nam hij ijverig deel aan de bestrijding van het Arianisme. Weldra werd hij Alexander's opvolger. Athanasius heeft een afwisselenden levensloop gehad. Vijfmaal heeft hij in ballingschap moeten gaan. Keizer Konstantijn was hem aanvankelijk welgezind. De keizer leende echter het oor aan beschuldigingen, die tegen Athanasius werden ingebracht, en verordende het houden eener synode te Trier om die beschuldigingen te onderzoeken. Het einde was dat de keizer hem in 336 naar Trier verbande. Later is Athanasius naar zijn aartsbisschoppelijken zetel teruggekeerd, maar men heeft hem niet met rust gelaten. Onder begunstiging van keizer Konstantijn heeft eene synode te Antiochië in 341 hem opnieuw afgezet en een ander in zijne plaats aangesteld. Met behulp van den sterken arm werd deze op den aartsbisschoppelijken zetel verheven, hetgeen gepaard ging met vechtpartijen en bloedvergieten. Athanasius zocht eerst eene verborgen schuilplaats op in de nabijheid van Alexandrië en reisde vervolgens naar Rome, waar hij door bisschop Julius goed ontvangen werd. De meeste aanhangers trouwens vond Athanasius in de Westersche kerk, gelijk Arius in de Oostersche.

Op de vraag, waarom men moet gelooven dat Jezus Christus waarachtig God is, van eeuwigheid gegenereerd, één in wezen met den Vader, is hij het antwoord niet schuldig gebleven. Of liever: hij heeft een antwoord gegeven, dat zoowel de theoretische bespiegeling als de behoefte van het vroom gemoed bevredigde. De hooge vlucht die zijn geest hierbij neemt heeft de bewondering gewekt van geslacht op geslacht. Een afgerond stelsel is echter niet bij hem te vinden. Hij behandelt de vragen naar gelang zij in de polemiek aan de orde komen.

De leer van Arius komt volgens Athanasius in het kort op het volgende neer: „Er was een tijd toen de Zoon niet bestond. Hij is geschapen, uit niets. Hij heet Woord, Wijsheid en Zoon, doch heeft aan het Goddelijke Woord en de Goddelijke Wijsheid slechts deel. Naar zijnen aard is hij vatbaar voor verandering evenals wij menschen; maar krachtens eigen, vrijen wil blijft hij goed. Hij heet wel God, maar is het niet waarachtig. Niet altijd was God Vader, doch Hij is dit eerst later geworden. Niet altijd bestond de Zoon; want hij was niet voordat hij gegenereerd werd". Arius bracht de zaak voor de rechtbank van het gezond verstand, en vroeg aan eenvoudige vrouwkens: „Hadt gij een zoon voordat gij gebaard hadt?"

De Arianen laken in de bisschoppen die te Nicea vergaderd waren, dat zij onschriftuurlijke uitdrukkingen gebezigd hebben. Athanasius loochent dit niet; doch merkt op dat de gebruikte termen niet ongepast waren, maar de ware beteekenis der kettersche leer in het licht stelden.

Op het standpunt der Arianen komt men volgens Athanasius tot twee goden: den een schepper, den ander een schepsel. Daarentegen handhaven Athanasius en de zijnen de eenheid in de drieheid. „Er is één God, de Vader, op zichzelf bestaande, terwijl Hij in alles is. Hij verschijnt ook in den Zoon, daar Hij alles vervult; en tevens in den Geest, daar Hij in alles werkt door den Logos in den geest".

De hoofdreden waarom Athanasius en de zijnen vasthouden aan de waarachtige godheid van Christus is, dat anders de opstanding der dooden en de verlossing kwamen te

vervallen. De Vader, met erbarming bewogen, deed Zijn eigen Zoon mensch worden, opdat hij zichzelf zou offeren voor ons, allen zou vrijmaken van de afgoderij en het verderf. Het betaamde dat de Christus, die zelf aan anderen het leven schenkt, door den dood niet overwonnen werd. Dit zou anders geweest zijn wanneer hij, zooals de Arianen leeren, louter een mensch was; doch hij is Gods Zoon; wel heeft het Gode behaagd in een mensch zijne macht te toonen, om allen tot zich te trekken. Het zou echter ongepast geweest zijn dat te laten geschieden door een louter mensch; anders zouden wij, een mensch tot Heer hebbende, menschaanbidders geworden zijn. Daarom is het Woord vleesch geworden en heeft den naam van Jezus aangenomen. Zonder menschwording geen verlossing; maar deze verlossing kon slechts tot stand gebracht worden door hem die waarlijk God is.

Van de voornaamste „patres" dienen nu nog genoemd te worden: in de Oostersche kerk Basilius, Gregorius van Nyssa, Gregorius van Nazianze, Joannes Chrysostomus; in de Westersche kerk Ambrosius, Hiëronymus, Augustinus, Leo de Groote, Gregorius de Groote.

De drie eerstgenoemden waren de beroemde „Kappadociers", die te Athene hadden gestudeerd en hunne klassieke vorming ten goede deden komen aan het Christendom. Basilius is bisschop geweest van Neocaesarea in Klein-Azië. Boven hebben wij hem leeren kennen als den man die orde schiep in het kloosterwezen der Oostersche kerk. Hij betoonde zich een warm verdediger van de Niceensche orthodoxie of liever van de Athanasiaansche theologie. Verder was hij een krachtig voorstander van de leer dat de Heilige Geest waarachtig God is. Zijn jongere broeder Gregorius, bisschop van Nyssa, sloot zich bij hem aan. Met hunnen vader, hunne moeder Emmelia, hunne zuster Makrina en nog eenige zusters en broeders vormden zij het model van een beschaafd Christelijk gezin. Gregorius van Nazianze, de vriend van Basilius en Gregorius van Nyssa, werd bisschop

of patriarch van Konstantinopel. Hij streed voor dezelfde beginselen, in eene omgeving die daaraan niet welgezind was. Vooral de roem zijner welsprekendheid deed zijn naam voortleven.

Dit geldt ook van Joannes Chrysostomus, eerst presbyter te Antiochië in Syrië, daarna wegens zijne buitengewone gaven voor den kansel geroepen op den patriarchenzetel te Konstantinopel. Hij liet vele schitterende preeken na, waarin hij o.a. onverschrokken opkomt tegen misbruiken en slechte zeden. Zijn boek „Over het priesterambt" doet ons op eene weldadige wijze gevoelen, wat hij aan de opvoeding door zijne vrome moeder Anthusa te danken had. Zijne liefelijke schildering van de schoonheden van het priesterambt heeft zonder twijfel in den loop der eeuwen vele jongeren en ouderen met geestdrift vervuld. Tragisch is het lot geweest van Chrysostomus. Door bisschop Theophilus van Alexandrië werd hij eindeloos vervolgd met de aanklacht van onrechtzinnigheid. Hij werd het slachtoffer der wraakzucht van de keizerin Eudoxia. Deze had toegestaan dat op het voornaamste plein van de stad een zilveren beeld van haar werd opgericht, waaraan heidensche eerbewijzen gebracht werden. Chrysostomus waagde het zulks van den kansel in de preek openlijk af te keuren. Het gevolg was dat hij door keizer Arkadius verbannen werd. Hij stierf in ballingschap.

Hebben de kerkvaders van het Oosten zich vooral beziggehouden met de ontwikkeling der Christologie, die van het Westen, ofschoon aan de rechtzinnige Christologie evenzeer verknocht, hebben zich meer toegelegd op de anthropologie of de leer aangaande den mensch, inzonderheid de leer van zonde en genade. Dit geldt o.a. van Ambrosius, bisschop van Milaan. Zijne welsprekendheid heeft niemand minder dan Augustinus aangetrokken, zoodat hij belangrijk heeft bijgedragen tot diens bekeering. Zijn boekje „De officiis" vormt als het ware een Christelijken tegenhanger van een gelijknamig geschrift van Cicero. De sobere inhoud doet zien dat het beste van den klas-

sieken geest hem niet vreemd is. Zijne meest bekende daad was de afwijzing van keizer Theodosius I bij de kerkdeur te Milaan. Theodosius had wegens een klein oproer de bevolking van Thessalonika in den schouwburg laten vermoorden. Ambrosius achtte hem daarom onwaardig deel te nemen aan het Avondmaal en weigerde hem den toegang. Door de eeuwen heen hebben de voorstanders der kerkelijke tucht het voorbeeld van Ambrosius aangehaald. Zeldzaam was Ambrosius' moed. Dat de keizer voor het woord van den bisschop terugdeinsde, strekt hem tot eer. Het doet zien, hoe hoog de waardigheid van een bisschop reeds werd gewaardeerd. De tallooze preeken, door Ambrosius nagelaten, hebben in alle tijden als modellen van welsprekendheid gegolden. Hij is vooral bloemrijk en werkt op het gevoel. Groot was Ambrosius' verdienste voor het kerkgezang. Hij voerde de „responsoriën" in (afwisselenden zang tusschen voorzangers en gemeente) en de „antiphonen" (beurtzangen tusschen de twee helften van het koor). Hierin werden de Psalmen in een vrijen rythmus voorgedragen. Daarnaast schiep hij het rythmische zingen van metrische liederen. Ook de invoering van den figuraalzang wordt aan hem toegeschreven. Het Ambrosianum heeft moeite gehad zich te handhaven, vooral bij de opkomst van het Gregoriaansch, waardoor het verdrongen werd. Echter niet spoedig en niet overal. Volgens den monniksregel van Benedictus wordt het Ambrosianum wel gebruikt, doch in het algemeen is kennelijk de liturgie van Rome voor de monniken het richtsnoer. Zelfs de macht van Karel den Groote werd dienstbaar gemaakt aan de bestrijding van het Ambrosiaansch. Te Milaan heeft het zich gehandhaafd tot op den dag van heden.

Hiëronymus was de geleerdste man zijner eeuw. Hij bestudeerde den Bijbel in verschillende talen. Bovendien vertaalde hij den ganschen Bijbel in het Latijn. Hij maakte groote reizen door het tegenwoordige Frankrijk, Noordwest-Duitschland en België. Wij weten dat hij daar menscheneters heeft gezien. Met Paula, eene rijke Romeinsche matrone, reisde hij naar het

H. Land en naar Egypte. Paula begeerde o.a. de Egyptische kluizenaars te aanschouwen. Hijzelf was een vurig voorstander van het kloosterwezen, stichtte een klooster te Bethlehem en bewoonde dat, en had een groot aandeel in de verbreiding van het kloosterwezen naar het Westen. Hiëronymus schreef nog goed Latijn. Niemand minder dan Erasmus heeft het eerst zijne complete werken uitgegeven. Hij deed het, roemende: „Dit is nog eens goed Latijn, beter dan dat van de monniken!"

Augustinus is bisschop geweest van Hippo Regius. In de Noord-Afrikaansche kerk oefende hij een zeer grooten invloed. Zijne talrijke geschriften kenmerken zich door een schitterenden, eenigszins gemaniereerden stijl, en door de hooge vlucht der gedachten. Nooit heeft iemand de vraagstukken der Christelijke godgeleerdheid zoo diep doorvorscht als hij. Ofschoon hij de grondtalen des Bijbels niet of slechts gebrekkig verstond, heeft zijn geniale geest bij de uitlegging dikwijls het juiste getroffen. Vele beweringen in zijne geschriften heeft hij later teruggenomen (Retractationes). Zijn werk „De civitate Dei" is in alle talen overgebracht. Later hebben Roomsch-Katholieken zoowel als Protestanten zich gaarne op Augustinus beroepen; de eersten, omdat hij eene mededeelende (of beter gezegd: eene magische) kracht toekende aan de sacramenten; de Protestanten wegens zijne verkondiging van de zaligheid door het geloof alleen.

De „Confessiones" zijn Augustinus' bekendste werk. Reeds de vorm is merkwaardig. Van het begin tot het einde wordt God aangesproken. Tot Hem zijn alle bekentenissen gericht. Verder bevatten zij een sterk mystiek element. Augustinus wil God roepen naar zijn binnenste (L. I, c. 2; vergel. 1, 5, 15; X, 1, 6). Reeds dit zou gestrekt hebben om aan het geschrift te allen tijde lezers te bezorgen. De meesten zijn stellig aangetrokken door de stoutmoedigheid waarmede deze buitengewone sterveling zijn hart blootlegt. Bovendien is de stijl zeer aanschouwelijk. Men ziet, hoe de jeugd behagen schept in spel en op school stokslagen ontvangt. Men hoort het op-

dreunen van de tafels van vermenigvuldiging (I, 9, 13). Hoe doet de schrijver gevoelen, welk offer de vader brengt voor de opvoeding van zijn zoon (II, 3)! Hoe schitterend past hij toe dat het beter is de vrucht van den boom te eten dan de afmetingen van den boom te kennen (V, 4)! Hij teekent Ambrosius lezende; en laat zien hoe hijzelf optreedt in de school (VI, 7).

Niet alles is even bewonderenswaardig. Waar hij handelt over de zonden der prille jeugd (I, 7), over de zonden van den smaak (X, 31), den reuk (X, 32), het gehoor (X, 33), het gezicht (X, 34), het bezoeken van den schouwburg (X, 35) en de tong (X, 37), vervalt hij soms in kleinigheden. De teekening van den vader, die eerst kort vóór zijn dood tot het Christendom overging, is weinig sympathiek (II, 3; IX, 9). Daarentegen ontvangt men een schoon beeld van de moeder Monica (V, 8, 9; VI, 2; IX, 4); haar geduld met een lastigen echtgenoot (IX, 9), haar eenige wensch haren zoon Christen te zien worden (IX, 10), hare gesprekken over het eeuwige leven (ald.), haar stichtelijk sterfbed (IX, 8, 11) kenmerken haar als eene buitengewone vrouw.

In de jeugd werd Augustinus' Doop te kwader ure uitgesteld (I, 11). Op de school te Thagaste werd hij ingewijd in de fraaie letteren. Hij had er echter een afkeer van, vooral van het Grieksch. Hebreeuwsch werd niet geleerd (I, 12; XI, 3). Hij nam aanstoot aan de onzedelijke voorstellingen in klassieke geschriften(I, 16). Doch de grammatika werd boven alles gesteld (I, 18, 19). En de ouders zagen maar het liefst dat men daarin vorderingen maakte (II, 2, 3). Intusschen was hij als zestienjarig jongeling reeds diep verdorven. Hij vestigde zich als rhetor te Karthago (II, 2, 3, 6; IV, 7). Hij hield er „rendez-vous" in de kerk (III, 3). De moederlijke vermaningen hadden niet veel geholpen! Hij vertrok naar Rome, waar de studenten hem echter slecht betaalden, zoodat hij spoedig een beroep aannam naar Milaan (V, 12, 13). Hij hoorde er elken Zondag Ambrosius, wat den grootsten invloed op hem had om hem los te maken van het Manicheïsme (V, 13; VI, 3). Reeds in de jeugd is Augustinus in het Manicheïsme verstrikt geraakt. Eigenlijk

heeft hij er vele jaren mede geworsteld. Hij was overtuigd dat God hem er aan had ontrukt (III, 11). Te Rome vond hij vele Manicheërs en verkeerde met hen (III, 6, 11; V, 10). Hunne leer was een driest dualisme (IV, 15; VIII, 10). Zij aanbaden zon en maan (III, 6). Zij spotten met bijbelsche voorstellingen van God (III, 6, 7, 9, 10) en met de veelwijverij in de Schrift (III, 7). Zij geloofden in eene bezielde schepping; zij leerden dat de vijg weent als zij geplukt wordt en dat de boom dan melkwitte tranen vergiet (III, 10). Dat de Verlosser zijn vleesch ontleend zou hebben aan de maagd Maria, zonder bevlekt te worden, konden zij niet aannemen (V, 10). De Manicheërs hebben niettemin hunne uitverkorenen en heiligen (IV, 1). Meer nog dan door de eigenlijke Manicheërs werd Augustinus aangetrokken door de sterrenwichelaars. Hun standpunt brengt mede dat men alle schuld op de sterren kan werpen (IV, 3; V, 10). Een groot gedeelte der „Confessiones" wordt ingenomen door de beschrijving hoe Augustinus zich losgemaakt heeft van het Manicheïsme. De kennismaking met Cicero's „Hortensius" gaf hem den eersten stoot. Hij miste er echter Christus in (III, 4). Een anderen stoot bezorgde hem de kennismaking met een geschrift van Aristoteles (IV, 16). Weldra gevoelde hij dat men, om uit den doolhof te geraken, tot de Schrift moest gaan (III, 5). De Manicheërs beweerden wel dat het Nieuwe Testament vervalscht was, maar het echte brachten zij niet te voorschijn (V, 11). Waar de Manicheërs aanleiding vonden om op den Bijbel te schimpen, gevoelde hij meer en meer dat redding moest gezocht worden in geestelijke uitlegging (IV, 14). Langzamerhand zag hij in dat twee dingen noodig waren: erkenning van het Schriftgezag en omhelzing van den Middelaar (VI, 5; VII, 18, 19, 21). Toen Augustinus nog te Karthago was, kwam daar een groot Manichëer van elders, Faustus, die een einde zou maken aan alle tegenspraak. Maar Faustus viel vreeselijk tegen (V, 3, 5, 6, 7). Ook met de astronomische voorspellingen kwamen de uitspraken van Faustus niet overeen (V, 3, 5). Na eene periode waarin hij als de Academici geneigd was aan alles te twijfelen (V, 10), zegde hij vaar-

wel aan de Manicheërs (C, 14), legde op plechtige wijze zijne geloofsbelijdenis af (VIII, 25) en ontving den Doop (IX, 6).

Bijzondere leeringen, in de „Confessiones" voorgedragen, zijn nog de volgende: „Het kwade is een gemis van het goede" (III, 7; IV, 15; VII, 12, 13, 16). „Om vrede te vinden voor verstand en gemoed, moet men beginnen met te gelooven (sanari credendo); het is er mede als met het geloof in ouders" (VI, 5). Verder houdt hij vast aan de gebedsgenezing (IX, 4) en aan het gebed voor de dooden (IX, 11). Opmerkelijk is dat de naam van Antonius en het bestaan van kloosters Augustinus zeer lang geheel onbekend bleven (VIII, 6).

Leo de Groote huldigde de theorie dat de bisschop van Rome eene universeele macht bezat die zich over de kerken van alle landen uitstrekte. En het gelukte hem die theorie in de praktijk toe te passen. In verschillende gewesten van het tegenwoordige Italië, in Illyrië, in het Oosten, in Alexandrië, in Noord-Afrika, in Gallië, deed hij zijne macht gelden. Vandaar dat hij dikwijls de eerste paus genoemd wordt. Groot was zijne welsprekendheid en de indruk dien men ontving van zijn persoon. Koning Attila naderde Rome aan het hoofd zijner Hunnen en bedreigde de stad met plundering en brandstichting. Leo werd met twee hooge staatsdienaren als een gezantschap uitgezonden om hem daarvan af te brengen. Hetgeen gelukte.

Van de werken die op naam staan van Leo den Groote zijn slechts de „Sermones" en de „Brieven" echt. Men kan niet bemerken dat Leo het noodig acht de aanbidding van den eenigen God krachtig te verdedigen tegen het heidensche veelgodendom. Sommige preeken zijn gehouden op heidensche offerdagen om den Duivel te pijnigen. Verder komt hij op tegen zekere overblijfselen van het heidendom die voortleven onder de Christenen. Er zijn er die bij het opgaan der trappen van de S.-Pieterskerk zich buigen voor de opgaande zon (Manicheërs). In de heilsgeschiedenis wordt de Duivel bedrogen (Sermo XXII, c. 3, 4). Hij blijft echter de groote vijand onzer behoudenis (XL, c. 2). De ketters worden door den Duivel op-

gestookt (XVI, c. 3). Het opsporen der ketters moet krachtig worden voortgezet (inquisitio), om degenen die voor de Duivelsche misleiding bezweken zijn terug te brengen van de dwaling (XVI, c. 6). Op stichtelijke wijze handelt Leo over de Goddelijke Voorzienigheid (XII, c. 2; XVI, c. 1; XVII, c. 2).

Eene groote plaats bekleedt bij Leo de Christologie. Het Woord is vleesch geworden, de Schepper der wereld is geboren uit eene maagd en heeft door waarlijk vleesch van de moeder te ontvangen hare natuur aangenomen (XXV, c. 4). Hij is waarachtig God en waarachtig mensch; geen der beide substantiën is slechts in schijn aanwezig (XXIV, c. 3). Men wachte zich voor misverstand, daar in de Schrift sommige dingen slaan op de goddelijke zijde, andere op de menschelijke zijde (XL, c. 3, col. 293). Leo leert de vermenging der twee naturen (LI, c. 1; LII, c. 5). Het schepsel is niet op die manier met den Schepper vereenigd, dat de een het huis zou zijn en de ander de bewoner (XXVIII, c. 2); maar zóó dat de natuur van den een zich vermengt met die van den ander (XXIII, c. 1). Elk van de twee naturen behoudt daarbij hare eigenschappen (c. 2). Toch is Christus één persoon (XXVIII, c. 4). Verder is ook de wil van Vader en Zoon één (LII, c. 5). Waarom moet men gelooven in de godmenschheid van Jezus Christus? Omdat er zonder dit geen behoudenis voor ons zou wezen (XLVI, c. 2). Onze Heer Jezus Christus heeft, geboren wordende als een waarachtig mensch, terwijl hij nooit ophield waarachtig God te zijn, in zichzelf den aanvang gemaakt van een nieuw schepsel en aan het menschelijk geslacht een nieuw beginsel geschonken, waardoor de smet der vleeschelijke geboorte kon worden uitgewischt en de wedergeboorte mogelijk gemaakt (XXVII, c. 2). In Jezus Christus was aanwezig de ware godheid tot het verrichten van wonderen en de ware menschheid om het lijden te dragen (XXIX, c. 3). Van hetgeen men naar de tegenwoordige beteekenis onder sacramenten verstaat komen alleen de Doop en het Avondmaal voor (XXIV, 4; LXIII, 3). De Doop is het bad der wedergeboorte (XXIV, 3). Hier en daar worden over geloof en genade zeer schoone

dingen door Leo gezegd (VII, col. 159; XXV, c. 3; XXII, c. 4: Fides justificat peccatorem). Het ontvangen heil moet ons voeren tot navolging van Christus (XXV, c. 6). Soms is het geloof bij Leo een voor waar houden van een leerstuk (XXXIV, c. 3). Men klage niet dat 's Heeren geboorte zoo laat kwam. Immers van de grondlegging der wereld heeft God voor allen hetzelfde middel ter behoudenis vastgesteld; het beloofde was zoo goed als het geschonken heil (XXIII, c. 4). Oppervlakkig is wat Leo schrijft over verdiensten. Het leven der vromen is niet alleen nuttig voor henzelven, maar ook voor anderen (XXXV, c. 3). Beter klinkt, dat niemand vlekkeloos is, dat allen kwijtschelding van hunne overtredingen van noode hebben (XLIII, c. 1, 2). Dan weder luidt het, dat het geven van aalmoezen vrijspraak geeft in het Oordeel; het is de prijs (pretium) van het koninkrijk Gods (IX, c. 2). Aalmoezen blusschen de straf (poena) van het eeuwige vuur uit (X, c. 2). De schuld (culpa) die de mensch in deze aardsche woning op zich laadt wordt door aalmoezen gedelgd (VII, col. 159). (Men ontmoet hier dus de kwijtschelding van schuld en straf door het geven van aalmoezen, die later in het aflaatbedrijf bij velen zoo groote ergernis heeft gewekt.) Volgens Leo zijn de grenzen tusschen goed en kwaad slechts met de uiterste scherpzinnigheid te vinden (XLIII, c. 2). Aan alle kanten omringt ons het gevaar te vallen in ontelbare overtredingen (L, c. 2). Wordt hierdoor geen gewetensangst opgewekt? Het vasten wordt krachtig aanbevolen. Leo wil evenwel dat men zich voor een ongezond dualisme wachten zal. Er zijn er, zegt hij, die vastende zondigen, daar zij het geschapene als door den Duivel gemaakt beschouwen en verachten (XLII, 4). Toen de vorst der wereld gebonden werd, werden degenen die in de gevangenis zaten hem ontrukt (XXII, c. 4). (Men kan hier denken aan vele middeleeuwsche kunstwerken.) Leo noemt de liefde de moeder van alle deugden (XXXVIII, c. 4). Hij hecht groote waarde aan katholiciteit (XVI, c. 3). Soms wordt een vraagstuk uitgemaakt met een beroep op het Katholieke geloof (fides catholica) (XXV, c. 3). Ietwat middeleeuwsch doet het aan, dat volgens Leo de

inhoud van het geloof onbegrijpelijk is voor het verstand (XXV, c. 4). Dat beide substantiën in één persoon vereenigd zijn kan men slechts gelooven, niet verklaren (XXIX, c. 1). Met geestdrift en uitvoerig spreekt Leo over den apostel Petrus (III, c. 2; IV, c. 2). God heeft Petrus deelgenoot gemaakt van Zijne macht (IV, c. 2).

Bronnen:

Gregorius Nyssenus, *Opera omnia*, ed. Morellius, Parisiis, 1615, 2 voll.; Aurelius Augustinus, *Opera*, per theologos Lovanienses, Parisiis, 1651 seq., 11 voll.; Ambrosius, *Opera*, stud. monachorum ordinis S. Benedicti, Parisiis, 1686—'90, 2 voll.; Gregorius Nazianzenus, *Opera omnia*, graece et latine, ed. J. Billius Prunaeus, Coloniae, 1690, 2 voll.; Athanasius, *Quatuor orationes contra Arianos*, in zijne *Opera*, Par. 1698, Vol. I, p. 403—445 (bij J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus*, series graeca, Par. 1887, T. 26, col. 9—526; dezelfde, *Epistola I ad Serapionem*, in zijne *Opera*, Par. 1698, Vol. II, p. 647—682 (bij Migne, l.l. T. 26, col. 529—608); Joannes Chrysostomus, *Opera omnia*, ed. B. de Montfaucon, Parisiis, 1718—'38, 13 voll.; Basilius, *Opera omnia*, op. monachorum ordinis S. Benedicti, Parisiis, 1730, 3 voll.; Hieronymus Stridonensis, *Opera*, ed. Vallarsius, Venet. 1766 seq., 11 voll.; Leo Magnus, *Opera*, post Paschasii Quesnelli rec., emend. et aucta, cur. P. et H. fratr. Balleriniis, Venet. 1753—'57, 3 voll. (de boven geciteerde uitgave is die van J. P. Migne, *Patrologiae series latina*, Par. 1881, T. 54); Fr. Erens, *Aurelius Augustinus' Belijdenissen in XIII boeken* (uit het Latijn vertaald), Amsterd. 1903.

Literatuur: A. Neander, *Chrysostomus und die Kirche des Orients*, Berl. 1821, 2 voll. (vertaald in het Nederlandsch door D. Koorders, Rotterd. 1852, 2 dln.); A. des Amorie van der Hoeven, *Joannes Chrysostomus, beschouwd als een voorbeeld van ware kansel-welsprekendheid*, Delft, 1825, 8°.; R. C. Kukula, *Die Mauriner Ausgabe des Augustinus*. I. Theil (*Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Bd. CXXI [Wien, 1890], Abhandl. V), II. Theil. (*Sitzungsberichte*, Bd. CXXII [Wien, 1890], Abhandl. VIII); E. de Broglie, *Bernard de Montfaucon et les Bernardins, 1715—1750*, Par. 1891, 2 tom.; A. Harnack, *Augustins Konfessionen*, Ein Vortrag, 3te Aufl., Giessen, 1903; *The Bodleian manuscript of Jerome's version of the chronicle of Eusebius reproduced in collotype*, with an introduction by John Knight Fotheringham, Oxf. 1905, 4°; G. Grützmacher, *Hieronymus*, Berlin, 1901—'08, 3 Bde., 8°; F. Hunermann, *Die Busslehre des hl. Augustinus*, Paderb. 1914.

§ 48. Gregorius Magnus

Gregorius is een veelzijdig man. Hij staat op de grens tusschen het oude Christendom en de middeleeuwen. Vraagt men hoe zekere voorstellingen in de middeleeuwsche godsdienstige

letterkunde gekomen zijn, dan moet het antwoord dikwijls gezocht worden in Gregorius' geschriften. Naast de historische Schriftuitlegging past Gregorius eene mystische of allegorische en eene hoogere godsdienstige uitlegging (sensus moralis) toe. Als het verstand overal bij kon, zou het geloof zonder verdienste zijn. Hier en daar wordt een mystiek element bij Gregorius aangetroffen. „Wie het licht ontvangen heeft volgt Jezus na; en door het doen der geboden worden wij verlicht" (Imitatio Christi). Aan minder begaafden wordt door de genade het mystieke inzicht in de hoogere dingen geschonken. Ook beschrijft Gregorius een zeker mystiek verkeer der vromen met God. Een der vruchten van de menschwording Gods is deze dat de engelen ons vroeger beschouwden als vreemdelingen, maar thans als bondgenooten. Gregorius valt de Priscillianisten aan, die leeren dat ieder mensch onder een bepaald gesternte geboren wordt. Wonderen worden niet meer gedaan. Terecht. Immers slechts bij den aanvang der Kerk waren zulke dingen noodig om het geloof te versterken. Het godsdienstig-zedelijk onderricht van Gregorius is voornamelijk gericht op het hiernamaals. De offerande (sacrificium) van Christus wordt dagelijks herhaald, strekkende tot onze absolutie; terwijl zelfs bepaald kan worden aan wien deze absolutie (bijv. aan een doode) zal ten goede komen. Gregorius wil dat allen met den ijver der liefde zich zullen toeleggen op het winnen van zielen (animabus lucrandis). In den stroom van het Semipelagianisme geraken wij, waar geleerd wordt: „Hoe meer schuld, hoe meer goede werken zijn noodig om haar uit te wisschen". De grootste vijanden der ziel zijn de booze geesten. Als de ziel op het punt staat het lichaam te verlaten, houden zij haar van alle kanten hare overtredingen voor. Veel waarde hecht Gregorius aan de onderlinge voorbidding. Kloosterbroeders bevrijden elkander daardoor uit de kaken van het monster dat dreigt hen te verslinden. De vaderen van het Oude Verbond moesten op de zaligheid wachten, totdat Christus kwam om hen uit de onderwereld (infernum) te verlossen. De onderwereld stelt Gregorius zich voor als eene rustige plaats. Sterven is slapen. Uitverkorenen en verdoemden

sluimeren den doodslaap tot den Oordeelsdag. Het bestaan van het vagevuur wordt door Gregorius niet geleerd.

Bronnen:

Gregorius Magnus, *Expositio in Jobum sive Moralium libri XXXV* (in zijne *Opera*, ed. Galicciolli, Venet. 1768 seq., 17 tom.; aldaar T. I—III); dezelfde, *Homiliae in evangelia*, Oeniponte, 1892 (in de *Patrum opuscula*, ed. Hurter, T. VI).

Literatuur: A. P. Stanley, *Historical memorials of Canterbury*, Lond. 1880; F. Homes Dudden, *Gregory the Great, his place in history and thought*, Lond. 1905, 2 voll., 8°.

§ 49. Eenige voorname kerkvergaderingen

Kerkvergaderingen hebben een grooter gezag gehad dan particuliere schrijvers. Zelfs de zoogenaamde „canonieke brieven" van Dionysius van Alexandrië, van Gregorius Thaumaturgus, Basilius en anderen hebben aanvankelijk geen officieel gezag genoten. Op het concilie te Konstantinopel in 692 werden de canones dezer brieven als rechtsgeldig erkend en dientengevolge in het kerkrecht voorgoed opgenomen. Maar de besluiten van synoden, door een aantal vergaderde bisschoppen vastgesteld, hadden reeds terstond eene eerbiedwaardige beteekenis, al moet men zich hiervan geen overdreven voorstelling vormen. Zij hebben allereerst gegolden voor degenen die aan de synoden deelnamen en voor de streken waarin zij hunne ambten bekleedden. Eene veel verdere strekking, als zouden bijv. de besluiten van Klein-Aziatische synoden ook overal in de Westersche kerk erkend en aangenomen zijn, moet er niet aan worden toegeschreven. Eerst langzamerhand heeft zich een algemeen geldend kerkrecht gevormd. Dat de genoemde synode te Konstantinopel in het jaar 692 het nog noodig vond nauwkeurig te bepalen, van welke kerkvergaderingen de canones als gezaghebbend moesten worden beschouwd (te weten die van Nicea, Ancyra, Neocaesarea, Antiochië, Laodicea, enz.) — bewijst genoegzaam, dat vóór dit tijdstip een algemeene regel hieromtrent niet heeft bestaan.

Op de synode te Elvira in Spanje (305) waren 19 bisschoppen

tegenwoordig, 24 presbyters, verder diakenen en leeken. De besluiten zijn merkwaardig. Zij doen bijv. dadelijk zien, hoe het opkomende Christendom te worstelen had met het taaie heidendom. Reeds de eerste canon handelt over Christenen die na hunnen doop nog aan de afgoden geofferd hebben. Canon 2 en 3 handelen over gewezen heidensche priesters en katechumenen die hetzelfde hebben gedaan. Men verlangt dat meesters in hunne huizen aan slaven zullen verbieden afgodsbeelden te vereeren, tenzij zij voor geweld van de zijde der slaven hebben te vreezen (41). Schooner klinkt dat wie afgodsbeelden afgebroken heeft en daarbij gedood is niet onder de martelaren moet worden opgenomen (60). Voor giftmengerij, echtbreuk en koppelarij worden straffen vastgesteld (6, 7, 8, 12). Christelijke jongedochters mogen niet aan heidenen worden uitgehuwelijkt (15). Maagden die hare gelofte schenden worden zwaar gestraft (13). Men ontmoet hier het begin van het priester-coelibaat; bisschoppen, presbyters en diakenen moeten zich van hunne vrouwen onthouden (33). Behalve zuster of dochter mogen geestelijken geen vrouw in huis hebben (27). Vrouwen mogen niet waken bij de graven (35). Overbekend is het verbod van schilderijen in de kerk (36).

Het concilie te Nicea (325) werd bijeengeroepen door keizer Konstantijn. Men noemt dit en dergelijke conciliën oecumenisch, omdat bisschoppen uit de geheele wereld er toe werden uitgenoodigd. Te Nicea kwamen 318 bisschoppen bijeen. De besluiten zijn niet zoo talrijk en ook niet zoo gewichtig als men misschien verwachten zou. Het voornaamste is gelegen in de geloofsbelijdenis. De leer waarvan Athanasius straks de voorvechter zal zijn wordt bevestigd; die van Arius wordt veroordeeld. De Zoon heet één in wezen met den Vader. En wie zegt dat Hij niet bestond voordat Hij werd gegenereerd, wordt vervloekt. Van groote praktische beteekenis is de beslissing omtrent het Paaschfeest. Van oudsher ging men voor de vaststelling van den datum van het Paaschfeest in verschillende partijen uiteen. De Ebionieten vierden Paaschfeest op denzelfden

dag als de Joden. Naar hunne meening toch had de Wet voor Christenen haar geheele gezag behouden. Daarom aten zij op Paschen een maaltijd. De overgroote meerderheid der Christenen verbond aan het Paaschfeest de viering van 's Heeren dood en opstanding. Allen hielden hun Paschen zoo dicht mogelijk bij den 14^{den} Nisan. Hierbij vallen twee hoofdrichtingen te onderscheiden. De aanhangers der eerste werden voornamelijk gevonden in de Westersche, voor een deel ook in de Oostersche kerk; zij waren de talrijksten. Zij vierden den sterfdag des Heeren altijd op een Vrijdag, de opstanding altijd op een Zondag. De aanhangers der andere richting, meest in Klein-Azië tehuisbehoorende, vierden hun Paaschfeest steeds precies op den 14^{den} Nisan, zonder te vragen op welken dag der week dit viel. Zetten eerstgenoemden de vasten voort tot den Paaschzondag, de anderen deden het tot den weekdag waarop zij Paaschfeest vierden. Deze laatste partij noemt men ook wel de Johanneïsche, omdat volgens haar, in overeenstemming met het Johannes-evangelie, Christus het Paaschmaal op den 14^{den} Nisan niet meer gegeten heeft, maar reeds op den morgen van dien dag gekruisigd is. Aanvankelijk verdroegen de partijen elkander. Polykarpus werd te Rome door bisschop Anicetus goed ontvangen. Later dreigde bisschop Victor van Rome alle aanhangers der Aziatische of Johanneïsche partij in den ban te doen. De zaak werd ingewikkelder, toen de sterrenkundigen, inzonderheid de beroemde sterrenkundigen van Alexandrië, zich er mede gingen bemoeien. Wanneer was het 14 Nisan (d.w.z. volle maan na den eersten dag van het nieuwe jaar)? Men nam zoo goed als algemeen aan dat van oudsher bedoeld was de eerste volle maan na de dag-en-nacht-evening. De nauwkeurigheid in de berekeningen is toegenomen. Maar de verschillen tusschen de partijen zijn niet opgeheven. Weldra begon men Paaschberekeningen te maken. Hippolytus ontwierp een Paaschcyclus van zestien jaren. Hierbij nam hij aan dat de dag-en-nacht-evening op 18 Maart viel. Hij werd spoedig verbeterd door den Alexandrijner Anatolius, die een 19-jarigen Paaschcyclus vervaardigde. Weldra hebben de Alexandrij-

ners het aequinoctium op 21 Maart berekend. Te Rome werd behalve de 16-jarige cyclus van Hippolytus ook nog een 84-jarige cyclus gebezigd. Aan die verwarring heeft het concilie te Nicea een einde gemaakt. Het bepaalde dat voortaan overal Paschen gevierd zou worden op denzelfden datum. Tusschen de regels schemert door dat bedoeld is: op den eersten Zondag na de eerste volle maan na de voorjaars-dag-en-nacht-evening. Aan de Alexandrijnsche kerk werd opgedragen telkens schriftelijk naar Rome te berichten, op welken dag het Paaschfeest moest gevierd worden. Het duurde nog eenigen tijd, voordat deze regel algemeen gevolgd werd. Alexandrië zond geen geregeld bericht. Te Rome hield men lang vast aan den 84-jarigen cyclus vol fouten. Ten laatste heeft Dionysius Exiguus aan de Westersche Christenheid eene Paaschtafel verschaft, die overeenstemde met de nauwkeurige Alexandrijnsche berekeningen en ten opzichte van het Paaschfeest eendracht schiep. De Britten hebben nog lang aan den 84-jarigen cyclus vastgehouden.

Eene aanzienlijke kerkvergadering kwam bijeen in 343 te Sardika (het tegenwoordige Sophia). Zij kende aan een bisschop, die naar zijne meening door zijne medebisschoppen ten onrechte was veroordeeld en afgezet, het recht toe zich te beroepen op den paus te Rome. De bewoordingen zijn aldus: „Als een bisschop in welke zaak ook gevonnist is en meent goede reden te hebben om de bijeenroeping eener nieuwe kerkvergadering te verlangen, laat ons dan de gedachtenis van den apostel Petrus in dier voege eeren, dat door degenen die de zaak onderzocht hebben geschreven worde aan Julius, den bisschop van Rome. Wanneer deze meent dat de uitspraak herzien moet worden, worde zij herzien en wijze hij de rechters aan!" De beteekenis van dit synodale besluit is het onderwerp geweest van veel twistgeschrijf. De opmerking dat hier aan bisschop Julius van Rome eene bevoegdheid wordt toegekend die niet bestemd was over te gaan op zijne opvolgers, houdt geen steek. Immers in de beide volgende besluiten, waarin het aangehaalde

nader wordt uitgewerkt, wordt bij afwisseling van den bisschop der Romeinen zonder meer gesproken. Om de zaak juist te verstaan houde men in het oog dat het recht van beroep wel aan de bisschoppen wordt toegekend, maar dat er vooreerst wellicht weinig gebruik van is gemaakt. De synode te Sardika was ook niet de geheele Kerk. Misschien heeft dit besluit evenals zoovele andere eeuwenlang in vergetelheid gesluimerd. Het verkreeg eerst in de negende eeuw zijne volle beteekenis. Hoe dit zij, het beteekent eene groote uitbreiding van de pauselijke macht.

Het tweede oecumenische concilie werd gehouden te Konstantinopel in 381. Het bestond uitsluitend uit bisschoppen der Oostersche kerk, ten getale van 150. Het oecumenische karakter is er eerst allengs aan toegekend. Het struikelblok lag in den derden kanon. Hij behelsde dat de bisschop van Konstantinopel, omdat dit het nieuwe Rome is, in rang op den bisschop van Rome volgt. Het concilie was bijeengeroepen door keizer Theodosius I, met de bedoeling een einde te maken aan de kerkelijke tweespalt, veroorzaakt door velerlei kettersche sekten. Het waren de Eunomianen of Anomoeërs, de Arianen of Eudoxianen, de Semi-Arianen of Pneumatomachen, de Sabellianen, de Marcellianen, de Photinianen en de Apollinaristen. Dezen werden allen veroordeeld.

De reden waarom de Westersche kerk tot de besluiten van Konstantinopel werd aangetrokken was gelegen in de leer van den H. Geest. In de geloofsbelijdenis toch die hier opnieuw werd vastgesteld luidde het o.a.: „Wij gelooven in den H. Geest, die heerscht en levendmaakt, die uit den Vader uitgaat, die met den Vader en den Zoon gelijkelijk wordt vereerd en verheerlijkt". Een duidelijker getuigenis geeft eene uitspraak, die in handschriften en drukken als de vijfde kanon van de kerkvergadering te Konstantinopel in 381 geldt, maar misschien afkomstig is van de kerkvergadering aldaar in het volgende jaar: „Betreffende de schriftelijke verklaring der Westersche kerken gaan wij mede met die te Antiochië, belijdende dat

er éene godheid is van Vader en Zoon en Heiligen Geest".

Eene zeer groote kerkvergadering werd gehouden te Chalcedon in 451. Zij werd bijeengeroepen door keizer Marcianus. Ook was een groot aantal wereldlijke autoriteiten tegenwoordig. Intusschen had een tweetal gezanten van paus Leo I als het ware de geestelijke leiding. De vergadering werd bijgewoond door 520 bisschoppen, allen uit de Oostersche kerk. De vergadering was bestemd om goed te maken wat op twee synoden te Efeze (431 en 449) bedorven was. Het betrof in hoofdzaak de vraag, hoe men de onderlinge verhouding der twee naturen in Christus moest verstaan in verband met de eenheid van zijn persoon. Nestorius, aartsbisschop van Konstantinopel, heeft naar de meening der rechtzinnigen de twee naturen te scherp gescheiden en in geschrifte dat gevoelen verdedigd. Inzonderheid heeft hij er zich tegen verzet dat men Maria betitelde als „Theotokos". Hij vroeg, of God dan eene moeder had; of men dan niet kwam in het voetspoor der heidenen, die ook moeders aan de goden toekenden. Hij werd hevig aangevallen door Cyrillus, aartsbisschop van Alexandrië, die 12 anathematismen tegen hem openbaar maakte. Deze wist te bewerken dat Nestorius op de kerkvergadering te Efeze in 431 werd veroordeeld en straks in ballingschap moest gaan. Op de volgende kerkvergadering te Efeze in 449, onder voorzitterschap van Dioscurus, den opvolger van Cyrillus te Alexandrië, zegevierde priester Eutyches, de tegenvoeter van Nestorius, geheel. Eutyches wischte de grenzen tusschen de twee naturen zoo goed als geheel uit en bestempelde het aannemen van twee naturen in Christus na de menschwording als Nestoriaansche ketterij. De synode verklaarde Eutyches voor rechtzinnig. Zijne partij bezoedelde echter hare overwinning door te dwingen tot onderteekening. Het kwam tot kloppartijen en bedreiging met wapengeweld. Flavianus, de aartsbisschop van Konstantinopel, werd afgezet en stierf waarschijnlijk ten gevolge van de ondergane mishandelingen. Vandaar de naam „Rooverssynode". Om de eenheid te herstellen kwam het oecumenisch concilie te Chal-

cedon bijeen. Het vatte zijne taak breed op, en besteedde verscheidene dagen aan de voorlezing en bespreking der akten van vroegere kerkvergaderingen.

Het resultaat der besprekingen heeft eeuwenlang wel niet de geheele Kerk, maar dan toch verreweg haar grootste gedeelte bevredigd. In de uitspraak omtrent de geloofsleer werden zoowel Nestorius als Eutyches veroordeeld: zoowel degenen die tot een dubbel Zoonschap moesten komen als zij die durfden zeggen dat de godheid van den Eeniggeborene onderworpen was aan het lijden; die eene vermenging aannamen van de twee naturen in Christus en leerden dat zijne knechtsgestalte ontleend was aan eene hemelsche grondstof, dat Christus twee naturen had vóór maar ééne natuur na de vereeniging. „De heilige vaderen volgende belijden wij eendrachtig dat wij slechts één Heer hebben, Jezus Christus, volmaakt naar zijne godheid en volmaakt naar zijne menschheid, waarachtig God en waarachtig mensch, samengesteld uit eene redelijke ziel en een lichaam, één in wezen met den Vader naar zijne godheid, één in wezen met ons naar zijne menschheid, ons in alles gelijk, uitgenomen de zonde; voor eeuwen uit den Vader gegenereerd; in het laatst der dagen om de wille van onze behoudenis uit de maagd Maria, Theotokos, naar zijne menschheid; één Christus, Zoon, Heer, Eeniggeborene, uit twee naturen, onvermengd, onveranderd, ongedeeld, ongescheiden; in dier voege dat het verschil der naturen niet wordt weggenomen door de vereeniging, terwijl de aard van iedere natuur behouden blijft, samenvloeiende tot één persoon, niet verdeeld in twee personen".

Omtrent de verdere besluiten worde hier slechts het volgende aangestipt. Voor het stichten van een klooster is de toestemming van den bisschop noodig. Ook blijven de kloosters voortdurend aan het bisschoppelijk toezicht onderworpen. Wie eenmaal in den klerus of in een klooster zijn opgenomen kunnen nooit meer tot hunnen vorigen staat terugkeeren. Voorlezers en zangers mogen huwen, mits niet met eene onrechtzinnige vrouw. Aan diakonessen wordt het huwelijk verboden; hetzelfde geldt van eene gewijde maagd. „Het voorbeeld der heilige vaderen

volgend, het besluit der 150 bisschoppen huldigend" (Konstantinopel, 381), „stellen wij hetzelfde vast omtrent de voorrechten der Heilige kerk van Konstantinopel, het nieuwe Rome. Aan den troon van het oude Rome hebben de vaderen, omdat het de keizerstad is, zijne voorrechten met reden toegekend; zich plaatsende op hetzelfde standpunt, hebben de 150 bisschoppen gelijke voorrechten toegekend aan den troon van het nieuwe Rome, oordeelende dat de stad, waar de keizer en de senaat resideeren, ook dezelfde voorrechten geniet als het oudere Rome, en op kerkelijk gebied groot gezag bezit, evenals Rome, en de eerste plaats na Rome inneemt". Toen dit laatste besluit op het punt stond voorgelezen en behandeld te worden, verlieten de gezanten van Leo I de zaal.

Bronnen:

De canones van Elvira bij Joa. Domin. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Florentiae, 1759—'88, 31 tom., fol. (l.l. T. II, p. 5—18); De canones van Nicea (l.l. T. II, p. 539—543); De canones van Sardika (l.l. T. III, p. 22—30); Het symbolum en de canones van Konstantinopel van 381 (l.l. T. II, p. 566, 571, 574); De Rooverssynode (l.l. T. VI, p. 606—927); Concilie te Chalcedon (l.l. T. VI en VII).

DE MIDDELEEUWEN

TWEEDE HOOFDSTUK

DE MIDDELEEUWEN

§ 50. De Islam

Eene katastrophe brak over het Christendom los door de opkomst van den Islam. Geheele landen werden hierdoor voor altijd aan Christelijke invloedskringen onttrokken. (Mohammed geb. omstreeks 570; vlucht uit Mekka 622; Hegira, begin der Mohammedaansche tijdrekening.) Deze katastrophe voor het Christendom was het antwoord van een groot deel der Oostersche kerk op de veroordeeling zoowel van Nestorius als van het monophysietisme en het monotheletisme. De snelle verbreiding van den Islam had verschillende oorzaken, voornamelijk eene psychologische en eene staatkundige. De psychologische oorzaak is gelegen in de aantrekkelijkheid van Mohammed's godsdienst- en zedeleer voor duizenden. Eene poging werd gedaan om voortreffelijke elementen van Jodendom en Christendom te vereenigen. Abraham, Mozes en Jezus waren profeten van Allah. Een streng monotheïsme en de leer der goddelijke vergelding worden in het middelpunt der geloofsleer geplaatst. Polytheïsme en beeldenvereering worden ter zijde gesteld. De voornaamste eisch was de onvoorwaardelijke overgave aan Allah's wil (wat ontaarden kon in fatalisme). Overigens waren de godsdienstige plichten niet zwaar (bidden, vasten, wasschingen, aalmoezen, bedevaarten, de heilige oorlog). De tweede voorname oorzaak der snelle verbreiding van den Islam is hierin gelegen dat de kaliefen, Mohammed's opvolgers, geestelijke en wereldlijke hoofden tegelijk, het eene Christenland na het andere veroverden. Het Perzische rijk werd geheel overmees-

terd. Van het Byzantijnsche rijk werden groote stukken afgenomen. Jeruzalem viel in 637, Antiochië in 638. In Egypte werden de Arabieren door de monophysietische Kopten als bevrijders begroet. De verovering van Noord-Afrika volgde. Het is eene dwaling te meenen dat de Christenen met geweld gedwongen zouden zijn tot den Islam over te gaan. In het algemeen huldigden de Mohammedanen beginselen van verdraagzaamheid. Doch de maatschappelijke en andere voordeelen maakten voor velen de omhelzing van den Islam gemakkelijk.

Literatuur: R. P. A. Dozy, *Het Islamisme*, Haarl. 1863 (in *De voornaamste godsdiensten*); Th. Nöldeke, *Das Leben Muhammed's*, Hannov. 1863; A. von Kremer, *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen*, Wien, 1875—'77, 2 Bde.; C. Snouck Hurgronje, *Het Mekkaansche feest*, Leid. 1880 (Acad. proefschrift); A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, Berlin, 1885—'87, 2 Bde.; I. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, Halle a. S., 1889—'90, 2 Teile; K. Beth, *Die orientalische Christenheit der Mittelmeerländer, Reisestudien zur Statistik und Symbolik der griechischen, armenischen und koptischen Kirche*, Berlin, 1902; C. H. Becker, *Christentum und Islam*, Tübingen, 1907; I. Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, Heidelberg, 1910; C. Snouck Hurgronje, *Mohammedanism*, New-York, 1916.

§ 51. Verzamelingen van heiligenlevens

De oudste bekende heiligenkalender is afkomstig uit de gemeente Rome en uit het midden der vierde eeuw. Hij vermeldt twee en vijftig martelaren en twaalf bisschoppen van Rome, die herdacht worden op zes en dertig dagen. Veel uitvoeriger is het „Martyrologium" dat op naam van Hiëronymus staat, bevattende zes duizend namen. In den gangbaren vorm zal het uit de zesde eeuw zijn. De beide genoemde stukken bepalen zich hoofdzakelijk tot eene opgave van namen en plaatsen. Een bundel vrij uitvoerige martelaarsverhalen verzamelde Eusebius. Hij bleef daarbij binnen de landstreek die hij bewoonde, Palestina. Palladius en Rufinus beschreven de levens van Egyptische heiligen. Heiligen in het tegenwoordige Frankrijk hebben een levensbeschrijver gevonden in Gregorius van Tours.

De „Gulden Legende" is de eerste uitgebreide verzameling van heiligenlevens van verschillende auteurs, door Jacobus de Voragine bijeengebracht, geredigeerd, bekort. Zij is uit het einde der dertiende eeuw en werd in vele talen vertaald. Ruim

tweehonderd heiligen van onderscheidene nationaliteiten worden er in behandeld. Zij bevat bladzijden van zeer uiteenloopende waarde en schoonheid.

In de zestiende eeuw heeft men met grooten ijver heiligenlevens bijeengebracht. Men hoopte hierdoor groote aantrekkingskracht uit te oefenen op de geloovigen, hen aan te vuren tot trouw aan de Kerk en afkeerig te maken van het Protestantisme, dat op zoovele voorbeelden van vroomheid en deugd niet bogen kon. Lipomanus gaf een werk uit in acht deelen. Gedeeltelijk waren het fragmenten, ook vertalingen uit het Grieksch; dit en het polemisch karakter verminderden zeer de wetenschappelijke waarde. Op een beteren weg kwam Surius. Hij leverde een werk in twaalf deelen, gerangschikt naar de maanden en verder naar de dagen waarop de heiligen herdacht worden. Surius had vaak niet de beste handschriften; hij besnoeide, bracht in beter Latijn over. Dientengevolge is zijn tekst vol onzekerheden.

Aan veel hoogere eischen voldoen de „Acta Sanctorum", het meesterwerk der Bollandisten: de beste handschriften werden onveranderd weergegeven, alle aanhalingen zijn uit de oorspronkelijke bronnen, enz. De indeeling is naar de dagen. Er bestaan nu 64 foliodeelen. De „Acta Sanctorum" van de Benedictijners afzonderlijk zijn uitgegeven door Mabillon. Kritische teksten van levensbeschrijvingen uit het Merovingische tijdvak zijn uitgegeven door B. Krusch, uit het Karolingische tijdvak door G. Waitz.

Bronnen:

Aloysius Lipomanus, *Sanctorum priscorum patrum vitae*, Venet. 1551—'60, 8 tom., 8°; Jacobus de Voragine, *Legenda aurea*, Lugd. 1555, 8° (beste uitgave die van I. G. Th. Graesse, Leipz. 1845; „editio tertia", Vratisl. 1890); *Vitae Sanctorum*, per R. P. Fr. Laurentium Surium, Colon. Agripp. 1617, 1618, 12 tom.; J. Bollandus, G. Henschenius, D. Papebrochius, etc., *Acta Sanctorum quotquot toto orbe coluntur*, Antv. 1643—1794, Brux. 1845—'56, Par. 1869 seq.; Eusebius, *Historia ecclesiastica*, ed. H. Valesius, Amstelod. 1695, p. 259—282; *Acta Sanctorum ordinis S. Benedicti, in saeculorum classes distributa*, coll. L. d'Achery ac J. Mabillon, Par. 1668—1701, 9 voll., fol. (tweede uitgave: coll. L. d'Achery, ed. J. Mabillon, Venet. 1733—'40, 9 voll., fol.); Th. Mommsen, *Ueber den Chronographen vom Jahre 354*, Leipz. 1850 (in Bd. I van de *Abhandlungen der philol.-histor. Classe der Kön. Säch-*

sischen Gesellschaft der Wissenschaften); Rufinus, *Historia monachorum, seu Liber de vitis patrum* (J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus*, series latina, Par. 1878, T. XXI, col. 387—462); Gregorius Turonensis, *Opera*, ed. W. Arndt et B. Krusch, Hannov. 1884, 4° (in de *Monumenta Germaniae, Scriptores rerum merovingicarum* T. I); Palladius, *Historia Lausiaca*, ed. Cuthbert Butler, Cambr. 1904 (*Texts and Studies*, Vol. VI, 2); *Martyrologium Hieronymianum* (in de *Acta Sanctorum Novembris*, T. II, P. I); G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum merovingicarum*, T. III; dezelfde, *Mon. Germ. hist., Scriptores*, T. XV, P. I et II.

Literatuur: J. A. F. KRONENBURG, *Neerland's Heiligen in vroeger eeuwen*, Amsterdam, 1898—'99, 4 dln., 8°; *Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis* (van de Bollandisten, Brussel, 1900—'02, 3 dln.); J. A. F. KRONENBURG, *Maria's heerlijkheid in Nederland, Geschiedkundige schets van de vereering der H. Maagd in ons vaderland, van de eerste tijden tot op onze dagen*, Amsterdam, 1904—'15, 8 dln., 8°; H. DELAHAYE, *Les légendes hagiographiques*, 2me éd., Brux. 1906; I. S. SPEYER, *Buddhistische elementen in eenige episoden uit de legenden van St. Hubertus en St. Eustachius* (in *Theol. Tijdschrift*, 40ste jaarg.); A. EHRHARD, *Die griechischen Martyrien*, Strassb. 1907 (in *Schriften der wissenschaftlichen Gesellschaft*); L. VAN DER ESSEN, *Etude critique et littéraire sur les Vitae des saints Mérovingiens de l'ancienne Belgique*, Louvain, 1907; H. QUENTIN, *Les martyrologes historiques du moyen-âge*, Paris, 1908 (in *Etudes d'histoire des dogmes*).

§ 52. De heiligen als zendelingen, kerkenbouwers en kloosterstichters

De roem van vele heiligen bestaat hierin, dat zij hun leven gewijd hebben aan de verbreiding van het Evangelie. Welk een ommekeer op godsdienstig, kerkelijk en maatschappelijk gebied is teweeggebracht door de nederige mannen, die dikwijls zonder eenigen steun uitgegaan zijn om de blijde boodschap van Jezus Christus te brengen aan heidensche volken! Hunne nagedachtenis kwam te staan in een heerlijken lichtglans als die van meer dan gewone menschen. Niets overtreft in schoonheid het optreden van Wulfran tegen het menschenoffer. Amandus had te doen met iemand die hem bij het prediken nabauwde. Op andere moeilijkheden wijst het voorgevallene tusschen Wulfran en Radboud. Koning Dagobert van de Franken was zeer losbandig en leidde een leven als koning Hendrik VIII van Engeland. Toch om het belang der zaak hebben verscheidene zendelingen zich verplicht geacht zijn steun voor het zendingswerk te aanvaarden. Niet gemakkelijk te bepalen is de beteekenis van het wonder in dit zendingswerk. Zeker heeft

men er in geloofd en hebben werkelijke of vermeende wonderen de prediking ondersteund.

Wat het bouwen van eene Christelijke kerk voor menige streek heeft beteekend is moeilijk onder woorden te brengen. Ieder kerkgebouw werd een middelpunt, van waar licht uitstraalde naar alle zijden. Binnen die wanden werd geestdrift aangekweekt voor hooge idealen, voor de aanbidding van den Eeuwige. Wie waren de stichters? Aan den bouw van menig Christelijk bedehuis is de naam verbonden van een heilige. Een stuk grond werd geschonken waarop de heilige eene kerk bouwde. Ziedaar de geschiedenis die zich honderd malen herhaalde.

Behalve kerken hadden vele kloosters hun bestaan aan heiligen te danken. Dat in de middeleeuwen althans menig klooster een zegenrijken invloed geoefend heeft, wordt waarschijnlijk door niemand betwijfeld. In het bedoelde tijdvak heeft men iemand, die een klooster stichtte, dit steeds als eene lofwaardige daad toegerekend. Groot was de eerbied dien de voortreffelijke Eligius bij het bezoeken van een klooster aan den dag legde. Bij het binnentreden richtte hij zijn aangezicht naar den grond, sloeg de oogen neder en boog het hoofd. Op zijn sterfbed waren zijne laatste woorden aan de belangen der kloosters gewijd. De ligging van menig klooster achtte men door de Voorzienigheid aangewezen. Men liet bijv. een schip drijven op het meer zonder stuurman. De plaats waar het landde was die welke God voor den bouw bestemd had.

Verscheidene heiligen zijn de stichters geweest van geheele kloosterorden. In hunne geestdrift voor het kloosterwezen zijn sommigen tot uitersten vervallen. S. Austrebertha blaakte, zegt haar levensbeschrijver, van dat vuur hetwelk Christus deed ontbranden op de aarde om den zoon te scheiden van den vader en de dochter van de moeder. S. Waldetrudis was gelukkig gehuwd en had kinderen. Weldra bad zij elken dag onder tranen om van het echtelijke juk ontslagen te worden en in een klooster te mogen gaan.

L i t e r a t u u r: J. Brugman, *Vita Lydwinae de Schiedam*, Schied. 1498 (vergel. W. Moll, *Johannes Brugman*, Dl. II, Amsterd. 1854, blz. 136 volg.); G.

PARIS, *De Ludgero*, Amsterd. 1859, 8°; P. P. M. ALBERDINGK THIJM, *H. Willebrordus, apostel der Nederlanden*, Amsterd. 1861, 8°; J. P. MULLER, *Bonifacius, Eene kerkhistorische studie*, Amsterdam, 1869—'70, 2 dln., 8°; C. H. VAN RHIJN, *Martinus van Tours*, Utr. 1907, 8°; M. J. A. MOLTZER, *De oudste levensbeschrijving van Lebuinus* (in het *Nederl. archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. VI, 's-Gravenh. 1909); A. PONCELET, *Les miracles de S. Willibrord* (in de *Analecta Bollandiana*, T. XXVI).

§ 53. Zendingsmethode

Eene vreeselijke worsteling vangt aan tusschen het oude en het nieuwe. De machten die voorbijgaan wagen een laatsten strijd met de macht die de toekomst heeft. Verschillende middelen zijn in het werk gesteld om de heidenen tot Christus te brengen. Geweld is aangewend; gelukkig meestal overreding. Afgodsbeelden en tempels zijn onder de toornige blikken der onbekeerden gesloopt en omvergeworpen. Soms hebben zendelingen bereikt dat zulk afbreken van oude heiligdommen door aarzelende heidenen met gelatenheid werd aangezien. De wet van Karel den Groote bedreigt met zware geldboete wie zijn kind niet binnen het jaar na de geboorte doopen laat, wie geloften doet bij bronnen of boomen of welk heidensch gebruik ook in acht neemt. Iedere Sakser die zich verbergt en heiden blijven wil, ook iemand die de veertigdaagsche vasten niet waarneemt, moet met den dood gestraft worden. Zelfs een man zoo zachtzinnig als Willebrord heeft somtijds eene daad van geweld gepleegd. Op Walcheren heeft hij een afgodsbeeld in tegenwoordigheid van den bewaker verbrijzeld. Doch als hij in 692 met zijne elf medewerkers landt op de Hollandsche kust, wat is dan het doel van de reis? „De volkeren die eeuwenlang geleefd hebben in de duisternis van het heidendom te verlichten met het heldere licht der Evangelieprediking". Het Evangelie staat dus geheel op den voorgrond.

Toen Bonifacius in Duitschland bij de Hessen kwam, omhelsden velen die gedoopt waren heimelijk nog den ouden afgodsdienst. Overtuigde Christenen rieden hem aan den Wodanseik te Geismar te vellen. Bij zijn laatste bezoek aan Friesland maakte hij een einde aan alle heidensche gebruiken en verbrijzelde de afgodstempels. In het algemeen echter stelde ook Bo-

nifacius tegenover het heidensche bijgeloof de Evangelieverkondiging. De heidensche menigte, zoo luidt het, die omkwam van geestelijken honger, heeft hij verzadigd met het eeuwige brood des Evangelies.

Ludger of Liudger, de eerste Nederlander die het Evangelie verkondigd heeft, werd door Karel den Groote verheven tot bisschop van Munster. De meest verstokte heidenen overtuigde hij met zulke argumenten en door gematigd op te treden wist hij hunne stemming dermate te verzachten, dat zij het omverwerpen hunner heiligdommen goedmoedig aanzagen. Dat de heidenen zelf de hand slaan aan hunne voormalige heiligdommen, leest men in de levensgeschiedenis van Amandus.

Van Alcuïnus bezitten wij een programma of uitgewerkte methode voor de Zending. Hij richt zich tot Karel den Groote en doet den keizer voorstellen omtrent de beste wijze waarop de Zending kan worden ingericht. In de eerste plaats moet gezorgd worden voor vrome predikers. Werden nieuwe volksstammen tot het geloof bekeerd, dan moesten zij eerst met zachte voorschriften worden geleid, evenals men kleine kinderen voedt met melk. Alcuïnus bepleit derhalve voor de pasbekeerden vrijstelling van het betalen van tienden. Later, als de Christelijke gevoelens dieper zijn ingeworteld, kan men zwaardere lasten opleggen. Door bevoegde personen moest een geregelde predikdienst worden vervuld, waarop dan het doopsacrament volgen kon. Volgens Hiëronymus moet men de volken eerst onderwijzen, daarna worden zij in het water gedompeld. Eindelijk moet hun worden voorgehouden, welke plichten zij hebben in acht te nemen. Welk onderricht moet men aan volwassenen geven? Ten eerste: onderricht omtrent de onsterfelijkheid der ziel, het toekomende leven en de eeuwige vergelding voor goeden en boozen. Vervolgens: voor welke zonden en misdaden zij met den Duivel eeuwige straffen zouden moeten lijden, en voor welke goede daden zij met Christus de eeuwige heerlijkheid zouden mogen genieten. Verder moet het geloof in de goddelijke Drieëenheid ijverig worden ingeprent, en uitgelegd dat Gods Zoon, onze Heer Jezus Christus, in deze wereld

gekomen is voor de zaligheid van het menschelijk geslacht; en gehandeld moet worden over het mysterie van zijn lijden, over de waarheid der Opstanding, over de verheerlijking door de Hemelvaart, over zijne terugkomst om alle volkeren te oordeelen, ook over de opstanding van onze lichamen.

Bronnen:

Baudamundus, *Vita S. Amandi*, c. III, num. 14 (J. Ghesquierus, *Acta Sanctorum Belgii selecta*, Brux. 1787, T. IV, p. 250); Willibaldus, *Vita sancti Bonifacii* (in de *Bibliotheca rerum germanicarum*, ed. Ph. Jaffé, Berol. 1866, T. III, p. 429—471); Alcuinus, *Vita sancti Willibrordi*, ed. W. Wattenbach, c. 5, 8, 10, 14 (dezelfde *Bibliotheca*, Berol. 1873, T. VI, p. 44, 46, 47, 50); *Alcuinus Carolo regi* (in *Alcuini epistolae*, num. 67; dezelfde *Bibliotheca*, T. VI, p. 307—311); Altfridus, *Vita sancti Ludgeri*, in *Die Vitae s. Liudgeri*, herausgeg. von W. Diekamp, Münster, 1881 (*Die Geschichtsquellen des Bisthums Münster, Bd.* IV), S. 1—53; *Capitulare van Karel den Groote van 785*, c. 4, 8, 19, 21 (Boretius, *Capitularia regum Francorum*, Hannov. 1883, T. I, p. 68, 69).

Literatuur: F. Sterzinger, *Entwurf von dem Zustande der baierischen Kirche vom J. 717. bis 800.* (in *Neue historische Abhandlungen der kurfürstlich-baierischen Akademie der Wissenschaften*, München, 1781, Bd. II); *Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap*, Rotterd. 1857—1908 (52 jaargangen; met register op dln. 1—36, Rotterd. 1893); R. Grundemann, *Neuer Missionsatlas*, 2te Aufl., Stuttg. 1903; H. Heussi und H. Mulert, *Atlas zur Kirchengeschichte*, Tübingen, 1905.

§ 54. Inhoud van de prediking der zendelingen

Omtrent den inhoud der prediking van vele zendelingen is niet zooveel bekend als men mocht wenschen. Afgezien van degenen van wie geschriften zijn bewaard gebleven, moeten wij ons bij de meesten tevreden stellen met berichten in hunne levensbeschrijvingen. Zekerheid dat hunne woorden juist zijn weergegeven, bestaat niet. Toch bezitten zij altijd waarde als getuigenissen uit den kring waarin de zendelingen verkeerd hebben. Bij sommigen staat de goddelijke Drieëenheid op den voorgrond; bij anderen ligt de nadruk op boete en bekeering. De meesten vereenigen beide. Bij de begrafenis van Piaton roepen de vromen: „Wij gelooven dat gij, o Christus, Gods Zoon, met den Vader en den H. Geest regeert in de hemelen, gelijk

wij van Uwen heiligen martelaar Piaton geleerd hebben". Chrysolius heeft het geloof in de levendmakende Triniteit (fidem Trinitatis vivificae) door geheel Gallië verkondigd. Wulfran zeide tot hertog Radboud, toen hij den voet uit de doopvont terugtrok: „Weigert gij boete te doen, het geloof te omhelzen en in den naam der Heilige Drieëenheid gedoopt te worden, dan zult gij de poorten van Gods koninkrijk niet binnengaan". Amandus bediende zich bij voorkeur van bijbelsche uitspraken om tot boete en bekeering op te wekken. Toen Fuscianus en Victoricus voor den rechter stonden, werd hun gevraagd: „Welke goden aanbidt gij?" Zij antwoordden: „Wij belijden den Heer Jezus Christus, die van eeuwigheid met den Vader geweest is, voor de verlossing van het menschelijke geslacht geboren uit de maagd Maria, die altijd maagd gebleven is, den Schepper van hemel en aarde". „Het ware u beter, de steenen en houten goden die gij aanbidt weg te werpen en te gelooven in den waren God die alles geschapen heeft". Dezelfde tegenstelling in de prediking van Wulfran. Hij zeide dat het geen goden waren, die met menschenhanden waren gemaakt. „God moest men zich denken als onuitsprekelijk groot, onzichtbaar voor menschelijke oogen, almachtig, eeuwig". De Saksers waren vergaderd op den landdag te Markeloo. Lebuïnus verscheen in hun midden met kruis en evangelieboek in de handen. Hij riep: „Ik ben gezant van den almachtigen God; ik maak u Zijn gebod bekend. Wanneer gij God, den Heer des hemels en der aarde, en Jezus Christus Zijnen Zoon, wilt toebehooren en doen wat Hij bevolen heeft, zullen u zóó groote zegeningen geschonken worden als waarvan gij nooit gedroomd hebt; zoo niet, dan staat een koning gereed die uw land zal binnenvallen, het uitplunderen en verwoesten". De hoofdinhoud van een aantal preeken van Eligius wordt ons in zijne levensbeschrijving medegedeeld. Over de Drieëenheid wordt met geen woord gesproken, evenmin over de godmenschheid van Jezus Christus of de godheid van den H. Geest. Van de sacramenten komt alleen de Doop ter sprake; noch het Vormsel noch het Avondmaal noch het Huwelijk noch het Laatste oliesel noch

de Priesterwijding worden genoemd. Tot boetedoening en belijdenis van zonden wordt aangespoord. Van Maria-vereering is hier geen spoor te ontdekken, evenmin van opwekking tot eerbied voor de geestelijkheid, een verschijnsel der late middeleeuwen. Deze prediking is eene deugdenleer, gericht op de zelfwerkzaamheid des menschen in het belang van eigen zaligheid. Toch verliest hij niet uit het oog, wie het is die het willen en het volbrengen in den mensch werken moet. In het algemeen stelt Eligius zich op bijbelsch standpunt. Echt evangelisch is de wijze waarop hij spreekt over de onuitputtelijkheid der goddelijke genade.

Bronnen:

Acta S. Piatonis, num. 4, bij J. Ghesquierus, *Acta Sanctorum Belgii selecta*, Brux. 1783, T. I, p. 127 seq.; *Acta SS. Chrysolii et sociorum* (l.l. p. 142); *Passio SS. Fusciani et Victorici*, num. 3 (l.l. p. 168); Audoënus, *Vita S. Eligii*, P. III—V (l.l. T. III, p. 244, 246, 256, 258, 267); Jonas Fontanellensis, *Vita S. Vulfranni*, c. I, 2; II, 9 (l.l. T. VI, p. 531, 537 seq.); M. J. A. Moltzer, *De oudste levensbeschrijving van Lebuinus* (in het *Nederl. archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. VI, 's-Gravenh. 1909; aldaar blz. 231).

Literatuur: F. WIEGAND, *Das apostolische Symbol im Mittelalter*, Giessen, 1904.

§ 55. Uitbreiding van het Christendom

Toen de Gothen in Europa verschenen, waren zij reeds Christenen. Wegens het opdringen der nog heidensche Hunnen zochten zij eene toevlucht op Romeinsch gebied. Een gezantschap ging naar den Ariaanschen keizer Valens. Aan het hoofd van dat gezantschap stond waarschijnlijk bisschop Ulfilas. Hij en de zijnen waren eveneens Arianen, ofschoon Ulfilas vroeger in het gevolg van zijn voorganger Theophilus het concilie van Nicea had bijgewoond en toen voor orthodox was aangezien. Valens stond hun toe zich in Thracië te vestigen. Ulfilas vervaardigde eene Bijbelvertaling, waarvan fragmenten over zijn (hoofdzakelijk de evangeliën).

Door de Gothen kwam het Ariaansche Christendom te heerschen onder de Gepiden, de Herulers, de Rugiërs, de Vandalen

en de Alanen. De Oost-Gothen stichtten een koninkrijk in Italië onder Theoderik met de hoofdstad Ravenna. Door Justinianus werd het weder gevoegd bij het Oost-Romeinsche rijk, totdat een groot deel werd veroverd door de Ariaansche Longobarden. De West-Gothen vestigden een koninkrijk in Spanje; de Vandalen stichtten er een in Noord-Afrika. De West-Gothen met koning Reccared zijn tot het orthodoxe Christendom overgegaan. Toen Justinianus het Vandalenrijk onderworpen had, was het daar met de opperheerschappij van het Arianisme gedaan. De Bourgondiërs sloten zich eerst aan bij het orthodoxe Christendom, later bij het Arianisme. Na den dood van Gundobald omhelsden zij voorgoed de Katholieke belijdenis. Straks werd hun rijk in dat van de orthodoxe Franken opgenomen.

In het jaar 596 zond paus Gregorius de Groote abt Augustinus met ongeveer veertig helpers naar Brittannië voor de bekeering der Angelsaksen. Ethelbert, de koning van Kent, gehuwd met eene Christin, de Frankische prinses Bertha, was het Christendom niet vijandig gezind. Augustinus en de zijnen landden op het eiland Thanet. De koning ontving hen in de open lucht, uit vrees voor betoovering. De zendelingen naderden in optocht, met een zilveren kruis en een schilderstuk dat Jezus moest voorstellen in de handen, en onder het zingen van litanieën. Weldra heeft Ethelbert zich laten doopen. Augustinus vestigde een klooster te Canterbury, dat spoedig de zetel werd van een aartsbisdom. Dat een bisschopsstoel geïncorporeerd was in een klooster is later in Engeland veelvuldig voorgekomen. Het Christendom dat Augustinus bracht was het Roomsch-Katholieke. Het ving een langdurigen strijd aan met het Oud-Britsche Christendom. De strijd was te moeilijker, omdat Groot-Brittannië in talrijke vorstendommen verdeeld was. Ten tijde van Beda Venerabilis, in het midden der achtste eeuw, was de zaak ten voordeele van het Roomsch-Katholicisme beslist.

In de Nederlanden is het Christendom gekomen van twee kanten: uit het zuiden en uit het westen; nl. uit Frankrijk en Engeland. Voornamelijk in de Zuidelijke Nederlanden werd het Evangelie verkondigd door Amandus en Eligius. Zij geno-

ten daarbij de bescherming van Dagobert I, koning der Franken. Eligius is goudsmid geweest en is bisschop van Noyon geworden. Hij bloeide in het midden der zevende eeuw. Eligius is een beroemd voorbeeld van eerlijkheid. De koning had hem het vervaardigen van een gouden troon opgedragen; het goud hiervoor werd hem toegewogen. Behalve den bestelden troon leverde hij echter nog een tweeden van het goud dat hij had overgehouden. De grootste opofferingen getroostte hij zich voor het loskoopen van krijgsgevangenen, die anders maar tot den slavenstand vervielen. Verder stichtte hij vele kloosters, wat vooral in de middeleeuwen als hoogst lofwaardig werd beschouwd. Amandus evangeliseerde voornamelijk in Gent en omstreken. Groote bekendheid verwierf hij door eene doodenopwekking die hij heette verricht te hebben. Iemand die aan de galg gestorven was bracht hij op zijn gebed tot het leven terug. De inwoners van het gewest stroomden nu naar hem toe.

Lambertus predikte in Brabant en vond daarbij den marteldood. Het gelukte Wulfran niet Radboud, hertog van de Friezen, te bewegen om zich te laten doopen. Radboud trok den voet uit de doopvont terug (doopvont te Hoogwoud).

Willebrord kwam uit Engeland. Hij was geboren in Northumberland in 658. Het Christendom dat hij bracht was, evenals dat van de andere missionarissen in de Nederlanden, niet het Britsche, maar het Roomsche. Met elf helpers landde hij in 692 op de Hollandsche kust, waarschijnlijk te Egmond. Uit Holland reisde hij naar Rome om de pauselijke goedkeuring en eenige reliquieën te halen. Later is hij de eerste bisschop van Utrecht geworden. Aanvankelijk was het succes van Willebrord niet groot, wegens den tegenstand van Radboud.

Eerst toen de Friezen door de Franken verslagen waren, ging de deur voor het Evangelie open. De Willebrordsput te Heiloo getuigt van zijne werkzaamheid in Noord-Holland; verder moet hij gearbeid hebben in Zuid-Holland, Zeeland en andere gewesten van ons vaderland. In zijne levensbeschrijving is steeds sprake van Friezen. Dit herinnert er aan, dat het grootste deel

van Nederland, ook Utrecht, destijds door Friezen werd bewoond. Hij stierf in 739 en werd begraven in het klooster Epternach in Luxemburg. Tot de helpers die met Willebrord meekwamen behoorden Suitbert en Adalbert. Suitbert was door Wilfried, aartsbisschop van York, tot bisschop gewijd. Hij werd de apostel van Teisterbant. Adalbert predikte in Kennemerland. Hij werd de schutsheilige van Egmond, en naar zijn gebeente werden vele bedevaarten gedaan.

Bonifacius (Winfried) kwam eveneens uit Engeland. Hij vertoefde hier drie malen: het eerst in 716, toen hij evenwel spoedig terugkeerde wegens Radboud's vervolging van de Christenen. Na Radboud's dood in 719 kwam hij ten tweeden male en werd gedurende drie jaren de medewerker van Willebrord. Daarna ging hij arbeiden in Thüringen en Hessen, met schitterend gevolg, waardoor hij den naam van „Apostel der Duitschers" heeft verworven. Als bisschop van Mainz heeft hij een grooten invloed geoefend, niet alleen in Duitsche landen, maar ook in de gebieden der Frankische vorsten. Toen hij hier voor den derden keer vertoefde, onderging hij den marteldood op het strand te Dokkum, in 755. Hij had steun ondervonden van vrome Engelsche Christinnen, die boeken voor hem afschreven en geld zonden (Eadburga, Bugga). Hij werd begraven te Fulda, in dezelfde grafkapel als Lioba, zijne trouwste medearbeidster.

Gregorius werd door Bonifacius opgemerkt in een klooster bij Trier, waar zijn grootmoeder, eene dochter van Dagobert II, abdis was. Hij nam den 15-jarigen knaap mee op zijne tochten. Naderhand stelde hij hem aan het hoofd der kerk te Utrecht (zonder bisschopstitel). Beroemd werd zijne school, die spoedig leerlingen trok uit Engeland, Frankrijk en Duitschland.

Lebuïnus, uit Engeland gekomen, werd door Gregorius van Utrecht naar Overijsel gezonden. De kerken die hij bouwde (Wilp, Deventer) werden door de Saksers herhaaldelijk verbrand. Na zijn dood werd Ludger derwaarts afgevaardigd. Ondanks het verzet van den Saksischen vorst Wittekint slaag-

de hij er in te Deventer en elders duurzaam kerken te vestigen. Ludger is de eerste geboren Nederlander geweest die het Evangelie heeft verkondigd. Aan de school te York had hij het onderwijs genoten van Alcuïnus. Wat hij daar geleerd had heeft hij te Utrecht onderwezen. Hij predikte in verschillende gewesten. Door Karel den Groote werd hij aangesteld als bisschop van Munster. Willehad, weder een Engelschman, werd de apostel van Drenthe.

Aan de kerstening van Beieren zijn de namen verbonden van Virgilius van Salzburg en Willibald. Virgilius is op grond zijner leer van het bestaan van tegenvoeters door Bonifacius bestreden. Zulks heeft niet belet dat hem een belangrijk aandeel in het zendingswerk werd toevertrouwd. Willibald had eene bedevaart naar Jeruzalem gedaan en was op de terugreis door den paus ontvangen. Hij werd een der medewerkers van Bonifacius.

Ansgar werd de apostel van het Noorden, te weten van de Scandinavische landen Denemarken, Noorwegen en Zweden. Ten tijde van Nikolaas I verbreidden Methodius en Cyrillus het Evangelie in Moravië. Of zij ook in Bulgarije arbeidden, schijnt onzeker. In 864 ontving Boris, de vorst van dit land, den Doop. Het heidendom werd met geweld onderdrukt. Aanvankelijk behoorden de Bulgaren tot de Roomsche kerk. Later vielen zij van Rome af en sloten zich aan bij de Grieksch-orthodoxe kerk. In het midden der tiende eeuw heeft koning Boleslaus van Bohemen het Christendom met krachtige hand ingevoerd; dit was het Latijnsche. Adalbert van Praag werkte in Polen, onder bescherming van Boleslaus I, koning van dit land (niet te verwarren met den koning van Bohemen). Adalbert werd door de Pruisen vermoord (997). Het verhinderde de invoering van het Christendom in Polen niet. Vorst Stephanus van Hongarije (997—1038) ging tot den Christelijken godsdienst over, ontving van Silvester II de koningskroon en voerde met harde hand het Christendom in. De kerstening van Rusland knoopt zich vast aan den doop van koningin Olga (955) en aan dien van Wladimir den Groote. Een der laatste landen van Europa waar het Christendom ingevoerd werd was Pruisen.

Dit geschiedde eerst nadat het onderworpen was door de Heeren van de Duitsche orde (eerste helft der dertiende eeuw).

Bronnen:

Socrates, *Historia ecclesiastica*, L. II, c. 41; L. IV, c. 34 (uitgave H. Valesius, Amstelod. 1700, p. 127, 206); Sozomenus, *Historia ecclesiastica*, L. IV, c. 24; L. VI, c. 37 (uitgave H. Valesius, Amstelod. 1700, p. 471, 566); *Vita S. Lamberti* (in de *Acta Sanctorum*, coll. J. Stiltingus, C. Suyskenus, J. Perierus, U. Stickerus, Antv. 1755, Sept., T. V, p. 574—580); *Vita S. Eligii* (bij J. Ghesquierus, *Acta Sanctorum Belgii selecta*, Brux. 1785, T. II, p. 198—226); *Zacharias Bonifatio* (Ph. Jaffé, *Bibliotheca rerum Germanicarum*, Berol. 1864—'73, 6 tom.; aldaar T. III, 1866, p. 191); Willibaldus, *Vita Bonifatii* (l.l. T. III p. 429—471); Alcuinus, *Vita Willibrordi* (l.l. T. VI, 1873, p. 35—79); *Vita Willibaldi*, bij T. Tobler, *Descriptiones Terrae Sanctae*, Lips. 1874, p. 1—55; Altfridus, *Vita sancti Ludgeri*, in *Die Vitae s. Liudgeri*, herausgeg. von W. Diekamp, Münster, 1881 (*Die Geschichtsquellen des Bisthums Münster*, Bd. IV), S. 1—53; Liudgerus, *Vita Gregorii abbatis Traiectensis*, ed. O. Holder-Egger (G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae historica*, afd. „Scriptores", Hannov. 1887, T. XV, P. I, p. 63—79); Beda Venerabilis, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*, L. I, c. 25, 39 (jongste uitgave door E. A. Holder en C. Plummer, Oxf. 1896, 2 voll.); A. Potthast, *Bibliotheca historica medii aevi, Wegweiser durch die Geschichtswerke des Europäischen Mittelalters von 375—1500*, Berl. 1896, Bd. II, S. 1129—1646 (uitvoerige alfabetische lijst van heiligen).

Literatuur: J. de Beka, *De episcopis Ultrajectinis*, Ultraj. 1643, fol.; A. Gehle, *De venerab. Bedae vita et scriptis*, Lugd. Bat. 1838, 8°; J. du Marchie Sarvaas, *Disquisitio de vita et scriptis Eligii, episcopi Noviomensis*, Amstelodami, 1859 (Acad. proefschrift); P. P. M. Alberdingk Thijm, *Karel de Groote en zijne eeuw*, 714—814, 's-Gravenh. 1867, 8°; *Bijdragen voor een Oorkondenboek van het Sticht Utrecht, Regesten van het Kapittel van St. Pieter*, bewerkt door S. Muller Fz., 's-Gravenhage, 1891, gr. 8°; N. B. Tenhaeff, *Diplomatische studiën over Utrechtsche oorkonden der Xe tot XIIe eeuw* (Dl. I van de *Bijdragen van het Instituut voor middeleeuwsche geschiedenis der rijks- universiteit te Utrecht*, uitgeg. door O. Opperman, Utr. 1913).

§ 56. Strijd der heiligen tegen den Duivel. De heiligen onder goddelijke bescherming

De middeleeuwsche Christen is overtuigd dat de Duivel de oorzaak is van alle kwaad. S. Antonius noemt de beste wapenen tegen hem: nachtwaken en gebeden, vasten, vrijwillige armoede, barmhartigheid, nederigheid, vooral eene brandende liefde tot Christus. Inzonderheid heeft men de macht van het kruisteeken tegenover den Booze groot geacht. De Satan veroorzaakt alle onheilen in de natuur: storm, onweder, over-

strooming, misgewas worden hem geweten. In de gedaante van eene slang vergiftigt hij de bron, maar een heilige doet eene nieuwe ontspringen. De Satan tracht door schrik en bangmakerij de zendelingen te verdrijven uit hun werkkring, maar de moed der heiligen laat zich hierdoor niet schokken. Hij trachtte S. Bavo vrees in te boezemen door het gezicht van wilde dieren, roofvogels en slangen, maar de heilige wederstond hem. De Duivel werd ook beschouwd als de veroorzaker van ziekten en kwalen, maar de heiligen brachten genezing door het verdrijven der booze geesten. Een nauw verband wordt aangenomen tusschen den Satan en het heidendom. De groote vijand van Christus en van de prediking van zijn Evangelie is de Duivel.

De overtuiging van de goddelijke bescherming der heiligen is in tijden van vaak overheerschend geweld voor velen eene bron van troost geweest. Zij ging gepaard met de verzekerdheid dat eene harde straf was weggelegd voor ieder die den heiligen tegenstond. Engelen bewaken de heiligen. S. Bertuïnus voer naar Frankrijk voor de verkondiging van het Evangelie. Niemand aan boord verstond de stuurmanskunst, doch dit schaadde niet. Want een engel bracht hem in veilige haven. Zelfs de wilde dieren vallen de heiligen niet aan. Felix vluchtte tijdens de vervolging in de nauwe ruimte tusschen twee huizen. Spinnen weefden een web vóór den ingang om hem onzichtbaar te maken.

Maar een Fries, die een meineed zwoer dat zeker stuk land van het klooster van S. Bavo hem toebehoorde, stierf terstond. Zelfs toonde zich des Heeren wraak in zijn doode lichaam, want het was met wormen overdekt. Soldaten van keizer Hendrik II pleegden heiligschennis aan de kapel van S. Livinus. Zij werden allen stekeblind. Hetzelfde lot onderging de bruidegom die S. Maxellendis, zijne bruid, doodde, omdat zij weigerde te huwen.

Literatuur: J. VON SCHLOSSER, *Schriftquellen zur Geschichte der karolingischen Kunst, gesammelt und erläutert,* Wien, 1896; E. J. HASLINGHUIS, *De Duivel in het drama der Middeleeuwen,* Leid. 1912 (Acad. proefschrift; op blz. II volg. eene uitvoerige bibliographie over „Duivel en duivelgeloof, eschatologie, enz.; de duivel in de literatuur").

§ 57. Romaansche kunst. Karolingisch-Ottonisch tijdperk

Onder Romaansche bouwkunst wordt die kunst verstaan welke geboren is in het rijk van Karel den Groote, onder den invloed van de bouwkunst der Romeinen, niet zonder invloed van de Byzantijnsche; die aanvankelijk in de constructie geen nieuwe regelen toepast maar eene groote verscheidenheid openbaart in hare grondvlakken; die in haren bloeitijd de kerken overdekt met steenen gewelven, inzonderheid het middenschip met kruisgewelven; en die, opklimmende van constructie tot constructie, er eindelijk in slaagt langwerpig-vierkante vakken met kruisgewelven te overdekken, waardoor zij den overgang vormt naar de Gothiek. Aan het Karolingisch-Ottonisch tijdperk gaan eigenlijk nog vooraf eenige kerkjes, waarvan het grondvlak uit twee vierhoeken van ongelijke afmetingen bestaat. Hiertoe behooren de kleine S.-Maartenskerk te Canterbury en het kerkje te Lemiers in Limburg. Aan eerstgenoemde is het Romeinsche metselwerk duidelijk zichtbaar.

Groote beteekenis bezitten de kapel die Karel de Groote bouwde te Aken en de kleinere Karolingische kapel te Nijmegen. Zooals wij weten zijn beide onder Oosterschen invloed ontstaan.

Doch de kerken die aan het Karolingisch-Ottonisch tijdperk een eigen karakter verleenen zijn niet de koepelgebouwen, maar de kruiskerken. Om eene uitbreiding te verkrijgen van het priesterkoor wordt tusschen de absis der oude basilika en het middenschip een nieuw juk ingeschoven. Hierdoor verkrijgt men den vorm van een Latijnsch kruis, daar ook de buitenmuren langs de zijschepen ter weerszijden een uitbouw vertoonen ter grootte van de oppervlakte van het vierkant dat tusschen absis en middenschip wordt ingevoegd. Van binnen wisselden veelal ronde kolommen met vierkante pijlers af. De vlakke zoldering was van hout en in vakken verdeeld. Spoedig komen aan Romaansche kerken een of meer torens voor. Iets eigenaardigs van de Romaansche kerken zijn de krypten. De

krypt is eene kleine onderkerk onder absis en priesterkoor, waarin het gebeente van een heilige wordt bewaard. De geloovigen vinden daar gelegenheid om te bidden. Zeer eenvoudige kerken zijn die van het kanonikessensticht te Susteren en de Abdinghofkirche te Paderborn. Een Latijnsch kruis valt op te merken in het grondvlak der S.-Pieterskerk te Utrecht (1050). Nog in dit tijdperk werden kerken gebouwd met dubbelkoor, een in het oosten en een in het westen. Ook kerken met dubbel transept of enkel met een transept in het westen kwamen voor.

Literatuur: M. von Broecker, *Kunstgeschichte im Grundriss*, herausgeg. von R. Bürckner, 6te Aufl., Göttingen, 1905.

§ 58. Bloeitijd der Romaansche kunst

Had men vroeger reeds kleine gewelven boven de zijbeuken, het streven werd nu de geheele kerk met een steenen gewelf te overdekken. De zwaarte van dit gewelf leverde echter moeilijkheden op. Soms verhoogde men de zijbeuken en liet de hooge vensters van het middenschip vervallen, zoodat het gebouw alleen licht ontving door de kleine vensters der zijbeuken. Dan weder liet men het licht der zijbeuken vervallen en overwelfde ze met een gebroken of half tongewelf, waarvan de onderrand drukte op den buitenmuur en de bovenrand drukte tegen den hoogen muur van het middenschip.

Op een beteren weg kwam men door het middenschip te overwelven met kruisgewelven bij vierkante vakken, die men verkreeg door van pilaar tot pilaar gordelbogen aan te brengen. De drukking werd nu naar vier zijden verdeeld.

De kerk van O. L. V. te Maastricht moet uit de elfde eeuw dagteekenen. Gewezen kan worden op den westelijken gevel van de kerk te Trier en op de kerk te Rolduc. Prachtig is het Romaansche gedeelte der S.-Servaaskerk te Maastricht. In Engeland treft men aan de S.-Johns chapel, de S.-Bartholomew the great te Londen, de kathedraal van Ely. De domkerken te Mainz en te Worms, de S.-Martinikerk te Gronin-

gen en de S.-Walburgskerk te Zutfen waren oorspronkelijk Romaansche scheppingen.

Men bracht steunbeeren aan om zekere muurgedeelten te versterken. Weldra wendde men spitsbogen aan, waardoor de drukking meer naar beneden op de pijlers werd gericht. Na lang zoeken slaagde men er in langwerpige vierkanten met een kruisgewelf of gekruist tongewelf te overdekken (de Cluniacensers in 1100 bij den bouw van het schip der kerk te Vézelay). Men kon nu de pijlers wijder uit elkander plaatsen en grootere ruimten scheppen.

§ 59. Romaansch beeldhouw- en schilderwerk.

De oudste voortbrengselen der Romaansche beeldhouwkunst zullen wel de doopvonten geweest zijn. Zij zijn bewaard gebleven te Canterbury, Hoogwoud, Kuinre, Deventer en elders. Blijkbaar heeft de beeldhouwkunst in West-Europa gedurende eenige eeuwen een kwijnend bestaan geleid. Dat het Oosten op de beeldhouwkunst in het Westen invloed geoefend heeft, is zeker. Herinneringen aan de Hellenistische kunst zijn hier terug te vinden. In de twaalfde eeuw moet in Saksen eene beroemde school van beeldhouwers hebben bestaan.

De menschelijke figuren van den Romaanschen beeldhouwer missen levendigheid, ten deele wegens de gebrekkige techniek, ten deele omdat hij niet anders wilde. De uitdrukking der gelaatstrekken vertoont eene diepe middeleeuwsche wijding. Hij versierde soms de kolommen met rechtlijnige figuren, soms de kapiteelen met bloemen en dieren. Deze dieren zijn vaak vreemde monsters; zij worden ook wel aan de voetstukken aangebracht. Fraai zijn de bronzen zuil van bisschop Bernward van Hildesheim, de „Gouden poort" aan den dom te Freiberg, de tegenhanger aan de S.-Servaaskerk te Maastricht en de beelden van heiligen die aan de wereld onttogen zijn aan den dom te Paderborn.

Schilderwerk komt voor aan de vlakke houten zoldering in

de S.-Michielskerk te Hildesheim. Op acht groote vakken wordt de afstamming van Christus afgemaald: Adam en Eva, Abraham, David, drie koningen uit zijn geslacht, de maagd Maria en Christus op den regenboog. Romaansche muurschilderingen zijn uitgegeven door P. Clemen. — Fraaie reliquieënkisten zijn bewaard gebleven. — Schoon werden somtijds de boeken en boekbanden versierd (evangeliariën van S.-Bernulphus en S.-Lebuïnus te Utrecht).

Literatuur: *Die Bau- und Kunstdenkmäler von Westfalen,* Münster in Westfalen, 1899, 1901 (Kreis Paderborn, Kreis Wiedenbruck); P. Clemen, *Die romanischen Wandmalereien der Rheinlande,* Düsseld. 1905.

§ 60. De godsoordeelen

Godsoordeelen zijn een onmiddellijk ingrijpen van de godheid, al of niet uitgelokt door opzettelijke proeven. Meestal wordt er uitspraak in gedaan over waarheid of onwaarheid, recht of onrecht, schuld of onschuld. Er bestaan godsoordeelen in ruimeren en in engeren zin. Keizer Lodewijk de Vrome en zijn zoon Lotharius stonden met legers tegen elkander over. In één nacht liepen al de aanhangers van Lodewijk weg; het werd beschouwd als een oordeel Gods. Dat is het godsoordeel in ruimeren zin. Godsoordeelen in engeren zin zijn die welke worden uitgelokt door zekere opzettelijke handelingen. Men had:

verschillende vuurproeven; de heetwaterproef, waarbij een lichaamsdeel in kokend water moest worden gedompeld en er ongedeerd weder uitkomen; de koudwaterproef, waarbij de verdachte in het water moest geworpen worden en dan zinken; de proef met brood en kaas; de avondmaalsproef; de proef met het Psalmboek; de kruisproef; het tweegevecht; de proef met de graszode; het lot; de baarproef.

Aan de stipte uitvoering mocht niets ontbreken, omdat men te doen had met booze geesten, die zich verscholen in de elementen om het godsoordeel te verijdelen. De godsoordeelen moeten bij de Germaansche volken in zwang zijn geweest lang voordat zij het Christendom omhelsden. Schriftelijke oorkonden bestaan daarvan niet. Omtrent deze huiveringwekkende

zaken is altijd zekere geheimzinnigheid betracht, wat voortvloeide uit het ontzag dat men voor de uitspraak der godheid koesterde. De Christelijke kerk heeft in verscheidene landen gedurende eeuwen de godsoordeelen beschermd, ze vervormd en er formulieren voor geschapen. Die formulieren vormen een onwederlegbaar getuigenis van het aandeel dat de Kerk in de godsoordeelen genomen heeft. In de middeleeuwen heeft men de formulieren slechts in het verborgen voortgeplant. Men was niet mededeelzaam omtrent bezweringen, waarvan men zulke wonderbaarlijke uitwerkingen verwachtte. Straks sluimerden zij in vergetelheid. Juret gaf er eenige uit achter de brieven van Ivo van Chartres. Baluzius gaf eenige andere uit. Uitstekend is de kritische uitgave van Zeumer.

Bronnen:

Ivo, *Epistolae*, Par. 1610; *Capitularia regum Francorum*, S. Baluzius coll., Par. 1677, T. II, p. 639—663: *Formulae veteres exorcismorum et excommunicationum*; *Vita Walae*, L. II, c. 18 (in G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae historica*, Hannov. 1826 seq., afd. „Scriptores", T. II); *Formulae Merowingici et Karolini aevi,accedunt ordines iudiciorum Dei*, ed. K. Zeumer (G. H. Pertz, *Monum. Germaniae histor.*, Hannov. 1886, afd. „Leges", sectio V, p. 599—722).

Literatuur: *Praxis rerum criminalium*, Authore Iodoco Damhouderio, Antwerp. 1555, 8°; B. Bekker, *De betoverde weereld*, t'Amsterd. 1691, 4°; *Ritus probationis per aquam frigidam, ab Eugenio Papa II. instit.* (in de *Vetera Analecta*, J. Mabillon, Par. 1723, fol.); B. Pezius, *Thesaurus anecdotorum novissimus*, Aug. Vind. 1724, T. II, fol.; Kornelis van Alkemade, *Behandeling van 't Kamp-regt; d'aaloude en opperste regtsvorderinge voor den hove van Holland; mitsgaders de oorsprong, voortgang en 't einde van 't kampen en duëlleeren*, door P. van der Schelling, Rotterd. 1740, 8°;Rogge, *Gerichtswesen der Germanen*, Halle, 1820; J. Grimm, *Deutsche Rechts-Alterthümer*, Göttingen, 1854; A. Ph. von Segesser, *Rechtsgeschichte der Stadt und Republik Lucern*, Lucern, 1854, Bd. II; F. Dahn, *Studien zur Geschichte der germanischen Gottes-Urtheile* (in *Bausteine, Gesammelte kleine Schriften*, IIte Reihe, Berl. 1880); F. Pijper, *Een overblijfsel van de godsoordeelen in Nederland* (in het *Archief voor Nederlandsche kerkgeschiedenis*, Dl. IV, 's-Gravenh. 1893); G. von Below, *Das Duell in Deutschland, Geschichte und Gegenwart*, Kassel, 1896; S. J. Fockema Andreae, *Het bewijs in strafzaken hier te lande in de Middeleeuwen* (in het *Tijdschrift voor strafrecht*, Leid. 1897, Dl. X, 8°); *Le Zend-Avesta*, traduction nouvelle de J. Darmesteter, Par. 1902 (in de *Annales du musée Guimet*), in 4°, Vol. II; J. Schnitzer, *Savonarola und die Feuerprobe*, Münch. 1904; A. Eekhof, *De draaiende teems en de draaiende bijbel, twee vormen van gods-oordeel* (in het *Nederl. archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. VIII, 's-Gravenh. 1911); F. Heinemann, *Der Richter*

und die Rechtspflege in der deutschen Vergangenheit (in de *Monographien zur deutschen Kulturgeschichte,* herausgeg. von Steinhausen, Bd. IV); F. S. KNIPSCHEER, *Bijgeloof uit alle tijden,* 5 deeltjes, z.j., uitgeg. te Baarn, Hollandia-drukkerij.

§ 61. Verhouding tot het Jodendom. Voortleving van heidensche gebruiken

Hetzij in het eene land hetzij in het andere, zoowel tegen het einde der middeleeuwen als aan het begin heerscht tegenover de Joden eene bittere, onaangename stemming. Geen Jood — aldus de kerkvergadering te Parijs in 614 — mag op militair of burgerlijk terrein gezag oefenen over Christenen. Het kwam voor dat Joden moesten verschijnen voor den kerkelijken rechter der Christenen. In de negende eeuw werd het voor Christenen ongeoorloofd verklaard met Joden te eten of te drinken. Agobard van Lyon verzette zich er tegen, dat men markten van Zaterdag naar een anderen weekdag verplaatste ter wille van de Joden. Eene synode in Spanje wilde dat de Joden afzonderlijke kwartieren zouden bewonen; het vierde Lateraansche concilie wilde dat zij eene afzonderlijke kleeding dragen en op de gedenkdagen des Heeren zich niet in het openbaar vertoonen zouden. Eene kerkvergadering te Westminster (1290) verklaarde zich voor de verbanning van alle Joden.

Synode te Parijs (614), bij J. D. Mansi, *Concilia,* T. X, p. 542; Syn. te Metz (888), l.l. T. XVII, p. 79; XIX, p. 788; Vierde Lateraansche concilie (1215), l.l. T. XXII, p. 1055; XXIV, p. 1079; Syn. te Château-Gontier (1231), l.l. T. XXIII, p. 240; Brief van Agobard, l.l. T. XIV, p. 607.

Aan pasbekeerde Christenen viel het moeilijk geheel te breken met het heidensche verleden en geen enkel van de godsdienstige gebruiken der voorvaderen meer in acht te nemen. Wie waagde het zichzelf geheel te berooven van de bescherming, de hulp die men eertijds van de heidensche goden meende te genieten? Beschouwde men ze nu als booze geesten? Wie kon elk middel om hunne gramschap te bezweren afwijzen?

De levensbeschrijver van Eligius geeft eene opsomming van heidensche overblijfselen waartegen deze zendeling-bisschop in

de prediking zijne hoorders waarschuwde. Een andere opsomming van heidensche gebruiken onder Christenen geeft eene synode te Toledo in 693. Welke praktische beteekenis de instandhouding van zekere afgodische gebruiken had, wordt hierin openbaar dat men ze bijv. in acht nam tot bescherming van het vee. In de achtste eeuw komt de bestrijding van heidensche gebruiken voornamelijk aan de orde onder de pasbekeerde Germaansche volksstammen van Noordwest-Europa. In de „Uitspraken van abt Pirminius" komen de waarschuwingen van Eligius ongeveer terug. Eene lijst van dertig „Bijgeloovige en heidensche gebruiken" werd vastgesteld op de synode te Liftine onder voorzitting van Bonifacius. Waarschijnlijk heeft hij waar het te pas kwam gedeelten van die lijst voorgelezen en ten grondslag gelegd aan vermaning en onderrichting. Sommige gebruiken zijn uit de heidensche wereld in de Christelijke overgegaan, zooals het ronddragen van beelden in processiën. Het kwam trouwens voor dat zelfs geestelijken zich met heidensche gebruiken inlieten, zooals met wichelarij, waarzeggerij e.d. De synode te Parijs in 829 doet zien dat de aldaar vergaderde vaderen reeds verder afstonden van het heidendom dan een vorig geslacht. Wulfad van Bourges richt zich tot lieden voor wie het heidendom tot een afgesloten tijdperk behoort, maar waarvan de herinnering nog levendig was. Dat men baat zocht bij de geneesmiddelen van het heidendom, strekte mede om er een taai bestaan aan te verzekeren. Rhabanus Maurus bestreed de vrees voor den Duivel en de booze geesten; maar aangezien hijzelf boven die vrees ternauwernood verheven was, kon zijn betoog weinig uitwerken. Bij Rhabanus wordt gewaagd van het oproepen en ondervragen van geesten; men hoort daarvan opnieuw op de synode te Lillebonne in 1080. Voor Ratherius van Verona is de vraag of men zijne toevlucht nemen zal tot heidensche gebruiken, voornamelijk eene moreele en godsdienstige vraag. Regino van Prüm wilde in het zendgericht ondervraagd hebben naar het voortbestaan van heidensche gebruiken. Hij gewaagt van vrouwen die bekenden dat zij met eene menigte van duivels die in de gedaante van vrouwen veranderd waren

's nachts te paard reden op zekere beesten. Burchard van Worms is compilator. Men is onzeker of hij overal spreekt van dingen die in zijn tijd nog gebeurden. In den loop der middeleeuwen is door de bestrijding der Christelijke kerk het in praktijk brengen van heidensche gebruiken allengs verminderd. Waarschijnlijk zijn velen er mede voortgegaan zonderdat de heidensche oorsprong en beteekenis hun bekend waren. In de dertiende en veertiende eeuw werden er nog verscheidene synodale besluiten tegen uitgevaardigd.

B r o n n e n:

Synode te Rouaan, bij J. D. Mansi, *Concilia*, T. X, p. 2000; Syn. te Toledo, l.l. T. XI, p. 1036; Syn. te Tours, l.l. T. XIV, p. 89; Syn. te Parijs (829), l.l. T. XIV, p. 595; Syn. te Lillebonne, l.l. T. XX, p. 585; Statuten van Bonifacius, l.l. T. XII, p. 386; Rhabanus Maurus, *Poenitentium liber* (achter *De institutione clericorum*, Col. 1532); Burchardus, *Decreta* (ed. Par. 1549), L. XIX; Regino, *De Synodal. causis et disciplinis ecclesiasticis* (ed. Par. 1671 en Lips. 1840), L. II; *Vita Eligii* (Luc. d'Achery, *Spicilegium*, ed. secunda, Par. 1723, T. II, p. 97); Ratherius, *Praeloquia*, L. I, 4 (E. Martene et U. Durand, *Veterum scriptorum collectio*, Par. 1724—'33, 9 tom., fol.; aldaar T. IX, p. 794); Synode te Liftine (*Indiculus superstitionum*, bij G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae historica*, afd. „Leges"; aldaar T. I, p. 19); Sulpicius Severus, *Vita Martini* (in zijne *Libri qui supersunt*, rec. C. Halm, Vindob. 1866; aldaar p. 122); *Dicta Pirminii*, bij Caspari, *Anecdota*, Christ. 1883.

L i t e r a t u u r: F. J. MONE, *Geschichte des Heidenthums im nördlichen Europa*, Leipz. 1823, Th. II; J. GRIMM, *Deutsche Mythologie*, 4te Ausg., Berl. 1875, 3 Bde. (Bd. III, herausgeg. von E. H. Meyer, Berl. 1878); STUBENVOLL, *Heidenthum im Christenthum*, Heidelb. 1891, 8°; *Heksenbezweringen*, medegedeeld door J. H. GALLÉE (in het *Archief voor Nederl. kerkgeschiedenis*, Dl. VII, 's-Gravenh. 1899); *Monographien zur deutschen Kulturgeschichte*, herausgeg. von G. STEINHAUSEN, Leipz. (u. Jena), 1899—1906, 12 Bde. (mit Generalregister, Jena, 1909); W. MANNHARDT, *Wald- und Feldkulte*, 2te Aufl., bes. v. W. Heuschkel, Berl. 1904, 1905, 2 Bde.

§ 62. De slavernij

Gedurende de middeleeuwen bestaat de slavernij in Christenlanden voort, zij het ook dat zij sedert de dertiende eeuw allengs vervangen werd door de lijfeigenschap. Uit niets blijkt dat de Kerk pogingen heeft gedaan om de slavernij af te schaffen. Er zijn slaven in alle landen, en de Kerk laat niet bemerken dat zij het in strijd acht met den geest des Evangelies. Een gevleu-

geld woord in eene vrijlatingsakte van Gregorius I luidde: „De mensch is door de natuur vrij geschapen". In eene vrijlatingsakte van een klooster te Chartres leest men: „Eene Gode welgevallige offerande is het aan een mensch die zucht onder het juk der slavernij de vrijheid te hergeven". Maar tegen de groote oekonomische beteekenis der slavernij viel het moeilijk te strijden. Uit 1 Kor. XII : 13 maakte men niet de gevolgtrekking dat de slavernij indruischte tegen het Christendom. Ratherius van Verona schreef: „Zijt gij slaaf? Laat u niet bedroeven. Als gij uwen heer getrouw gediend hebt, zult gij een vrijgelatene zijn van ons aller Heer". Men wordt slaaf door zichzelf te verkoopen of te verpanden. Formulieren voor verkoopakten van slaven zijn er verscheidene bewaard gebleven. Eene synode te Londen (1102) brandmerkte den „schandelijken handel waarbij in Engeland menschen als stomme dieren werden verkocht". Heeft de Kerk de vrijlating van slaven bevorderd? In enkele gevallen heeft zij dit inderdaad gedaan. Overigens wordt de vrijlating eer belemmerd dan bevorderd. Wil een bisschop een slaaf vrijlaten, dan moet hij er twee anderen voor in de plaats geven. Men kon zich vrijkoopen tegen betaling. Dit geschiedde soms door een geheel dorp. Het kapittel der kerk van Notre-Dame te Parijs liet velen vrij tegen betaling van aanzienlijke geldsommen, hetzij ineens hetzij in jaarlijksche retributiën. Het ergste is dat de Kerk nu en dan slavernij heeft geschapen waar deze niet bestond.

Bronnen:

Synode te Aken, bij G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae historica*, afd. „Leges", T. I, p. 207; Syn. te Toledo (633), bij J. D. Mansi, *Concilia*, T. X, p. 635; Syn. te Toledo (655), l.l. T. XI, p. 29; Syn. te Londen (1102), l.l. T. XX, p. 1152; Ratherius, *Praeloquia* (E. Martene et U. Durand, *Veterum scriptorum collectio*, Par. 1724—'33, 9 tom., fol.; aldaar T. IX, p. 812); Gregorius I, *Epistolae* (in zijne *Opera*, ed. Gallicciolli, Venet. 1770; aldaar T. VII, p. 359); *Cartulaire de Chartres*, publ. par Guérard, Par. 1840, T. II; *Cartulaire de Notre-Dame de Paris*, publ. par Guérard, Par. 1850, T. I; Vinniaus, *Poenitentiale*, c. 49, bij F. W. H. Wasserschleben, *Die Bussordnungen der abendländischen Kirche*, Halle, 1851, S. 115; Rozière, *Recueil des formules*, Par. 1859, P. III.

Literatuur: M. FOURNIER, *Les affranchissements du Ve au XIIIe siècle* (in de *Revue historique*, Par. 1883, T. XXI); TH. BRECHT, *Kirche und*

Sklaverei, Beitrag zur Lösung des Problems der Freiheit, Barmen, 1890; O. LANGER, *Sklaverei in Europa während der letzten Jahrhunderte des Mittelalters, Programm (527) des Gymnasiums zu Bautzen,* Ostern 1891 (Monse); J. K. INGRAM, *History of slavery and serfdom,* 1895; A. JEROVSEK, *Die antik-heidnische Sklaverei und das Christenthum,* 1903; L. VANDERKINDERE, *Liberté et propriété en Flandre du IXe au XIIe siècle (Bulletin de l'Acad. royale de Belgique,* classe des lettres, 1906); TH. ZAHN, *Sklaverei und Christentum in der alten Welt* (1879), in *Skizzen aus dem Leben der alten Kirche,* Leipz. 1908; A. EEKHOF, *Twee documenten betreffende den slavenhandel in de 17e eeuw* (in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis,* N. S., Dl. XI, 's-Gravenh. 1914); dezelfde, *De Negerpredikant Jacobus Elisa Joannes Capitein* (1717—1747), in aangehaald *Archief,* N. S., Dl. XIII, 's-Gravenh. 1916.

§ 63. Ontwikkeling der boete en biecht in de middeleeuwen

De Katholieke kerk is onder alle beroeringen der Volksverhuizing voortgegaan in hare ontwikkeling. Dit geldt ook van de boete en biecht. Eligius heeft nog geen overdreven denkbeeld van de sleutelmacht der priesters. Hij predikt „in Coena Domini", op den dag der voetwassching en der wederopneming van de boetelingen. „Beschouwt ons bisschoppen niet als bewerkers, maar als dienaren van uwe verzoening. Absolutie wordt op verschillende wijzen verkregen", zegt hij. De oorbiecht wordt volstrekt niet algemeen in praktijk gebracht. In sommige streken droegen boetelingen eene afzonderlijke kleedij. Al spoedig werden litanieën of processiën gehouden (openbare belijdenis van zonden, boetedoening). — De vervloekingsformules der geëxcommuniceerden worden uitvoeriger; zij worden overgegeven aan de onuitblusschelijke vlammen. — Straffen van verschillenden aard, durende van eene week tot levenslang, worden opgelegd. Gevangenisstraf en opsluiting in een klooster komen reeds vroeg voor. Lijfstraffen worden slechts bij uitzondering op leeken toegepast. — Niemand behoefde onverzoend te sterven. — In de achtste eeuw openbaart zich nog verzet tegen het afleggen der zondenbelijdenis bij de priesters (Adalbert). Het is niet noodig te biechten, meent men. Alcuïnus stelt hiertegenover eene geheele verhandeling over de zondenbiecht. Ook geeft hij een duidelijk getuigenis omtrent de geheime boete.

In de negende eeuw is de boete nog geen sacrament; waar

Rhabanus Maurus de sacramenten opsomt, is de boete er niet bij. — De namen der geëxcommuniceerden werden aan de deur der kerk opgehangen. — Verscheidene „Libri poenitentiales", waarover nader, bevatten ritueele gedeelten die waarschijnlijk uit de negende eeuw dagteekenen. — In 869 werd voor het eerst de ontzettende maatregel van het interdikt toegepast door Hinkmar van Laon. Het beteekende stilstand van alle kerkelijke diensten. — Eens per jaar te biechten beschouwt Regino van Prüm als een minimum dat nog toelaatbaar is. — Biechtformulieren in het Oud-Duitsch, reeds gelijkende op de biechtoefeningen van tegenwoordig, zijn uitgegeven door Massmann. — Op schuldige geestelijken werd behalve andere straffen weldra de plechtige ontwijding toegepast.

Bronnen:

Synode te Toledo (636), c. 1; (638), c. 7, 12; (646), c. 1; (682), c. 2; (683), c. 2 [bij J. D. Mansi, *Concilia*, T. X, p. 653, 665, 667, 765; T. XI, p. 1029, 1065; T. XII, p. 70]; Syn. te Braga (675), c. 3, l.l. T. XI, p. 156; Syn. te Ravenna (877), c. 10, l.l. T. XVII, p. 339; Syn. ad Basolum (991), l.l. T. XIX, p. 153; Hincmarus, *Presbyteris*, l.l. T. XVI, p. 809—812; Eligius, *Homilia IV*, in *Magna bibliotheca*, Par. 1654, T. II, col. 91; Rhabanus Maurus, *De institutione clericorum*, L. I, c. 24 (l.l. T. X, p. 574); Regino, *De synodal. causis et disciplinis ecclesiasticis*, Par. 1671, L. II, p. 212, 214; Alcuinus, *Ad Fratres* en *De Confessione*, in zijne *Opera*, Ratisb. 1777, T. I, P. I, p. 143; T. II, P. II, p. 154 –156; — T. I, P. I (Epist. 221), p. 286; Ph. Jaffé, *Monumenta Moguntina*, Berol. 1866, Epist. 50.

Geheel in den trant van latere tijden zegt Radulphus Ardens, dat de boete in drie dingen bestaat: het berouw, de biecht en de voldoening. — Volgens hem wordt de absolutie nog altijd in de wenschende wijs uitgesproken. — Zekere „Ordo Romanus", door Mabillon uitgegeven, bevat uitvoerige voorschriften omtrent de oorbiecht. — Vreeselijk waren de zelfkastijdingen (Petrus Damiani). Drie duizend slagen met de roede, toegebracht onder het zingen van psalmen, golden voor de boete van één jaar. — Lanfranc somt vier sacramenten op, waaronder de „vergeving der zonden". — In Vlaanderen waren er in de elfde eeuw die de geheele boete als niets achtten. — Dit deden ook de Waldenzen. — Radulphus van Flavigny zegt dat geloof niet voldoende is om deel te verkrijgen aan de verzoening in Chris-

tus; zij strekt zich slechts uit tot de zonden die wij beleden en geboet hebben. Wat een sterveling ooit kon ontberen, de gelegenheid om te biechten moest altijd openstaan. — Het bewaren van het biechtgeheim werd als plicht beschouwd. — Blijkens drie geschriften tegen de Waldenzen is in het begin der dertiende eeuw de geheele boete-instelling nog in debat. — De wetgeving omtrent de „casus reservati" werd voortdurend uitgebreid. — Wie deelneemt aan een kruistocht tegen ketters geniet dezelfde voorrechten als de eigenlijke kruisvaarders. — De kroon op dit alles werd gezet door het vierde Lateraansche concilie, dat vroegere bepalingen codificeerde.

Bronnen:

Maxima bibliotheca, Lugd. 1677, T. XXI, p. 71; XXIV, p. 1178; J. D. Mansi, *Concilia*, T. XXII, p. 476, 830, 986—990, 1007.

Literatuur: R. Bellarminus, *Dispvtationes de controversiis christianae fidei, adversvs hvivs temporis haereticos*, Ed. IIa, Ingolstadii, 1591; Iohannes Dallaeus, *De sacramentali sive avricvlari latinorvm confessione dispvtatio*, Genevae, 1661, 4°; I. Morinus, *Commentarius historicus de disciplina in administratione sacramenti poenitentiae*, Venet. 1702; Ch. Chais, *Lettres historiques et dogmatiques sur les jubilés et les indulgences*, La Haye, 1751, T. I—III; Eybel, *Vaststellingen der kerkvaderen nopens den oorbiecht* [uit het Hoogd.], Amsterd. 1784; H. Klee, *Die Beichte, Eine historisch-kritische Untersuchung*, Frankf. a. M., 1828; H. F. Massmann, *Die deutschen Abschwörungs-, Glaubens-, Beicht- und Betformeln vom achten bis zum zwölften Jahrhundert*, Quedlinb. 1839; F. W. H. Wasserschleben, *Die Bussordnungen der abendländischen Kirche*, Halle, 1851; Fr. Frank, *Die Bussdisciplin der Kirche von den Apostelzeiten bis zum siebenten Jahrhundert*, Mainz, 1867; H. J. Schmitz, *Die Bussbücher und die Bussdisciplin der Kirche*, Mainz, 1883; K. Müller, *Der Umschwung in der Lehre von der Busse während des 12. Jahrhunderts* (in *Theologische Abhandlungen Carl von Weiszäcker gewidmet*, Freib. i. Br., 1892); H. C. Lea, *A history of auricular confession and indulgences in the Latin church*, Lond. 1896, Vol. I; J. Gummerus, *Beiträge zur Geschichte des Buss- und Beichtwesens in der Schwedischen Kirche des Mittelalters*, I, Upsala, 1900; J. Dietterle, *Die Summe confessorum (sive de casibus conscientiae) — von ihren Anfängen an bis zu Siluester Prierias — (unter besonderer Berücksichtigung ihrer Bestimmungen über den Ablass)*, in *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, Gotha, 1903—'07, Bd. XXV—XXVIII; J. Greving, *Zum vor reformatorischen Beichtunterricht* (in *Festgabe Alois Knöpfler gewidmet*, Münch. 1907).

§ 64. De boeteboeken

„Libri poenitentiales" werden in de zevende eeuw en later opgesteld ten behoeve der priesters, met de zorg voor de boete-

aangelegenheden belast. Vele eeuwen lang heeft men ze als verborgenheden behandeld. In de zeventiende eeuw heeft men er enkele van uitgegeven. Wasserschleben en Schmitz hebben geheele verzamelingen openbaar gemaakt. Men onderscheidt ze naar land van oorsprong en tijd van ontstaan. — Uitgebreid is reeds het Oud-Britsche of Iersche werk van Vinniaus. Het bepaalt ook boete voor zonden die slechts in gedachten bedreven zijn. Angelsaksisch noemt men het boeteboek van Theodorus van Canterbury, dat door zendelingen in Noord-Duitschland kan gebruikt zijn. De voor- en de narede zijn opzettelijk in verwrongen Latijn geschreven. — Als Frankisch of Bourgondisch geldt het boeteboek van Columbanus. Begint Theodorus de opsomming der zonden met „dronkenschap", Columbanus vangt aan met „moord". Onder de Alemannen werkte de vader van een ander boeteboek, Cummeanus. Deze leert hoe men de eene boetedoening door de andere vervangen kan, ook hoe men de boete kan laten vervullen door een ander. Tot de Oost-Frankische of Noord-Duitsche groep behoort het werk, door Wasserschleben betiteld als het „Poenitentiale Pseudo-Romanum" betiteld en waarvan Schmitz tevergeefs heeft getracht aan te toonen dat het uit Rome afkomstig is. — In de negende eeuw kwam er reactie: men veroordeelde de boeteboeken als te ver afwijkende van het kerkelijke recht. — Niettemin ging men ook na de reactie voort boeteboeken te vervaardigen, thans in overeenstemming met de synodale besluiten. Het belangrijkste is dat van Halitgar van Kamerijk. — Groot was zeker het praktische nut van boeteboeken met vragen.

Literatuur: F. W. H. WASSERSCHLEBEN, *Beiträge zur Geschichte der vorgratianischen Kirchenrechtsquellen*, Leipz. 1839; KUNSTMANN, *Die lateinischen Pönitentialbücher der Angelsachsen*, Mainz, 1844; F. W. H. WASSERSCHLEBEN, *Die Bussordnungen der abendländischen Kirche*, Halle, 1851; K. HILDENBRAND, *Untersuchungen über die germanischen Pönitentialbücher*, Würzb. 1851; E. FRIEDBERG, *Aus deutschen Bussbüchern*, Halle, 1868; F. W. H. WASSERSCHLEBEN, *Die irische Kanonensammlung*, Giessen, 1874 (2te Aufl., Leipz. 1885); H. J. SCHMITZ, *Die Bussbücher und die Bussdisciplin der Kirche*, Mainz, 1883; F. PIJPER, *Geschiedenis der boete en biecht in de Christelijke kerk*, 1891, 1908, 2 dln. (met graph. tabel).

§ 65. De zedeleer

Het volgende beoogt allerminst eene volledige geschiedenis van de zedeleer in de middeleeuwen te geven. Slechts moge het eene kleine bijdrage daartoe leveren. De edelste geesten hebben in opeenvolgende eeuwen getracht de Christelijke zedeleer te houden op een hoog peil; en ofschoon de overgroote meerderheid ook van de geestelijken moeite had hen te volgen en zich tot een lager standpunt bepaalde, de invloed der besten was juist krachtig genoeg om ten aanzien van de meeste onderwerpen goede moreele beginselen althans in theorie te handhaven. De Christelijke kerk werd de opvoedster der volken die Europa overstroomd hadden, en die uit hun barbaarschen staat tot een aanzienlijken trap van beschaving werden opgeheven.

Het dualistisch karakter dezer zedeleer blijkt duidelijk uit de groote plaats die de Duivel er in bekleedt. De Duivel doet ongeveer alle kwaad. Volgens Abaelardus vermag de Duivel alleen te doen wat God toelaat. Het wreedste is, dat de Duivel in het Oordeel als aanklager zal optreden. De verantwoordelijke dader der zonde is de mensch, maar de inblazer is de Duivel. Vooral als verleider is de Duivel te vreezen. Een ascetische trek is in deze zedeleer niet te miskennen. Ook materialistische opvattingen komen voor. Door vasten, aalmoezen en onthouding moet Gods hulp worden ingeroepen. Eene synode onder Gregorius VII bepaalde dat wie zeker besluit niet gehoorzaamde niet alleen geestelijk, maar ook aan den lijve getroffen zou worden. Het eudaemonisme komt in die moraal aan alle kanten te voorschijn. Bisschop Willem van Utrecht werd, omdat hij zoo ijverig voor Hendrik IV gewerkt had, krank en stierf. „Laten", aldus Alcuïnus, „de met zonde beladenen vreezen voor de vlammen der eeuwige kastijding, laten de vromen zich verheugen over hunne toekomstige verheerlijking met Christus in de eeuwige zaligheid!" Ook fijnere opvattingen, diepere beschouwingen ontbreken niet. Honorius van Autun betoogt dat het kwaad iets negatiefs is. Abaelardus en Radulphus van Flavigny willen groot onderscheid gemaakt hebben tusschen een berouw

dat uit liefde tot God voortvloeit en heilzame vruchten draagt, en een berouw dat gewekt wordt door een onheil of door vrees voor straf. De ware vergeving van zonden wordt eerst bij God verkregen. Maar het bloed van Christus strekt ons niet ten zoenoffer zonder meer; evenmin is het geloof alleen voldoende om ons onder de verlosten te doen tellen, tenzij wij ons het offer van Christus' bloed door eene gepaste boetedoening ten nutte verdienen te maken. Aan Luther doet denken eene uitspraak als: „De ware boete bestaat hierin dat men niet weder kwaad doet", en deze andere: „De zondaar behoort tot zijn levenseinde berouw te gevoelen". Bezit de mensch een vrijen wil (liberum arbitrium)? Volgens Abaelardus is de vrije wil door de gewoonte van te zondigen wel verzwakt, maar bestaat hij werkelijk. Abaelardus verwerpt dan ook de praedestinatie. Honorius van Autun vertegenwoordigt het tegenovergestelde standpunt. Bij Joannes van Salisbury leest men dat de genade alleen rechtvaardigt. Petrus van Blois zegt met den Apostel: „Niet wegens mijne verdienste, maar om uws naam wil, o Heer". Bij herhaling lezen wij dat berouw en bekeering in den mensch door God gewerkt worden; Ratherius van Verona verzekert dat God soms uit genade het voornemen eener goede daad inboezemt, uit genade helpt om haar te volbrengen en haar, als zij volbracht is, uit genade bekroont. Een andere geest spreekt uit Jonas van Orleans: dat wij door boetedoening bij Gods genade kwijtschelding kunnen verdienen.

Bronnen:

Jonas van Orleans, *De instructione* (in Luc. d'Achery, *Spicilegium*, Par. 1655, T. I); *Vita Corbiniani* (in de *Acta Sanctorum ordinis S. Benedicti*, Par. 1668—1702, saec. III, P. I); *Vita Guidonis* (l.l. saec. VI, P. I); Honorius Augustodunensis, *Elucidarium* (achter de *Opera* van Anselmus, Lut. Par. 1675); Radulphus Ardens, *Homiliae*, Par. 1765; Radulphus Flaviniacensis, *Commentationes* (in *Maxima bibliotheca*, Lugd. 1677 seq., T. XVII, p. 71); Joannes Sarisberiensis, *Policraticus* (l.l. T. XXIII, p. 307); Petrus Blesensis, *De Confessione* (l.l. T. XXIV, p. 1175); *Leges Aethelredi* (J. D. Mansi, *Concilia*, T. XIX); Jordan van Limoges, l.l. T. XIX; Synode te Rome (1078), l.l. T. XX; Lambertus Hersfeldensis (G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae historica*, afd. „Scriptores", T. V, p. 225); Abaelardus, *Opera*, Par. 1859, T. I en II; Alcuinus, *Epistolae* (in zijne *Opera*, Ratisb. 1777; aldaar T. I, Vol. I).

Literatuur: F. PIJPER, *Een nonnenklooster onder den invloed van Windesheim* (in het *Archief voor Nederl. kerkgeschiedenis*, Dl. V, 's-Gravenh. 1895); J. H. GALLÉE, *Middeleeuwsche kloosterregels* (I. *De regel der Windesheimsche vrouwenkloosters ;* II. *Het boek der statuten van het klooster Bethlehem bij Hoorn*), eveneens in Dl. V van aangehaald *Archief ;* F. SCHAUB, *Der Kampf gegen den Zinswucher, ungerechten Preis und unlautern Handel von Karl d. Gr. bis Alexander III*, Freib. i. Br., 1905.

§ 66. De reinheid van zeden

Hoe weinig vertoont de Christelijke kerk in den loop der eeuwen in het gedrag harer leden het beeld van Christus! Men hoede zich echter voor het gevaar om onbillijk te worden. Tegenover de boeteboeken staan de Acta Sanctorum. De tallooze tuchtmaatregelen hebben hunnen tegenhanger in de heiligenlegenden. Klinkt hier of daar ook de stem des boetpredikers, die het gedrag zijner tijdgenooten al te donker afmaalt?

Ontelbare gevallen van roof komen voor. Niet minder zijn de voorbeelden van moord en doodslag. Men verneemt van het ombrengen van pasgeboren kinderen door de ouders. Giftmengererij en het verwekken van abortus kwamen dikwijls voor. Huizen en kerken waren voor brandstichters niet veilig (gelukkig kende men reeds eene soort van brandwaarborgmaatschappijen). Van meineed en valsche getuigenis wordt veelvuldig gewag gemaakt. Dronkenschap was wijd verbreid in de dagen van Bonifacius, vooral in Engeland; minder in Gallië, bij de Franken, Longobarden en Grieken. Geslachtszonden komen zóó dikwijls en in zulke verschillende vormen voor, dat het onmogelijk is er een eenigszins volledig verslag van te geven. Het gedrag der geestelijken maakt geen verheven indruk. Echter worden aan hen strengere eischen gesteld dan aan de leeken. Maar de afstand tusschen hetgeen zij behoorden te volbrengen en wat zij werkelijk volbrachten was bij de meesten te groot. Moge ook eene minderheid door deugden hebben uitgeblonken, de ontelbare verbodsbepalingen tegen alle denkbare zonden, uitdrukkelijk met het oog op de geestelijkheid uitgevaardigd, dwingt ons aan te nemen dat zeer velen door grove buitensporigheden aan hunnen stand tot oneer hebben gestrekt.

Geestelijken plegen moord. Dronkenschap is bij sommigen eene gewoonte. Geestelijken houden soms bordeelen, enz. Ook de toestanden in de kloosters laten menigmaal te wenschen over. Het ideaal dat men nastreefde werd door zeer velen niet bereikt. Intusschen vallen bij eene vergelijking met de wereldlijke geestelijkheid de ordesgeestelijken eer te prijzen dan te laken. Ernstige verkeerdheden in mannen- en vrouwenkloosters worden niet zooveel aangetroffen als men met het oog op de klachten der vijftiende en zestiende eeuw verwachten zou.

Bronnen:

Jac. de Voragine, *Legenda aurea*, Lugd. 1555, 8° (kritische uitgave: I. G. Th. Graesse, „ed. tertia", Vratisl. 1890); Laur. Surius, *Vitae Sanctorum*, Col. Agr. 1570 (ook Col. Agr. 1617, 1618, 4 tom., fol.; jongste uitg.: Tur. 1884); J. Bollandus, G. Henschenius, D. Papebrochius, etc., *Acta Sanctorum qvotqvot toto orbe colvntvr*, Antv. 1643—1794, Brux. 1845—'46, Par. 1869 seq.

Literatuur: *Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis*, door de Bollandisten, Brux. 1900—'02, 3 tom.; H. Delahaye, S.J., *Les légendes hagiographiques*, 2me éd., Brux. 1906.

§ 67. Nieuwe monniksorden. De Cluniacensers

Volgens de bepalingen van den stichter moest het klooster Cluny bestuurd worden naar den regel van Benedictus. Het zou alleen onderworpen zijn aan de „kerk van Rome" en dus onttrokken (exempt) aan het gezag van den bisschop van het gewest (910). In het begin der tiende eeuw was de kloostertucht in verval. Men beoogde eene restauratie. Van eene afzonderlijke kloosterorde der Cluniacensers kan men eerst spreken in de elfde eeuw. Toen ging de Benedictijner orde in verschillende congregaties uiteen.

De Cluniacensers ontplooiden eene werkzaamheid op kerkelijk en staatkundig terrein, zich verre uitstrekkende buiten de grenzen die kloosterlingen zich tot dusver gesteld hadden. Voor zichzelf waren zij onverbiddelijk gestreng, huldigden zij een verschrikkelijk ascetisme. Naar buiten groote weelde, naar binnen hard gebrek. Het klooster was ingericht op de ontvangst

van pausen en koningen. De kerkelijke politiek van Gregorius VII en andere pausen werd door Cluny gesteund. Ook in den kerkbouw en den eeredienst hebben de Cluniacensers gestreefd naar het ontplooien van den grootst mogelijken luister. Het gebeente der heiligen die er vereerd worden bevindt zich niet in krypten, maar in prachtig versierde graftombes boven den grond, waar honderden tegelijk er bij kunnen nederknielen. De Cluniacensers bleven gehoorzamen aan gestrenge regels. Geeselaars waren zij, die zichzelf of in het kapittel elkander op het ontbloote bovenlijf afranselden. Waarschijnlijk was het om die reden dat zij door Petrus Damiani geprezen werden. Vooral de verplichting tot zwijgen werd ijverig betracht. Men bepaalde zich tot het geven van teekens, niet ongelijk aan die der latere doofstommen. Niet minder ijverig werd de voetwassching behartigd. Slechts eens per dag werd gedronken. Nog hebben zij zich verdienstelijk gemaakt door het bevorderen van den godsvrede (treuga Dei). Bij de Cluniacensers kwamen reeds „donati" voor, d. i. leeken die zich met hun goed aan het klooster hebben overgegeven om er altijd in te blijven.

De idealen die in het klooster werden nagestreefd waren vatbaar voor verscheidenheid. De Camaldulensers (vóór 1100) brachten het heremietendom weder in eere. Zij woonden in afzonderlijke huisjes in de omgeving van eene gemeenschappelijke kapel. De Vallombrosaners behoorden tot de eerste orden die conversen toelieten. Conversen waren leekebroeders die de mindere werkzaamheden verrichtten, maar niet tot den regel in al zijne gestrengheid verplicht waren. De Karthuizers (1084) vestigden zich in eene bijna ontoegankelijke bergkloof, waardoor een riviertje liep. Bernard van Clairveaux achtte hun leven aan dat der engelen gelijk. Zij besloten te bestaan van de opbrengst van eene beperkte oppervlakte gronds met een beperkt aantal broeders. Er waren onder hen loontrekkende dienaren (redditi), maar ook visionarissen. Door het ijverig afschrijven van boeken hadden zij weldra eene rijke boekerij. Bij de Praemonstratensers bekleedden allen die ten volle als broeders werden er-

kend den priesterrang. Zij heetten allen kanunniken en leefden naar den zoogenaamden regel van Augustinus. Reguliere kanunniken van de orde van S. Augustinus zijn er in de middeleeuwen van allerlei soort geweest. De Praemonstratensers kunnen tot de belangrijkste daarvan gerekend worden. Zij bouwden aanvankelijk dubbele kloosters: een voor mannen en een voor vrouwen. Later niet meer. Reguliere kanunniken van S. Augustinus noemden zich ook de Hospitaalbroeders van S. Antonius. Zij wijdden zich aan ziekenverpleging. De stichter der orde van Font-Evraud wilde dat zijn klooster een toevluchtsoord zou zijn voor vrouwen met een bevlekt verleden, die boete wilden doen. In het midden der elfde eeuw bouwden kooplieden van Amalfi te Jeruzalem een klooster met een gasthuis voor het herbergen van arme pelgrims. Na de inneming van de stad door Godfried van Bouillon kwamen er honderden broeders bij. De abt spoorde een deel hunner aan de wapens op te nemen ter verdediging van het geloof. Zoo ontstond de orde der Hospitaalbroeders van S.-Jan-van-Jeruzalem of de Johanniter orde. Het doel was bedevaartgangers te helpen en de wegen vrij te maken van roovers. De Tempeliers, eene vereeniging van ridders met gewone kloosterbroeders (1118), streden voor een overeenkomstig doel.

Bronnen:

Gulielmus Tyrius, *Belli sacri historia*, Basil. 1549; Boyssat, *Des chevaliers de l'hospital de S. Jean de Hiervsalem*, Lyon, 1612; A. Miraeus, *Ordinis Praemonstratensis chronicon*, Col. Agr., 1613; *Ordo S. Antonii* (in de *Acta Sanctorum*, Antv. 1643, Jan., T. II); *Antiquiores consuetudines cluniacensis monasterii collectore S. Udalrico monacho Benedictino*, bij Luc. d'Achery, *Spicilegium*, Par. 1723, T. I, p. 641—703; *Consuetudines Cluniacenses antiquiores*, ed. B. Albers, Montis Casini, 1905 (in de *Consuetudines monasticae*, Vol. II).

Literatuur: NIC. GÜRTLERUS, *Historia Templariorum*, Amst. 1703, 8°; P. HELYOT, *Histoire des ordres religieux et militaires*, Par. 1721, 4°, T. V; A. NEANDER, *Der heilige Bernhard und sein Zeitalter*, Berl. 1813 (2te Aufl. Hamb. 1848; in Nederl. bewerking: R. P. VERBEEK, *De heilige Bernard en zijn tijd*, Rotterd. 1850, 2 dln.); W. J. HOFDIJK en D. VAN DER KELLEN, *De kloosterorden in Nederland, historisch onderzocht en geschetst* (met gekleurde platen; Haarlem, 1865, 8°); F. WINTER, *Die Prämonstratenser des zwölften Jahrhunderts*, Berl. 1865; J. NANNINGA UITTERDIJK, *Geschiedenis der voormalige abdij der Bernardijnen te Aduard*, Groning., 1870, 8°; R. ROSENMUND,

Die ältesten Biographien des heiligen Norbert, Berl. 1874; *Recueil des chartes de Cluny*, Paris, 1876—1903, 6 voll., 4°; H. PRUTZ, *Geheimlehre des Tempelherrenordens*, Berl. 1879; *Het necrologium van het Karthuizer-klooster Nieuwlicht*, uitgeg. door L. VAN HASSELT, Utrecht, 1886; E. HAUVILLER, *Ulrich von Cluny*, Münster i. W., 1896; H. LÖBBEL, *Der heilige Bruno aus Köln*, Münster i. W., 1899; *Analectes de Prémontré*, Brux. 1906, T. I; B. ALBERS, *Die aeltesten consuetudines von Vallumbrosa* (in de *Revue Bénédictine*, Maredsous, 1911); L. M. SMITH, *Cluny and Gregory VII* (in *The English historical review*, Lond. 1911).

§ 68. Nieuwe monniksorden. De Cisterciënsers

De Cisterciënsers hebben getracht het vraagstuk van het goederenbezit op eene nieuwe wijze op te lossen. Zij willen leven van wat zij door arbeid verdienen, niet van de gaven van anderen. De eigenlijke kloosterbroeders worden buiten de zorgen voor de stoffelijke dingen gehouden. Voor hetgeen er verder gebeuren moet heeft men gebaarde leeken en conversen en ook gehuurde personen. Bernard van Clairveaux, de voornaamste vertegenwoordiger der Cisterciënsers, keurde in de Cluniacensers zekere weelde in voeding en kleeding af. Kennelijk werd eenige oppositie gevoerd tegen Cluny. Hier ging alles sober en eenvoudig toe. De utensiliën bij den eeredienst zijn behalve de miskelk van ijzer. Gekleurde glazen worden niet geduld, evenmin als beeldhouwwerken of schilderstukken. Nieuw is de jaarlijksche vergadering van alle abten der orde of het generaalkapittel, eene instelling die door andere orden is nagevolgd. De Cisterciënsers hebben iets aristokratisch; zij preeken in de kapittelzaal, maar niet buiten hun klooster. Van groote beteekenis is bij hen de vereering van Maria.

De Windesheimsche kloostervereeniging is ontstaan onder de aanhangers van Geert Groote (1387). Het doel was eene geheele kloosterhervorming. Zij vertoonen belangrijke overeenkomst met de Cisterciënsers. Nergens werden Bernard's werken zoo druk gelezen als daar. Wessel Gansfoort verkeerde bij hen en bij de Cisterciënsers.

Ook zij preekten alleen in eigen kapittelzaal. Zij waren „regulieren van S. Augustinus". Verder hadden zij conversen

en donaten. Bij hunne dagelijksche meditatiën bezigden zij een schriftelijken leiddraad, ingericht voor de dagen der week. Zij weerden alle vrouwen uit hunne huizen. Het verzet tegen de opneming van vrouwenkloosters in hunne vereeniging hebben zij soms moeten opgeven.

Bronnen:

A. Miraeus, *Chronicon Cisterciensis ordinis*, Col. Agripp. 1614, 8°; Thomas a Kempis, *Chronicon canonicorvm regvlarivm Montis S. Agnetis* (achter het *Chronicon* van J. Busch in de uitgave van H. Rosweyde, Antv. 1621); K. Grube, *Des Augustinerpropstes Iohannes Busch Chronicon Windeshemense und Liber de reformatione monasteriorum*, Halle, 1886 (in de *Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete*, Bd. XIX); *Nomasticon Cisterciense*, a Juliano Paris coll., ed. nova, Solesmis, 1892, 4°; *Exordium ordinis Cisterciensis* (l.l. p. 53 seq.); *Consuetudines ordinis Cisterciensis* (in het *Nomasticon*).

Literatuur: R. C. H. Römer, *Geschiedkundig overzigt van de kloosters en abdijen in de voormalige graafschappen van Holland en Zeeland*, 2 afdeelingen, Leid. 1854; R. Dohme, *Die Kirchen des Cisterzienserordens in Deutschland*, Leipz. 1869; J. C. van Slee, *De kloostervereeniging van Windesheim, Kerkhistorische studie*, Leid. 1874, 8°; J. G. R. Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, Utrecht, 1875—'80, 3 dln., 8°; Aem. W. Wybrands, *De abdij Bloemhof te Wittewierum in de 13e eeuw, Bijdragen tot de geschiedenis van kerk en beschaving in Nederland*, Amsterd. 1883, 4°; R. Sebicht, *Die Cistercienser und die Niederländischen Colonisten in der goldnen Aue*, Halle, 1887; W. J. Kühler, *Johannes Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen*, Amsterd. 1908 (Acad. proefschrift).

§ 69. De Franciskanen

De beweging door het optreden van Franciscus gewekt, kan het best vergeleken worden met een „revival", zooals in Wales en elders onder Engelsch-sprekende volkeren is voorgekomen. De hoofdinhoud zijner prediking kwam neder op de verkondiging van boete en bekeering. Terwijl het kerkelijk en godsdienstig leven in verval verkeerde, „lichtte op eens een ster van de eerste grootte over het donker van den nacht". De Pauselijke stoel heeft begrepen dat deze beweging verdiende bevorderd te worden tegenover die der Armen van Lyon of Waldenzen. De Waldenzen toch beoogden ook eene godsdienstige opwekking, maar sloegen wegen in die afleidden van de Katholieke kerk.

Reeds bij zijne eerste levensbeschrijvers verschijnt Franciscus als een bovennatuurlijk wezen. Blijkbaar was hijzelf eene geëxalteerde persoonlijkheid geweest. Hij was visionaris. Hij achtte het plicht alle geboden van het Evangelie te volbrengen. Hooger schoolonderwijs had hij niet ontvangen. Merkwaardig was zijne liefde voor de natuur en voor muziek. Franciskaner kloosters bouwt men veelal in of bij steden, omdat de leus is: „de wereld in te gaan". De plichtmatige gehoorzaamheid wordt door Franciscus vergeleken met de willoosheid van een lijk. Twee jaren vóór zijn dood ontving hij de „stigmata des Heeren". In 1219 ontving de orde de goedkeuring van Honorius III. Voor vrouwen werd eene tweede orde gesticht, die der Clarissen. De leden der derde orde, voor gehuwde mannen en vrouwen, behoefden hunne plaats in de maatschappij niet te verlaten. De broeders der eerste orde mochten afzonderlijk geen eigendom bezitten; maar het klooster of de orde evenmin. Hun onderhoud moesten zij vinden door bedelen; vandaar de naam bedelmonniken. In vele opzichten bleef de orde de getrouwe uitdrukking van den geest haars stichters. Franciscus was ongeletterd; nooit heeft de wetenschappelijke studie in de orde gebloeid. Behalve die van Alexander van Hales, Duns Scotus en Franciscus Ximenes heeft zij maar weinig beroemde namen aan te wijzen. Krachtig heeft zij gestreden voor de leer van Maria's onbevlekte ontvangenis. In de veertiende eeuw heeft men gestreden over de vraag of het gebod der volstrekte armoede moest worden gehandhaafd. Dit leidde tot eene scheiding tusschen de Observanten of de eigenlijke Minderbroeders en de Conventualen.

De Franciskanen gaan in vele vertakkingen uiteen. De orde heeft vooral den middenstand en de kleine burgerij aangetrokken.

Bronnen:

F. Gonzaga, *De origine seraphicae religionis franciscanae*, Venet. 1603; Thomas de Celano, *Vita prima S. Francisci* (in de *Acta Sanctorum*, Octobris, Antv. 1768, T. II); Bonaventura, *Vita Francisci* (in de *Acta Sanctorum*, l.l.; ook in de *Historia seraphica*, Henr. Sedulius conc., Antv. 1613); *Magnum bullarium*, Luxemb. 1727,

T. I; *B. P. Francisci Assisiatis opera omnia*, rec. J. J. von der Burg, Col. 1849; *Bullarii Franciscani epitome*, a C. Eubel red., Apud Claras Aquas, 1908.

Literatuur: K. HASE, *Franz von Assisi*, Leipz. 1856; P. F. SERVAIS DIRKS, *Histoire littéraire des frères Mineurs de l'Observance en Belgique et dans les Pays-Bas*, Anv. [1885]; K. MÜLLER, *Die Anfänge des Minoritenordens und der Bussbruderschaften*, Freib. i. Br., 1885; *Epistolae missionariorum ordinis S. Francisci ex Frisia et Hollandia*, Ad Claras Aquas, 1888; P. SABATIER, *Vie de S. François d'Assise*, Paris, 1894; J. MERKT, *Die Wundmale des Franziskus*, Leipz. 1910; WADDINGUS-SBARALEA (*Bibliotheca historico-bibliographica*): *Scriptores Ordinis Minorum*, ed. A. NARDECCHIA, Romae, 1906, 3 tom.; *De regel der tertiarissen van het Utrechtsche kapittel* (in de *Kerkhistorische opstellen van het gezelschap S. S. S.*, Nieuwe Bundel, 's-Gravenh. 1914).

§ 70. De Dominikanen

De Kerk heeft gemeend de Albigenzen en de Waldenzen te moeten bestrijden door twistgesprekken en door het optreden van beroemde predikers, zooals Bernard van Clairveaux. Tevergeefs. Domingo Guzmann, reguliere kanunnik der kathedraal van Osma in Spanje, kwam met bisschop Diego tot het inzicht dat men deze ketters bestrijden moest met gelijke wapens, nl. door prediking verbonden met het betrachten van apostolischen eenvoud, van evangelische armoede. Hieruit groeide eene vereeniging, die als de orde der Predikheeren de goedkeuring ontving van Honorius III. De Dominikanen werden bestuurd naar den regel van Augustinus en naar eigen „Constitutiones" (1240). De regel voor vrouwenkloosters was daarvan eene navolging. Ook aan de Predikheeren was eene derde orde met minder strenge eischen verbonden. De Dominikaan is priester en heeft iets van den aristokraat onder de monniken. Hij verricht geen handenarbeid, maar heeft behoefte aan ruimte en comfort. Vele Dominikanen zijn tot hooge posten in kerk en staat geroepen. Toch was ook hunne orde van den aanvang af eene bedelorde. Maar spoedig werd het bedelen aan de conversen overgelaten. Dit karakter der orde werd opgeheven door Sixtus IV (1477). Het doel der orde, de prediking tegen de ketters, leidde de broeders tot het behartigen van theologische studiën. Afgezien van de Jezuïeten is in geen kloosterorde de wetenschap zoo ijverig beoefend als hier. Men

zie de indrukwekkende bibliographie der Predikheeren van Quetif en Echard. Wegens hunne theologische vorming werden zij bij uitstek geschikt geacht voor inquisiteurs. De eerste martelaren der Hervorming in Nederland werden door Dominikanen naar den brandstapel geleid. De Dominikanen kenden spoedig eene boekencensuur voor geschriften van leden der orde. Groot was hun ijver voor de vereering van Maria. Niettemin waren zij tegenstanders van de leer harer onbevlekte ontvangenis. In 1280 stond de paus hun toe overal te prediken; hierbij werden zij onttrokken aan de rechtspraak der bisschoppen. Overigens waren de betrekkingen tusschen den Pauselijken stoel en de Predikheeren meer dan eens het tegendeel van vriendschappelijk.

Bronnen:

Regula beati Augustini, Constitutiones fratrum ordinis Praedicatorum, cum aliis, Romae, 1566; Antonius Senensis, *Chronicon fratrum ordinis Praedicatorum,* Par. 1585; *Scriptores ordinis Praedicatorum,* inchoavit Jacobus Quetif, absolvit Jacobus Echard, Lut. Par., 1719, 1721, 2 voll., fol.; Gerardus de Fracheto, *Vitae fratrum ordinis Praedicatorum,* Romae, 1897.

Literatuur: B. DE JONGHE, *Belgium Dominicanum,* Brux. 1719; BERNARDUS GUIDONIS, *De magistris ordinis Praedicatorum,* ad ann. 1215 (in de *Veteres scriptores,* op. E. MARTENE et U. DURAND, Par. 1729, T. VI); H. LACORDAIRE, *Le rétablissement de l'ordre des frères prêcheurs,* Par. 1839; H. DENIFLE, *Quellen zur Gelehrtengeschichte des Predigerordens* (in het *Archiv für Litteratur-geschichte,* Bd. II, Berl. 1886); F. BÜNGER, *Studienordnungen der Dominikaner Provinz Saxonia* (in *Zeitschrift für Kirchengeschichte,* Bd. XXXV, Gotha, 1914).

§ 71. Lichtzijden van het klooster

Bij het verlaten van de wereld draagt de monnik het zondige hart binnen de kloosterpoort mede. Hij kan zich misdragen jegens andere broeders. Vooral de eischen van den regel kunnen hem eene innerlijke verdeeldheid bezorgen. In dien strijd is menigeen bezweken. Toch hebben ook schoone bloemen van deugd in de kloosters gebloeid.

Zoowel in het Oosten als in het Westen werd de handenarbeid ijverig behartigd. Waarom werd handenarbeid nuttig geacht? Opdat de Duivel den monnik niet in lediggang zou vinden. De

arbeid was vooral gericht op landbouw en veeteelt. Dikwijls hebben monniken krachtig er toe bijgedragen om woeste streken bewoonbaar te maken. Bosschen werden omgehouwen, weiden en akkers aangelegd. De stichting van kloosters deed uit menige streek de wilde dieren verdwijnen.

Monniken hebben zich toegelegd op de geneeskunde en in verband daarmede op het kweeken van geneeskrachtige kruiden.

Vooral verdienstelijk hebben monniken zich gemaakt door hunne bouwwerken. Hunne kloosters bouwden zij in den regel zelf. Groot was hun aandeel in de ontwikkeling der bouwkunst van de Romaansche kunst tot de Gothiek.

Monniken hebben zich verdienstelijk gemaakt door het afschrijven van boeken. Ontelbare handschriften der Christelijke en der klassieke letterkunde zijn door hen afgeschreven. In vrouwenkloosters heeft men hieraan medegewerkt. De „scriptor" verricht zijn werk in een afzonderlijk vertrek, het „scriptorium". Naast den scriptor stond de „pictor", die de boeken versierde. In de Windesheimsche kloosters werd vijf uur per dag aan het afschrijven besteed. Bij de Predikheeren waren de afschrijvers, althans in later tijd, geen ordebroeders, maar gehuurde personen.

Te S. Ricquier telde men in 798 in de bibliotheek tweehonderd boekdeelen. Abt Ansegisus van S. Wandrille stichtte een bibliotheekgebouw. Het klooster te Egmond bezat driehonderd dertig werken (een volledige Bijbel was er niet bij). De boekerij van het S.-Barbara-klooster te Delft had er honderd negen.

In kloosters werd veel gelezen, ook in vrouwenkloosters. Kloosterzusters lazen Gregorius, Basilius, Athanasius e. a.

De middeleeuwsche wereld huldigde meer dan ooit de rechten van geboorte. De krijgsmansstand was de eerste. De burgerman, goed genoeg om een ambacht uit te oefenen, stond slechts bekend als „meester Jan" of „meester Petrus". In het klooster was dit geheel anders. Hier heerschte niet de aristokratie, maar de demokratie. De volstrekte gemeenschap van goederen en de gelijkheid van rechten en plichten herleidden de voorrechten

van afkomst, macht of geld die men in de wereld genoten had, tot zoo goed als niets. Daarentegen groeide de beteekenis van den enkeling. Het onderwijs, door de oudere broeders aan de jongere gegeven, strekte om de laatsten zeer te ontwikkelen.

Ook het internationaal karakter der kloosterorden, waardoor personen uit alle landen elkander ontmoetten, droeg er toe bij om aan vele kloosterlingen eene algemeene beschaving te verzekeren, die althans in de vroege middeleeuwen buiten de kloosters weinig werd aangetroffen.

Literatuur: W. MOLL, *De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft, in de tweede helft der vijftiende eeuw, Eene bijdrage tot de geschiedenis der middeneeuwsche letterkunde in Nederland* (in N. C. KIST en W. MOLL, *Kerkhistorisch archief*, Dl. IV, Amsterd. 1866); DIERAUER, *Ueber die Gartenanlagen im St. Gallischen Klosterplan vom Jahre 830* (in het *Bericht über die Thätigkeit der St. Gallischen naturwissenschaftlichen Gesellschaft*, St. Gallen, 1874, 8°; H. G. KLEYN, *De Catalogus der boeken van de abdij te Egmond* (in het *Archief voor Nederl. kerkgeschiedenis*, Dl. II, 's-Gravenh., 1887); K. O. MEINSMA, *Middeleeuwsche bibliotheken*, Amsterd. 1902 (Acad. proefschrift); P. J. M. VAN GILS, *Eenige opmerkingen over de middeleeuwsche boekenlijst der Abdij Rolduc* (in de *Handelingen van het 5de Nederlandsche Philologencongres te Amsterdam*, 1907); M. SCHOENGEN, *Jacobus Traiecti alias de Voecht, Narratio de inchoatione domus clericorum in Zwollis, met akten en bescheiden betreffende dit fraterhuis*, Amsterd. 1908 (in de *Werken van het Historisch Genootschap*); *Statuten der susteren regularissen des Capittels van Hollant*, medegedeeld door B. J. M. DE BONT (in *Nederl. archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. VI, 's-Gravenh. 1909).

§ 72. Schaduwzijden van het klooster

In de goede kloosters was de tucht zeer gestreng. De vreeselijkste straf was de gevangenis. Bij de uitoefening der tucht behoorde een verklikkersstelsel, dat dan ook niet werd gemist. Voor hem die een zeer groot misdrijf te boeten had was een afzonderlijk verblijf aangewezen. Het kwam ook voor dat iemand in boeien geslagen werd.

Eveneens kon in vrouwenkloosters gevangenisstraf worden toegepast. Soms werd het geheele klooster iemand als gedwongen verblijf aangewezen, zoodat hij binnen de ommuurde ruimte nog zekere vrijheid van beweging bezat. In verscheidene kloosters had men een afzonderlijk lokaal dat voor gevangenis (carcer) bestemd was. Er bestonden bekrompen kelders, waarin

ternauwernood zonlicht kon doordringen en de ongelukkigen gedoemd waren tot ledigheid, om niet te zeggen tot een zekeren ondergang, terwijl zij des winters van vuur geheel verstoken waren. Sommigen werden opgesloten voor jaren, anderen levenslang.

Heeft men zich in de kloosters tegen het voortbestaan van de slavernij verzet? Hebben de kloosters ook in dit opzicht eene beschavingsroeping vervuld? Geenszins. Vele kloosters bezitten slaven bij honderdtallen. Talrijke schenkingen van slaven worden aan kloosters gedaan. Verscheidene schenkingsakten, waarin van slaven gewag gemaakt wordt, zijn bewaard gebleven. Van vrijlating is maar zelden sprake. De slaven werden gerekend tot de voordeelige bezittingen van het klooster, omdat men hen het land kon laten bebouwen en allerlei ander werk verrichten. De bewoners van een groot landgoed, die slaven waren van een klooster, konden verzoeken vrij verklaard te worden. Dit werd hun soms onder bezwarende financieele voorwaarden toegestaan.

Aan de reliquieënvereering met de buitensporigheden waarin zij soms vervallen is, hebben de kloosters een ruim aandeel gehad. Ook wel bijgeloof heeft zich daarin gemengd, gelijk trouwens bijgeloof in verschillende vormen in de kloosters is voorgekomen. Als een klooster gesticht werd, achtte men daarin relieken noodig. Men reisde naar verre landen, bij voorkeur naar Rome, om ze te halen. Financieele oogmerken waren hieraan dikwijls niet vreemd. De stroom van bedevaartgangers naar het gebeente van een beroemden heilige bracht vele voordeelen aan. Bij de translatie van het gebeente van S. Sebastiaan te Soissons bedroeg de geïnde schat aan zilvergeld meer dan vijf en tachtig schepels gemunt zilver van verschillende grootte. Verder waren er lijfsieraden van mannen en vrouwen, ook schotels en ander gerei van uiteenloopend gewicht; eindelijk was er negenhonderd pond goud. Men koopt relieken, men betwist ze elkander, men steelt ze, men rooft ze met geweld. Een goed middel tot hare beveiliging was de verbreiding van het ge-

loof, dat wie ze aanraakte gevaar liep binnenkort te moeten sterven.

Uit maatschappelijk oogpunt beschouwd veroorzaakten de kloosters groot nadeel. Wie in het klooster trad vermeerderde het aantal consumenten, die geen producenten waren en wier onderhoud kwam ten laste van de gemeenschap. Door hetgeen de novitii medebrachten, door schenkingen en inkomsten van allerlei aard, werden vele kloosters langzamerhand zeer rijk. Uitgestrekte landgoederen, in eigendom aan kloosters toebehoorende, brachten niet zooveel op als gronden in particulier bezit.

In plaats van arbeidskrachten te wekken bevorderde men het pauperisme door het oefenen eener averechtsche barmhartigheid: het geven van aalmoezen aan de armen. Niet alle kloosters waren rijk. Een klooster in de Vogezen was zóó arm, dat de broeders ternauwernood een beschuit met water per dag konden genieten. Doch bij de meeste nam de rijkdom steeds toe. En hoevele kloosters waren er? In 817 telde men er in het gebied van Lodewijk den Vrome een kleine honderd.

De Cisterciënsers bezaten er, toen de orde 33 jaar had bestaan, driehonderd drie en dertig. Tegen de Hervorming bedroeg het aantal kloosters over Europa in de duizenden. Het klooster Fulda bezat vijftien duizend bunder land; andere kloosters naar evenredigheid. Vermenigvuldigt men dit bedrag met eenige tienduizendtallen, dan komt men tot eene enorme hoeveelheid.

Maar voor hoevele monniken moest er gezorgd worden? Honderd monniken in een klooster was niets bijzonders. Bangor in Wales telde er een-en-twintig-honderd. Hoeveel werd er door zoovele personen verorberd! Eene uitvoerige lijst daarvan bestaat van S. Dénis. Het kreeg jaarlijks honderd koeien van den Franschen koning. Sommige kloosters reikten aalmoezen uit aan honderden en duizenden.

Literatuur: P. von Hoensbroech, *Mein Austritt aus dem Jesuitenorden*, Berl. 1893.

§ 73. Het pausdom als cultuurmacht

Het pausdom is voor de Christenheid nog iets anders geweest dan eene bron van onheilen. Gedurende eene reeks van eeuwen heeft het onsterfelijke beginselen vertegenwoordigd, zij het op gebrekkige wijze. Afzonderlijke pausen mogen dikwijls gefaald hebben, het mag ons niet doen voorbijzien dat de Stoel van Rome vaak een middelpunt geweest is, waaromheen de besten uit alle landen zich gaarne schaarden. De leuze „Eendracht maakt macht" was in het pausdom als belichaamd. De vereende krachten der Kerk vermochten meer tot beteugeling van het kwaad dan de verbrokkelde krachten van vele enkelingen. Hoevele zendelingen hebben te Rome steun voor hun werk gezocht en gevonden! Men denke slechts aan Willebrord, Bonifacius, Willibald en vele anderen. Van de meeste middeleeuwsche universiteiten is het zeker dat zij hare stichting en organisatie aan pausen te danken hadden (Leipzig, Leuven). Zoo waren zij dikwijls bevorderaars van de hoogere wetenschappelijke studiën. De galerij van klassieke beeldhouwwerken in het Vatikaansche paleis, de grootste van de wereld, zegt genoeg omtrent de bescherming die sommige pausen aan de kunst verleenden. Men weet dat de wanden in Vatikaan en Sixtijnsche kapel beschilderd zijn door de eerste kunstenaars, door Fra Angelico, Pinturicchio, Rafaël, Michel Angelo en anderen.

Leerzaam in dit opzicht is de Levensbeschrijving van Frederik I, vervaardigd door Otto van Freisingen, een geestelijke, oom des keizers en bijwijlen diens raadsman. Zijne kerkelijke gezindheid is onverdacht. Hij was een voorstander der rechten en aanspraken van den Pauselijken stoel, opgevat naar de Gregoriaansche beginselen. Aan den anderen kant was hij in staat zich een oordeel over menschen en dingen te vormen, onafhankelijker en ruimer dan dat van menigen eenzijdigen kerkman.

Toen Lotharius II gestorven was, hebben zijne ooms Karel de Kale en Lodewijk de Duitscher diens rijk wederrechtelijk willen deelen, maar Adriaan II heeft zich hiertegen krachtig verzet. Ook is deze paus tusschenbeide gekomen in het belang van

Karel's zoon Karloman, die door zijn vader in de gevangenis geworpen was.

Door zijne wetenschappelijke beoefening van de muziek, de mathesis en de sterrenkunde was Silvester II (Gerbert) als een licht, schijnende in de duisternis der eeuw. Zijn werk moet in wijden kring invloed geoefend hebben. Alexander II, vroeger aartsbisschop van Lucca, heeft zijn naam beroemd gemaakt door het vervaardigen van een der oudste systematische verzamelingen van het kerkelijke recht. Het werk is nooit gedrukt geworden, maar heeft, met andere, de bouwstoffen geleverd voor het „Decreet" van Gratianus. Andere wetboeken danken hun ontstaan aan andere pausen. Nicolaas II, staande onder den invloed van Hildebrand (Gregorius VII), heeft den strijd aangebonden tegen de simonie, het verkoopen van geestelijke waardigheden voor geld. Deze strijd heeft eeuwen geduurd. Paus Eugenius III, discipel en vriend van Bernard van Clairveaux, heeft bij zijn optreden groote verwachtingen gewekt. Hij was Cisterciënser monnik, en is een der zeer weinige pausen geweest die geen wereldlijke macht hebben bezeten. Van de verwachte hervormingen is echter niet veel gekomen. In zijne dagen werd te Rome de republiek uitgeroepen. Haar hoofd was Arnold van Brescia. Aanvankelijk liepen beider hervormingsidealen niet zoo ver uiteen. In de praktijk moesten zij vijanden worden. Als slachtoffer der verzoening tusschen den paus en keizer Frederik I is Arnold van Brescia gevallen. Koning Hendrik II van Engeland heeft Thomas Becket op den aartsbisschoppelijken zetel van Canterbury verheven. Te voren was hij een aanhanger der kerkelijke politiek des konings geweest (synode te Clarendon, 1164). Thans werd hij een vurig strijder voor de rechten van het pausdom (Alexander III). Een onvoorzichtig woord van den koning was oorzaak dat een drietal edellieden den aartsbisschop in de kathedraal vermoordden. De paus bewerkte dat Hendrik zich onderwierp aan eene zware boetedoening. Op bloote voeten ging hij door Canterbury. Bij de tombe van den aartsbisschop kleedde hij zich gedeeltelijk uit, liet zich door bisschoppen en monniken slaan en vertoefde

daar den ganschen nacht. Thomas werd de voornaamste heilige van Engeland.

Nikolaas I (858—867) heeft een zwaren strijd gevoerd tegen Lotharius II, koning van Lotharingen. De koning had zijne wettige gemalin, Teuthberga, verstooten en zich verbonden met Waldrade. Eene kerkvergadering te Aken (863) schaarde zich aan de zijde van Lotharius en stond hem toe op Kerstmis met Waldrade bruiloft te vieren. Toch heeft paus Nikolaas door een krachtig optreden bereikt dat Lotharius zich losmaakte van Waldrade en zich opnieuw verbond met zijne wettige gemalin Teuthberga. Op soortgelijke wijze is het „Gij zult niet echtbreken" door de pausen meermalen gehandhaafd. Koning Robert van Frankrijk had zijne gemalin Suzanna verstooten om zijne nicht Bertha te huwen. Gerbert, toen nog aartsbisschop van Reims, weigerde hem hierin ter wille te zijn. Een persoonlijk verzoek van Bertha werkte niets uit. Straks, als aartsbisschop van Ravenna, bekrachtigde hij met Gregorius V de besluiten der synode te Rome, waarbij de koning veroordeeld werd van Bertha te scheiden en zeven jaren boete te doen. Weigerde hij, dan trof hem het anathema. Philips I van Frankrijk heeft zijne gemalin verstooten en zich verbonden met de weggeloopen vrouw van een ander. Ivo van Chartres weigerde te verklaren dat dit tweede huwelijk wettig was. Tot zijne straf werd hij opgesloten. Toen kwam Urbanus II tusschenbeide. Zijn legaat slaagde er in op eene synode te Autun den koning te doen excommuniceeren. De latere Fransche koning Philippus August had zich in het huwelijk begeven met eene Deensche prinses Ingeburgis, doch reeds een dag na de bruiloft zich van haar gescheiden. Met goedkeuring der bisschoppen van zijn rijk ging hij een nieuw huwelijk aan met Agnes van Meran. Innocentius III liet echter op de synode te Dijon een vreeselijk interdikt over Frankrijk uitspreken. De koning onderwierp zich, meer in schijn dan in waarheid.

Bronnen:

Helgaldus, *Vita Roberti* (bij A. du Chesne, *Historia Francorum scriptores*, Lut. Par., 1636—'49, 5 tom.; aldaar T. IV, p. 69 seq.); Hincmarus, *De divortio Lotharii*

et Teutbergae (in zijne *Opera*, cura et studio Jac. Sirmondi, Lut. Par., 1645, 2 voll., fol.); Bernardus, *Epistolae* (in zijne *Opera*, cur. J. Mabillon, Par. 1719, Vol. I; aldaar Epist. 189, 195, 196); *Vita Adriani*, bij L. A. Muratorius, *Rerum Italicarum scriptores*, Mediol. 1723—'38, T. III, P. I, p. 442 seq.; Caes. Baronius, *Annales ecclesiastici*, ad ann. 999, T. XVI, Lucae, 1744, p. 390; Brieven van Nikolaas I (J. D. Mansi, *Concilia*, Venet. 1770, T. XV); Adrianus II, *Epistolae* (l.l. T. XV, Epist. 29, p. 850); Concilium Romanum (998), l.l. T. XIX, p. 225; *Nicolaus omnibus episcopis* c. 6, 9 (l.l. T. XIX, p. 898); *Urbanus Raynaldo* (l.l. T. XX, p. 686); Synode te Vienne (1200), l.l. T. XX, p. 710 seq.; Richerus, *Historiarum liber III*, c. 44; IV, c. 87 [G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae*, afd. „Scriptores", Hann., 1839, T. III]; Bernoldus, *Chronicon*, ad ann. 1094 (l.l. Hann., 1844, T. V); Hincmarus, *Annales* (l.l. T. XV, p. 487—490); Otto Frisingensis, *Gesta Friderici* (l.l. Hann., 1868, T. XX); Joh. Sarisberiensis, *Historia pontificalis*, c. 31 (l.l. T. XX); *Vita S. Thomae*, auctore Edw. Grim, bij Giles, Oxon. 1845, Vol. I, p. 76, 85; Levensbeschrijving van Nikolaas I, uitgeg. door Duchesne, Par. 1882, 1892, 2 voll.

Literatuur: J. V. DE GROOT, *De Pausen en de christelijke beschaving*, 2de druk, Nijmegen, 1891, 8°.

§ 74. Schaduwzijden van het pausdom

Op het pausdom zooals het optreedt in de geschiedenis hebben Protestanten eene bittere kritiek geoefend. En in menig opzicht hebben zij gelijk gehad. De weldaden, door het pausdom aan de Christelijke wereld bewezen, werden grootendeels opgewogen door de misbruiken, vooral in de middeleeuwen ingeslopen.

Reeds de atmosfeer waarin de pausen adem haalden was dikwijls vol bederf. Kort vóór zijn optreden zag Adriaan II zijne vrouw en dochter vermoord, door iemand die de laatste geschaakt had. Op hoeveel ellende wijst dit! Welk eene vunze lucht komt ons tegemoet uit de geschiedenis van paus Formosus! Na zijn dood werd een formeel proces tegen hem gevoerd. Hij werd uit zijn graf gehaald en op een troon gezet. Een verdediger werd hem gegeven; kortom alles werd verricht wat bij eene rechtspleging behoort.

Gregorius V, door Otto III op den pauselijken troon verheven, heeft den tegenpaus, Johannes den Calabriër, wreed mishandeld. Deze werd nl. achterste voor op een ezel gezet en, zich vasthoudende aan den staart, door de stad gevoerd. Te voren had men hem neus en ooren, volgens sommigen ook de tong afgesneden.

De eerste helft der tiende eeuw heet sedert Baronius het tijdvak der pornokratie. De hoofdgetuige is Liutprandus. De waarheid zijner verhalen is betwijfeld, maar zij wordt door kronieken bevestigd. Gedurende ongeveer vijftig jaren is de alleenheerschappij te Rome uitgeoefend door drie vrouwen, nl. door Theodora, de gemalin van Theophylactus, den „consul der Romeinen", en hare dochters Marozia en Theodora. Zij hebben de pauselijke kroon verschaft aan eene reeks van mannen (sommigen zeggen twaalf), die hare minnaars, zonen of kleinzonen waren. Tot de bekendsten behooren Johannes X (914—928), Johannes XI (931—936) (zonder wereldlijke macht) en Johannes XII (955—964). Johannes X was de minnaar van Theodora de oudere. Hij is in de gevangenis van honger gestorven of met een kussen gesmoord. Johannes XII was de eerste die bij zijne troonsbeklimming van naam veranderde. Hij geraakte in hevigen strijd met Otto I, wien hij nog wel de keizerskroon had opgezet. Van verschrikkelijke dingen werd hij bij Otto beschuldigd. Toen de keizer naar Rome kwam, vluchtte de paus in het gebergte. Na den aftocht der Duitschers heeft Johannes vreeselijke wraak genomen. Hij stierf terwijl hij zich schuldig maakte aan echtbreuk, daar de Duivel op den slaap van zijn hoofd sloeg. Paus Benedictus IX vreesde God noch mensch. Hij maakte zich schuldig aan echtbreuk met verschillende vrouwen en pleegde moorden op eigen hand. Het bezit van wereldlijke macht werkte dikwijls verderfelijk. Johannes VIII rustte zelf eene vloot uit, trad zelf als admiraal op, won den zeeslag en berichtte aan den keizer dat hij er velen had doen sneuvelen. Hertog Lambert van Spoleto drong met een leger Rome binnen en hield Johannes VIII gedurende dertig dagen in de Pieterskerk gevangen. Leo IX toonde in zijne jeugd militaire talenten. Als paus stelde hij zich aan het hoofd van een leger tegen de Noormannen, maar leed schromelijk de nederlaag.

Hoe hoog het uiterlijk aanzien van het pausdom gestegen was blijkt o.a. hieruit, dat Frederik I den stijgbeugel van Adriaan IV heeft vastgehouden en dat de paus dit als een recht heeft geëischt. Bij de openbare huldiging van Victor IV te Pa-

via in 1160 hebben keizer Frederik I, vorsten en bisschoppen des pausen voet gekust, en de keizer heeft zijn stijgbeugel vastgehouden.

Waarom bevorderden de pausen de kruistochten? Dikwijls met bijbedoelingen. Frederik II toog ter kruisvaart, 1228. Dadelijk maakte Gregorius IX gebruik van de gelegenheid om gewapenderhand in zijne staten te vallen. Erger was dat Innocentius IV een kruistocht liet prediken tegen Frederik's zoon, koning Koenraad IV. Wie het kruis neemt, krijgt dezelfde voorrechten en aflaten als wie uittrekt naar het H. Land. Zelfs des kruisvaarders vader en moeder verwerven vergiffenis van al hunne zonden. Overeenkomstige beloften werden gedaan door Johannes XXII, toen hij een kruistocht liet prediken tegen Lodewijk IV. Daarbij stelde de paus zich in de plaats van God en ontsloeg de onderdanen des keizers van hunnen eed van trouw. Hetzelfde had in 1245 Innocentius IV ten opzichte van de onderdanen van Frederik II gedaan.

Eene donkere vlek in de pauselijke geschiedenis bestaat in de geldafpersing waaraan het hof te Rome zich schuldig maakte. Wie daar eene bisschoppelijke of aartsbisschoppelijke waardigheid wilde verwerven, moest duizenden en duizenden guldens offeren. Natuurlijk trachtten die bisschoppen de gemaakte kosten dan op de geloovigen in hun bisdom te verhalen. Het ergst is zulks waarschijnlijk geweest onder Bonifacius VIII, maar het is gebeurd onder vele pausen vóór en na hem.

Misschien is een paus de eerste geweest die bij de rechtspleging gebruik maakte van de pijnbank. Clemens V paste dit middel toe bij het gerechtelijk onderzoek van de zaak der Tempeliers en beval het bij anderen aan.

Groot was de weelde die vooral in de latere middeleeuwen het pauselijke hof kenmerkte. Dit geldt ook van het hof der pausen die te Avignon in eene soort van vrijwillige ballingschap leefden. De beschrijving van eene rondreis die Clemens V maakte door Zuid-Frankrijk bevat klachten over het misbruik van de gastvrijheid van bisschoppen en kloosters. De paus reisde met zulk een talrijken stoet, dat alle voorraden werden opgegeten. De

paus ontzag dorp noch stad. Geen abdij of priorij bestond er, of alwat er eetbaars in was werd verslonden. Koren, wijn, vleesch, visch, alles was van des pausen gading. Dit bericht is afkomstig van een tijdgenoot. Het sluit zich aan bij het ongunstig oordeel over het pauselijke hof dat door andere tijdgenooten geveld wordt. Frederik II stelt den paus tegenover Christus en Petrus. Christus zeide niet: „Neemt schild en wapenen of pijl of zwaard, maar: Vrede zij ulieden". Petrus zeide: „Goud en zilver heb ik niet". Maar des pausen gouddorst is onverzadelijk. Gregorius IX is onmatig. Onder den maaltijd verbuigt hij slechts het werkwoord „bibo". Vreeselijke dingen worden ten laste gelegd aan Bonifacius VIII. Indien er maar een tiende van op waarheid berust, is het reeds heel erg.

Bronnen:

Eed van trouw: De Vineis, *Epistolae*, Basil. 1566, L. I, p. 74 seq.; Edm. Martene et U. Durand, *Thesaurus novus anecdotorum*, T. II, p. 671—681. — Eerbewijs: *Vita Adriani*, bij L. A. Muratorius, *Rerum Italicarum scriptores*, Mediol. 1723 seq. (aldaar T. III, P. I, p. 443); Ragewinus, *Gesta Friderici*, L. IV, c. 70, bij G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae historica*, afd. „Scriptores" (aldaar T. XX). — Formosus: Synode te Rome (904), bij J. D. Mansi, *Concilia*, T. XVIII, p. 224; Liutprandus, *Antapodosis* (Pertz, *Mon. German.*, „Script.", T. III); *Invectiva in Romam*, in Blanchini's uitgave van Anastasius Bibliothecarius, Rom. 1735 (aldaar T. IV, p. LXX—LXXIV); *Annales Alamannici* (896), bij Pertz, l.l. T. I, p. 53. — Geldafpersing: *Les registres de Boniface VIII*, publ. par Digard, Par. 1884, Vol. I et Vol. II. — Innocentius IV: Caes. Baronius, *Annales ecclesiastici*, Lucae, 1747, T. XXI, ad ann. 1251; Matthaeus Parisiensis, *Chronicon majus*, ed. Luard, T. V. — Johannes XXII: Ant. Matthaeus, *Veteris aevi analecta*, T. II, Hag.-Com. 1738, p. 638 annot. (in *Willelmi mon. et procurat. Egmond. Chronicon*). — Kruistochten: *Constitutiones Siciliae*, bij Huillard, *Historia diplomatica*, Par. 1854 (aldaar T. IV, P. I, p. 1—178); Matthaeus Parisiensis, *Chronicon*, T. III (Lond. 1876), p. 594. — Militaire pausen: *Annales Beneventani*, ad ann. 1053, bij Pertz, l.l. T. III; *Annales Altahenses*, bij Pertz, l.l. T. XX; Boutaric, *Clemens V*, in de *Revue des questions historiques*, Par. 1871 (aldaar p. 318). — Mishandeling: *Annales Hildesh.*, bij Pertz, l.l. T. III, ad ann. 996. — Oordeel van tijdgenooten: *Querimonia Friderici*, bij De Vineis, l.l. L. I, c. 17 (p. 87—93); Du Puy, *Histoire du differend*, Par. 1655, Preuves, p. 102—106. — Pornokratie: Liutprandus, *De rebus gestis Ottonis Magni*; *Flodoardi Annales*; *Benedicti Chronicon* [alle bij Pertz, l.l. T. III]. — Pijnbank: *Modus procedendi*, in den *Liber Guilelmi Majoris*, ed. Port (in de *Documents sur l'histoire de France*, Par. 1877; aldaar T. II,

p. 446). — Rome: Hincmarus, *Annales*, ad ann. 868 (Pertz, *Mon. German.*, „Script.", T. I, p. 477). — Wangedrag: Bonitho, *Ad amicum*, c. V, bij Ph. Jaffé, *Bibliotheca rerum germanicarum*, Berol. 1865, T. II. — Wereldlijke macht: J. D. Mansi, l.l. T. XVII, p. 243; *Annales Fuldenses*, ad ann. 878—885, bij Pertz, l.l. T. I).

Literatuur: Ianus, *Der Pabst und das Concil*, Leipz. 1869.

§ 75. De pauselijke onfeilbaarheid vooreerst niet beleden

Vele eeuwen zijn voorbijgegaan, voordat sommigen die er op uit waren den Apostolischen stoel mateloos te verheerlijken, aan zijne uitspraken op het gebied des geloofs onfeilbaarheid zijn gaan toekennen. En nog veel langer heeft het geduurd eer men de pauselijke onfeilbaarheid tot een geloofsartikel, noodig ter zaligheid, heeft verheven. Een waar struikelblok voor de verdedigers der onfeilbaarheid is de veroordeeling van paus Honorius I door het zesde oecumenische concilie in 681 te Konstantinopel. Genoemde paus was verstrikt geraakt in de Monotheletische twisten. Monotheleten noemde men dezulken die in den Godmensch Jezus Christus slechts één wil aannamen. Rechtzinnig daarentegen is het Dyotheletisme, de leer der twee willen, geworden. Honorius had een brief geschreven aan Sergius, patriarch van Konstantinopel, waarin hij het Monotheletisme huldigde. Hij stierf in 638, maar de strijd werd voortgezet. Het zesde algemeene concilie verklaarde de leeringen van Honorius en eenige anderen voor kettersch. Hunne namen moesten worden uitgebannen uit de Kerk, verwijderd uit de dyptieken; zijzelf werden door het anathema getroffen. Ook de naam van Honorius moest verdwijnen; hijzelf werd eveneens onder het anathema gesteld.

Paus Johannes VIII, door staatkundige woelingen in het nauw gebracht, zocht hulp bij Basilius, keizer van het Oost-Romeinsche rijk. Hij verloochende daarbij het „filioque", dat men in het Westen in de geloofsbelijdenis had opgenomen om aan te duiden, dat de H. Geest is uitgegaan niet van den Vader alleen, maar ook van den Zoon. In een brief aan Photius ver-

klaarde de paus dit „filioque" te verwerpen. Allen die het aan de belijdenis toevoegden, veroordeelde hij als overtreders van Gods Woord (879). Geleerden hebben sedert Baronius hun best gedaan om de onechtheid van dezen brief aan te toonen, doch tevergeefs.

Ver verwijderd van de leer der onfeilbaarheid waren de vaderen op de kerkvergadering in het klooster van S. Basolus bij Reims in 992, waarvan de akten zijn opgemaakt door Gerbert, den lateren Silvester II. Fel was de rede van bisschop Arnulf van Orleans. Hij gewaagde van zedelijke monsters die den pauselijken troon bekleed hebben, en vroeg: „Moeten alle priesters der wereld hun gehoorzamen? Den man die op dien hoogen stoel zit, blinkend in zijn purperen, met goud gestikt kleed, waarvoor houdt gij hem? Als hij ontbloot is van liefde en zich enkel op zijne kennis verheft, is hij de Antichrist. Is hij ook niet door kennis verheven, dan is hij een afgod in Gods tempel".

In 1046 waren er te Rome drie pausen tegelijk: Silvester resideerde in de kerk van S. Pieter, Gregorius (VI) in het Lateraansche, Benedictus in het Tusculaansche paleis. Op de vergaderingen te Sutri en te Rome werden zij alle drie afgezet. Omtrent de vraag wie van de drie onfeilbaar was, heeft men zich niet druk gemaakt.

Bonifacius VIII is er van beschuldigd dat hij de onsterfelijkheid geloochend en aan het sacrament des altaars geen eerbied zou betoond hebben.

Keizer Lodewijk IV heeft paus Johannes XXII als een ketter gebrandmerkt. Zeker is dat dezelfde paus in 1331 eene ketterij heeft verkondigd, deze nl. dat de zielen der vrome afgestorvenen het goddelijk wezen niet werkelijk aanschouwen, maar eerst als zij (in den oordeelsdag) het lichaam hebben aangenomen (de zieleslaap).

Bronnen:

[P. du Puy,] *Histoire du differend d'entre le pape Boniface VIII et Philippes le Bel*, Par. 1655, Preuves, p. 102—106, 523—571; *Ludovici IV appellatio*, bij Baluzius, *Vitae paparum Avenionensium*, Par. 1693 (aldaar T. II, p. 478—512); *Continuatio chronici Guillelmi de Nangi*, ad ann. 1331, bij Luc. d'Achery, *Spicilegium*, Par. 1723, 3 tom. (aldaar T. III, p. 95); Johannes VIII, *Epistola 320*, bij J. D.

Mansi, *Concilia*, T. XVII, p. 240; *Annales Corbienses*, in G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae historica*, afd. „Scriptores" (aldaar T. III, p. 6); Lupus Protospatarius, ad ann. 1046, l.l. T. V, p. 59; *Acta concilii Remensis*, c. 28, bij A. Olleris, *Oeuvres de Gerbert*, Clermont-Ferrand, 1867, p. 204—214.

Literatuur: A. Olleris, *Vie de Gerbert* (vóór de *Oeuvres de Gerbert*, Clermont-Ferrand, 1867).

§ 76. Het streven der pausen naar uitbreiding hunner macht

Het is onmiskenbaar dat vele pausen gestreefd hebben naar uitbreiding der macht van den Apostolischen stoel. Dikwijls is dit toegeschreven aan heerschzucht. Belangrijke pausen zijn afgeschilderd als heerschzuchtige monsters die er slechts op uit waren de geheele wereld te onderwerpen aan hun schepter. Eene dergelijke voorstelling berust echter op een eenzijdig oordeel. Een door de eeuwen voortgezet streven van eene reeks achtenswaardige mannen uit zulk eene vulgaire oorzaak te verklaren, is ongeoorloofd. Liever moet men aannemen dat althans de besten uitbreiding hunner macht beschouwd hebben als een middel tot vermeerdering van den invloed des Christendoms. De in vele landen nog heerschende barbaarschheid moest overwonnen worden door de beginselen van het Evangelie, zij het ook vertolkt naar middeleeuwschen trant. Hoe krachtiger het pausdom, hoe meer de middeleeuwsche Christen verwachten mocht dat het goede zou worden bevorderd en het kwade tegengestaan. Men kan onderscheid maken tusschen het kerkelijke en het wereldlijke gebied. Op beide hebben zich de pausen bewogen. Dat zij zich rechten hebben aangematigd op laatstgenoemd gebied, is hun het meest ten kwade geduid.

Tegen het optreden van Nikolaas I in de zaak van Lotharius II en Teuthberga hebben velen zich verzet, zooals de aartsbisschoppen Günther van Keulen en Thietgaud van Trier. Door Nikolaas werden zij geëxcommuniceerd. In een verweerschrift beklaagden zij zich er over dat de paus buiten alle aartsbisschoppen om gehandeld had. Zij ontzegden Nikolaas de gemeenschap, onder de verzekering dat zij niet opkwamen voor hun

eigen belang, maar voor het recht van al hunne ranggenooten.

Tot dusverre hebben bisschoppen voor geen andere rechtbank terechtgestaan dan voor die van den metropolitaan-bisschop of van de provinciale synode. Hierin kwam in de tweede helft der negende eeuw eene groote verandering. Toen toch werd algemeen het beroep op den paus voor hen opengesteld. De bisschoppen bevorderden dit streven om zoodoende zich los te maken van het gezag der aartsbisschoppen. De paus reikte over de aartsbisschoppen heen aan de bisschoppen de hand, omdat de metropolitaan-bisschoppen de vertegenwoordigers waren van te groote eenheden, bovendien dikwijls zekere nationale zelfstandigheid belichaamden.

De vervaardigers der Pseudo-Isidorische decretalen dienden hetzelfde streven. Het wetboek van Isidorus van Sevilla hebben zij ten grondslag gelegd. Dit hebben zij aangevuld met echte en valsche stukken op zóó listige wijze dat de tijdgenooten het niet konden bemerken. Tweeërlei doel beoogden zij. In de eerste plaats wilden zij den geheelen geestelijken stand onafhankelijk maken van de gewone rechtspraak. Alwat geestelijke was mocht slechts voor eene kerkelijke rechtbank gedaagd worden. Door de eeuwen heen heeft de hoogkerkelijke partij zich ingespannen om dit beginsel in de praktijk te verwezenlijken. Het tweede doel was: aan hetgeen door het initiatief van sommigen in zwang gekomen was, nl. aan het beroep op den paus, een wettelijken grondslag te verschaffen. Of Nikolaas I dit maakwerk heeft gebruikt, is onzeker. Dat hij naar de beginselen heeft gehandeld mag worden aangenomen. Dat zijn opvolger Adriaan II de Pseudo-Isidorische decretalen heeft gebruikt staat vast.

Een der eersten die van hun recht van beroep partij trokken was Rothadius, bisschop van Soissons. Door aartsbisschop Hincmar van Reims en de provinciale synode werd hij met afzetting bedreigd. Hij beriep zich echter op den paus. Nikolaas I riep beide partijen voor zijn rechterstoel. Rothadius kwam te Rome (864). Het vonnis werd vernietigd, op den nieuwen rechtsgrond dat geen concilie mocht vergaderen zonder toe-

stemming van den paus. Rothadius keerde naar zijn bisdom terug.

Ook Hincmar van Laon heeft zich op den Apostolischen stoel beroepen. Op de synode te Douci (871) werd hij door Karel den Kale en Hincmar van Reims van verschillende misdrijven beschuldigd en afgezet. Hij had een boek getrokken uit oude patres en daarin valsche decretalen opgenomen, om te kunnen betoogen dat hij aan het vonnis zich niet behoefde te storen. Toen nu Adriaan II de partij van den afgezette opnam en beval hem naar Rome te zenden, hebben Hincmar van Reims en Karel de Kale hem krasse brieven geschreven. Den raad om alles wat van den Apostolischen stoel kwam nederig aan te nemen verwierp Karel. Aan een koning bevel te geven dat hij een afgezetten bisschop naar Rome zou zenden was misplaatst. De koningen van Frankrijk waren geen vice-domini der bisschoppen, maar heeren des lands. In dit geval heeft de paus zich genoodzaakt gezien toe te geven.

De wijze waarop Karel de Kale de keizerskroon ontving van Johannes VIII (Rome, 875), gaf grond tot de opvatting dat de beschikking over deze kroon alleen bij den paus berustte. In eene rede te Pavia (876) stelde de paus het bijna voor, alsof de keizer zijn creatuur was, terwijl hij van de keuze van den Senaat en het volk te Rome slechts in de tweede plaats melding maakte.

In 962 gaf Otto I „voor het heil zijner ziel" een belangrijk privilege aan Johannes XII. Hij bevestigde hem en zijne opvolgers in het bezit van steden en landen die reeds vroeger door Pepijn en anderen aan den Pauselijken stoel geschonken waren. Een aantal steden en landen voegde hij er aan toe. Daartegenover behield hij zich zekere rechten bij de pauskeuze voor. Ook heeft Otto een eed gezworen dat hij de Kerk van Rome en haren Bestuurder naar vermogen zou verheffen, en niet zou dulden dat hij aan lijf of leden of positie eenige schennis zou ondergaan.

Bronnen:

Hincmarus Remensis, *Ad Nicolaum papam*, in zijne *Opera*, Lut. Par. 1645, T.

II; dezelfde, *Ad Adrianum*, l.l. T. II, p. 695; Karel de Kale, *Ad Hadrianum*, l.l. T. II, p. 706; Caes. Baronius, *Annales ecclesiastici*, Lucae, 1743, T. XIV (ad ann. 863); T. XV, p. 287 (ad ann. 876); Brief van Nikolaas I aan Hincmar, bij J. D. Mansi, *Concilia*, T. XV, p. 295 seq.; *Concilium Duzyacense*, c. 4, l.l. T. XVI, p. 662; *Annales Bertiniani*, bij G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae historica*, Hannov. 1826, afd. „Scriptores", T. I, p. 457; *Decretales Pseudo-Isidorianae*, rec. P. Hinschius, Lips. 1863; Eed van Otto I, in de *Monumenta Gregoriana*, Berol. 1865 (T. II van de *Bibliotheca rerum germanicarum*, ed. Ph. Jaffé); G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae*, afd. „Diplomata", Hannov. 1879—'84, n°. 235.

§ 77. Het pausdom in een overgangstijd (1046—1073)

In het midden der elfde eeuw verkeerde het pausdom in een toestand van groote afhankelijkheid. Dit is echter spoedig anders geworden. In 1046 waren er drie pausen tegelijk. Silvester verbleef in de kerk van S. Pieter, Gregorius (VI) resideerde in het Lateraansche, Benedictus in het Tusculaansche paleis. Op een tweetal kerkvergaderingen heeft Hendrik de Derde ze alle drie afgezet, Suidger, bisschop van Bamberg, in hunne plaats aangesteld (Clemens II). De afzetting van Gregorius VI is te merkwaardiger, omdat Gregorius VII zijn kapelaan is geweest, hem als den wettigen paus heeft erkend en hem in zijne ballingschap naar Duitschland heeft vergezeld. Hoeveel moeite heeft men later gedaan om het gebeurde in overeenstemming te brengen met de leer dat een paus niet afgezet kan worden! Tevergeefs!

Met Leo IX wordt een nieuwe koers ingeslagen. Voor lichtzinnige of bloeddorstige pausen is thans geen plaats meer. De Kerk zoekt iemand die hervormend wil optreden, o. a. tegen de simonie of het verkoopen van geestelijke ambten. Ook het priesterhuwelijk moest, naar men meende, krachtig bestreden worden. De gezochte persoonlijkheid werd gevonden in Leo, bisschop van Toul. Ook hij werd nog door Hendrik III als paus aangewezen, te weten op eene vergadering van bisschoppen en wereldlijke vorsten te Worms in 1049. Hij trekt echter naar Rome in het gewaad eens pelgrims. Na aankomst houdt hij eene toespraak, van de strekking dat de verkiezing door clerus en

volk aan de keizerlijke beschikking vooraf had behooren te gaan. Blijmoedig zal hij naar zijn vaderland terugkeeren, als zij hem niet eveneens verkiezen. Doch allen roepen hem als den gekozene uit. Men neemt aan dat hij op kerkvergaderingen te Rome en te Mainz krachtig geijverd heeft tegen de simonie en het priesterhuwelijk. Stellig heeft hij dit gedaan op eene kerkvergadering te Reims in 1049.

Ook Gebehard, bisschop van Eichstadt, werd nog op verzoek der bewoners van Rome door Hendrik III als bekleeder van den Apostolischen stoel aangewezen (Victor II, 1054). Bij sommige schrijvers treft men de voorstelling aan, als zou Hendrik III op zijn sterfbed zijn vijfjarig zoontje toevertrouwd hebben aan de hoede des pausen en als zou Victor II den jeugdigen Hendrik IV de heerschappij gewaarborgd hebben. Verscheidenen van de oudste berichtgevers weten hiervan echter niets. Veel kan de bescherming van Victor II niet beteekend hebben, daar hij reeds den volgenden zomer stierf. Op eene groote kerkvergadering onder Nikolaas II in 1059 werd partij getrokken van de omstandigheid dat de Duitsche koningskroon rustte op het hoofd van een kind. Daarom werd besloten dat de pauskeuze voortaan zou geschieden door de kardinaal-bisschoppen en dat clerus en volk van Rome in de keuze hadden toe te stemmen.

Op de genoemde synode werd niet alleen het verkoopen van geestelijke waardigheden verboden, maar geen enkele geestelijke mocht zich door een leek met eenig kerkelijk ambt laten bekleeden, noch gratis noch voor geld. Verder wordt ook hier geijverd tegen het priesterhuwelijk. Iedere vrouw van een geestelijke heet eene concubine. De schuldige priester mag geen dienst meer verrichten in de Kerk. Door het voorschrift dat niemand de mis mag hooren van een gehuwden priester, werpen de paus en de synode zich in de armen van het volk, hetwelk partij kiest voor de gestrenge, uiterste richting. Zij ontsteken dus het vuur van de beweging der Pataria, welke spoedig in Noord-Italië en elders geweldige stormen doet losbarsten en waarin Hildebrand, aartsdiaken, eene groote rol speelt. Verder heeft Nikolaas II getracht voor de geestelijken weder de „vita

canonica" in te voeren. Bij de kerk waaraan zij behooren moeten zij gezamenlijk eten en slapen, en hunne inkomsten van de kerk gemeenschappelijk genieten. Bepalingen dienaangaande waren vroeger uitgevaardigd door bisschop Chrodegang van Metz en Lodewijk den Vrome.

Intusschen bleek het aantal hoogere en lagere geestelijken, die hun ambt hetzij van een leek hetzij door simonie verkregen hadden, ontelbaar. De synode te Rome in 1063 onder Alexander II erkende dan ook dat in vele gevallen dispensatie moest verleend worden. Eerst later zouden de bepalingen in al hare gestrengheid gehandhaafd kunnen worden. In hem zegevierde overigens de Pataria. Hij deed Wibert, aartsbisschop van Ravenna, waar het verzet tegen de Pataria het hevigst was geweest, een eed van trouw zweren aan den Pauselijken stoel.

Bronnen:

Wibertus, *Vita S. Leonis*, bij L. A. Muratorius, *Rerum Italicarum scriptores*, Mediol. 1723 (aldaar T. III, P. I, p. 282—299); eene andere *Vita*, l.l. p. 277 seq.; Bruno Signiensis, *S. Leonis Vita*, l.l. p. 249; Anselmus, *Dedicatio ecclesiae S. Remigii*, bij J. Mabillon, *Acta Sanctorum ordinis S. Benedicti*, Venet. 1733 seq., saec. VI, P. I, p. 633; J. D. Mansi, *Concilia*, T. XIV, p. 227 seq.; T. XIX, p. 1024 seq.; *Annales Corbeienses*, bij G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae historica*, afd. „Scriptores", T. III, p. 6; Lupus Protospatarius, *Annales*, ad ann. 1046, l.l. T. V, p. 59; *Chrodegangi Regula canonicorum*, herausgeg. von W. Schmitz, Hannov. 1889.

§ 78. Strijd tusschen wereldlijke en kerkelijke machten. Hendrik IV contra Gregorius VII

Om den strijd tusschen Gregorius VII en Hendrik IV, die uitliep op den gang naar Canossa, goed te kunnen begrijpen, moet men zich voorstellen dat er eigenlijk vier machten in het spel waren: de bisschoppen, de adel of de vorsten, de paus en de keizer. De bissschoppen waren de natuurlijke bondgenooten der keizers, omdat beiden er belang bij hadden dat de paus niet te machtig werd. De vorsten sloten zich natuurlijkerwijze aan bij den paus, om te verhinderen dat de macht van den keizer te groot worden zou.

Aanvankelijk bejegenden Hendrik IV en Gregorius VII elkander als bondgenooten, zooals blijkt uit een nederigen brief, door Hendrik aan den paus geschreven. Weldra echter, toen de paus door de Noormannen in Beneden-Italië in het nauw werd gebracht, ging de koning over naar de oppositie. Gregorius strafte raadsheeren des konings en bisschoppen met den ban en met andere straffen, en vaardigde het vermaarde edikt tegen de leeken-investituur uit. Zelfs den koning dreigde hij met den ban. Hendrik beantwoordde zulks met het bijeenroepen van een groot aantal bisschoppen te Worms. Bisschop Willem van Utrecht speelde daar eene groote rol. De vergadering verklaarde Gregorius voor afgezet. Hendrik bevestigde dit bij afzonderlijk schrijven aan den paus. Hierop volgde zijne excommunicatie op de vastensynode te Rome in 1076. Hij ontving haar te Utrecht, waar hij het Paaschfeest vierde bij zijnen vriend, bisschop Willem. Nu treden de Duitsche vorsten op het tooneel om 's konings macht te verzwakken. Een hunner grieven is, dat de koning personen zonder voorvaderen tot raadsheeren verkozen heeft. Bijna hadden de partijen elkander gewapenderhand aangevallen, toen Hendrik zich vereenigde met het voorstel: dat men de zaak zou overgeven aan het oordeel van den paus en dat men den paus verzoeken zou hiervoor tegen Vrouwendag naar de vorstenvergadering te Augsburg te komen. Was Hendrik's excommunicatie niet opgeheven binnen een jaar nadat zij was uitgesproken, dan had hij zijne koninklijke waardigheid voorgoed verloren. Hebben de vorsten gehoopt dat de gestelde termijn verstreken zou zijn, voordat Hendrik zijn doel bereikt had? Maar hij zette hen schaakmat door in den winter met vrouw en kind over de Alpen naar Italië te reizen. Hij begaf zich naar Canossa, het kasteel waar Gregorius vertoefde bij zijne vriendin Mathilde. Vrijwillig getroostte hij zich eene groote vernedering. Zijn doel was met den paus een verbond te sluiten. Maar de paus wantrouwde hem. Daarom vertoonde hij zich op het slotplein zonder gevolg, zonder eenig teeken van zijne koninklijke waardigheid, op bloote voeten en onder aanhoudend vasten. Eerst na drie dagen was de paus

overtuigd dat hij het oprecht meende. Het bondgenootschap kwam tot stand. De koning hoopte hierdoor over de Duitsche vorsten, en de paus over de Duitsche bisschoppen te triumfeeren. Deze verwachtingen werden niet verwezenlijkt. De Duitsche vorsten onderwierpen zich niet. In Maart 1077 werd op eene vergadering van bisschoppen en vorsten in tegenwoordigheid van twee pauselijke gezanten Rudolf van Zwaben tot koning verkozen. Bisschoppen en vorsten hebben gemeend hiermede een flinken slag te slaan èn tegenover den paus èn tegenover den koning. Weldra koos de paus Rudolf's zijde. Hendrik stelde Wibert van Ravenna tot paus aan (Clemens III). Hij versloeg Rudolf, nam Rome in en liet zich daar door Clemens III de keizerskroon op het hoofd zetten (1084). Gregorius vluchtte naar Salerno en stierf aldaar.

Bronnen:

J. Gretser, *Vetera monumenta*, Vienn. 1611; Goldast ab Haiminsfeld, *Apologiae pro imperatore*, Hanov. 1611; J. D. Mansi, *Concilia*, T. XX, p. 218; Lambertus Hersfeldensis, *Annales*, ad ann. 1076, bij G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae historica*, afd. „Scriptores", T. V, p. 241, 244, 252 seq., ad ann. 1077 (p. 259); Bertholdus, *Annales*, ad ann. 1077, l.l. T. V, p. 292; *Concilium Wormatiense*, l.l. afd. „Leges", Hannov. 1837, T. II, p. 44 seq.; *Gregorii VII registrum*, in de *Monumenta Gregoriana*, Berol. 1865, p. 46, 223 (T. II van de *Bibliotheca rerum germanicarum*, ed. Ph. Jaffé); *Mon. Germaniae*, afd. „Libelli de lite imperatorum et pontificum saeculis XI et XII conscripti", T. I—III, Hannov. 1891—'97.

Literatuur: A. Cauchy, *La querelle des investitures dans Liège et Cambrai*, Louv. 1891.

§ 79. Strijd tusschen wereldlijke en kerkelijke machten. Het Concordaat van Worms

Nog vijftig jaren hield men den strijd over de leeken-investituur vol. Toen kwam eenige rust door het Concordaat van Worms. De aanhangers der beginselen van Gregorius VII ergerden zich vaak terecht aan de begeving van kerkelijke ambten door leeken, omdat het daarbij dikwijls lichtvaardig toeging. Aan den anderen kant voerden de bisschoppen veelal ook heerschappij over zeker wereldlijk gebied en waren daar-

door vazallen van de koningen. Terecht konden dus de koningen begeeren op de keuze invloed te oefenen. De vorsten beschouwden inkrimping van de macht des konings als oppersten leenheer der bisschoppen wenschelijk. De bisschoppen waren afkeerig van de centralisatie van alle gezag te Rome. Slechts weinigen hebben, zooals Anselmus van Canterbury, door met de pauselijke curie door dik en dun te gaan, de kroon der heiligheid verdiend. Vooreerst hebben de pausen zich tevreden gesteld met de vrije electie der bisschoppen door clerus en volk (van de bisschoppelijke residentie). Met den eisch dat de bisschoppen door het hof te Rome benoemd moesten worden hebben zij zich wel gewacht thans reeds voor den dag te komen. Urbanus II is in 1095 opgetreden als voorzitter der groote kerkvergadering te Clermont, waar besloten werd tot den eersten kruistocht. Hij begreep dat dit eene goede gelegenheid was tot uitbreiding van zijn gezag. Tegen Hendrik IV zag hij zijne positie voortdurend versterkt. De aanhangers van hertog Welf van Beieren vormden de partij der Welfen tegenover die der Ghibellinen. De hoogheidsrechten der bisschoppen zag hij voor een groot deel overgaan op de steden. Hendrik's eigen zoon Koenraad stond tegen den vader op en werd tot koning van Italië uitgeroepen. De paus toonde zich nu waarlijk geen tegenstander van revolutie! Door een leger van kruisvaarders begeleid, trok Urbanus zegevierend Rome binnen, waar Clemens III weldra alle macht verloor. Robert van Vlaanderen deed bij wijze van een kruistocht een inval in staten die aan Hendrik IV getrouw waren gebleven. Paus Paschalis II prees zulks als een Gode welgevallig werk, waaraan vergeving van zonden verbonden was.

Toen ook des keizers jongere zoon, de latere Hendrik V, van den vader afviel, ontving hij van Paschalis den pauselijken zegen.

Hendrik V volgde dezelfde staatkunde als zijn vader. In zijne dagen begon men zich ook reeds in de literatuur met de groote strijdvraag bezig te houden. Rangerius van Lucca vervaardigde een gedicht „De anulo et baculo" tegen de

leeken-investituur; Hugo van Fleury schreef zijn „Koninklijke macht en priesterlijke waardigheid" gedeeltelijk er voor.

In 1122 kwam na vele verwikkelingen en onderhandelingen tusschen Calixtus II en Hendrik V het Concordaat te Worms tot stand. De paus stond toe dat de bisschopskeuzen zouden plaats hebben ten overstaan van den keizer; de keizer zag af van de bekleeding met ring en staf en stond toe dat de bisschopskeuze vrijelijk geschieden zou door de kanunniken.

Bronnen:

Annales Hildeshemenses, ad ann. 1104, bij G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae historica*, afd. „Scriptores", T. III, p. 108; Sigebertus Gemblacensis, *Chronicon*, ad ann. 1093, l.l. T. VI, p. 366; *Expeditio Flandrica*, l.l. afd. „Leges", T. II, p. 64; *Concordatum Wormatiense*, l.l. T. II, p. 75 seq.; Sigeb. Gemblacensis, *Epistola adversus Paschalem papam*, l.l. afd. „Libelli de lite imperatorum et pontificum", Hannov. 1892, T. II, p. 451—461; Hugo Floriacensis, *De regia potestate*, l.l. T. II, p. 465—494; Rangerius, *De anulo et baculo*, l.l. T. II, p. 508—533.

§ 80. Eugenius III (1145—1153) en Arnold van Brescia

Te Rome trachtte men den ouden republikeinschen regeeringsvorm te doen herleven. Deze revolutie vormde voor het pausdom eene crisis, waarin de vrucht van den investituurstrijd dreigde verloren te gaan. Wel was het pausdom sedert Gregorius VII zeer versterkt. Doch vooreerst hadden de pausen nog de handen te vol om te bemerken, hoeveel zij waren vooruitgegaan. De revolutie die zich vastknoopt aan den naam van Arnold van Brescia bracht zelfs den Apostolischen stoel aan het wankelen. Tevergeefs hebben Innocentius II, Coelestinus II en Lucius II gepoogd den nieuw-opgerichten senaat te fnuiken. Met de verkiezing van Eugenius III, een gewezen Cisterciënser abt, kwam een nieuwe koers. Wijl hij zich aanvankelijk niet te Rome durfde ophouden, ontstond daar een oproer van de demokratische elementen, de Pataria in nieuwe gedaante. Weldra kwam Eugenius te Rome, daar hij met de senaatspartij capituleerde. De republikeinsche regeering en de paus erkenden elkanders gezag. Waarschijnlijk heeft men gehoopt dat Euge-

nius allerlei misbruiken, inzonderheid de oude geldafpersing, zou doen ophouden. Een brief van den beroemden Cisterciënser Bernard van Clairveaux geeft te verstaan dat gedacht is aan een afstand doen van de wereldlijke macht.

Doch de vrede was niet duurzaam. De paus vluchtte naar Frankrijk. Hierop werd Arnold van Brescia meester van den toestand te Rome. Deze voorlooper van Savonarola was priester, een asceet, een idealist die droomde van hervormingen, een ijverig onderzoeker der Schrift. Door Innocentius II was hij verbannen. Hij werd nu aanhanger van Petrus Abaelardus. Ook uit Frankrijk werd hij verbannen. Eugenius III liet hem weder te Rome toe, op voorwaarde van eene ernstige boetedoening. Hij wierp zich echter in de staatkundige en kerkelijke politiek, hopende op de verwezenlijking zijner idealen. Weldra had hij de stad op zijne hand, hetgeen te gemakkelijker viel omdat de paus in Frankrijk vertoefde. In gloeiende redevoeringen op het Kapitool gispte hij den hoogmoed der kardinalen en de wereldschgezindheid der pausen. In 1149 heeft Eugenius getracht naar Rome terug te keeren. Maar de onderhandelingen stuitten af op de weigering om Arnold van Brescia uit te leveren.

Onder Eugenius III heeft Bernard van Clairveaux Koenraad III van Duitschland en Lodewijk VII van Frankrijk bewogen tot den tweeden kruistocht, die ongelukkig afliep.

Bronnen:

Bernardus, *Epistolae 189, 196, 243, 298*, in zijne *Opera*, Par. 1719, Vol. I; *Vita Eugenii III*, Epistolae, bij J. D. Mansi, *Concilia* (aldaar T. XXI, p. 621—690); Otto Frisingensis, *Gesta Friderici*, L. I, c. 27, 28; L. II, c. 20, in G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae historica*, afd. „Scriptores", T. XX (1868); Johannes Sarisberiensis, *Historia pontificalis*, c. 31, l.l.; Gerhohus Reichersbergensis, *De investigatione Antichristi*, L. I, c. 40, l.l. afd. „Libelli de lite", T. III (1897).

Literatuur: [Jac. Bongars,] *Gesta Dei per Francos*, Hanovia, 1611, 2 tom.; *Recueil des historiens des croisades*, Par. 1841 et suiv.

§ 81. Frederik I Barbarossa (1152—1190)

De Romeinsche republiek begon zich nu ook tegen den Duitschen koning te verzetten en weigerde hem als keizer te huldi-

gen. Dit bracht den koning weder dichter tot den paus. In stilte werd Frederik I te Rome door Adriaan IV tot keizer gekroond. Als slachtoffer der verzoening tusschen den paus en den keizer is Arnold van Brescia gevallen. Buiten Rome is hij gevat, in de macht gekomen van den keizer, door dezen aan de kardinalen overgeleverd. Hij werd nu in handen gesteld van den praefect der stad Rome, door hem opgehangen en verbrand. Van welken geest Barbarossa was, kan men het best zien aan het gebeurde op den Rijksdag op de Roncalische velden. Hij liet zich daar huldigen als onbeperkt monarch met schier onbegrensde bevoegdheden. Overigens was hij tegen de pausen zijner dagen, Adriaan IV en Alexander III, niet opgewassen. Zijne nederlaag in den veldslag bij Legnano verkortte zijne macht. Hij kwam om op den derden kruistocht, daar hij verdronk in de rivier Kalykadnus.

Bronnen:

Vita Adriani III, bij L. A. Muratorius, *Rerum Italicarum scriptores*, Mediol. 1723—'38 (aldaar T. II, P. I, p. 442); Otto Frisingensis, *Gesta Friderici*, L III, c. 21, 22, bij G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae historica*, T. XX, p. 404 seq.; Ragewinus, *Gesta Friderici*, L. III, c. 4—7, l.l. p. 444—449; Gerhohus Reichersbergensis, *De investigatione Antichristi*, L. I, c. 40, l.l. afd. „Libelli de lite", T. III, p. 347.

§ 82. Innocentius III en Frederik II

Onder Innocentius III steeg het pausdom tot het toppunt zijner macht, waarop het zich eeuwenlang heeft gehandhaafd. Drie officieele stukken doen zien wat het pausdom toen beteekende. Het eerste is het privilege, door Otto IV van Duitschland geschonken en waardoor vele voorrechten van het Concordaat werden prijsgegeven. Het tweede is het vreeselijke interdikt over Frankrijk, waardoor koning Philippus August gedwongen werd zich te onderwerpen. Het derde is de brief, waarbij koning Jan Zonderland zijn land aanvaardde als een leen van den paus.

Het Lateraansche concilie onder Innocentius in 1215 was als eene apotheose van het pausdom.

De weduwe van Hendrik VI heeft hem als voogd over den jeugdigen Frederik II aangesteld. Hij gaf zijn pupil eene schitterende liberale opvoeding.

Aurea bulla van Otto IV, bij G. H. Pertz, *Monumenta Germaniae historica*, afd. „Leges" (aldaar T. II, p. 216); Interdikt, bij Edm. Martene et Urs. Durand, *Thesaurus novus anecdotorum*, Lut. Par. 1717, T. IV, p. 147; *Litterae regis Angliae*, bij Baluzius, *Epistolarum Innocentii III libri undecim*, Par. 1682, 2 tom. fol. (aldaar T. II, Epist. 17, p. 786).

Frederik II is driemaal door een paus in den ban gedaan. Den eersten keer (1227) door Gregorius IX, omdat hij onderweg kort na zijne inscheping was teruggekeerd van den kruistocht naar het Heilige Land. De keizer had daarvoor eene goede reden; want toen hij het volgende jaar werkelijk ging, viel de paus gewapenderhand in zijne staten. — Den tweeden keer werd de keizer door Gregorius IX in den ban gedaan, omdat hij zijn beruchte edikt tegen de vrijheid der Lombardische steden had uitgevaardigd. De paus trad als bondgenoot der steden op en excommuniceerde den keizer. Zij hebben den strijd voortgezet met de pen en elkander de zonderlingste verwijten naar het hoofd geslingerd. De paus beweerde o. a. dat volgens den keizer Christus, Mozes en Mohammed drie bedriegers geweest waren. De beschuldiging van ketterij en ongeloof wierp de keizer ver weg. Anders zou hij ook de Inquisitie niet in Duitschland ingevoerd hebben. — Door Innocentius IV werd Frederik II op het algemeene concilie te Lyon in 1245 ten derden male geëxcommuniceerd, meest om staatkundige redenen. In een rondgaand schrijven aan alle vorsten beklaagde hij zich over den wereldzin der geestelijken. De paus schonk de Duitsche kroon aan Willem II van Holland.

Bronnen:

Depositio Friderici, bij Petrus de Vineis, *Epistolae*, Basil. 1566, p. 61—75; Caes. Baronius, *Annales ecclesiastici*, Lucae, 1747, T. XX, ad ann. 1227; *Excommunicatio Fretherici*, bij Matthaeus Parisiensis, *Chronica*, Lond. 1876, Vol. III, ad ann. 1239; Frederik II aan Honorius III, bij Winkelmann, *Acta imperii*, Innsbruck, 1880, S. 128.

§ 83. De pragmatieke sanctie van Lodewijk den Heilige (1269)

Zekere „Gravamina ecclesiae gallicanae" moeten blijkens den inhoud door een gezant van Lodewijk IX zijn voorgelezen aan Innocentius IV. Voornamelijk werd geprotesteerd tegen twee dingen. Ten eerste tegen de geldafpersingen; ten tweede hiertegen, dat de paus alle bisschopsbenoemingen aan zich trok, reeds over plaatsen van bisschoppen en kanunniken beschikte die niet vacant waren (expectanten). Daarbij werden vreemdelingen voorgetrokken boven ingezetenen. Een gezant van den paus is in Frankrijk verschenen, heeft de bisschoppen een voor een vóór zich geroepen en gezegd: „Geef zooveel, of gij wordt geëxcommuniceerd!" Ook eischte men te Rome schattingen van de kerken voor het voeren van oorlogen.

De inhoud van dit stuk vertoont groote overeenkomst met dien van de „Pragmatieke sanctie" van Lodewijk den Heilige van 1269. Geëischt wordt: handhaving der rechten van patroni en collatores betreffende de begeving van kerkelijke ambten; vrije bisschopsbenoeming door de kapittels; terzijdestelling van alle simonie; begeving van waardigheden en bedieningen naar de burgerlijke en kerkelijke wetten; ophouden van de geldafpersingen; erkenning van vroeger toegekende privileges. De echtheid dezer stukken is betwist. Het tweede heeft eene rol gespeeld in den strijd over de Gallikaansche vrijheden in de zeventiende eeuw.

Bronnen:

Gravamina, achter Orthuinus Gratius, *Fasciculus rerum expetendarum et fugiendarum*, Lond. 1590, 2 tom., fol. (T. II, p. 238—243); *Pragmatica sanctio*, in M. de Laurière, *Ordonnances des roys de France de la troisième race*, Par. 1723 (aldaar Vol. I, p. 97).

§ 84. Het canonieke recht. Ivo van Chartres

Velen hebben verzamelingen gemaakt van kerkelijke wetten, zooals Anselmus van Lucca (nooit gedrukt), Deusdedit,

Ivo van Chartres en anderen. Op de kloosterschool te Bec in Normandië had Ivo tot leermeester Lanfranc en tot medeleerling Anselmus. Door Urbanus II werd hij aangewezen voor den bisschopsstoel te Chartres. Zijne levensgeschiedenis doet hem kennen als een aanhanger van de hoog-kerkelijke richting, wat zich in zijn „Decretum" weerspiegelt. Het werd gedrukt door Molinaeus te Leuven in 1561. Waarschijnlijk heeft Philips II de kosten betaald. Om welke reden? Omdat Ivo aan de wereldlijke macht nog een grooteren invloed op de kerkelijke zaken wil toestaan dan het latere „Corpus juris canonici". Verder bevatte het werk uitspraken die uitnemend dienst konden doen als wapen tegen de ketters. Ivo heeft beweerd dat hij het werk van Burchard van Worms in dit opzicht slechts aanvulde. Verder haalt Ivo vele getuigenissen aan uit het Romeinsche recht, wat bij de wrijving tusschen de wereldlijke en kerkelijke rechtspraak aan velen welkom moet geweest zijn.

Bronnen:

Ivo, *Decretum*, cur. Jo. Molinaeus, Lov. 1561, fol.; *Ivonis epistolae*, Par. 1610; *Die Kanonessammlung des Kardinals Deus-dedit* (Bd. I: *Die Kanonessammlung selbst*, neu herausgeg. von V. Wolf von Glanvell, Paderborn, 1905).

Gratianus is monnik geweest in het Benedictijner klooster van S. Felix te Bologna. Men wane niet dat hij wetgever zou zijn geweest; hij heeft slechts bestaande wetten bijeengebracht en gedeeltelijk gecommentarieerd. Ras werd het bijeengebrachte ten grondslag gelegd aan het onderwijs in het kerkrecht. De jongste pauselijke decretaal die er in voorkomt is uit het jaar 1139. Het Eerste Deel bevat 101 Distinctiones, verdeeld in canones; Deel II behelst 36 Quaestiones, onderverdeeld in canones; Deel III telt 5 Distinctiones. In Deel I wordt gehandeld over kerkelijke personen. In Deel II worden gevallen besproken en vraagstukken opgelost. Tallooze synodale besluiten, uitspraken van kerkvaders en pausen worden gerangschikt. Het doel is de menigvuldige tegenstrijdigheden uit den weg te ruimen. De verklaring wordt gezocht in verschil van tijd of plaats of in het aannemen eener uitzondering. Het gezag van den paus geldt als het hoogste. De aanspraken der

hiërarchie heeft hij krachtig gediend, hierin zelfs een maatstaf gevonden voor de beoordeeling van de geldigheid der bepalingen. De pauselijke decretalen worden boven de kerkvaders gesteld. De kerkvaders toch mogen de pausen overtreffen in kennis, zij zijn niet geklommen tot de hoogte der pauselijke macht. De vraag wordt gesteld (in Dl. II, Quaest. 1), of de paus concilie-besluiten opvolgen moet. Antwoord: „De paus verleent aan die heilige canones hun gezag, doch is er zelf niet aan gebonden, daar hij bevoegd is ze zelf uit te vaardigen". Eenige valsche stukken uit de Pseudo-Isidorische decretalen zijn in het Decretum van Gratianus terechtgekomen. Zijn werk is nooit officieel erkend, maar door het gebruik stilzwijgend bekrachtigd. Spoedig verscheen het met schriftelijke uitbreiding van Paucapalea, en met toelichtingen van anderen: de voornaamste zijn die van Joannes Teutonicus. In 1582 verscheen eene officieele uitgave door de zoogenaamde „Correctores Romani". Het doel was den schijn te wekken, alsof het in de zestiende eeuw geldende systeem reeds bij Gratianus te vinden was. De beste uitgave is die van Friedberg.

Een aantal verzamelingen werden aan het Decreet van Gratianus toegevoegd en vormen tezamen het „Corpus juris canonici". Het zijn: de Decretalen van Gregorius IX; de Liber sextus van Bonifacius VIII; de Clementinen van Clemens V; en de Extravagantes.

Bronnen.:

Corpus iuris canonici, Rom. 1582; hetzelfde werk, ed. Lipsiensis, recogn. Ae. Friedberg, Lips. 1879, 2 partes, 4°; *Decretales Pseudo-Isidorianae*, rec. P. Hinschius, Lips. 1863.

Literatuur: E. Katz, *Ein Grundriss des canonischen Strafrechts*, Berl. 1881; F. Fleiner, *Ueber die Entwicklung des katholischen Kirchenrechts im 19. Jahrhundert*, Tübingen, 1902; D. G. R. Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen onder het canonieke, het Gereformeerde en het neutrale recht*, Utr. 1905 (Acad. proefschrift); J. G. C. Joosting en S. Muller Hz., *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen*, 's-Gravenh. 1907 (*Bronnen van het oude vaderlandsche recht*, Serie II, 8, 9).

§ 85. Philips de Schoone contra Bonifacius VIII

Philips de Schoone wist Bonifacius VIII te treffen in zijne zwakke zijde: de eindelooze behoefte aan geld. De pausen waren er in geslaagd zich voor het schenken van allerlei privileges aanzienlijke betalingen in geld te verschaffen. Vooral geschiedde dit bij bisschopsbenoemingen. Tal van bisschoppen leenden in Italië groote sommen om aan de eischen van den paus en zijne hovelingen te kunnen voldoen. Als voorbeeld kan Willem II van Utrecht dienen. Van verschillende kantoren te Florence en te Rome leende hij vier duizend kleine Toursche ponden en vijf duizend goudguldens. Hij voorkwam hierdoor niet dat hij wegens wanbetaling werd geëxcommuniceerd, terwijl een deel van de schuld bleef rusten op zijne opvolgers. Andere bisschoppen ondergingen een soortgelijk lot.

Philips de Schoone had wegens den oorlog met Vlaanderen veel geld noodig. Hij hief daarom zware belastingen, niet alleen van leeken maar ook van geestelijken, ofschoon de laatsten op belastinggebied groote privileges plachten te genieten. Bonifacius protesteerde in de bul „Clericis laicos". De koning beantwoordde zulks met een hevig protectionisme, ook door het verbod van uitvoer van gemunt en ongemunt goud. Hierdoor werd de paus in zijne schatkist zóó gevoelig getroffen, dat hij spoedig van houding veranderde. Groote ergernis heeft Bonifacius gewekt door zijn beweren, o.a. in de bul „Ausculta fili", dat de koning ook in het tijdelijke aan den paus onderworpen is. Tegen 1 Nov. 1302 riep hij eene groote vergadering te Rome samen om over den toestand te beraadslagen. Philips was hem voor door de beroemde vergadering in de Notre Dame te Parijs, April 1302.

Voor het eerst nam naast adel en geestelijkheid de derde stand, d. i. die van de steden, deel aan de vergadering. Adel en derde stand kozen beslist, de geestelijkheid koos schoorvoetend de partij des konings. De adel verklaarde dat de koning en de inwoners van zijn rijk in het tijdelijke alleen aan God onderwor-

pen waren. De bul „Ausculta fili" werd verbrand. Nov. 1302 antwoordt de paus met de beruchte bul „Unam sanctam". Er zijn twee zwaarden, het geestelijke en het stoffelijke, beide in de macht der Kerk. Het eerste wordt door de Kerk, het tweede voor de Kerk gehanteerd. Het eerste is in de hand van een priester, het andere in de hand van koningen, maar naar het welbehagen des priesters.

Philips de Schoone werd ook gesteund door bekwame rechtsgeleerden, gevormd door de herleefde studie van het Romeinsche recht aan de universiteit te Toulouse. Johannes van Parijs vervaardigde een geschrift: „Over de macht van koning en paus". Hij verdedigt de stelling: „Gelijk de geestelijke macht onmiddellijk van God is, zoo ook de wereldlijke. De paus heeft zijn zwaard niet van den keizer, de keizer niet van den paus". Geestiger, maar van dezelfde strekking is een geschrift dat op naam gestaan heeft van Willem van Ockam, den bekenden Franciskaan. Het heeft den vorm van eene samenspraak.

Bronnen:
Disputatio super potestate praelatis ecclesiae atque principibus terrarum commissa, op naam van Guilh. de Ockam (in de *Monarchia S. Romani imperii, sive Tractatus de iurisdictione imperiali seu regia ac pontificia seu sacerdotali,* studio Melch. Goldasti Haiminsfeldii; aldaar [T. I], Hanov. 1612, p. 13—18); Johannes de Parrhisiis, *De potestate regia et papali,* l.l. T. II, Francof. 1614, p. 108—147; Bullen „Ausculta fili", „Clericis laicos" en „Unam sanctam" van Bonifacius VIII, bij [P. du Puy], *Histoire du differend d'entre le pape Boniface VIII et Philippes le Bel,* Par. 1655, p. 48—52, 14, 54 suiv.; *Lettre envoyée par tous les barons,* l.c. p. 60—62; *Les registres de Boniface VIII,* Par. 1884, publ. par G. Digard, M. Faucon et A. Thomas (in de *Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome).*

Literatuur: R. Scholz, *Die Publizistik zur Zeit Philipps des Schönen und Bonifaz VIII,* Stuttg. 1903 (in de *Kirchenrechtliche Abhandlungen,* herausgeg. von U. Stutz, Heft 6—8); *Die ars notariae des Rainerius Perusinus,* Innsbruck, 1917 (*Quellen zur Geschichte des römisch-kanonischen Processes im Mittelalter,* herausgeg. von L. Wahrmund, Bd. III, Heft 2); F. Pijper, *Strijd tusschen Kerk en Staat in het begin der veertiende eeuw; Bonifacius VIII contra Filips den Schoone* (in het *Nederl. archief voor kerkgeschiedenis,* N. S., Dl. XIV, 's-Gravenh. 1918).

§ 86. Verplaatsing van den Pauselijken stoel naar Avignon. Val der Tempeliers

Daar Rome voor den Pauselijken stoel wegens de twisten der adellijke familiën onveilig was, hadden reeds vele pausen elders verblijf gehouden: te Lyon, Viterbo, Anagni of Perugia. Clemens V verplaatste den Pauselijken stoel naar Avignon. In de handboeken staat dat hij dit deed ter wille van Philips den Schoone. Waarschijnlijk is zulks onjuist. De koning was met den paus in zijn gebied eer opgescheept dan bevoorrecht. Het verbod van het verzenden van geld over de grenzen had nu geen zin meer. In 1302, het belangrijke jaar, trokken vele Fransche bisschoppen heimelijk naar Rome. Onder hen was Bertrand de Got, aartsbisschop van Bordeaux, de latere Clemens V. Stellig was hij toen niet Franschgezind. Bordeaux lag in Guyenne, waarover de Engelsche koning als leenheer van den koning van Frankrijk heerschappij voerde. Vermoedelijk was de paus Engelschgezind, wat door zijne briefwisseling met den Engelschen koning bevestigd wordt.

In Frankrijk is men een reusachtig proces begonnen tegen de nagedachtenis van Bonifacius VIII, beschuldigd van ongeloof, simonie en sodomie. Clemens V heeft den voortgang van dit proces bezworen door een zoenoffer. Het bestond hierin dat hij een aantal van de heftigste bullen, excommunicaties enz. van Bonifacius VIII introk. De bul „Unam sanctam" was hieronder echter niet begrepen.

De behandeling van de zaak der Tempeliers hebben Philips de Schoone en Clemens V elkander betwist, waarschijnlijk met het oog op hunne rijke goederen.

De beschuldiging tegen de Tempeliers hield in dat wie in de orde trad Christus moest verloochenen en spuwen op het kruis, en dat dingen werden bedreven tegen de eerbaarheid. Er zijn drie enquêtes gehouden; de processen-verbaal daarvan zijn afgedrukt door Michelet. De koning nam in 1307 alle Fransche Tempeliers in denzelfden nacht gevangen. Alleen te Parijs zijn er honderd veertig verhoord. Dit is de eerste enquête geweest.

De tweede enquête werd geleid door den paus. Hierbij werd een ruim gebruik gemaakt van de pijnbank, waardoor de menschen de afschuwelijkste dingen beleden, die zij later weder in de derde enquête, uitgaande van paus en koning beiden, herriepen. Allen werden terechtgesteld te Parijs. In 1310 had men er vijfhonderd zes en veertig bijeen in den tuin achter het gerechtshof. Vreeselijk moet de ontroering in dit gezelschap geweest zijn, toen zij vernamen dat er vier en vijftig levend waren verbrand.

Bronnen:

[P. du Puy,] *Histoire du differend d'entre le pape Boniface VIII et Philippes le Bel*, Par. 1655, Preuves; Rymer, *Foedera*, Hag.-Com. 1745, T. I, P. IV; Raynaldus, *Annales*, Lucae, 1749, T. IV; Bul „Regnans in coelis" van Clemens V, bij J. D. Mansi, *Concilia*, Venet. 1782, T. XXV; *Regestum Clementis papae V*, Rom. 1885.

Literatuur: Baluzius, *Vitae paparum Avenionensium*, Par. 1693, T. I, 4°; Michelet, *Procès des templiers*, Par. 1851, 2 tom.; E. Boutaric, *Clement V, Philippe le Bel et les templiers* (in de *Revue des questions historiques*, Par. 1871, Vme année, T. X); H. Prutz, *Geheimlehre des Tempelherren-ordens*, Berl. 1879; K. Schottmüller, *Der Untergang des Templer-ordens*, Berl. 1887, 2 Bde.

§ 87. Strijd tusschen wereldlijke en kerkelijke machten (vervolg). Lodewijk IV contra Johannes XXII

Duitsche geschiedschrijvers hebben den strijd tusschen Lodewijk IV en de pausen zijner dagen voorgesteld als een tegenhanger van den strijd tusschen Philips den Schoone en Bonifacius VIII. Ook in Duitschland zou zich een krachtig nationaal element geopenbaard hebben. Gelijk het Fransche volk in 1302 zou de keurvorstenvergadering in 1338 te Rhensse hebben verklaard, dat de Duitsche koning op wereldlijk gebied niemand bovenzich had te erkennen dan God alleen. Deze voorstelling is onjuist. Ten eerste is Lodewijk IV niet op gelijke wijze door zijn volk gesteund geworden, maar de verklaring der keurvorsten te Rhensse had eene geheel andere strekking. Veel later dan het Fransche is het Duitsche volk tot het besef zijner volkomen

zelfstandigheid tegenover Rome ontwaakt. Lodewijk IV heeft een Ghibellijn, Galeazzo Visconti, tot zijn stadhouder te Milaan aangesteld. Johannes XXII kwam hiertegen in verzet, daar Lodewijk zich koninklijke bevoegdheden had aangematigd zonder door den paus erkend te zijn. De paus bedreigde hem daarom met excommunicatie. Lodewijk vaardigde eene (eenzijdige) verklaring af, inhoudende dat wie door de keurvorsten tot Roomsch-koning verkozen is ook als koning moest gehuldigd worden (1323). In 1324 heeft de paus Lodewijk IV en de talrijke steden die hem aanhingen met het hardste interdikt getroffen. Gedurende vele jaren heeft Lodewijk allerlei middelen aangewend om opheffing van dit interdikt te verkrijgen; doch tevergeefs. Ook hij werd door bekwame schrijvers (Franciskanen) gesteund. Dante's „Monarchia" was een doorloopend pleidooi voor het recht van den Romeinschen keizer op de oppermacht over de geheele wereld, zoowel in het kerkelijke als in het staatkundige. De koning heeft zijne macht van God, niet van de menschen. Een gelijken geest ademt de „Defensor pacis" van Marsilius van Padua. De Staat wordt hier boven de Kerk gesteld. Aan de burgerlijke overheid wordt eene buitengewone macht toegekend ten opzichte van de Kerk, bijv. in de benoeming van geestelijken. Alle macht op aarde is geconcentreerd in den keizer. Het primaat van Petrus wordt geloochend. Slechts wordt het op utiliteitsgronden wenschelijk geacht dat er over de bisschoppen één gemeenschappelijk hoofd zij. De hoogste macht, de vaststelling van geloofsartikelen, is opgedragen aan het algemeen concilie, bijeengeroepen door den wettigen vorst. Veel bereikt hebben die schrijvers echter niet. De Franciskanen waren verstoord op Johannes XXII, omdat hij in den strijd over de vraag of ten opzichte van het bezit van wereldsch goed de oude gestrengheid moest gehandhaafd blijven de zijde der Dominikanen gekozen had. Doch wat ook Franciskaansche ijveraars, zooals Michael de Caesena, Bona Gratia en Willem van Occam, verrichtten, het baatte Lodewijk weinig. In 1327 trok hij naar Italië. Hij werd zeer goed ontvangen en ontbood zijne gemalin, Margaretha van Holland. Te Rome werden

zij als keizer en keizerin gekroond. Verder keerde de fortuin hem den rug toe. De Welfen werden meester in Rome. Met een door hem aangestelden tegenpaus moest hij vluchten. Hij begaf zich naar Duitschland. Daar zuchtte men vreeselijk onder den last van het interdikt. De keizer getroostte zich allerlei vernederingen om met den paus op een goeden voet te komen. Bemiddeling van vrienden hielp niet. Een ootmoedig schrijven van hemzelven evenmin (1331). Pogingen tot verzoening bij Benedictus XII evenmin (1334). Weldra vergaderden de zeven keurvorsten en verzochten den paus om opheffing van het interdikt. Toen dit niet hielp, kwamen zij bijeen op den koningsstoel te Rhensse (Juli 1338). Zij sloten een bondgenootschap om de rechten des rijks en hun eigen rechten te handhaven en te beschermen. Dit was alles. Men heeft gemeend dat zij ook nog een brief aan den paus gezonden zouden hebben van deze strekking: Wie door de keurvorsten is verkozen moet door allen als Roomsch-koning gehuldigd worden en behoeft niet de approbatie van den Apostolischen stoel. Maar het stuk waarop men zich beroept is valsch.

Bronnen:
Dante, *Monarchia*, Bas. 1566; Marsilius van Padua, *Defensor pacis* (in Melch. Goldasti Haiminsfeldii *Monarchia*, T. II, Francof. 1614); Joannes XXII, 8 Oct. 1323, Attendentes, bij Edm. Martene et Urs. Durand, *Thesaurus novus anecdotorum*, Lut. Par. 1717, T. II, p. 643—647; dezelfde, 1324, Sicut ad curam, l.l. p. 660—671; *Extravagantes Joannis XXII*, Tit. XIV, c. 4; Ant. Matthaeus, *Veteris aevi analecta*, T. II, Hag.-Com. 1738, p. 654 seq.; J. D. von Olenschlager, *Staatsgeschichte des römischen Kaiserthums in der ersten Hälfte des 14ten Jahrhunderts*, Frankf. a. Main, 1755, S. 84—91; *Urkunden*, a.a. O. S. 180, 186, 188, 190—193; Böhmer, *Fontes*, Stuttg. 1843, T. I, p. 156, 376.

§ 88. Kritiek op het pausdom. Het Schisma

In dezen tijd werd het pausdom door sommigen tot in de wolken verheven, door anderen werd er eene onverbiddelijke kritiek op uitgeoefend. Augustinus Triumphus behandelde in ernst de vraag: of den paus dezelfde eer toekwam als aan Christus naar zijne godheid. Hij beantwoordt de vraag beves-

tigend, doch slechts in zooverre als de paus, optredende in Christus' dienst, deel heeft in zijne heerschappij. Een eenigszins andere toon wordt aangeslagen door Aeneas Sylvius, den lateren paus Pius II. Aan den eenen kant verklaart hij dat te Rome zonder geld niets verkrijgbaar is; aan den anderen kant moet men volgens hem billijkerwijze erkennen dat veel van het afgeperste geld terechtkomt in de beurzen van anderen dan van den paus. Het donkerste tafereel wordt opgehangen door Nic. de Clemangiis in zijn: „Over den ondergang der Kerk". „Er zijn", zegt hij, „vele priesters die niet behoorlijk kunnen lezen". Wat hij mededeelt omtrent de onwetendheid der bisschoppen grenst aan het ongeloofelijke. Van de heerschende ondeugden wordt vooral de geldzucht scherp gehekeld. Maar de onzedelijkheid wordt niet vergeten. Wat hij verzekert omtrent de zeden van kardinalen, geestelijken, monniken en nonnen, doet de haren te berge rijzen. Misschien moeten wij hier denken aan de onwillekeurige overdrijving van den boetprediker. Opmerkelijk weinig spreekt hij over den paus. Maar hij stelt voorop dat de paus het hoofd van alles is en derhalve de grootste verantwoordelijkheid draagt. Eene samenbindende macht was het pausdom in zijne dagen blijkbaar slechts in geringe mate. Vandaar dat de scheuring mogelijk werd. Onder den drang der openbare meening, aangevuurd door de „Openbaringen" der H. Brigitta, alsook door de H. Catharina van Siena, bracht Gregorius XI den zetel van het pausdom naar Rome over. Zijn opvolger Urbanus VI bejegende de kardinalen zóó slecht, dat de meesten Rome verlieten en te Fondi Clemens VII kozen. Dit was het begin van de Groote scheuring, die zulke gewichtige gevolgen had.

Bronnen:

Aeneas Sylvius, *Epistolae* (in zijne *Opera*, Bas. 1551); Augustinus Triumphus, *De potestate ecclesiastica*, Rom. 1582; Nic. de Clemangiis, *De ruina ecclesiae*, Posonii, 1785; S. Brigitta, *Revelationes*, L. IV, c. 139—143 (vergel. W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Dl. II, st. ii, Arnh. 1867, blz. 126, 129); *Vita S. Catharinae*, in de *Acta Sanctorum*, April., T. III, p. 956 seq.; *De sancta Catherina de Senis sacri ordinis praedicatorum*, in de *Legenda aurea* van Jac. de Voragine, rec. Th. Graesse, „ed. tertia", Vratisl. 1890 (aldaar p. 944—945).

§ 89. De groote kerkvergaderingen

De eene paus resideerde te Avignon, de andere te Rome. De grieven die men koesterde tegen de hiërarchie werden hierdoor niet weggenomen, maar verergerd. Er was veel meer geld noodig. De geldafpersingen werden niet minder. De klachten bleven dezelfde. Petrarca hing een schandelijk tafereel op van den toestand te Avignon; wie zich daar het slechtst gedroeg werd het meest geprezen. Alvarus Pelagius gispt de verregaande onzedelijkheid van vele geestelijken.

Om grondig herstel aan te brengen werd het concilie te Pisa bijeengeroepen (1409). De drijvende krachten van dit eerste der drie zoogenaamde hervormings-conciliën waren Pierre d'Ailly, bisschop van Kamerijk, en Joh. Gerson, kanselier der universiteit te Parijs. Men begon met de twee bestaande pausen, Benedictus XIII en Gregorius XII, als bekende haeretici af te zetten. Alle kardinalen verbonden zich, als de keus op hen viel, groote hervormingen in te voeren. Gekozen werd Alexander V, een zwak kerkvorst, die aan niemand iets weigeren kon, geen hervorming teweegbracht en het concilie zoo spoedig mogelijk naar huis zond. Geldzucht kan men hem niet verwijten. Aan personen die geld schuldig waren aan de pauselijke kanselarij wegens privileges enz. heeft hij de schuld kwijtgescholden. Dit was anders bij Johannes XXIII, die hem spoedig opvolgde. Als een ambt vacant werd aan welks begeving geld verbonden was, dan liet deze alle sollicitanten betalen, al waren er honderd. Ten slotte had men door Pisa drie pausen voor één. Het ergste was dat de een een kruistocht organiseerde tegen den ander.

Met het concilie te Konstanz, bijeengeroepen tegen Nov. 1414, zou de reformatie eerst recht beginnen. Het wachtwoord was: eene hervorming der Kerk in hoofd en leden, in geloof en zeden. Gerson kwam met een volledig hervormingsprogramma. Allereerst poogde men de drie pausen tot vrijwillige afdanking te bewegen. Dit gelukte bij Gregorius XII; Johannes XXIII werd afgezet; de aanhang van Benedictus XIII slonk weg.

Het concilie koos in 1417 Martinus V tot paus, die weldra algemeen erkend werd.

De glans van het herstelde pausdom drong alle hervormingsplannen op den achtergrond. De kloekste daad dezer kerkvergadering is de uitspraak geweest: dat het concilie zijne macht onmiddellijk van God heeft en dat ieder, van welken rang hij zij, verplicht is er aan te gehoorzamen.

Op het concilie te Bazel, 1431, werd diezelfde uitspraak herhaald. De voornaamste woordvoerder was Nikolaas van Cusa, welbekend door zijne reis door de Nederlanden. Tot eenige partieele hervormingen werd nu wel besloten. Zij hadden meest betrekking op de hiërarchie en de kerkelijke praktijk. Paus Eugenius IV, niet vaardig genoeg willende meegaan met hervormingsmaatregelen, werd afgezet en vervangen door Felix V, die zich echter niet wist te handhaven. Het concilie werd opgeheven in 1443.

De bekendste pausen der vijftiende eeuw waren nog Nikolaas V, een Franciskaner monnik, Pius II (Aeneas Sylvius) en Alexander VI (Borgia). Pius II, beroemd Humanist, grootste geschiedschrijver zijner eeuw, heeft vóór zijne verheffing geschreven dat de paus dwalen kan. Het hof van Alexander VI is berucht.

Bronnen:

Alvarus Pelagius, *De planctu ecclesiae*, Venet. 1560; H. v. d. Hardt, *Magnum oecumenicum Constantiense concilium*, Francof. et Lips., 1700, 6 tomi (daarin T. II, p. 98, Sessio generalis V); Joh. Gerson, *Opera*, Antv. 1706, T. II; Jacq. Lenfant, *Histoire du concile de Pise et de ce qui s'est passé de plus mémorable depuis ce concile jusqu'au concile de Constance*, T. II, Amsterd. 1724; J. D. Mansi, *Concilia*, T. XXIX—XXXI (daarin T. XXIX, p. 21, Sessio II); Petrarca, *Epistolae*, Florent. 1859—'63, 3 voll.

§ 90. De bedevaarten in de late middeleeuwen

In de late middeleeuwen reisde men naar het H. Land over Venetië en verder per scheepsgelegenheid. Talloos waren de

ontberingen die men zich getroosten moest, zoodat velen hun vaderland nooit terugzagen. Merkwaardig is het reisboek „Viagio da Venetia al Santo Sepulchro" (Ven. 1538). Het is ingericht naar den smaak en de behoeften van latere tijden en vermeldt bij tal van plaatsen in Palestina, welke aflaten er te verwerven zijn. Het bevat vele houtsneden, waarop zijn afgebeeld: het huis van Judas Iskarioth; het dal van Jozaphat met den boom waaraan de verrader zich heeft opgehangen; de plek van waar Jezus ten hemel voer; de kerk van S. Anna, waar Onze Lieve Vrouwe geboren werd; het grafteeken van Onze Lieve Vrouwe; enz. Hierbij bepaalt men zich niet tot de bijbelsche herinneringen.

Een zeer vroom geschrift is dat van den Mechelschen Karmeliet Jan Pascha: „Devote maniere om geestelyck Pelgrimagie te trecken" (Loven, 1578). Hierin komen een aantal gebeden voor die de pelgrim op verschillende tijden kan opzeggen.

De geschriften van Johannes de Mandeville („De diversis regionibus", Antv. 1485) en Ludolphus de Suchen (Antv. 1485) behooren meer tot de belangrijke bronnen voor de oude aardrijkskunde.

Eene verzameling van reisverhalen uit de achtste, negende, twaalfde en vijftiende eeuw is uitgegeven door Titus Tobler (Leipz. 1874). Hierin de levensgeschiedenis van den H. Willibald door eene kloosterzuster die hem met anderen vergezeld heeft. De tocht duurt zeven jaren en wordt besloten met eene plechtige ontvangst door paus Gregorius III te Rome. Het verhaal is zeer naïef. Een leeuw zou bij Willibald's nadering stillekens zijn weggekropen. Stichtelijk schijnt het dat Willibald bij de tolbeambten eene kruik met steenolie aangeeft, terwijl het eene kruik met balsem is.

Andere reisverhalen zijn gedrukt of herdrukt door Laurent („Peregrinatores medii aevi", Lips. 1864) en door Röhricht en Meisner („Deutsche Pilgerreisen", Berl. 1880). Bij Conrady vindt men het verhaal van ridder Claes van Dusen, een Leidsch burger, geen eigenlijken pelgrim, maar een ondernemer of gids,

die elf malen de reis naar het H. Land aanvaardde om anderen daarheen te begeleiden. De kroon spant het schoone werk van den deken van Mainz, Bernhardt van Breydenbach, dat nog gedrukt werd in den tijd waarin de reis had plaats gehad (1488). Het is behalve door den uitvoerigen tekst uiterst leerzaam door de groote, ten deele uitslaande platen. Veel zorg is besteed aan de opsomming der relieken welke op de onderscheidene bezochte plaatsen gevonden werden.

Achttien Duitsche reisverhalen zijn uitgegeven te Frankfort (Reyssbuch, 1584), eenige Nederlandsche door Lotze („Eine Wallfahrt von Antwerpen", Leipz. 1866) en Gonnet („Bijdragen bisdom Haarlem", Haarl. 1884).

Behalve naar Jeruzalem ging men ter bedevaart naar vele andere plaatsen, vrijwillig of als straf. Zieken zochten genezing van hunne lichamelijke kwalen, bezwaarden van gemoed verlichting. Ook ging men ter voldoening eener gelofte. In de correctieboeken van Leiden telt men driehonderd zeventig veroordeelingen tot bedevaarten tusschen de jaren 1370 en 1435. De plaatsen waarheen zijn dichtbij ('s-Gravezande, 's-Hertogenbosch, Egmond en Amsterdam) of veraf (Halle, Trier, Lübeck, Einsiedeln, S. Jacob in Gallicië, Rome en Napels). Na 1390, en vooral na 1410, vermindert het aantal bedevaarten uit Leiden zeer.

Literatuur: F. Pijper, *De letterkunde betreffende de bedevaart naar Jeruzalem en het H. Land* (in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N.S., Dl. IV, 's-Gravenh. 1907).

§ 91. De kruistochten

Van oudsher was het ideaal der pelgrims naar het H. Land de oorden der gewijde geschiedenis ontrukt te zien aan de macht van de ongeloovigen. Pausen joegen dit na als eene glorie voor het pausdom. Silvester II zond den eersten oproep de wereld in, maar zonder resultaat. De toestand verergerde voor de pelgrims, toen de Turken het Land veroverden. Paus Urbanus II riep de groote kerkvergadering bijeen te Clermont in

1095. Duizenden bevestigden daar een rood kruis op den schouder en riepen uit „Dieu le veut!" Het was de schitterendste openbaring van het middeleeuwsche godsdienstige gevoel. De meesten gingen mede omdat „God het wilde". Ridders uit hoop op avonturen; anderen uit hoop op buit; anderen om vrijstelling van belastingen te genieten; weer anderen om uitstel te krijgen van het betalen hunner schulden. Aan allen werden volledige aflaat en vergeving van zonden toegezegd. Het eerste leger onder Peter van Amiens kwam jammerlijk om. Een tweede bereikte Jeruzalem. Godfried van Bouillon werd als koning gekroond. De heerschappij der Christenen was echter niet duurzaam. Telkens waren nieuwe expedities noodig om het verlorene te herwinnen.

Bernard van Clairveaux predikte een tweeden kruistocht in 1147. Lodewijk VII, koning van Frankrijk, en keizer Koenraad III trokken uit, maar verloren hunne legers. Frederik Barbarossa verdronk in Klein-Azië (derde kruistocht). De vierde kruistocht onder Philippus August en Richard Leeuwenhart ging te gronde door de verdeeldheid der aanvoerders.

Frederik II keerde terug, omdat de paus in zijne staten viel. Nog twee kruistochten onder Lodewijk den Heilige.

Bronnen:

[Jac. Bongars,] *Gesta Dei per Francos*, Hanov. 1611, 2 tom., fol.; *Recueil des historiens des croisades*, Par. 1841 suiv.

§ 92. De leer der transsubstantiatie

Paschasius Radbertus (gest. 865) leidde de leer der werkelijke tegenwoordigheid van het lichaam en bloed des Heeren in de teekenen des Avondmaals in nieuwe banen. Die teekenen zijn volgens hem het ware vleesch en bloed van Christus, hetzelfde dat geboren werd uit Maria, dat geleden heeft aan het kruis en opgestaan is uit het graf. De verklaring moet gezocht worden in Gods almachtigen wil.

Vooreerst bestond op dit punt veel verschil van gevoelen.

Rhabanus Maurus heeft het als eene dwaling gebrandmerkt. Het verst van Paschasius stond zijn tijdgenoot Ratramnus. Hij huldigde eene figuurlijke opvatting van de teekenen des Avondmaals, groote overeenkomst vertoonende met die der latere Gereformeerden. Dezen hebben zich trouwens beijverd om gedrukte uitgaven van zijn werk te bezorgen. De opvatting als zouden brood en wijn het tastbare lichaam van Christus worden, gaat volgens hem buiten het gebied van het geestelijke, buiten het eigenlijke geloof om. Als hieronder niets figuurlijks schuilt, als alwat wordt aanschouwd in waarheid of werkelijkheid wordt aanschouwd, heeft het geloof hier niets te doen; er geschiedt dan niets geestelijks. Ratherius van Verona en Gerbert, de latere paus Silvester II, nemen een middenstandpunt in. De laatste zegt: „Ofschoon door velen geofferd wordt op onderscheidene tijden en plaatsen, zijn er niet vele offeranden maar slechts één. Immers de godheid van het Woord Gods is één, vervult alles en is overal geheel aanwezig". In de elfde eeuw is hevig over het Avondmaal gestreden door Berengarius van Tours en Lanfranc, den lateren aartsbisschop van Canterbury. Berengarius, bestrijder van Paschasius, was een man van klassieke vorming, een Humanist in den dop. Hij hechtte groote waarde aan het rede-betoog en achtte zich even zeker van zijne zaak als van het „tweemaal twee is vier". Voor Lanfranc daarentegen is katholiek te zijn het een en het al. Het komt er op aan te bukken voor het gezag der Kerk. In 1050 werd Berengarius voor het eerst geëxcommuniceerd. In 1054 te Tours nam men genoegen met eene onduidelijke verklaring van zijne zijde. Te Rome onder Nikolaas II stonden Lanfranc en Berengarius tegenover elkaar (1059). Men dwong Berengarius zijne geschriften in de vlammen te werpen en eischte de onderteekening eener verklaring, o. a. inhoudende dat het waarachtige lichaam van Christus door de handen des priesters wordt aangevat, gebroken en door de geloovigen met de tanden vermalen. Twintig jaren later viel de beslissende slag, onder Gregorius VII. Lang had deze hem gesteund; doch thans liet hij hem in den steek, wat voor Berengarius verderfelijk werd.

Men eischte nu van hem eene verklaring dat wijn en brood naar de substantie veranderd worden (substantialiter converti) in het lichaam en bloed des Heeren. Lanfranc triomfeerde. Hij vatte zijne leer aldus samen: dat de aardsche substantiën (terrenae substantiae) op het altaar veranderd worden in het wezen van 's Heeren lichaam (converti in essentiam dominici corporis) met behoud van hare gestalten (reservatis ipsarum rerum speciebus). Petrus Lombardus deelt mede dat men twistte over de vraag, of alleen de accidentiën van brood en wijn overbleven dan wel ook de substantie. Het eerste is rechtzinnige leer geworden. Het leerstuk der „transsubstantiatie" werd op het vierde Lateraansche concilie onder Innocentius III in 1215 voor altijd vastgesteld.

Bronnen:

Petrus Lombardus, *Sententiae*, L. IV, Dist. XI, c. 3; J. D. Mansi, *Concilia*, T. XXII, p. 982; Rhabanus Maurus, *De institutione clericorum*, L. I,c.31, in de *Magna bibliotheca*, Par. 1644, T. X (aldaar p. 581); Ratramne, *Du corps et du sang du Seigneur*, Qevilly, 1672; Ratherius, *Epistola VI* (Luc. d'Achery, *Spicilegium*, Par. 1723, T. I, p. 376); Paschasius, *De corpore et sanguine Domini*, bij Edm. Martene et Urs. Durand, *Veterum scriptorum et monumentorum historicorum, dogmaticorum, moralium amplissima collectio*, Par. 1733, T. IX (aldaar p. 367—470); Berengarius, *Adversus Lanfrancum*, ed. Vischer, Berol. 1834; Lanfrancus, *Adversus Berengarium*, in zijne *Opera*, Oxon. 1844, V. II; *De corpore et sanguine Domini*, in Olleris, *Oeuvres de Gerbert*, Clermont-Ferrand, 1867.

§ 93. Hostie-wonderen

Verscheidene hostie-wonderen worden door Paschasius Radbertus verhaald. Zij getuigen van haat tegen het Jodendom en van eene buitengewone vereering van Maria. Een Jodenkind geniet met andere kinderen de heilige communie. De vader werpt het in een gloeienden oven. Maar het verteert niet, beschermd als het wordt door de maagd Maria. Een aantal wonderen zijn volgens Paschasius geschied om twijfelaars van de werkelijke verandering van 's Heeren lichaam te overtuigen. Dit was het geval bij een monnik te Sithiu, die geloofde dat 's Heeren lichaam slechts in beeld (figura) aanwezig was. Op het altaar

onder de mis aanschouwde hij een kind dat in stukken gesneden werd. Toen geloofde hij.

Vooral sedert de dertiende eeuw wordt eene overstelpende hoeveelheid hostie-wonderen waargenomen. Zij breken uit aan alle kanten, geven antwoord op alle denkbare vragen. Vooral het werk van Caesarius van Heisterbach is onuitputtelijk op dit gebied. Hij verhaalt van een monnik Godschalk, die in de mis na de transsubstantiatie geen brood meer in de handen hield, maar een schoon kind, dat de engelen kwamen bewonderen. Dergelijke visioenen vallen zelfs aan slechte priesters te beurt, zooals blijkt uit het verhaal van zekeren priester die in het brood de maagd Maria aanschouwde. Zelfs het stomme vee, de wormen en het kruipend gedierte erkennen er hunnen schepper in. De hostie wordt gestolen uit eene kerk; maar de ossen die niet verder willen op den akker brengen aan het licht, waar zij zich bevindt. Bijen bouwen in hunnen korf een lief tempeltje voor 's Heeren lichaam. Kettersche Albigenzen liepen op het water. Priesters lieten toen eene pixis met het gewijde brood op het water drijven, zonderdat zij zonk. In 1219 ontstond de Zuiderzee. Waardoor? Als eene straf des hemels, omdat een Friesche kampvechter zich oneerbiedig heeft gedragen tegenover de H. hostie, door een priester aan zijne kranke vrouw gebracht. De oogen van hen die er in geloofden hebben in de dertiende, veertiende en vijftiende eeuw niet opgehouden ze te aanschouwen. Dansende personen op de brug over de Maas te Maastricht weigerden eerbied te betoonen aan het voorbijgaand sacrament. De brug stort in, en tegen de tweehonderd menschen verdrinken in de rivier. Thomas van Aquino had eene verschijning van Christus, die zeide: „Gij hebt recht geschreven over dit sacrament". In de veertiende eeuw heet het wonder der H. Stede te Amsterdam geschied te zijn. Een gewijde ouwel werd in het vuur geworpen, maar verbrandde niet. Deze ouwel, doelwit van bedevaarten geworden, genas vele kranken. Hetzelfde deden andere wonderdadige hostiën, die elders bewaard werden. Ook Brussel bijv. had er eenige; Schiedam bezat de hostie der H. Lidwina; enz. Er waren kringen die leefden bij

het mirakel en ademhaalden in eene wereld van mirakelen, die zonder het mirakel het geloof in de onzienlijke dingen verloren zouden hebben.

Bronnen:

Houtsnede van Wolgemut in de Neurenberger Kroniek van 1493; Guilelmus de Thoco, *Vita S. Thomae Aquinatis*, c. VI, num. 30, in de *Acta Sanctorum*, coll. J. Bollandus, G. Henschenius et D. Papebrochius, Antv. 1668, 7 Mart., T. I, p. 670 (vergel. p. 675); W. Moll, *Johannes Brugman*, Amsterd. 1854, Dl. II, blz. 120 volg.; Caesarius Heisterbacensis, *Dialogus miraculorum*, Col. 1858, 2 voll.

Literatuur: [L. Marius,] *Amstelredams eer ende opcomen door de denckwaerdighe miraklen aldaer geschied aen ende door het H. sacrament des Altaers Anno. 1345*, t'Antwerpen by Hendrick Aertssens, 1639 (met platen gegr. door Boetius a Bolswert); *Histoire des hosties miraculeuses, qu'on nomme le très-saint sacrement de miracle, Qui se conserve à Bruxelles depuis l'an 1370 et dont on y célèbre tous les cinquante ans l'année jubilaire*, Bruxelles, 1770; *Beknopt geschiedkundig verhaal van het beroemd mirakel, waarmede God de stadt Amsterdam heeft vereerd en verheven*, Amsterd. 1845; Willem van Hildegaersberch, *Van den sacramente van Aemsterdam* (gedicht; met ophelderende aanteekeningen uitgegeven door P. Leendertz Wz., Sneek, 1845, 8°); A. J. Pluym, *Het H. Sacrament van Mirakel in de H. Stede te Amsterdam, Historisch-kritische proeve ter gelegenheid van het 5de eeuwfeest*, Amsterd. 1845 (nieuwe uitg., vermeerderd met .... eene nieuwe schikking der onderdeelen van het wonderverhaal door J. A. A.[lberdingk] T.[hijm], Amsterd. 1869); J. F. M. Sterck, *Uit de geschiedenis der Heilige Stede te Amsterdam (De „Nieuwe-Zijds-Kapel"), Mededeelingen over hare kunstschatten, dienst en inrichting* (met afbeeldingen), Amsterd. 1898; W. Zuidema, *Het wonder der heilige stede van Amsterdam*, Amsterd. 1900, 8°; L. Nooter, *Uit Hasselt's verleden* (in *Eigen Haard*, Jaarg. XXVIII, Haarl. 1902).

§ 94. Sacramentsvereering

Op de miniatuur van een handschrift uit de negende eeuw is de mis afgebeeld. Men ziet de aanwezigen gedeeltelijk geknield, gedeeltelijk staande in biddende houding met opgeheven handen. Het brood in biddende houding te ontvangen schijnt spoedig algemeen gebruik geworden te zijn. Een fresco van fra Angelico in het klooster van S. Markus te Florence meldt hetzelfde. Links ziet men de maagd Maria, rechts vier apostelen geknield op den grond liggen. Achter de tafel staan acht apostelen met over- of tegen-elkaar gedrukte handen. De Heer houdt den kelk in de linkerhand en reikt met de rechter het brood aan een van hen, die het in den mond ontvangt met eene hoofdbuiging.

Van oudsher werd het brood bij de mis genomen van de offeranden der geloovigen. Het ontzag dat men weldra voor dit gewijde brood koesterde bracht ook hierin verandering. In de elfde eeuw begon men hostiën in den vorm van ouwels te bereiden. Met hoeveel zorg zulks geschiedde zie men aan een hoofdstuk in de „Oude gebruiken der Cluniacensers". Met pijnlijke uitvoerigheid wordt beschreven, hoe alles gedaan wordt om elke verontreiniging van het straks te wijden brood te voorkomen.

De viering van het Avondmaal onder beide gestalten had hare reden van bestaan verloren. Mannen als Anselmus betoogden dat onder iedere gestalte de geheele Christus genuttigd wordt. In de twaalfde eeuw begon men dan ook aan de leeken alleen het brood toe te dienen, wat langzamerhand algemeen gebruik werd.

Het gebruik om de gewijde hostie op te heffen en door de vergaderde geloovigen te doen aanbidden, in de zevende eeuw in de Grieksche kerk voorkomende, werd in de Westersche kerk eerst naderhand ingevoerd. Wellicht was de strijd van Berengarius de aanleiding.

In 1264 stelde paus Urbanus IV het Sacramentsfeest in. Het moest dienen om de ketters te trotseeren, verder om hetgeen andere misdiensten aan plechtigheid tekortkwamen aan te vullen. Hemelsche openbaringen deden tot invoering besluiten.

Onder Johannes XXII is de processie op den Sacramentsdag ingesteld. Weldra werd het sacrament bij allerlei gelegenheden rondgedragen.

Bronnen:

Abr. Bzovius, *Annales ecclesiastici post Caesarem Baronium*, Rom. 1616—'40, 8 tomi (aldaar ad annum 1230, num. 16); Anselmus, in zijne *Opera*, Lut. Par. 1675, ed. Gabr. Gerberon (aldaar p. 453); *Consuetudines Cluniacensis monasterii collectore S. Udalrico monacho Benedictino*, bij Luc. d'Achery, *Spicilegium*, Par. 1723, T. I (aldaar p. 694); Plaat I in M. C. Nieuwbarn, *Het heilig misoffer en zijne ceremoniën*, 2de druk, Nijmegen, [1907].

Literatuur: A. Franz, *Die Messe im deutschen Mittelalter, Beiträge zur Geschichte der Liturgie und des religiösen Volkslebens*, Freib. i. Br., 1902.

§ 95. De Gothiek. Tijdperk van overgang

Wat was het vraagstuk dat de bouwmeester der Gothiek had op te lossen? Eene groote ruimte te scheppen met veel licht. Trapsgewijze heeft hij dit bereikt. Een nieuwe stap voorwaarts werd gedaan bij den bouw van den narthex te Vézelay. Men gaf aan de gordelbogen den gebroken vorm der spitsbogen; hiertusschen bracht men ribgewelven aan. De bovendruk wordt tot deze ribben herleid. De gewelven worden lichter. Dientengevolge kunnen de pijlers wijder uit elkander geplaatst worden. Nu gaan echter de hooge vensters van het middenschip verloren. De laatste stap was dat men de muren van het middenschip hooger optrok en ze door steunbeeren en luchtbogen schraagde, waardoor men het wagen kon ook in de hoogte weder vensters aan te brengen. In de hoogte wordt nu bijna alles venster. De muren worden tot een minimum herleid. Het geraamte van het gebouw bestaat thans uit de kolommen, de gewelfribben die er op neerkomen, de steunbeeren en de luchtbogen. Eenvoudige gothieke gewelven te S. Dénis, in O. L. V.-kerk te Brugge, in de S. Gudule te Brussel; luchtbogen aan de Notre-Dame te Parijs, de S.-Janskerk te 's-Hertogenbosch, den dom te Utrecht en den dom te Keulen. Er worden nu kerken gebouwd in een overgangsstijl. Het grondvlak is soms nog Romaansch, terwijl de gewelfconstructie reeds gothiek is (Limburg a. d. Lahn, Roermond).

§ 96. Bloeitijd der Gothiek. Late Gothiek. Beeldhouwwerk

De zijbeuken werden juk voor juk afgedekt. De ramen in de hoogmuren werden aangebracht tusschen telkens twee schuinsche daken in (Hooglandsche kerk te Leiden). Eindelijk heeft men het gewaagd de zijbeuken te bedekken met een doorloopend schuinsch dak, oploopende van de buitenste kroonlijst naar den hoogen muur, zoodat de bovenste vensters weder hooger kwamen (Alkmaar, Pieterskerk te Leiden).

De Gothiek kenmerkt zich door groote verscheidenheid, allereerst in de grondvlakken. Zij heeft niet noodig (zooals later de Renaissance) dat alle onderdeelen, van zeker middelpunt uit gerekend, rechts en links telkens terugkeeren. Allerlei verschillen in de koorafsluitingen, de kolommen, de torens, de portalen, de triforia, enz.

De Franschen noemen de late Gothiek „style flamboyant", bedoelende dat zich hierin eene zucht om te schitteren openbaart. Architektonische regelen worden soms verwaarloosd. Trachtte men vroeger een te hoogen bouw te vermijden, thans streefde men er bijwijlen naar met onvoldoende middelen eene hoogte te bereiken die onvereenigbaar was met duurzaamheid en sterkte. Bouwmaterialen werden niet altijd gebruikt voor het doel waarvoor zij het meest geschikt waren.

Voor den spitsboog kwamen andere in de plaats (Tudorboog, ezelsrug). De stergewelven uit den bloeitijd gaan over in waaierachtige gewelven (kapel van Kingscollege te Cambridge, die van Hendrik VII te Westminster).

Talloos zijn in het gothieke tijdperk de beelden van heiligen. Het verschil tusschen deze en die uit het vorige tijdperk is hierin gelegen dat thans de gelaatstrekken meer sprekend worden, dat het zieleleven er in is ontwaakt. Rijkelijk van beeldhouwwerk voorzien waren dikwijls de altaren, de doxalen, de sacramentshuizen, de koorbanken, de doopvonten (Groote Kerk te Zutphen, S.-Janskerk te 's-Hertogenbosch), de grafmonumenten, de geschilderde glazen (Reims, Canterbury). De afzonderlijke beelden of beeldengroepen der late Gothiek kenmerken zich door eene overdreven zucht naar het expressieve.

Literatuur: DURAND, *Notre Dame d'Amiens*, Amiens, 1903; A. MICHEL, C. ENLART et E. BERTEAUX, *Formation et développement de la sculpture gothique du milieu du XIIe à la fin du XIIIe siècle* (in de *Histoire de l'art*, publ. sous la direction de A. Michel, Par. 1906, T. II); *De dom te Utrecht, Dertig platen met tekst van S. Muller Fz.*, Utrecht, 1906; A. W. WEISSMAN, *De domkerk te Utrecht* (in *Oud-Holland*, Jaarg. 23); E. MÂLE, *L'Art religieux de la fin du Moyen âge en France*, Par. 1909, 4°; *Peintures ecclésiastiques du moyen âge*, publ. par G. van Kalcken [eerste serie: Haarlem, Naarden, Warmenhuizen en Alkmaar; nieuwe serie (1909 volg.), waarin verschijnen: Herpen, Zalt-Bommel, Breda, Utrecht en Amsterdam].

§ 97. De Scholastiek

Onder Scholastiek verstaat men gewoonlijk de wetenschappelijke theologie der middeleeuwen van de elfde tot de zestiende eeuw. Zij is wat wij tegenwoordig systematische theologie zouden noemen, nader bepaald orthodoxe kerkelijke theologie. Hoe krachtig scholen en richtingen elkander ook bestreden hebben, in beginsel komen alle op voor de kerkleer. Welke een ijver men hierbij aan den dag heeft gelegd kan men zien aan de talrijke commentatoren der „Sententiën" van Petrus Lombardus: alleen aan Engelsche commentatoren zijn er honderd zestig bekend. Sedert het Humanisme en de Reformatie is men met zekere minachting over de Scholastiek gaan spreken. Zij zou zich hebben beziggehouden met dialektische spitsvondigheden en zinledige begripsontledingen. Dit oordeel is althans voor de Scholastiek in haren besten tijd onjuist. Het miskent het streven der groote scholastici om de Christelijke theologie wetenschappelijk te grondvesten en op hooger peil te brengen. Daarbij gaat ieder zijn eigen weg. Abaelardus staat boven Anselmus; Thomas is een gansch ander man dan Duns Scotus. De vroege middeleeuwen ontvingen de theologie in den vorm van vaststaande leeringen, afgeronde formules die men van buiten leeren kon. De Kerk had hare leeringen met goddelijk gezag bekleed. Zoo was deze theologie „traditionalisme". De Scholastiek kreeg tot taak de redelijkheid der kerkleer te bewijzen, de „ratio" te verzoenen met de „auctoritas" (Seeberg). Grooten invloed ondergingen de scholastieken van de zijde der wijsbegeerte; eigenlijk beoefenden zij wijsbegeerte en theologie tegelijk. Een tijdlang zelfs beheerschte de theologie de wijsbegeerte volkomen. Van bijzonder gewicht was de tegenstelling tusschen realisme en nominalisme. Het realisme erkende de waarheid en realiteit der algemeene begrippen en leidde bij Anselmus (1034—1109) tot het bekende rede-bewijs voor het bestaan van God. Volgens het nominalisme daarentegen (Roscellinus, 1090) bestonden de ideeën, universalia of algemeene begrippen alleen „nomine", als abstractiën, en bestond er mitsdien slechts ken-

nis van het individueele, maar niet van het ééne, algemeene, van de idee, m. a. w. van de bovenzinnelijke wereld. Er waren ook tusschenrichtingen. Johannes Duns Scotus (1275—1308) erkende wel met de realisten het bestaan der universalia, maar leidde hunne erkenning niet af van de rede „a priori", doch uit de zinnelijke waarneming (idea est species). Abaelardus en Albertus Magnus hebben ieder een eigen standpunt. Thomas van Aquino (1225—1274) leert het objectief bestaan der ideeën in God als de eeuwige gedachtevormen in het goddelijk wezen, bestemd om in de zichtbare wereld verwezenlijkt te worden. Zijn realistisch standpunt bracht mede dat de autoriteit der Kerk, als goddelijk en onschendbaar, erkend werd als laatste geloofsgrond, maar de Kerk wederkeerig aan de rede toestond om het geloof zooveel mogelijk tot wetenschap te verheffen (credo ut intelligam). Een realisme als dat van Abaelardus bracht mede dat de rede trachtte het kerkelijk gezag met redelijke gronden te staven (per intellectum ad fidem). De verhouding van nominalisme en kerkleer was anders. Kon de rede uit zichzelf de kennis van God niet voortbrengen, dan werd eene bovennatuurlijke openbaring der waarheid door middel van de Kerk te meer onmisbaar. Gods willen en handelen hebben hunne noodzakelijkheid in Gods redelijke natuur. Het nominalisme daarentegen wil van noodzakelijkheid in het Opperwezen niets weten. Alles hangt af van Gods vrijmachtigen wil. Zelfs de zedewet is hier niet onveranderlijk meer. Ook de leer der verlossing in Christus ontleent hare waarheid alleen aan het goddelijk welbehagen (Duns Scotus). God heeft de menschelijke natuur aangenomen, maar evengoed had Hij de natuur kunnen aannemen van een steen of ezel volgens Occam (Scholten).

Literatuur: J. H. Scholten, *Geschiedenis der godsdienst en wijsbegeerte*, 3de druk, Leid. 1863; H. Denifle, *Die Universitäten des Mittelalters, bis 1400*, Berlin, 1885 —, Bd. I —; A. Schwegler, *Geschichte der Philosophie im Umriss*, 17te Aufl., Stuttg. 1905; F. Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie von Thales bis auf die Gegenwart*, herausgeg. von dr. Max Heinze, 9te u. 10te Aufl., Berl. 1905—'09, 4 Bde.; M. Schoengen, *De ontwikkeling van het hooger onderwijs in de middeleeuwen* (*Annuarium der R. K. studenten in Nederland*, 1907); *Festschrift zur Feier des 500-jährigen Bestehens der Universität Leipzig*, herausgeg. von Rektor und Senat, Leipz. 1909, 4 Bde., [5

Voll.] (Bd. I bestaat uit het werk van O. KIRN, *Die Leipziger theologische Fakultät in fünf Jahrhunderten*).

§ 98. Thomas van Aquino. Compendium theologiae, rec. F. J. H. Ruland, Paderb. 1863

In de eeuwen vóór Christus zijn volgens Thomas aan de voortreffelijkste wijsgeeren schoone waarheden omtrent het Opperwezen bekend geweest, zooals: dat God onveranderlijk en eeuwig is; dat in Hem geen opeenvolging bestaat; dat God oneindig, volmaakt is; enz. (c. 1—35). Bij Thomas berust alles op redegronden. Met redegronden bewijst hij het bestaan van God (c.3). Deze intellectualistische trek loopt door het geheele boek heen. Waar de schrijver de Christelijke heilsgeschiedenis behandelt, arbeidt hij voortdurend met redegronden. Steeds tracht hij aan te toonen dat alles geschied is zooals het geschieden moest. Zoo heeft hij „passende gronden" voor de opstanding van Christus.

In weerwil van het sterke intellectualisme ontbreken mystieke trekken niet. Het einddoel van den mensch is de aanschouwing van God (c. 149). De zaligheid is gelegen in het kennen van God gelijk Hij zichzelf kent (c. 106).

Alles is als het ware gezegd met het „God in ons" (c. 214). Met warmte verdedigt Thomas de leer der Voorzienigheid. Hoe werkt Gods voorzienigheid? Door de tweede oorzaken. Het kwaad is volgens Thomas niets wezenlijks. Evenals het hoogste geluk is de hoogste ellende geen zaak van dit, maar van het toekomende leven. In verband hiermede verdedigt hij de leer van hel en vagevuur; ook de leer van de eeuwigheid der straf. Het woord „noodlot" wil hij vermeden hebben. In het gebied der lagere oorzaken is contingentie (c. 139).

God alleen beweegt den wil des menschen (c. 129), hetwelk niet behoeft te strijden met de leer van het „liberum arbitrium" (ald). Hoe is het gelegen met Gods alwetendheid? Men stelle zich voor dat God in Zijne eeuwigheid den stroom des tijds kent, gelijk iemand die op een hoogen toren zit alle wandelaars op den weg op verren afstand tegelijk kan zien. Christus

verlost uit de hel wel de slachtoffers der erfzonde, maar niet van eigen zonde (c. 235). Omtrent het hiernamaals treedt Thomas in merkwaardige bijzonderheden. Natuurlijke lichaamsgebreken zullen alsdan hersteld worden (c. 158).

Bronnen:

Thomas Aquinas, *Opera Omnia*, iussu impensaque Leonis XIII. edita, Romae, 1882–1904; tot 1910: 12 tom., fol.

Literatuur: J. V. de Groot, *De H. Thomas van Aquino als wijsgeer*, Amsterd. 1894, 8°; dezelfde, *Het leven van den H. Thomas van Aquino*, 2de druk, Utr. 1907, 8°.

§ 99. Eenige mystieken. Tauler

De godsdienstige geest des menschen, van het denken moede en door het enkele autoriteitsgeloof niet bevredigd, zoekt naar een ander middel om God te kennen. Hij werpt zich, om tot zekerheid te komen, in de armen des gevoels. Het goddelijke, niet door het lichamelijk oog noch door het reflecteerende verstand te bereiken, wordt een voorwerp van onmiddellijke aanschouwing. Diensvolgens stond naast het scholastieke denken de mystiek van Bernard van Clairveaux. Een pantheïstisch opgaan in God openbaarde zich bij mannen als Hugo (1141) en Richard van S. Victor (1173). Als de voornaamste Duitsche mysticus geldt Meester Eckart, de leermeester van Tauler. De Windesheimers Gerlach Petersz. en Hendrik Mande staan sterk onder den invloed van Bernard van Clairveaux. De reinste parel der gansche Christelijke letterkunde buiten het Nieuwe Testament is de „Imitatio Christi" van Thomas a Kempis.

Johannes Tauler trad omstreeks 1318 te Straatsburg in de Dominikaner orde. Hij volgde het onderwijs aan de school der orde aldaar en bezocht vervolgens hare hoogeschool te Keulen. In den strijd tusschen Lodewijk IV en Johannes XXII hebben de Dominikanen de zijde van den paus gekozen. Tauler moest vluchten naar Bazel. Na terugkeer te Straatsburg werd hij „lector". Hij stierf in 1361. Meer dan één werk is hem ten

onrechte toegekend, zooals de geheele bundel van 1692. Alleen de preeken zijn echt. In 1565 verscheen daarvan eene Nederlandsche vertaling. De beste uitgave is die van Vetter. De beteekenis van Tauler is niet hierin gelegen dat hij kritiek oefent op bestaande toestanden. Dat deden anderen ook. Men had zich toen nog niet te verweren tegen de Reformatie. Men proeft den middeleeuwschen geest uit de bespreking van de dagelijksche zonden, van het sacrament, en uit de verzekering dat men altijd moet vreezen tot den dood. Grooten eerbied toont Tauler voor de H. Schrift. Wat is het geweest dat Luther in Tauler aantrok? Dit: dat volgens hem in het werk der zaligheid alles genade is. Heerlijk moet Luther gevonden hebben wat Tauler schreef over Jezus' verzoenend lijden, over het „in God geboren en God in ons". Hoe groote waarde Tauler ook hecht aan de Schrift, desnoods kunnen wij het buiten haar stellen, omdat ons in Christus' leven alles geschonken is. In het sacrament geeft God zichzelf. De beteekenis hiervan gaat ver boven de zinnen. Zelfs het sacrament is niet onmisbaar. Ook zonder dat kunnen wij de genade ontvangen. Tauler gewaagt van den „goddelijken afgrond" en leert dat men de werking des Geestes gelaten en stil moet afwachten.

Bronnen:

Thomas a Kempis, *Opera omnia*, uitgave Henr. Sommalius, Col. 1560, en vele malen (nieuwe uitgave van M. J. Pohl, Frib. Brisig., 1902seq., 7 voll.); J. Buschius, *Chronicon Windesemense*, ed. H. Rosweydus, Antv. 1621 (opnieuw uitgegeven met diens *De reformatione monasteriorum* door K. Grube, Halle, 1886, in de *Geschichtsquellen der Provinz Sachsen*); *Theologia deutsch*, herausgeg. von H. Mandel, Leipz. 1908 (in de *Quellenschriften zur Geschichte des Protestantismus*, herausgeg. von Kunze und Stange, Heft 7); *Tauler's Predigten*, herausgeg. von F. Vetter, Berl. 1910.

Literatuur: Fr. Pfeiffer, *Deutsche Mystiker des vierzehnten Jahrhunderts*, 2 Bde., Leipzig, 1845, 1857; Fr. Böhringer, *Die deutschen Mystiker des vierzehnten und fünfzehnten Jahrhunderts*, Zürich, 1855 (S. 1–296, 813–825: Johannes Tauler; S. 678–812, 837–843: Thomas von Kempen); — *Meister Eckhart und seine Jünger; ungedruckte Texte zur Geschichte der deutschen Mystik*, herausgeg. von F. Jostes, Frib. Helvetiorum, 1895 (in de *Collectanea Friburgensia*, Fasc. IV); C. G. N. de Vooys, *Meister Eckart en de Nederlandse mystiek* (in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. R., Dl. III, 's-Gravenh. 1905); dezelfde, *De dialoog van Meester Eggaert en de onbekende leek* (in hetzelfde *Archief*, N. S., Dl. VII, 's-Gravenh.

1910); — J. B. Malou, *Recherches historiques et critiques sur le véritable auteur du livre de l'Imitation de Jésus-Christ*, 3 éditions, 1848—'58 (2me éd.: Louvain, 1849); A. de Backer, *Essai bibliographique sur le livre De imitatione Christi*, Liège, 1864; O. A. Spitzen, *Thomas à Kempis als schrijver der Navolging van Christus gehandhaafd*, Utr. 1880; dezelfde, *Nalezing op mijn Thomas à Kempis als schrijver der Navolging van Christus gehandhaafd, benevens tien nog onbekende Cantica spiritualia van Thomas à Kempis*, Utr. 1881; dezelfde, *Les Hollandismes de l'Imitation de Jésus-Christ, et trois anciennes versions du livre* (Réponse à M. le chevalier B. Veratti), Utr. 1884; dezelfde, *Nouvelle défense de Thomas à Kempis, spécialement en réponse au r. p. Denifle*, Utr. 1884. — G. Visser, *Hendrik Mande, Bijdrage tot de kennis der Noord-Nederlandsche mystiek*, 's-Gravenh. 1899, 8° (Acad. proefschrift); — W. Moll, *Gerlach Peters en zijne schriften, Eene bijdrage tot de kennis van den letter-arbeid der school van Geert Groote en Florens Radewijns* (in N. C. Kist en W. Moll, *Kerkhistorisch archief*, Dl. II, Amsterd. 1859); — C. Schmidt, *Johannes Tauler von Strassburg*, Hamb. 1841.

§ 100. Eenige mystieken. Ruusbroec

Ruusbroec moet geboren zijn in het dorp van dien naam bij Brussel. Hij werd priester te Brussel. Met twee anderen zonderde hij zich af naar Groenendaal en werd de eerste prior van het aldaar gestichte klooster (1349). Hij ontving daar bezoek van Geert Groote. Hij overleed in 1381. In 1412 sloot Groenendaal zich aan bij de Windesheimsche kloostervereeniging. In het oorspronkelijke Middelnederlandsch werden de werken van Ruusbroec het eerst uitgegeven door David. Het zesde en laatste deel, verschenen na David's dood, bevat drie werken, die voor de kennis van Ruusbroec's mystiek tot de belangrijkste behooren, nl. „Die chierheit der gheesteleker brulocht", „Dat hantvingherlijn oft Van den blinckenden steene" en „Dat boec der hoechster waerheit". Ook „Die spieghel der ewigher salicheit" (in Deel III) behoort hiertoe. Ruusbroec is rijk in beelden. Niet altijd zijn zij smaakvol. Bijv.: „De open wonde in Christus' zijde zal uwe poort in het eeuwige leven zijn". Ruusbroec is rechtzinnig in merg en bloed. Dat de geloovige desnoods buiten de Schrift kan en aan Christus' persoon genoeg heeft, dat hij Gods genade ontvangen kan buiten het sacrament om — waagt Ruusbroec niet uit te spreken. Afgezien van zijne neiging tot pantheïsme is Ruusbroec rechtzinnig-Roomsch. Met geloof verdienen wij volgens hem God eeuwig te schouwen. Hij is een

warm voorstander van de Maria-vereering. In zijne opsomming van de bronnen der godskennis wordt aan het Christelijk geloof en de traditie der Kerk eene hoogere plaats toegekend dan aan de natuur en de Schrift. Ruusbroec kent echter ook een ontvangen van den Heer in den geest zonder het sacrament. Een afdoend bewijs van kerkelijke rechtzinnigheid levert het geheele boekje „Vanden kerstenen ghelove" (in Deel III). Een pantheïstischen trek ontmoeten wij waar verzekerd wordt dat, alwaar de mensch met God vereenigd is het onderscheid tusschen God en mensch wegvalt, God is het geheel en ieder ding afzonderlijk. God is boven alle creaturen en kan daarom door geen creatuur begrepen worden. Maar waar het verstand buiten blijft dringt de liefde binnen. Wij zullen met liefde begrijpen en begrepen worden. En God zal ons bezitten en wij Hem.

Bronnen:

Jan van Ruusbroec, *Werken*, in de *Werken der Maetschappy der Vlaemsche bibliophilen*, Gent, 1858—'68, 6 dln. (Dl. I—V is uitgeg. door J. David, Dl. VI door J. B. David en F.A.Snellaert. — Eene nieuwe uitgave wordt bezorgd door D. Ph. Müller, E. P. van Mierlo en E. P. Martin).

Literatuur: Fr. Böhringer, *Die deutschen Mystiker des vierzehnten und fünfzehnten Jahrhunderts*, Zürich, 1855 (S. 442—611, 830—835: Johannes Rusbroek); A. A. van Otterloo, *Johannes Ruysbroeck, eene bijdrage tot de kennis van den ontwikkelingsgang der mystiek*, Amsterd. 1874 (Acad. proefschrift; opnieuw uitgeg. door J. C. van Slee, met een woord tot inleiding van P. Fredericq, 's-Gravenh. 1896); J. J. Altmeyer, *Les précurseurs de la Réforme aux Pays-Bas*, La Haye, 1886, 2 tom. (T. I, p. 93—125: Jean de Ruysbroek et le mysticisme); W. L. de Vreese, *Bijdragen tot de kennis van het leven en de werken van Jan van Ruusbroec*, Gent, 1896; W. J. Kühler, *Gerrit de Groote* (in het *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, red. P. C. Molhuysen en P. J. Blok, Dl. I, Leid. 1911; aldaar kol. 995—997).

§ 101. Opkomende kettervervolging en bisschoppelijke inquisitie

De vervolging en bestraffing der ketters was van oudsher de taak der bisschoppen. Eeuwenlang schijnen zij er weinig werk van gemaakt te hebben. Men kan zulks opmaken uit hetgeen wij weten van de zendgerichten. De bisschoppen trokken hunne diocees rond en hielden op verschillende plaatsen rechtszitting.

Zeven mannen moesten zweren op het gebeente der heiligen, dat zij de zuivere waarheid zouden spreken. Daarop begon de bisschop hen te ondervragen: „Is hier in deze parochie een moordenaar?" „Is er een echtbreker?" „Is er een dief?" enz. Uit de tiende en elfde eeuw zijn ons lijsten bewaard gebleven van vragen die bij zulk eene gelegenheid gedaan behoorden te worden, te weten van Regino van Prüm en van Burchard van Worms. Men ziet dat de bestrijding volstrekt niet tegen de ketters alleen gericht was. Niettemin zijn sedert de elfde en twaalfde eeuw verscheidene personen als ketters vervolgd, veroordeeld en verbrand. Te Orleans ondergingen in 1022 dertien personen dit lot. Bisschop Gerardus van Kamerijk deed in 1077 Ramihrdus levend verbranden. Op bevel van den aartsbisschop van Reims (ex mandato archiepiscopi) werd te Atrecht een kettersche priester levend verbrand. Een aantal aanhangers van Tanchelmus ondergingen hetzelfde lot, ditmaal op bevel van keizer Lotharius (Atrecht, 1164). Eene synode te Reims in 1157 schreef gevangenisstraf voor (carcere perpetuo recludentur).

Eene belangrijke verandering van taktiek werd beoogd met de invoering eener bisschoppelijke inquisitie. Hare invoering was uitsluitend gericht tegen de ketterschgezinden. Het geschiedde in den strijd tegen de Albigenzen en Waldenzen. Tot de instelling werd besloten op eene groote vergadering te Verona in 1184, waar keizer Frederik I Barbarossa en paus Lucius III tegenwoordig waren. De verplichte rondgang van den bisschop door zijn bisdom werd opnieuw en uitvoerig geregeld. Gevaarlijk voor de ketterschgezinden was, dat zij bij den bisschop moesten worden aangebracht. Weldra moest dit aanbrengen geschieden, ook als de bisschop niet rondging. In iedere parochie moet hij eenige personen laten zweren, dat zij, ingeval aldaar ketters of hunne aanhangers gevonden worden, ze ten spoedigste bij de wereldlijke of kerkelijke overheden zullen aangeven (Avignon, 1209). Wie door den bisschop voor ketter is verklaard wordt aan de weredlijke macht overgegeven

om naar behooren straf te ontvangen. Weigeren baronnen, graven of stedelijke overheden hunne medewerking, dan moeten zij uit hunne waardigheid worden ontzet. Op het groote vierde Lateraansche concilie (1215) werd de bisschoppelijke inquisitie met nieuwe kracht bevestigd. De strafbepalingen werden er veel uitgebreider gemaakt. Een vreeselijke tijd brak aan voor de haeretici in Toulouse, toen dit land een wingewest werd van de Fransche kroon. De wereldlijke en de kerkelijke macht gingen eendrachtig samen (1229). Het huis waarin een ketter gevonden wordt moet worden neergehaald. Bekeert hij zich, dan moet hij op zijn kleed twee kruisen dragen. Wie slechts uit vrees voor den dood tot de Kerk terugkeert, moet door den bisschop in eene ommuurde plaats worden opgesloten.

De kroon op alles werd gezet door de aanstelling van rondreizende speurders, aanvankelijk om van alle kanten de verdachten voor de rechtbanken der bisschoppen te sleepen, later om ze zelfstandig te vonnissen en hunne straf te bepalen. Het is hieraan dat men gewoonlijk denkt, als van de Inquisitie gesproken wordt. In het algemeen beteekende het eene verscherping van de bisschoppelijke macht. Men was niet tevreden over den al te geringen ijver, door de bisschoppen in dit hatelijke werk aan den dag gelegd.

Hoofdzakelijk zijn het leden der Dominikaner orde geweest, die zich met het afschuwelijke speurdersambt belast hebben. Zoowel de koningen als de pausen hebben het hun opgedragen. Dominicus en zijne eerste volgelingen waren volstrekt niet op zulk eene bloeddorstige wijze begonnen. Het doel waarvoor zijne vereeniging gesticht werd, was de prediking tegen de ketters. Gedurende tien jaren is Dominicus voortgegaan met deze prediking op verschillende plaatsen in het Zuiden van Frankrijk. In 1216 verkreeg hij van paus Honorius III, dat zijne vereeniging erkend werd als eene kloosterorde. Inquisiteur is Dominicus nooit geweest. Eerst vrij lang na zijn dood (1221) is door Gregorius IX de eigenlijke inquisitie ingevoerd, te weten in 1231, het eerst in Duitschland. In 1233 droeg hij de inquisitie in het land van Toulouse op aan de Predikheeren. Eene schil-

derachtige beschrijving van hun optreden geeft een tijdgenoot, Willem van Puy-Laurent. Er werd bepaald dat de inquisiteurs van stad tot stad door het land zouden gaan en dat de ingezetenen op hunne eigen woonplaats verhoord zouden worden.

Vanzelf vervielen hierdoor de klachten van lieden die zich bezwaard verklaarden, omdat zij buiten hun gebied werden opgeroepen naar verwijderde plaatsen.

Over het algemeen waren de inquisiteurs verre van populair. De bewoners van Placentia wierpen reeds in 1234 een inquisiteur de stad uit. In 1242 werden vier inquisiteurs te Avignon vermoord. In Duitschland werd Gregorius IX bij de invoering der inquisitie krachtig bijgestaan door keizer Frederik II. In 1232 vaardigde hij een edikt uit, waarin aan de inquisiteurs, door den paus gezonden, het recht op de medewerking van alle geestelijke en wereldlijke heeren wordt toegekend. De ketters, door de kerkelijke rechtspraak veroordeeld, moeten zij een onteerenden dood laten ondergaan. Eene afschuwelijke bepaling is dat kinderen, als zij den afval van hunnen vader aan het licht brengen, niet met hem behoeven te boeten. Een der ijverigste kettermeesters was Koenraad van Marburg, biechtvader van S. Elisabeth, landgravin van Thüringen.

Literatuur: *Lettres de divers prélats* (in Vaissette, *Histoire générale de Languedoc*, Par. 1737, T. III); Ch. Rahlenbeck, *L'inquisition et la Réforme en Belgique*, Anvers—Bruxelles, 1857; Ch. Molinier, *L'inquisition dans le midi de la France, au XIIIe et au XIVe siècle, Etude sur les sources de son histoire*, Paris, 1880, 8°; Henry Charles Lea, *A history of the inquisition of the middle ages*, Lond. 1888, 3 voll., 8°; Paul Fredericq, *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae, Verzameling van stukken betreffende de pauselijke en bisschoppelijke inquisitie in de Nederlanden*, Gent en 's-Gravenhage, 1889—1906, 5 dln.; dezelfde, *Geschiedenis der Inquisitie in de Nederlanden tot aan hare herinrichting onder keizer Karel V (1025—1520)*, 2 dln., Gent en 's-Gravenhage, 1892 en 1897; F. Pijper, *Colloquia obscurorum theologorum, grassantium nunc per Brabantiam* (in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. IV, 's-Gravenh. 1906); H. Ch. Lea, *A history of the inquisition of Spain*, New-York, 1906—'07, 4 voll.

Hausrath, *Konrad von Marburg*, Heidelberg, 1861; Henke, *Konrad von Marburg*, Marburg, 1861; Balth. Kaltner, *Konrad von Marburg und die Inquisition in Deutschland*, Prag, 1882, 8°.

§ 102. Thomas van Aquino en de inquisitie

De inquisitie ondervond waardeering en moreelen steun bij de voortreffelijkste mannen van den tijd. Thomas van Aquino stelt de vraag, of men de ketters niet dulden moet. Hij antwoordt: „Het is veel erger het geloof te bederven dan valsche munt te maken. Door het geloof bestaat het leven der ziel, door het geld wordt voorzien in de behoeften van het tijdelijke leven. Valsche munters worden gedood. Met te meer recht kunnen de ketters worden ter dood gebracht. Tot bekeering der dwalenden betoont de Kerk hare barmhartigheid hierin dat zij niet terstond veroordeelt, doch eerst na de tweede en derde vermaning. Indien iemand dan nog hardnekkig bevonden wordt, kan de Kerk op zijne bekeering niet meer hopen; uit zorg voor de zaligheid van anderen snijdt zij hem af en laat hem verder over aan het wereldlijke gerecht om door den dood uit de wereld verwijderd te worden. De Kerk strekt weliswaar hare liefde uit tot allen. Daarom begeert zij ook voor allen geestelijk goed: de zaligheid der ziel. Maar behoud van het tijdelijke goed, het tijdelijke leven kan zij niet voor allen willen".

§ 103. Bestrijding der ketterij met het woord

De Kerk begon een dam op te werpen tegen den wassenden stroom der ketterij. Men begon met tegen de ketters twistgesprekken te houden of te preeken. Zulk een twistgesprek had plaats te Lombers bij Albi in 1165, in tegenwoordigheid van de gravin van Toulouse en vele aanzienlijke personen. Men plaatste hier Albigenzen tegenover Waldenzen en versloeg de eene kettersche partij met de andere. De Waldenzen beriepen zich uitsluitend op het Nieuwe Testament. Het vonnis van den scheidsrechter was dat zij ketters waren.

Behalve twistgesprekken moesten preeken dienen. Men verwachtte veel van een man met grooten naam, zooals Bernard van Clairveaux, die er zich inderdaad toe leende als reclame te dienen voor de Roomsche kerk in streken waar men in het ge-

heel niet meer van haar wilde weten. Veel genoegen heeft hij er niet van beleefd. Op tal van plaatsen werd hij bespot. Hij had vier preeken, die hij vermoedelijk overal voordroeg. In de vierde preek worden de gevoelens der ketters punt voor punt bestreden. Hierbij erkent hij dat het geloof eene zaak is van overreding, niet van dwang. Het is echter volgens hem beter dat de ketters met het zwaard bedwongen worden dan dat zij gelegenheid ontvangen anderen in hunne dwaling mee te sleepen. Ook andere predikers traden op, zooals de Cisterciënser Petrus van Castelnau, pauselijk legaat. Met twistgesprekken ging men voort. Bij meer dan één was bisschop Diego van Osma tegenwoordig. Katholieken stonden te Pamiers tegenover Waldenzen. Het vonnis van den scheidsrechter viel in der laatsten nadeel uit. Het twistgesprek te Montreal werd bijgewoond door Dominicus. Het werd schriftelijk gevoerd en liep over de stelling der Waldenzen: „De Roomsche kerk is niet de heilige kerk noch de bruid van Christus, maar de kerk des Satans". Wij weten dat onvoldaanheid over het tot dusver bereikte leidde tot de stichting der Dominikaner orde.

B r o n n e n:

Petri monachi coenobii Vallium Cernaii ordinis Cisterciensis Historia Albigensium, et sacri belli in eos suscepti, o. a. afgedrukt bij F. Duchesne, *Historiae Francorum scriptores*, Lut. Par. 1649, T. V (aldaar p. 555—562); Guillelmus de Podio Laurentii, *Chronica, super historia negotii Francorum adversus Albigenses*, c. 1—10 (Duchesne, l. l. p. 667—673); Bernardus Claraevallensis, *Opera omnia*, cur. J. Mabillon, Par. 1719, Vol. I en Vol. II; *Acta Sanctorum Augusti*, coll. a J. B. Sollerio, J. Pinio, G. Cupero, P. Boschio, Antv. 1733, fol., T. I, *De S. Dominico confessore commentarius praevius*, § 13 en § 14, p. 399—406; J. D. Mansi, *Concilia*, Venet. 1778, T. XXII, p. 157—168.

L i t e r a t u u r: T. J. LAMY, *De Guilielmi Damasi Lindani vita et scriptis* (in *Annuaire de l'université catholique de Louvain*, 1860); F. PIJPER, *De bestrijding der Waldenzen en Albigenzen met het woord en met het zwaard* (in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. V, 's-Gravenh. 1908).

§ 104. Bestrijding der ketterij met het oorlogszwaard

Men achtte den tijd gekomen om harde maatregelen te nemen. De pauselijke legaat Petrus van Castelnau was vermoord. Een nieuwe legaat verscheen in Arnaldus Amalricus, abt van Citeaux. Hij was door Innocentius III bekleed met eene volmacht om een kruistocht te prediken tegen den graaf van Toulouse en de beschermers der ketterij. De maatregel was niet vreemd van een paus die reeds eerder de vorsten van het tegenwoordige Frankrijk had opgewekt de ketters te straffen, desnoods met den dood. Koning Philips II August moest nu een inval doen in Toulouse. Graaf Raimond VI moest worden geëxcommuniceerd. De wereldlijke hoofden der kruisvaarders werden meer door hebzucht geleid dan door ijver voor de ware leer. De stad Béziers werd ingenomen. Bijna alle inwoners werden gedood, van den kleinste tot den grootste; zeven duizend personen werden in de kerk van Maria Magdalena neergesabeld. Met Lavaur geschiedde hetzelfde. Velen werden opgehangen; tachtig ridders onthoofd; drie- à vierhonderd haeretici levend verbrand; eene aanzienlijke vrouw werd levend begraven. Te Castres werden zestig ketters levend verbrand. De meeste gruwelen gebeurden onder aanvoering van Simon van Montfoort, dien de kruisvaarders tot hun opperhoofd hadden aangesteld en die weldra tot nieuwen landsheer gekozen werd. Onder zijne leiding werd Brom ingenomen. Een brandstapel werd opgericht voor honderd vijftig ketters. De vrouwen hielden nog hartstochtelijker vast aan haar geloof dan de mannen. De zaak werd onderworpen aan het vierde Lateraansche concilie in 1215, maar de graaf van Toulouse kon daar geen recht verkrijgen. Intusschen keerde de krijgskans. Simon van Montfoort sneuvelde. Graaf Raimond VII kreeg nog velen op zijne hand. Het einde was dat hij op bezwarende voorwaarden vrede moest sluiten met Lodewijk IX, koning van Frankrijk. Door een huwelijk kwam Toulouse aan de Fransche kroon.

Maar de ketters had men niet overtuigd dat de Roomsche leer de ware was.

Bronnen:
Epistolarum Innocentii III libri undecim, Par. 1682, fol., 2 voll.; Vaissette, *Histoire générale de Languedoc*, Par. 1737, T. III.

Literatuur: *La chanson de la croisade contre les Albigeois commencée par Guillaume de Tudèle et continuée par un poète anonyme*, éditée par Paul Meyer, Paris, 1875, 1879, 2 tom., 8°; F. Pijper, *De bestrijding der Waldenzen en Albigenzen met het woord en met het zwaard* (in het *Nederl. arch. voor kerkgesch.*, N. S., Dl. V, 's-Gravenh. 1908).

§ 105. Kennis van den kosmos

Velen wanen dat de geslachten vóór Copernikus de dwaaste voorstellingen hebben gekoesterd van den vorm der aarde en van hare plaatsing in de ruimte, welke voorstellingen dan weder een beslissenden invloed zouden geoefend hebben op de leer aangaande de betrekkingen tusschen God en de wereld, het geloof in wonderen, de hemelvaart van Christus, e.d. Deze waan berust op onjuiste gegevens. De onsterfelijke beteekenis van Copernikus moet niet worden verkleind, maar zij mag nimmer worden overgebracht op een geheel vreemd gebied.

Door de middeleeuwen heen zijn er altijd personen geweest die zeer goed op de hoogte waren van de bolvormige gedaante der aarde. Reeds de Grieken hadden hieromtrent een juist inzicht bezeten. Eratosthenes heeft den omtrek van den bol gemeten. Aristarchus heeft aangenomen dat de zon en de vaste sterren onbeweeglijk op hare plaats blijven, dat de aarde zich voortbeweegt om de zon als haar middelpunt langs eene scheeve baan en zich tegelijkertijd om hare as wentelt. Ook heeft hij de verhouding tusschen de middellijn der aarde en die der zon berekend. Hipparchus bepaalde nauwkeurig de poolshoogte van Athene. Ptolemaeus vatte in zijne „Geographia" het beste samen dat de Grieken op dit gebied hadden voortgebracht. De Romeinen voegden er weinig aan toe; slechts goot Plinius de verworven kennis in een nieuwen vorm.

Is die kennis nu voor de Christenen verloren gegaan?

Niet geheel. Origenes heeft geweten dat de aarde een bol was, en aangenomen dat aan de andere zijde menschen woonden. Virgilius, bisschop van Salzburg, leerde de bolvormige gedaante der aarde, hare zwevende positie in de ruimte en het bestaan van tegenvoeters. Waarschijnlijk had hij deze kennis te danken aan zijne opvoeding in een Iersch klooster waar men Plinius las. Gerbert, eerst hoofd der aartsbisschoppelijke school te Reims, later paus (Silvester II), was voor zijn tijd een groot wiskunstenaar. In een zijner geschriften verhaalt hij, hoe Eratosthenes den omtrek der aarde gemeten heeft. Honorius, een priester te Autun, schreef: „Over de gedaante der wereld". Hij vergelijkt haar bij een ei: de schil is de sterrenhemel; het wit is de aether; de dooier is de lucht; de „gutta pinguedinis" in den dooier is de aarde. Alwat de Grieken van kosmographie geweten hebben is bekend geweest aan Averrhoës (gest. 1190), den beroemden commentator van Aristoteles. In Latijnsche vertaling is dit alles voor de geleerden van het Westen steeds toegankelijk geweest.

Ook voor den Italiaanschen monnik Ristoro d'Arezzo (1282) is de aarde een bol of sfeer, omgeven door andere sferen: eerst de sfeer van de lucht, daaromheen de sfeer van het water (of de wolken) en daaromheen de sfeer van het vuur. De algemeene herleving der wetenschappen, inzonderheid het Humanisme, kwam ook het natuuronderzoek ten goede. Waarschijnlijk werkte het wedervinden van Ptolemaeus' „Geographia" als eene ontdekking. Reeds Joannes de Sacrobosco (gest. 1252) heeft bij de samenstelling van zijn werk „De sphaera" van dit en andere Grieksche geschriften gebruik gemaakt. Een afzonderlijk hoofdstuk is gewijd aan het betoog dat de „aarde rond is". Weldra verschenen nieuwe en ten deele meer zelfstandige geschriften, zooals van Jacobus Faber Stapulensis, Petrus Apianus en Orontius Fineus.

Bronnen:

Origenes, *De principiis*, L. II, c. 6; Johannes de Sacrobosco, *De sphaera*, Par. 1507; Jacobus Faber Stapulensis, *Introductorium astronomicum*, Par. 1517; Petrus Apianus, *Astronomicum Caesareum*, Ingolstadt, 1542; Orontius Fineus, *Cosmogra-*

phia, L. V, Par. 1542; Aristoteles, *Opera*, Venet. 1560, T. V, p. 172; *Maxima bibliotheca* [cura Phil. Despont], Lugd. 1677, T. XX, p. 967; Ristoro d'Arezzo, *La composizione del mondo*, pubbl. da Narducci, Roma, 1859; Ph. Jaffé, *Monumenta Moguntina*, Berol. 1866, p. 191; A. Olleris, *Oeuvres de Gerbert*, Clermont—Ferrand, 1867, p. 468.

Literatuur: J. P. J. Delambre, *Histoire de l'astronomie ancienne*, Par. 1817; E. Renan, *Averroès et l'averroïsme*, Par. 1861, 8°; V. Langlois, *Géographie de Ptolemée, reproduction du manuscrit grec du monastère de Valopedi au mont Athos*, Par. 1867; R. Wolf, *Geschichte der Astronomie*, München, 1877; F. Kaltenbrunner, *Beiträge zur Geschichte der Gregorianischen Kalenderreform. I. Die Commission unter Gregor XIII. nach Handschriften der Vaticanischen Bibliothek* (in *Sitzungberichte der philos.-histor. Classe der K. Akademie der Wissenschaften zu Wien*, Bd. XCVII, Heft 1, Wien, 1880); F. Pijper, *Sterrenkunde en kerkleer in de middeleeuwen* (in *De Tijdspiegel* van 1895, Dl. I); dezelfde, *De kennis van de bolvormige gedaante der aarde vóór Copernikus* (in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. V, 's-Gravenh. 1908).

§ 106. Het Humanisme

Meer dan één opvoedende macht is noodig geweest om van de ruwe volksstammen die in de vierde en vijfde eeuw Europa kwamen bewonen beschaafde menschen te maken. Bijna duizend jaren heeft men hiertoe noodig gehad. Maar gelukt is het dan toch. Vergelijk eens de Christenheid van het jaar 1500 met die van het jaar 500. Wie hebben die geweldige omkeering teweeggebracht? In de eerste plaats de Christelijke kerk, gedurende de middeleeuwen het opvoedingsinstituut bij uitnemendheid. Ook het Humanisme heeft er toe bijgedragen, ofschoon het moeilijk te bepalen is in welke mate. Wat is het Humanisme? Eene geestesrichting die uitgaat van de waardeering van het echt-menschelijke: van de overtuiging, dat de mensch van nature van adel is, dat hetgeen menschenharten roert, bedroeft of gelukkig maakt, onder alle hemelstreken hetzelfde is. Vandaar de aantrekkingskracht van de Grieksch-Romeinsche letterkunde en van het Grieksch-Romeinsche beeldhouwwerk. Het eeuwig-menschelijke — het is te zien in het museum op het kapitool te Rome, in de zaal met de borstbeelden der keizerlijke familiën, ook in het ruiter-standbeeld van Markus Aurelius op het voorplein. De mannen die in Cicero's „De natura deorum"

toonen dat de opvatting van één hoogste wezen hun niet vreemd is — het zijn menschen van gelijke beweging als wij.

In de middeleeuwen is de tegenovergestelde beschouwing van den mensch en het menschelijke overheerschend. Men heeft meer oog voor de donkere dan voor de zonnige zijde. Men acht den mensch naar lichaam en ziel leelijk. Dit hangt nauw samen met de daling van het algemeene peil der beschaving. Bovendien waren dogmatische invloeden er bij in het spel: eene dualistische veroordeeling van het aardsche en stoffelijke. De middeleeuwsche Christen heeft het welbehagen in de schoonheid van menschelijke vormen niet gekend. Hij bedekte het lichaam nauwkeurig, omdat het afzichtelijk was. En zooals men over het lichaam dacht, dacht men ook over de ziel. De doorgaande stemming in de middeleeuwen is pessimistisch. Hoe vaardig de Kerk ook zij met de toediening harer genademiddelen, hoe ook de zonden van tienduizenden worden opgewogen door de deugden van duizenden heiligen,—de poel der ongerechtigheid is niet te dempen. Voor de besten verwachtte men nauwelijks iets anders dan dat zij na hun afsterven nog ontelbare jaren zouden te lijden hebben in het vagevuur. Als het ontwaken uit een bangen droom is de opkomst van het Humanisme.

Literatuur: CHR. SEPP, *Verboden lectuur, een drietal Indices librorum prohibitorum*, Leid. 1889; P. NÈVE, *La renaissance des lettres et l'essor de l'érudition ancienne en Belgique*, Louv. 1890; F. PIJPER, *Het Humanisme* (in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. XIII, 's-Gravenh. 1916).

§ 107. De strijd van het Humanisme

De eerste krachtige pogingen om de beschaving van Griekenland en Rome te doen herleven geschiedden onder Karel den Groote, door mannen als Eginhard, Alcuïnus, Servatus Lupus e.a. Den laatste, welonderwezen in grammatika en rhetorika, stonden de geschriften zijner tijdgenooten wegens hunnen barbaarschen vorm tegen. Hij vroeg aan Eginhard twee werken van Cicero ter leen. Alcuïnus verweet weliswaar aan een bisschop, dat hij ijveriger studeerde in Virgilius dan in het Nieuwe Testament. Niemand had echter grooter geestdrift voor de

klassieken dan hij. Een leerling van Alcuïnus legde eene verzameling opschriften aan, waarin vele klassieke fragmenten voorkomen. Alcuïnus heeft te Aken, te Tours en elders inrichtingen geschapen waarin op groote schaal klassieken werden afgeschreven. Zelfs het schrift werd nagebootst. Men droomde van eene herstelling van het oude Romeinsche keizerrijk. Deze eerste poging is echter mislukt. In de tiende eeuw, door velen als de ijzeren eeuw bestempeld, schijnt het licht van beschaving en wetenschap gedoofd.

Tegen het einde dier eeuw daagt er eenige verandering op. Otto III bevordert de beeldende kunsten (Bernward van Hildesheim) en beschermt Gerbert, hoofd der aartsbisschoppelijke school te Reims (den lateren paus Silvester II). Gerbert's brieven zijn een brok klassicisme. Hoeveel blijvende vrucht dit heeft opgeleverd is onbekend.

In de twaalfde eeuw begon men te Bologna met de studie van het Romeinsche recht, wat weer henenleidde naar andere studiën. In de dertiende eeuw treedt Petrus de Vineis op, de bekwame secretaris van Frederik II. Het is zeker dat men aan het hof van dezen vorst gedweept heeft met de klassieke beschaving. Overblijfselen van bouw- en beeldhouwwerken leggen er getuigenis van af. Dit alles is nog slechts de schemering; eene eeuw moet nog verloopen, eer het volle daglicht doorbreekt. Het keerpunt komt met Dante en Petrarca. Dante schildert in zijne „Monarchia" het ideaal van een wereldrijk, dat zich zal uitstrekken over geheel Europa en waarvan de keizer te Rome het hoofd zal wezen.

Bronnen:

Dante, *Monarchia*, bij S. Schardius, *De potestate ecclesiastica*, Bas. 1566 (aldaar p. 237—284); Servatus Lupus, *Epistola I*, in de *Magna bibliotheca*, T. III, col. 613 seq.; I. B. de Rossi, *Inscriptiones christianae*, Rom. 1857—'61, Praefatio, p. VI seq.; *Lettres de Gerbert*, publ. par J. Havet, Par. 1889; E. Reusens, *Eléments de paléographie*, Louvain, 1899, p. 73—92; Bertaux, *L'art dans l'Italie méridionale*, Par. 1904, T. I, p. 425, 568, 713, 733; M. Prou, *Paléographie*, Par. 1910, p. 169—191.

§ 108. De bloeitijd van het Humanisme

Hoeveel bevalligheid is er te aanschouwen aan Ghiberti's bronzen deur aan het baptisterium te Florence! Denk slechts aan het tafereel van de schepping van Eva. Van rechts en links komen de hemelingen aan om aan zooveel gratie den tol der bewondering te betalen. Lorenzetti's naakte Jonas-figuur in San Maria del popolo te Rome, Michel Angelo's David in de Signoria te Florence — welke heerlijke lijnen! Stellen deze kunstenaars ons de menschelijke gestalte ook geïdealiseerd voor oogen, zij moeten den mensch beschouwd hebben als het pronkjuweel der schepping.

Datzelfde optimisme ten opzichte van den mensch vindt men in de letterkunde. Het Humanisme gelooft in den aanleg des menschen; het acht hem begaafd met de edelste vermogens. Joannes Lodewijk Vives leert dat men het geloof met redegronden kan staven. Immers het goddelijke en het menschelijke stemmen overeen en vallen samen. Want de menschelijke rede is niets anders dan een straal van het goddelijke licht. Het Humanisme verwacht daarom alles van eene doelmatige opvoeding. Talrijk zijn Erasmus' geschriften over opvoeding en onderwijs. Zijn werk „Over de methode van de studie" bevat een nieuw programma voor het gymnasiale onderwijs. Daarnaast staat zijn pleidooi „Over de noodzakelijkheid om kinderen van de prille jeugd te onderrichten in deugd en fraaie letteren". In zijne „Beknopte methode om te komen tot de ware theologie" wordt het universitaire onderwijs in de godgeleerdheid op een geheel nieuwen grondslag gevestigd. Met verrukking lezen de mannen die van dezen geest bezield zijn de nieuw-ontdekte oude schrijvers. Zij maken geen onderscheid tusschen klassieken uit den besten tijd dan wel uit eene vroegere of latere periode. Alles vinden zij schoon. Men is niet eenzijdig. Men beperkt zich niet meer tot geschriften van theologischen of stichtelijken inhoud. Men bemint het heidensche en het Christelijke, Demosthenes en Chrysostomus met gelijke liefde. Eene geestdrift is ontbrand, die ook de vrouwelijke kunne

aansteekt. Geleerde vrouwen in Italië lezen Horatius en Virgilius. De bewondering der klassieken voert tot navolging. Weldra komen tal van dichters en proza-schrijvers op, die Ovidius of Livius tot model nemen. Gnapheus schrijft een drama waarin bekende Humanisten optreden: Laurentius Valla, Thomas Linacer, Theodorus Gaza, Rodolphus Agricola, Joannes Reuchlin, Desiderius Erasmus, Guilielmus Budeus, Philippus Melanchthon en Ludovicus Vives. Een der liefelijkste scheppingen van het Humanisme is de „Utopia" van Thomas Morus. De schrijver is Roomsch. Maar de geluksstaat dien hij schildert is bestemd om de aanhangers van alle geloofsbelijdenissen aan te trekken. Alle wetenschappen, alle kunsten worden in Utopia beoefend. Daarin zijn de idealen verwezenlijkt niet van Jood of Griek alleen, niet van Italiaan of Duitscher of Engelschman alleen, maar van alwat mensch is.

Bronnen:
Ludovicus Vives, *De veritate fidei christianae*, Praefatio, quat.*, fol. 10r; Guilielmus Gnapheus, *Acolastus, de filio prodigo comoedia*, Antv. 1529; Des. Erasmus, *De ratione studii*, in zijne *Opera*, Lugd. Bat. 1703, T. I, p. 521—530; dezelfde, *Methodus perveniendi ad veram theologiam* (l. l. T. V (1704), p. 73—138); Thomas Morus, *Utopia*, Oxf. 1895.

§ 109. Humanisme en nationalisme

Hoedanig is de verhouding tusschen Humanisme en nationalisme? Dit verschilt naar gelang van tijd en omstandigheden. In het algemeen is het nationale gevoel bij de Humanisten zwak. Het zijn kosmopolieten: zij zijn overal te huis. Als koning Karel VIII van Frankrijk een inval doet in Italië, wordt hij daar door verscheidene dichters in Latijnsche verzen begroet. Erasmus woont met genoegen in de Zuidelijke Nederlanden, in Frankrijk, Engeland, Italië of Zwitserland. Voor de Humanisten is het vaderland: de wereld. Ofschoon woonachtig in zeer uiteenloopende hemelstreken, sluiten zij vriendschap met elkander, onderhouden briefwisseling, genieten elkanders gastvrijheid. Zij behooren in het staatkundige en kerkelijke tot on-

derling zeer afwijkende sferen. Doch zij worden samengebracht door de geestdrift voor één gemeenschappelijk ideaal. Toch heeft soms het Humanisme aan het nationalisme de hand gereikt. Dit geschiedde in Duitschland in het begin der zestiende eeuw. Franz von Sickingen, Ulrich von Hutten, Crotus Rubianus e.a. hebben den Duitschen volksgeest wakker geroepen, de natie doen inzien dat zij zich niet langer moest laten overheerschen door lieden van over de Alpen, die den Duitschen Michiel nog uitscholden en voor den gek hielden op den koop toe. Eén oogenblik heeft het zelfs geschenen alsof Luther zich aan de zijde van het nationale Humanisme geschaard had, toen hij nl. in 1520 zijn geschrift aan den Duitschen adel uitgaf. Spoedig heeft Luther zich weder aan die beweging onttrokken. Maar zij heeft in wijden kring invloed geoefend en krachtig bijgedragen tot het vestigen van een nieuwen staat van zaken.

§ 110. Het Humanisme en de Hervorming

Hoedanig was de verhouding van het Humanisme tot de Hervorming? De Humanisten afzonderlijk hebben ieder hun eigen weg gevolgd, de een was er voor, de ander tegen. Maar het Humanisme als geheel, als beweging, is aan de Hervorming ten goede gekomen. Van de Italiaansche Humanisten hebben slechts enkelen voor de Hervorming partij gekozen, zooals Coelius Secundus Curio, Petrus Martyr Vermigli en Bernardinus Ochino. De meeste Humanisten in dat land stonden er onverschillig of vijandig tegenover. Het duidelijkste beeld van de Italiaansche Humanisten wordt gegeven door het pauselijke hof, inzonderheid door dat van Julius II en Leo X. De laatste zond een gezantschap naar Denemarken om een stuk van een handschrift van Livius te halen, maar de bewondering voor de klassieken maakte blind voor de beteekenis der beweging die door Luther gewekt was. Straks liet hij zich door een Italiaansch Humanist, Hiëronymus Aleander, gemakkelijk overhalen om over den monnik van Wittenberg den banvloek uit te spreken. De Fransche Humanisten Vatablus, Michel de l'Hôpital, zelfs

Faber Stapulensis zijn in den schoot der Roomsch-Katholieke kerk gestorven. De Engelsche Humanisten Fisher, Morus en Colet zijn Roomsch gebleven. De beide eersten zijn zelfs voor hunne trouw aan het pausdom den marteldood gestorven. Verscheidene Nederlandsche Humanisten hebben aan de Roomsch-Katholieke kerk vastgehouden, zooals Murmellius, Nannius, Ortuïnus Gratius, Cleynardus, Clichtoveus. Anderen zijn met de Hervorming medegegaan, zooals Gnapheus, de rector van Den Haag, Canirivus, de rector van Delft, Lystrius, de rector van Zwolle. Sommigen hebben geen besliste keus gedaan, zooals Georgius Cassander. Sommigen hebben eerst de Hervorming aangehangen en zijn later tot het Roomsch-Katholieke geloof teruggekeerd, zooals de Antwerpsche secretaris Cornelius Grapheus, kardinaal Sadoletus en Justus Lipsius.

Het Humanisme heeft de grondtalen des Bijbels, het Hebreeuwsch en het Grieksch, opnieuw leeren beoefenen. Het heeft den Bijbel in die grondtalen gedrukt en algemeen toegankelijk gemaakt. Aan menige universiteit, bijv. te Leuven en elders, ontbrandt een strijd over de vraag, of dit op den voorgrond brengen van de Schriftstudie wenschelijk is. Wie voor de nieuwe Schriftstudie ijveren, hellen meestal over naar de Hervorming. Het Humanisme wendt zich af van de middeleeuwsche schrijvers, inzonderheid van de Scholastieken, en begeeft zich tot die van het oudste tijdperk, Origenes en Chrysostomus. De leus is: terug naar het oorspronkelijke Christendom! Of men van dit oorspronkelijke Christendom eene juiste voorstelling bezat, is een andere vraag.

Gedurende tientallen van jaren riep ieder om hervorming. Slechts weinigen waren er die meenden, dat de Kerk zichzelf wel hervormen zou, dat bestaande verkeerdheden langs den geleidelijken weg zouden worden terzijdegesteld. Zulks geloofden die Humanisten die nog te veel goeds in de Roomsch-Katholieke kerk zagen om met haar te breken. Anderen zijn tot de slotsom gekomen dat men zelfs voor eene breuk niet mocht terugdeinzen. Dit was het beslissende oogenblik, waarop het Humanisme de hand reikte aan de Hervorming!

Literatuur: J. J. Diest Lorgion, *Regnerus Praedinius*, Gron. 1862 (Acad. proefschrift; met portret); A. Wolters, *Konrad von Heresbach und der Clevische Hof zu seiner Zeit*, Elberf. 1867; W. Zuidema, *Wilhelmus Friderici, persona van Sint-Maarten te Groningen (1489—1525) en de Groninger staatkunde van zijn tijd*, Gron. 1888; F. Paulsen, *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten*, Leipz. 1896; O. Clemen, *Hinne Rode in Wittenberg, Basel, Zürich* (in *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, herausgeg. von Brieger und Bess, Gotha, 1897, Bd. XVIII); P. Kalkoff, *Der Inquisitionsprozess des Antwerpener Humanisten Nicolaus von Herzogenbusch, i. J. 1522* (in *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, Gotha, 1903, Bd. XXIV); O. Clemen, *Der Dialogus bilinguium et trilinguium* (in *Archiv für Reformationsgeschichte*, herausgeg. von Friedensburg, Jahrg. I, Berl. 1904); G.A. Meyer, Ord. Praed., *Het Jacopijnenklooster te Groningen* (in het *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, Dl. XXXII, Utr. 1906); J. Lindeboom, *Georgius Cassander en zijne pogingen tot bemiddeling en verzoening, naar aanleiding van zijn strijd met Lindanus* (in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. VIII, 's-Gravenh. 1911); dezelfde, *Het Bijbelsch Humanisme in Nederland*, Leid. 1913, 8°.

§ 111. De Hollandsch-Vlaamsche kunst in het tijdperk van overgang

Beroemd is de Keulsche schilderschool, doch hare voortbrengselen behooren nog tot de Gothiek.

Gedurende de vijftiende en een gedeelte der zestiende eeuw heeft zich in Holland en Vlaanderen eene zelfstandige kunstontwikkeling voorgedaan, welke noch onder de Gothiek noch onder de Renaissance gerangschikt kan worden. Hare techniek is de olieverfschildering. Sedert eeuwen bracht men miniaturen aan, kleine schilderstukjes in handschriften. Uit deze miniatuurschilderkunst ontwikkelde zich waarschijnlijk de groote nationaal-Nederlandsche schilderkunst. De gebroeders Van Eyck vervaardigden het beroemde altaarstuk in de S.-Bavokerk te Gent. De hoofdgroep vormt de aanbidding van het Lam, waaromheen zingende engelen en andere groepen zich scharen. Op den achtergrond van het hoofdtafereel een schoon Nederlandsch landschap. Het behoorde tot de eigenaardigheden van deze schilderkunst dat men gaarne een Nederlandsch landschap als achtergrond aanbracht. Jan van Eyck schilderde kanunnik Van de Paele op de knieën gezonken voor O. L. V. en een tweetal heiligen. Het komt hier en trouwens ook elders dikwijls voor dat de schenker van een kunstwerk zichzelf daarop laat afbeelden.

Roger van der Weyden wist gemoedsaandoeningen goed uit te drukken. Zijne stukken bezitten dramatische kracht. Dirc Bouts van Haarlem, landschapschilder, vervaardigde het „Laatste Avondmaal des Heeren", in de S.-Pieterskerk te Leuven. Oorspronkelijk was dit stuk omringd van vier andere, typologisch gerangschikt. Men ontmoet hier een trek die elders terugkeert, dat nl. op éénzelfde tafereel de handeling wordt voorgesteld in meer dan één stadium. Memlinc beschilderde de S.-Ursula-kist te Brugge. Men aanschouwt bij hem de half gesloten oogen die bij de vrouwenfiguren der Hollandsch-Vlaamsche school meer voorkomen en doen denken aan vrome gevoelens, zooals vroegere en latere geslachten ze nauwelijks gekend hebben. Genoemd mogen nu nog worden: Hugo van der Goes, Gheraert Davids, Jan Gossart, Jacob Cornelisz van Oostsanen en Cornelisz van Leiden. Het hoogst van allen stond Lukas van Leiden. Hij hield nauwkeurig rekenschap met den afstand der voorwerpen, de dikte van de lucht en de meerdere of mindere heldere kleur die zij dientengevolge vertoonden.

§ 112. De vroegrenaissance- en de hoogrenaissance-bouwkunst in Italië

De Renaissance is: de herleefde bewondering voor de schoone vormen van de voortbrengselen der kunst van Hellas en Rome, en het streven om in die vormen eigen kunstwerken te vervaardigen.

De liefde voor de schoonheden der antieke kunst is in het land van Virgilius nooit geheel gestorven. Men denke aan de reliefs aan den kansel te Pisa, de bronzen deur te Beneventum, de bouwvallen van Castel del Monte, eens het paleis van Frederik II, enz. Met het in toepassing brengen der oude voorbeelden is een aanvang gemaakt te Florence door kunstenaars die de bescherming genoten van Cosimo dei' Medici. Uit een oogpunt van constructie was de Renaissance geen vooruitgang. Men keerde terug tot de eenvoudige constructie der Grieksche tempels, uit den tijd toen de leer van druk en tegendruk nog

zeer onontwikkeld was. Hoogstens paste men ronde bogen en de wieggewelven der Romeinen toe. Men begeerde den buitenkant der gebouwen als vlakken te zien. Ornamenten werden aanvankelijk slechts spaarzaam aangebracht. Toch waren deze het die, weldra in toenemende mate aangewend, aan renaissance-gebouwen de grootste bekoorlijkheid verleenden. Gaarne bouwde men koepels. Contreforten, luchtbogen, spitsbogengewelven kwamen te vervallen. Men keerde terug tot de vlakke zoldering der Grieksche tempels.

Als ornamenten aan den buitenkant had men horizontale lijsten, die de verdiepingen aangaven, kolommen, colonnettes, reliefs, guirlandes, „putti", diergestalten, laurierkransen, vazen en bloemenmanden.

De eerste groote bouwmeester was Brunellesco, die den koepel bouwde boven den dom te Florence en de kerk van S. Lorenzo aldaar. Zijn jongere tijdgenoot was Leon Battista Alberti, die de kunst ook theoretisch heeft beoefend blijkens zijn „De re aedificatoria".

De zucht om de voorbeelden der oudheid steeds meer nabij te komen bracht de hoogrenaissance voort. De verdeeling der gevels door horizontale lijnen viel minder in het oog door de vertikale lijnen van kolommen en pilasters, die meer dan éène verdieping bestreken. De kroonlijst werd vervangen door eene balustrade; daarop en in nissen werden beelden geplaatst. Het fijne beeldhouwwerk dat de vroegrenaissance had uitgestrooid over kolommen, pilasters, kapiteelen en frontons, liet men weg. Hierdoor kreeg een vlak en koud aanzien wat vroeger levendig en bekoorlijk was.

Aan de hoogrenaissance is vooral de naam van Palladio verbonden. Typisch voor deze kunst is de gevel van S.-Jan-van-het-Lateraan te Rome. Bramante begon de S.-Pieterskerk aldaar te bouwen; Michel Angelo en Maderna voltooiden haar. De kolonnade werd er voor geplaatst door Bernini in den tijd van het barok.

Literatuur: H. Kolb, *Glasmalereien des Mittelalters und der Renais-*

sance, Stuttg. 1884—'89, fol.; E. Müntz, *Histoire de l'art pendant la renaissance, Italie*, Paris, 1889—'95, 3 tom.; S. Reinach, *Répertoire de peintures du moyen âge et de la renaissance* (*1280—1580*), Par. 1905—'07, tom. I (1046 gravures), tom. II (1200 grav.).

§ 113. Renaissance-beeldhouw- en schilderkunst in Italië

Jacopo della Quercia was een angstvallig navolger der klassieken (reliefs aan S. Petronio te Bologna). Losser van de antieken was Luca della Robbia. Zijn zacht realisme gaat gepaard met een welgeslaagd streven om reine zielsverheffing uit te drukken. Lorenzo Ghiberti behandelde zijne reliefs als eene soort van schilderstukken, met een voorgrond, midden- en achtergrond. Door alle beeldhouwers is dit nagevolgd. Meer realistisch is Donatello (gest. in 1468, volgens anderen in 1466). Hij streeft naar uitdrukking in de gelaatstrekken. Het algemeen menschelijke maakt plaats voor het portret („Christus in banden" te Padua).

Fraaie kansel van Benedetto da Majano in S. Croce te Florence. Fraaie grafteekenen der vroegrenaissance.

De ontwikkeling der Grieksche kunst gedurende de middeleeuwen openbaarde zich in strakke overgeleverde vormen. Den band met de natuur had zij verloren. Hierin bracht de vroegrenaissance eene groote verandering. Cimabue maakte een begin. Giotto (gest. 1337) gaf aan zijne figuren natuurlijke standen en wist ze dramatisch te groepeeren. Orcagna en Duccio gingen in dezelfde richting verder. De groote schilders der vroegrenaissance waren: Fra Angelico, Masaccio, Filippino Lippi, Ghirlandajo, Botticelli, Signorelli en Mantegna. Fra Angelico was bezield door een diep religieus gevoel. Bij Filippino Lippi doet de aangebrachte renaissance-architektuur de bijbelsche handeling bijna uit het oog verliezen. Bij Ghirlandajo wordt Johannes de Dooper geboren in eene rijke Florentijnsche kraamkamer. Botticelli maakt den diepsten indruk waar hij de Madonna schildert met engelen die haar glorie toezingen.

De Christelijke kunst in Italië bereikte haar toppunt in de beeldhouw- en schilderwerken der hoogrenaissance. De voornaamste meesters waren: Da Vinci, Michel Angelo en Rafaël. Het goede in de verschillende richtingen vertoont zich nu harmonisch vereenigd. Zoowel het streven naar waarheid als naar schoone lijnen in de teekening, natuurstudie en allegorie, realisme en idealisme, kennis van anatomie zoowel als van oude geschiedenis, oorspronkelijkheid en navolging der Grieken en Romeinen, gepaard aan het verstaan en vertolken van de innigste religieuze gewaarwordingen — alles keert terug, niet verspreid in de werken van verschillende meesters, maar in die van denzelfden meester. Het neemt niet weg dat de groote kunstenaars van dezen tijd eene sterk sprekende individualiteit behouden. Het ligt buiten het bestek van dit werk die individualiteit te schetsen.

Als vertegenwoordigers der hoogrenaissance mogen hier nog genoemd worden: Andrea del Sarto, Sodoma, Correggio en de meesters der Venetiaansche school Tiziaan en Paolo Veronese.

Literatuur: *Künstlermonographien*, herausgeg. von H. KNACKFUSS, Bielefeld, 1895 folg.; L. OTTIN, *Le Vitrail, son histoire, ses manifestations diverses à travers les âges et les peuples*, Par. 1896, 4° (avec 4 pl., 15 phototypies, 12 pl. en teintes, 219 gravures); *Bréviaire Grimani de la Bibliothèque de S. Marco à Venise* (reproduction photographique complète éditée par S. de Vries; préface de S. Morpurgo), Leyde [1903—'10], fol., livr. I—XII.

§ 114. De renaissance buiten Italië, voornamelijk in Noord-Nederland

De scheppingen van de bouwmeesters der vroegrenaissance in Noord-Nederland zijn wonderfraai. Baksteen wordt afgewisseld met levenden steen. Ronde torens op de hoeken, trapgeveltjes en kleine ornamenten doen het overige. Men streefde niet naar een grootsch, maar naar een bevallig uiterlijk. Intusschen heeft deze kunst wel wereldlijke gebouwen, maar nagenoeg geen kerken voortgebracht. Sommige gebouwen staan op de grens van Gothiek en Renaissance, zooals de kerk te Oirschot en het stadhuis te Woerden. Voorbeelden van fijne vroegrenaissance zijn de Kanselarij te Brugge en de Oosterpoort te Hoorn.

De bouwwerken der hoogrenaissance hadden wel iets van de bevalligheid der vroegrenaissance ingeboet. De vroegrenaissance bezat een nationaal karakter, wat de andere miste. Hoeveel fraais zij moge hebben opgeleverd, hare gebouwen hebben in menig geval iets kouds en stijfs behouden. Men heeft kerken gesticht die moesten voldoen aan de behoefte van den Protestantschen eeredienst, met den predikstoel als middelpunt. Hendrik de Keyzer bouwde de Zuider-, de Noorder- en de Westerkerk te Amsterdam; Arent van 's-Gravesande de Mare-kerk te Leiden. Het resultaat heeft weinig bevredigd.

Beroemde Duitsche schilders in den tijd der vroegrenaissance waren: Albrecht Dürer, Michaël Wolgemut, Martin Schongauer, Hans Sebald Beham en Lukas Cranach. De Nederlander Jan van Scorel, geheel staande onder Italiaanschen invloed, schiep zeer fraaie werken (de koningin van Scheba). Pieter Aertsen was een echte Nederlander, niet alleen van geboorte, maar ook in zijne kunst.

De Gereformeerde opvattingen verboden het aanbrengen van beelden in en aan de kerken. Ten gevolge daarvan moest de beeldhouwkunst in Noord-Nederland gaan kwijnen. Toch heeft Noord-Nederland nog eenige zeer goede beeldhouwers opgeleverd, zooals Hendrik de Keyzer (graftombe van Willem van Oranje) en Rombout Verhulst (graftombe van Michiel Adriaansz. de Ruyter).

Het Calvinisme verbood ook het aanbrengen van schilderijen in de kerken. Desondanks hebben nog verscheidene schilders bijbelsche onderwerpen behandeld. Genoemd mogen hier worden: Rembrandt en zijne leerlingen Govert Flinck, Gerbrand van den Eeckhout en Karel Fabritius.

Literatuur: G. GALLAND, *Geschichte der Holländischen Baukunst und Bildnerei im Zeitalter der Renaissance*, Frankf. a. M., 1890; *Documents classés de l'art dans les Pays-Bas, du Xe au XVIIIe siècle*, recueillis par J. J. van IJsendyck, sér. I—III, Brux. 1880—'89, 5 voll., fol.; hierop eene „Suite", par A. W. WEISSMAN, Haarlem [1905—'09], 17 livr.; F. PIJPER, *Handboek tot de geschiedenis der Christelijke kunst*, 's-Gravenh. 1918.

§ 115. Stichtelijke letterkunde in de late middeleeuwen

De laat-middeleeuwsche stichtelijke letterkunde is belangrijk om haarzelf en om hare beteekenis voor de Hervorming.

Hs. 284 der Maatschappij van Letterkunde te Leiden is een getijdenboek uit de veertiende eeuw. Het eerste gedeelte verheerlijkt de maagd Maria, het tweede God den Zoon, het derde den Heiligen Geest. Maria neemt dus de plaats des Vaders in. Door de voorspraak van Maria moeten vergeving van zonden en zaligheid verkregen worden. Ook andere heiligen, inzonderheid S. Franciscus, worden aangeroepen. In de Litanie roept men er 152 met name aan. Er komt ook een schoon gebed tot God in voor.

Hs. 310 der Maatschappij van Letterkunde bevat een getijdenboek in het Latijn en het Fransch. Sommige gebeden zijn op rijm gebracht, zooals: „O Maria, Mater pia", enz. Eene bewerking van het „Salve regina" wordt aangetroffen. Sommige gebeden kunnen nog met stichting gelezen worden.

Hs. 290 derzelfde Maatschappij behelst achter den Kalender het Onze Vader, de Tien Geboden op rijm (weglating van het beelden-verbod), de Acht zaligheden, Zeven werken van barmhartigheid, enz.

Hs. 287 bevat evangeliën en epistelen, benevens fragmenten van homiliën van oude kerkvaders: Ambrosius, Augustinus, enz. Buitensporige gebeden tot Maria komen ook hier voor.

Literatuur: G. H. M. DELPRAT, *Verhandeling over de broederschap van G. Groote, en over den invloed der fraterhuizen op den wetenschappelijken en godsdienstigen toestand voornamelijk in de Nederlanden, na de XIV. eeuw*, Utr. 1830 (2de vermeerd. en verbet. druk: Arnh. 1856); W. MOLL, *Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen in de vijftiende eeuw*, 2 dln., Amsterd. 1854; JOH. GEFFCKEN, *Der Bildercatechismus des fünfzehnten Jahrhunderts*, I (einzig), Leipz. 1855, 4°; F. H. G. VAN ITERSON, *Stemmen uit den voortijd, die wel verdienen nog eens gehoord te worden, verzameld uit een viertal handschriften der XIVe en XVe eeuw*, Leid. 1857; W. MOLL, *Acht collatiën van Johannes Brinckerinck, Eene bijdrage tot de kennis van den kanselarbeid der Broeders van het Gemeene Leven, uit handschriften der vijftiende en zestiende eeuw medegedeeld* (in N. C. KIST en W. MOLL, *Kerkhistorisch archief*, Dl. IV, Amsterd. 1866); J. G. R. ACQUOY, *Het geestelijk lied in de Nederlanden vóór de Hervorming* (in het *Archief voor Nederlandsche kerkgeschiedenis*, Dl. II, 's-Gravenh.

1887); dezelfde, *Kerstliederen en leisen* (in de *Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen*, Afd. Letterkunde, 3de Reeks, Dl. IV, Amsterd. 1887; ook in het *Archief voor Nederl. kerkgeschiedenis*, Dl. VI, 's-Gravenh. 1897); H. BECK, *Die religiöse Volkslitteratur der evangelischen Kirche Deutschlands*, Gotha, 1891; J. G. R. ACQUOY, *Hier beghinnen de Sermonen oft wtlegghingen op alle de Euangelien vander Vasten, metter Passien, alsomen die inder kercken houdt zeer costelijck wtgheleyt* (in de *Werken der Maetschappy der Vlaemsche bibliophilen*), Gent, 1893; C. G. N. DE VOOYS, *Middelnederlandsche legenden en exempelen, Bijdrage tot de kennis van de prozalitteratuur en het volksgeloof der middeleeuwen*, 's-Gravenh. 1900 (Acad. proefschrift); A. TROELSTRA, *De toestand der catechese in Nederland gedurende de vóór-reformatorische eeuw*, Gron. 1901 (Acad. proefschrift); dezelfde, *Stof en methode der catechese in Nederland vóór de Reformatie* (Gron. 1903); C. G. N. DE VOOYS, *Bijdrage tot de kennis van het Middeleeuwse volksgeloof* (in het *Nederl. archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. I, 's-Gravenh. 1902); O. DIBELIUS, *Das Vaterunser, Umrisse zu einer Geschichte des Gebets in der alten und mittleren Kirche*, Giessen, 1903; C. G. N. DE VOOYS, *Middelnederlandse Marialegenden*, 2 dln. (uitgeg. vanwege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde), Leiden, z. j., [1903]; D. A. BRINKERINK, *Goede punten uit de collatiën van Claus van Euskerken* (in het *Nederl. archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. III, 's-Gravenh. 1905); J. TE WINKEL, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*, Haarl. 1907—'09, Dl. I—III.

§ 116. Stichtelijke letterkunde. Biblia Pauperum

In het Oude Testament wordt de voorafschaduwing gezien van het Nieuwe. Adam wordt genoemd de type van Christus. Ook Melchizedek en Izaäk zijn typen van Christus. Deze typologieën zijn vooral in de late middeleeuwen zeer geliefd. In beeldhouw- en schilderwerk worden zij aangebracht. Alsmede in geschriften worden zij in beeld gebracht. Langzamerhand ontstonden min of meer vaststaande serieën of groepen grootendeels van bijbelschen inhoud. Dit noemt men de Biblia Pauperum. De beteekenis van den naam is onzeker. Moll beschouwde de Biblia Pauperum als een schoolboek. Anderen hielden het voor een modelboek voor beeldhouwers en schilders. Vermoedelijk beteekent het een verkorten Bijbel: voor hen die geen tijd of gelegenheid hadden de gansche Heilige Schrift te lezen. Medici hadden een Thesaurus Pauperum, juristen een Liber Pauperum. Er bestaat een gedrukt boekje dat ook Biblia Pauperum heet zonder afbeeldingen. Het is een vademecum voor predikers. Een Hs. der Biblia Pauperum te S. Florian is

in facsimile uitgegeven door Camesina (Wien, 1863), bevattende vier en dertig afbeeldingen. De typologische verklaring beheerscht het geheel. Telkens vult een bijbelsch tafereel het medaillon midden op de bladzijde. Om ieder medaillon heen ziet men vier mannenfiguren. Auteurs der aangebrachte spreuken. Links en rechts bevindt zich eene groep uit het Oude Testament. Het eerste medaillon behelst de aankondiging. Verder ziet men Jezaia met eene spreuk er bij, David, Ezechiël en Jeremia. De teksten slaan op de Onbevlekte ontvangenis.

Een ander voorbeeld van de Biblia Pauperum, in de bibliotheek van het Lyceum te Constanz, is in facsimile uitgegeven door Laib en Schwartz (Zürich, 1869). Een gedrukt voorbeeld der Biblia Pauperum in het Britsch Museum te Londen is in facsimile uitgegeven door Berjeau (London, 1859). Eene prachtuitgave is de reproductie van de Biblia Pauperum door de Graphische Gesellschaft in 1906, naar het exemplaar der bibliotheek te Heidelberg.

Literatuur: *Biblia pauperum in Facsimile, from one of the copies in the British Museum* by I. Ph. Berjeau, Lond. 1859; *Die Darstellungen der Biblia pauperum in einer Handschrift des XIV. Jahrhunderts*, herausgeg. von A. Camesina, erläutert von G. Heider, Wien, 1863 (mit 34 Tafeln); W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Dl. II, st. ii en iv, Arnh. 1867 en Utr. 1869; *Biblia Pauperum, nach dem Original in der Lyceumsbibliothek zu Constanz*, herausgeg. von Laib und Schwartz, Zürich, 1869, fol.; J. G. R. Acquoy, *De christelijke typologie in beeld, in woord, en in handeling* (in de *Handelingen van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde*, 1888—'89, Leid. 1889); [A. Schnütgen,] *Bilderhandschrift der Biblia Pauperum mit 48 Bildtafeln* (in de *Zeitschrift für christliche Kunst*, Düsseld. 1905, Bd. XVIII); W. L. Schreiber, *Die Entstehung und Entwickelung der Biblia Pauperum*, Strassb. 1906 (mit 29 Abbildungen und 1 Lichtdr.-Tafel).

§ 117. Stichtelijke letterkunde. Spiegel der behoudenis

Velen hebben den „Spiegel der behoudenis" erkend als het eerste drukwerk door Coster te Haarlem met beweegbare letters gedrukt. Naar een exemplaar der eerste Latijnsche editie, aanwezig in het Britsch Museum, heeft Berjeau het geheele werk in facsimile uitgegeven. Tot de oudste drukken behooren ook eenige met Hollandschen tekst. Het boek bevat honderd

zestien tafereelen in houtsnee. Op de bovenste helft der bladzijde staat eene afbeelding, de benedenhelft bevat den tekst. De hoofdinhoud bestaat uit typologische vergelijkingen tusschen het Oude en Nieuwe Testament. Bij één tafereel uit het leven van Jezus worden drie typen uit het Oude Testament te pas gebracht. De bedoeling is niet alleen te leeren, maar ook te stichten; vandaar de gebeden, bijv.:

„O bone Jesu, concede nobis ut in hoc saeculo ita te diligamus,
Ut tecum in futuro saeculo in perpetuo maneamus".

Slechts bij uitzondering is de schrijver hinderlijk plat.

De schenker van Pharao is de type van Christus:

„Hoc vinum coelestem regem ita inebriavit,
Quod omnes offensus humano generi liberaliter relaxavit".

Op waardige wijze wordt gesproken over de genade; onder het Kruis lezen wij:

„Quod omnis creatura per gratiam Christi sustentatur".

Doch schering en inslag is de leer der werkheiligheid:

„Per poenitentiam meretur regnum coelorum peccator indignus".

Hooggeklommen is de Maria-vereering. Van de honderd zestien tafereelen zijn zes en dertig gewijd aan de geboorte-geschiedenis. Alles beweegt zich om Maria's onbevlekte ontvangenis. In de Tien Geboden staat geen verbod van beelden maken. Met nadruk wordt de eerbied voor de priesters geleerd.

Het handschrift van dit „Speculum" te Selestat is uitgegeven door Lutz (Mulhouse, 1909).

Literatuur: *Speculum humanae Salvationis, le plus ancien monument de la xylographie et de la typographie réunies.* Reproduit en facsimilé, par I. Ph. Berjeau, Londr. 1861, fol.; J. W. Holtrop, *Monuments typographiques des Pays-Bas au quinzième siècle,* La Haye, 1868.

§ 118. Het leven van Jezus

Tot de geliefde leesstof behoort de levensgeschiedenis van Jezus, in proza of op rijm. Ter illustratie van zulk een leven van Jezus moeten de afbeeldingen gediend hebben die in 1877 te Londen als een onbekende „Biblia Pauperum" zijn uitgege-

ven. De blokjes der houtsneden zijn bewaard gebleven; de tekst is verloren gegaan.

Eene berijmde geschiedenis „Vanden levene ons heren" is uitgegeven door Vermeulen (Utrecht, 1843). Het doel is te stichten, iets in de plaats te geven voor de geschiedenissen van wapenbedrijf en minnenhandel. Sommige bijzonderheden zijn legendarisch, zoodat de lezer eene onjuiste voorstelling ontvangt van den inhoud des Evangelies. Jozef had zelf de kribbe voor den ezel getimmerd op den avond vóór de geboorte. Op Dinsdag werd Jezus gedoopt. Op Woensdag vertrok hij naar de woestijn. Sommige gefantaseerde bijzonderheden zijn liefelijk, zooals de schildering van Gabriël's boodschap. De moraal is tamelijk laag bij den grond. De verbeeldingskracht van den dichter wordt veelvuldig door den Duivel en de hel beziggehouden. De toorn des Satans als hij de hel ziet leegloopen en het „welkom" der aartsvaders als Christus hen komt verlossen, worden op dramatische wijze geschilderd.

Literatuur: P. J. VERMEULEN, *Vanden levene ons heren*, Utr. 1843, 8°; W. MOLL, *Johannes Brugman*, Dl. II, Amsterd. 1854.

§ 119. Geschriften ter eere van Maria

De vergoding der Moedermaagd bereikt haar toppunt in het „Psalterium B. Virginis Mariae" of „Onser Lieven Vrouwen Souter". Het bestaat in het Nederlandsch en in het Latijn, zoowel in druk als in handschrift. Het bevat de honderd vijftig kanonieke Psalmen, met dien verstande dat overal de naam van God den Heer vervangen is door den naam der maagd Maria. Psalm XVIII begint bijv. aldus: „Die hemelen spreken dine glorie o maget Maria". Psalm XLII: „Als dat hert begheert totter fonteinen des waters also verlanget mijn siel nae dijnre minne". De heerlijke Psalm CIII: „Mijn siele benediet Marien die moeder ons liefs heren ihesu christi ende alle de binnenste mijns herten glorificeert haren heiligen naem". De genade van Maria is hier de grond en de oorzaak der verlossing. Volgens de voorrede komt het lezen van dit Psalmboek

in het bijzonder ten goede aan de zielen in het vagevuur.

Bij de Maria-psalmen behooren de Maria-legenden. Caesarius van Heisterbach heeft in zijn „Dialogus miraculorum" een groot aantal wonderverhalen van Maria opgenomen (Col Agr. 1599). Vincentius van Beauvais plaatste er zes en dertig in zijn „Speculum historiale". Zij werden overgenomen in Jacob van Maerlant's „Spiegel Historiael" (Leiden, 1857—1863) Honderd zeventig zijn er opgeteekend in een handschrift der Kon. Bibliotheek. Marialegenden, geput uit een handschrift te Katwijk en andere bronnen, zijn uitgegeven door De Vooys (Leiden, z. j.). Naast voorbeelden van diep en fijn gevoel komen zinnelijke trekken voor. Fulbert van Chartres werd van eene ziekte genezen door eenige druppels uit de borst van Maria. Bedenkelijk is soms de moraal. Een dief werd van de galg verlost, omdat hij Maria ijverig gediend had. Onbegrensd is de beteekenis van het „Ave Maria". Over de Joden wordt meermalen gesproken, maar niet op liefelijke wijs. Sommige Maria-legenden zijn afzonderlijk breedvoerig uitgewerkt. Dit is het geval met de „Sproke van Theophilus", uitgegeven door Verdam, en de legende van „Beatrijs", uitgegeven door Jonckbloet (Amsterd. 1859). De schoone strekking der laatste is uitgedrukt in de regels:

„En was nye soe grote sondare,
Sone lietine niet bederven;
Die met berouwenesse socht gnade".

L i t e r a t u u r: JACOB VAN MAERLANT, *Spiegel Historiael, met de fragmenten der later toegevoegde gedeelten bewerkt door Philip Utenbroeke en Lodewijc van Velthem,* 3 dln., 4°, Leid. 1857—'63 (uitgeg. door M. DE VRIES en E. VERWIJS); W. J. A. JONCKBLOET, *Beatrijs, eene sproke uit de XIIIe eeuw,* 's-Gravenh. 1841; dezelfde, *Aanhangsel op de Sproke van Beatrijs,* 's-Gravenh. 1841; dezelfde, *Beatrijs en Carl ende Elegast,* Amsterd. 1859; J. VERDAM, *Theophilus* (naar het Hulthemsche handschrift uitgegeven), Amsterd. 1882; C. G. N. DE VOOYS, *Middelnederlandse Marialegenden,* 2 dln. (uitgeg. vanwege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, Leiden, z. j., [1903]).

§ 120. De Historia Scolastica van Petrus Comestor en de Rijmbijbel van Maerlant

Een veelgelezen boek was de „Historia Scolastica" van Petrus van Troyes, bijgenaamd Comestor. Zij werd reeds gedrukt in 1473. Jacob van Maerlant vervaardigde er eene vrije Nederlandsche vertaling van (uitgegeven door J. David in drie deelen, te Brussel, 1858—1861). Comestor vereenigde de geschiedenissen van het Oude en Nieuwe Testament tot een stelselmatig geheel; zijn boek diende eeuwenlang bij het onderwijs in de geschiedenis. De stof werd aangevuld uit Flavius Josephus en anderen: Origenes, Hiëronymus, Augustinus. Ook feiten uit de ongewijde geschiedenis zijn vermeld.

Dezen vreemden toestel heeft Maerlant voor een deel overgenomen. De lezers ontvangen hierdoor een zonderlingen indruk van den inhoud des Bijbels. Maerlant's rijmen verleenen krachtigen steun aan de reliquieënvereering. Uitvoerig beschrijft hij, hoe het gebeente der drie Koningen te Keulen gekomen is. Ook hier vindt men eene buitensporige vereering van Maria. „Van het Paradijs tot Salomo ligt in alle gebeurtenissen eene allegorische duiding op Maria. Zij wordt vergeleken met het Paradijs, met de arke Noach's, met de duif, met Sara, Rachel en nog veel meer".

Bronnen:

Jacob van Maerlant, *Rymbybel*, Brussel, 1858—'61, 3 dln., gr. 8° (met voorrede, varianten van handschriften, aenteekeningen en glossarium op last van het Belg. Gouvernement en in naem der K. Akademie van wetenschappen, letteren en fraeye kunsten voor de eerste mael uitgeg. door J. David; met facsimile's in kleuren).

Literatuur: J. Prinsen, *Collectanea van Gerardus Geldenhauer Noviomagus*, Amsterd. 1901, 8°.

§ 121. Stichtelijke boeken voor geestelijken en kloosterlingen

Van de meeste stichtelijke boeken zullen geestelijken en kloosterlingen wel de ijverigste lezers zijn geweest. Doch er zijn

ook stichtelijke werken uitsluitend te hunnen behoeve vervaardigd. Hiertoe behoort het „Exordium Cisterciensis ordinis" (gedrukte uitgaven sedert 1639). Er bestaat ook eene Middelnederlandsche vertaling van in handschrift. Het doel van den schrijver is aan zijne orde-broeders het voorbeeld der heilige zeden in het moederklooster ten tijde van S. Bernardus voor te houden.

Voor kloostervrouwen werd vervaardigd de „Spegel der susteren" (alleen in handschrift). De schrijver gaat uit van de letters van het woord „svster". „Als gij zijt s, dat is stadig (volhardend); v, dat is vreedzaam; de andere s, dat is sober; t, dat is trouw; e, dat is eenvoudig; r, dat is rein". Elk van deze punten wordt afzonderlijk behandeld. Wie de lessen van dit boekje in praktijk brengt, legt er zich op toe eene volmaakte kloosterzuster te worden.

De Brabantsche Dominikaan Thomas van Cantimpré schreef zijn „Bonum universale de proprietatibus apum" (Biënboec), gedrukt 1473. Middelnederlandsche vertaling gedrukt in 1488. De inhoud bestaat bijna geheel uit „Exempelen", voorbeelden tot opheldering van het geschrevene. Zulke exempelen komen ook elders voor (in de heiligen-legenden, Maria-legenden, bij Caesarius van Heisterbach en elders), maar nergens zoo veelvuldig als hier. Het boek handelt bijna geheel over geestelijken. Het is vol van wondergeschiedenissen. Bestaande misstanden onder de geestelijkheid worden vrijmoedig beoordeeld. Vooral de weelde wordt gelaakt. Ergens wordt gezegd dat men niet op eigen verdiensten moet vertrouwen, maar alleen op Jezus Christus. „Nochtans is niemand van hier gescheiden zonder vrees voor den Duivel en de hel". De schrijver betoont zich een echt menschenkenner, o.a. hierin dat volgens hem sommige vrouwen bij voorkeur geestelijken verleiden. Groote wonderkracht wordt toegekend aan het kruisteeken, het altaarsacrament, de biecht en de zielmissen voor de dooden. Bij boetedoening kan men elkander vervangen. Niet te huwen en in een klooster te gaan is hier het einde van alle wijsheid. Spel en dans

worden veroordeeld. Het folteren en levend verbranden van ketters wordt als een Gode welgevallig werk voorgesteld.

Bronnen:

[*Thomas Cantipratensis*,] *Der Bien-boeck* (*vanden Prelaten ende vanden ondersaten*], Swolle, Peter van Os, 1488, fol.; *Exordium ordinis Cisterciensis* (in het *Nomasticon Cisterciense*, a Juliano Paris coll., ed. nova, Solesmis, 1892, 4°).

Literatuur: W. A. VAN DER VET, *Het Biënboec van Thomas van Cantimpré en zijn exempelen*, 's-Gravenh. 1902 (Acad. proefschrift).

§ 122. Stichtelijke boeken hoofdzakelijk voor leeken met het leerend element op den voorgrond

De „Somme le roy", in het Middelnederlandsch „Des conincx summe", vervaardigd door den Dominikaan Laurentius, bevat traktaten van verschillende herkomst. Zij handelen over: 1. De Tien Geboden; 2. De Twaalf artikelen des Geloofs; 3. De zeven hoofdzonden; 4. Traité de la mort; 5. Het Onze Vader; en 6. De zeven gaven des H. Geestes.

Het werk ademt een verhevener godsdienstigen geest dan de geschriften in het voorafgaande behandeld. De inhoud van sommige bladzijden wordt door de vromen van alle eeuwen beaamd. Het eenige middelaarschap van Christus en de algenoegzaamheid der goddelijke genade worden er duidelijk in geleerd.

Tegelijkertijd wordt het geheele Roomsche leerstelsel er in gehuldigd en verdedigd. Verheven is de verklaring van het „Onze Vader", heerlijk de beschrijving van het kindschap Gods. Het „Eert uwen vader en uwe moeder" wordt toegepast op de prelaten der Kerk. Wie hun niet gehoorzaamt doet doodzonde. Achter het „geboren uit de maagd Maria" in de Geloofsbelijdenis wordt ingelascht: „en dat die reine maagd altijd onbevlekt gebleven is". „Geef ons heden ons dagelijksch brood" wordt toegepast op de Heilige Hostie. Het leerstuk van Maria's onbevlekte ontvangenis wordt hier niet aangetroffen. Met minachting wordt gesproken van hen die zich beroemen op adellijke geboorte: wij allen toch zijn van Gods geslacht.

Een werk van anderen aard is de Leekenspiegel van Jan Boendale of Jan de Clerc, een wereldlijk heer. Het werk omvat: de geschiedenis van het Oude en Nieuwe Testament, die van het oude Rome, die der pausen en de ontwikkeling van de wereldlijke macht. Tusschen verhalen wordt de beteekenis uiteengezet van de Tien Geboden, het Onze Vader, het „Ave Maria" en de Twaalf artikelen des Geloofs. Ook vindt men hier eene aaneenschakeling van zedelessen voor verschillende standen en levensbetrekkingen. De stof is gedeeltelijk ontleend aan de apokriefe boeken; de schrijver wijst de bedoelde stukken duidelijk aan; zelfs waarschuwt hij den lezer dat men aan deze berichten niet dezelfde waarde mag hechten als aan die uit de kanonieke bijbelboeken. Hij gelooft aan den invloed der planeten op het lot der menschen. De moralisatiën zijn dikwijls laag bij den grond. Er wordt bijv. uitvoerig over de vrouwen en den wijn gehandeld. Het huwelijk prijst de schrijver aan als den meest volmaakten staat. Onverbiddelijk is zijn afkeurend oordeel over de geestelijkheid. „Gierig, twistziek, overmoedig en verwaand zijn de priesters steeds geweest".

De Leekenspiegel mist dogmatische scherpte, maar afwijking van Roomsche leer zal men er niet in aantreffen. Voor den stand der geestelijkheid heeft de schrijver grooten eerbied. Hard is de wijze waarop hij zich uitlaat over de Joden. Volgens hem wil de Kerk niemand dwingen tot het geloof. Het werk is uitgegeven door De Vries, Leiden, 1844—'48, 3 dln

Van verwanten inhoud is „Le doctrinal de sapience" (Paris, 1517?). Het bevat alleen dogmatische en zedekundige stukken. Eene ruime plaats wordt toegekend aan de zeven sacramenten.

De „Tafel van der Kerstenre ghelove" door Dirc van Delf en „Een Fundament van der Kerstenre ghelove" bestaan alleen nog in handschrift; gedeelten van beide zijn uitgegeven in het Academisch proefschrift van D. C. Tinbergen.

Bronnen:

Summe le roy off des Coninckx Somme ende leert hoe datmen de Sonden biechten

sal, over geset uwte franchoise tael In duits door Jan van Brederode, Delft, 1478; *Der Leken Spieghel, leerdicht van den jare 1330 door Jan Boendale, gezegd Jan de Clerc, schepenklerk te Antwerpen* (uitgeg. door M. de Vries,Leiden, 1844—'48, 3 dln., 8°; met facsim.)

Literatuur: VINCENZ HASAK, *Der christliche Glaube des deutschen Volkes beim Schlusse des Mittelalters*, Regensb. 1868; *Van den X Gheboeden* (in de *Gedichten van Willem van Hildegaersberch*, uitgeg. door W. Bisschop en E. Verwijs, 's-Gravenh. 1870, 8°); O. A. SPITZEN, *Thomas à Kempis als schrijver der Navolging van Christus gehandhaafd*, Utr. 1880, 8°; V. HASAK, *Die Himmelstrasse, oder : Die Evangelien des Jahres in Erklärungen für das christliche Volk nach deutschen Plenarien aus der Zeit 1500*, Regensb. 1882; dezelfde, *Die letzte Rose, oder : Erklärung des Vater Unser nach Markus von Weida und Münzinger von Ulm*, Regensb. 1883; dezelfde, *Herbstblumen, oder : Alte, ernste Wahrheiten ; zur Illustration des christlichen Volksunterrichts in der vorreformatorischen Zeit, nach Originalschriften bearbeitet*, Regensb. 1885; *De tien geboden, naar een handschrift uit de Provinciale bibliotheek van Friesland*, door G. H. VAN BORSSUM WAALKES (in *De Vrije Fries*, Dl. XVII, Leeuwarden, 1890, 8°); D. C. TINBERGEN, *Des coninx summe, Inleiding*, Gron. 1900 (Acad. proefschrift); dezelfde, *Des coninx summe* (uitg. naar het Hs. der Kon. Bibl. te 's-Gravenhage en naar de uitgave van 1478, Leid. [1907], 8°); G. VISSER, *Humor en godsdienst in de middeleeuwen* (in het *Theologisch Tijdschrift*, 37ste jaarg., Leid. 1903); C. G. N. DE VOOYS, *Iets over middeleeuwse Bijbelvertalingen* (in het *Theol. Tijdschr.*, 37ste jaarg., Leid. 1903); F. WIEGAND, *Das apostolische Symbol im Mittelalter*, Giessen, 1904; E. CH. ACHELIS, *Der Dekalog als katechetisches Lehrstück* (*Vorträge des Hessischen und Nassauischen Ferienkurses*, Heft I), Giessen, 1905; O. DIBELIUS, *Das Vaterunser ; Umrisse zu einer Geschichte des Gebets in der alten und mittleren Kirche*, Giessen, 1905.

§ 123. De sterfkunst

Het derde deel van het „Opus tripartitum" van Joannes Gerson is aan de „Sterfkunst" gewijd (in zijne „Opera", Hag.-Com. 1728, T. I). De Middelnederlandsche vertaling werd gedrukt in 1482. Onder de aanbevolen gebeden komt voor: „Heer, ik smeek U om het Paradijs, niet wegens mijne verdiensten, maar wegens de kracht van Uw hooggezegend lijden". Verderop wordt aanbevolen te bidden tot den heilige dien men het meest heeft vereerd. Vooral moet gezorgd worden dat de stervende niet heengaat zonder gebiecht te hebben. Groot is de angst die den stervenden wordt ingeboezemd, zonder vertrouwen te wekken in de goddelijke genade.

Geschriften alleen aan de „Sterfkunst" gewijd: „Const om wel te leeren sterven", Antw. 1492; een ander van Matthaeus van Cracovien; een van Godschalc Rosemondt. Beroemd is de

„Ars moriendi", nog uit den tijd van den blokjesdruk, met elf houtsneden in facsimile uitgegeven door de Holbein-Society te Londen. Middelnederlandsche vertaling in 1488 te Zwolle. Aan vijf verzoekingen is de stervende blootgesteld; hiertegenover staan vijf goede ingevingen van den beschermengel. Met beroep op Augustinus wordt gezegd dat het geloof het fundament is der zaligheid. Minder schoon is de bewering dat de zaligheid afhangt van het einde.

§ 124. Biechtliteratuur

Een aantal geschriften hebben gediend om de leeken in staat te stellen tot het afleggen eener goede biecht; andere hadden ten doel om den biechtvaders tot leiddraad te strekken. De groote vraag was steeds, of iemand ook eene doodzonde had begaan. Gangbaar was de vergelijking van de zonde bij een boom. De gierigheid bijv. had tien takken; aan iederen tak groeiden weer andere, zoodat men kwam tot vijf en vijftig doodzonden in verband met de gierigheid. Sommige dier geschriften handelden over de Tien Geboden, andere over de zeven hoofdzonden, anderen over beide tezamen; nog andere bespraken het Onze Vader of de Twaalf artikelen des Geloofs. Dr. Geffcken onderscheidde in deze letterkunde drie soorten: 1. waren er geschriften voor geleerde en wijze biechtvaders; 2. voor ongeleerde biechtvaders tot onmiddellijk praktisch gebruik; en 3. geschriften in de landstaal ten dienste van het volk.

Tot de eerste rubriek behoort een werkje van Thomas Aquinas: „De duobus praeceptis charitatis". Het ademt een reiner, edeler geest dan de meeste geschriften over dit onderwerp. Gevaarlijk schijnt de leer: „De mensch kan in sommige gevallen zonder zonde kwaad doen, als hij het doet om iets goeds te bereiken". Hierbij behoort eene verzameling van tweehonderd een en twintig preeken over de Tien Geboden van den Noord-Brabantschen Franciskaan Hendrik van Herp. De casuïstiek is hier reeds bijzonder ontwikkeld. Uitvoerig wordt gehandeld over de vraag, hoe het mogelijk is een eed te zweren en

dien tegelijkertijd door eene afwijkende opvatting krachteloos te maken. Een soortgelijk werk is dat van Astexanus. Werken van Trovamala en Clavasio zijn alfabetisch gerangschikt.

De tweede kategorie vormen werken van Antoninus de Forciglione, Bartholomaeus de Chaimis en Andreas de Escobar. Zij bevatten alle eene uitvoerige opsomming van de vragen die in den biechtstoel gedaan kunnen worden.

Leeken konden ter voorbereiding voor de biecht gebruik maken van geschriften der derde soort, bijv. de „Somme le roy". Een werkje van Gerson werd in vertaling aan het volk voorgelezen. Het „Peniteas cito" bestaat in verschillende vormen. Een boekje van Rosemondt is zeer geschikt om gewetensangst op te wekken. De „Spiegel der sonden" bevat 16972 versregels over de zeven hoofdzonden. Sommige geschriftjes zijn met plaatjes versierd, zooals de Biechtspiegel naar de Tien Geboden.

Bronnen:

Peniteas cito, Col. 1408 (ook bij Joh. Geffcken, *Bildercatechismus*, Leipz. 1855, Beilage XXII, S. 188—196); Henricus Herp, *Speculum aureum decem praeceptorum*, Maguncia, 1474; Astexanus, *Summa de casibus*, Col. 1479; *Confessionale Anthonini*, Argentina, 1488; Andreas de Escobar, *Modus confitendi*, Daventr. 1497; Trovamala, *Rosella de casibus*, Venet. 1499; Angelus de Clavasio, *Summa angelica*, Argentina, 1513; G. Rosemondt, *Boecxken van der Biechten*, Tantwerpen, 1518; *De duobus praeceptis charitatis et decem legis praeceptis*, in *D. Thomae Aquinatis Tom. XVII complectens opuscula omnia*, Antv. 1612 (vroegere uitgave van de *Opuscula*: Venet. 1587); Joh. Gerson, *Opera*, Hag.—Com., 1728, T. I; Andreas Hispanus, *Modus confitendi*; De Chaymis, *Interrogatorium*.

Literatuur: JOH. GEFFCKEN, *Der Bildercatechismus des fünfzehnten Jahrhunderts und die catechetischen Hauptstücke in dieser Zeit bis auf Luther*, I (einzig), *Die zehn Gebote*, Leipz. 1855, 4°; E. SPANIER, *Confessionale ou Beichtspiegel nach den zehn Geboten, reproduit en facsimilé, d'après l'exemplaire du Museum Meermanno-Westreenianum*, La Haye, 1861 (avec introd. par J. W. Holtrop); F. FALK, *Die Druckkunst im Dienste der Kirche, Vereinsschrift der Görresgesellschaft*, Köln, 1879; H. C. LEA, *A formulary of the papal penitentiary in the thirteenth century*, Philad. 1892; J. VERDAM, *Die Spiegel der sonden*, Leiden, 1900—'01, 2 dln., gr. 8° (uitgeg. vanwege de Maatschappij der Nederl. Letterkunde); *Beichtbüchlein des Joh. Wolff*, herausgeg. von Battenberg, Giessen, 1907; *Drei Beichtbüchlein nach den zehn Geboten aus der Frühzeit der Buchdruckerkunst*, herausgeg. von F. Falk, Münster i. W., 1907, mit 1 Abbildung (in de *Reformations-geschichtliche Studien und Texte*, herausgeg. von J. Greving, Heft 2); F. X. THALHOFER, *Ein Beichtbüchlein aus dem Ende des 15. Jahrhunderts* (in *Festgabe Alois Knöpler gewidmet*,

München, 1907); J. Lindeboom, *Een middeleeuwsch handschrift over de biecht* (in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. XV, 's-Gravenh. 1919).

§ 125. De aflaten en de aflaathandel

Terwijl de kerkelijke overheid bevoegd werd geacht straffen op te leggen, kon haar moeilijk het recht worden betwist deze straffen kwijt te schelden. De toenemende vrijgevigheid op dit gebied van de zijde der hiërarchie werd aanvaard als eene liberaliteit.

Het gansche verloop der middeleeuwen door heeft de Kerk geldboete als straf toegepast. Velen huldigden de leer dat men zijne zonden behalve door vasten en bidden door aalmoezen moest afkoopen. De eene boetedoening mocht men vervangen door de andere, het vasten bijv. door gaven in geld.

Van aflaten (indulgentiae), kwijtscheldingen van een gedeelte der opgelegde straffen, verneemt men ternauwernood vóór de elfde eeuw. Toen begonnen de pausen aflaat te verleenen voor het bezoeken van kerken of het bijwonen van kerkwijdingen. Een kleine aflaat werd toegestaan voor het lezen van zekere vrome boekskens. Veel minder onschuldig wordt de zaak, wanneer naast het bezoeken eener kerk eene gave in geld wordt verwacht. Dit heette oorspronkelijk „het reiken van de behulpzame hand" (tot den bouw). Van de noodzakelijkheid van boete of biecht wordt niet altijd gewaagd. Op tien verschillende manieren kon men een aflaat van veertig dagen verdienen in eene kapel der Oude Kerk te Delft. Talrijk en van verschillenden duur waren de aflaten door de pausen verleend aan de Domkerk te Utrecht. Oneindig veel grooter waren de aflaten verbonden aan het bezoeken van een zevental kerken te Rome. De Jubileum-aflaat werd door Bonifacius VIII verkrijgbaar gesteld. Later is deze termijn verkort tot vijf en twintig jaren.

Weldra werden zoowel de aflaten van de zeven kerken van Rome als de jubileumsaflaten binnen zekere kerken in het vaderland verkrijgbaar gesteld. Die aflaten werden geacht zich uit te strekken over het vagevuur (duizenden jaren). Van

de opbrengst dezer groote aflaten kwam de helft aan de pauselijke schatkist, de rest aan de wereldlijke en kerkelijke overheden der plaats. Bij den aflaat voor de Pieterskerk te Rome vergenoegde de paus zich met een derde. Daarom was deze aflaat populair, waren zijne commissarissen dikwijls welkom. Men wierp geld in eene kist of kocht alfaatbrieven, waarin de naam van den kooper werd ingevuld. Den kooper was het vergund een biechtvader te kiezen, die absolutie mocht schenken zelfs in gevallen die den Apostolischen stoel waren voorbehouden. De prijs van den aflaatbrief varieerde van eenige stuivers tot een gulden.

Bij den aflaat dien de latere paus Adriaan VI in de Nederlanden verbreidde, betaalde men van zes stuivers tot vijf-en-twintig gulden, naar zijn stand.

Bronnen:
De indulgentiis promerendis in stationibus vrbis Romae (in Th. a. Kempis, *Chronicon montis Sanctae Agnetis*, achter de uitgave Antv. 1621 van het *Chronicon Windesemense* van J. Busch); *Instructio Adriani de Traiecto quoad negocium sacratissimarum Indulgentiarum* (in S. Cramer en F. Pijper, *Bibliotheca reformatoria neerlandica*, Dl. IX, 's-Gravenh. 1912).

Literatuur: Veesenmeyer, *Nachlese zur Geschichte des Ablasswesens* (in *Kirchenhistorisches Archiv von K. F. Städlin für 1825*, Halle, 1825); N. C. Kist, *De Pauselijke Aflaat-handel, ook in deszelfs invloed op de Kerk-Hervorming in Nederland*, met aflaatbrieven in facsimile (in N. C. Kist en H. J. Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland*, Dl. I, Leyd. 1829); W. C. Ackersdijck, *Bijdrage tot genoemde Verhandeling van N. C. Kist* en N. C. Kist, *Nalezing op dezelfde Verhandeling* (beide in aangehaald *Archief*, Dl. III, Leid. 1831); N. C. Kist, *De aflaten der zeven kerken van Rome* (in N. C. Kist en H. J. Royaards, *Archief voor kerkel. geschiedenis*, Dl. VI, Leid. 1835); A. M. C. van Asch van Wijck, *Raymundus, pauselijk gezant aan het kapittel van den Dom te Utrecht* (in het *Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenis van Utrecht*, Dl. I, Utr. 1850); *Decreta authentica congregationis indulgentiis praepositae*, coll. ab A. Prinzivalli, Brux. 1862; W. Moll, *De boodschap en de ridderorde van St. Hubert in het voormalig bisdom van Utrecht, Eene bijdrage tot de geschiedenis van den aflaathandel en de heiligenvereering* (in W. Moll en J. G. de Hoop Scheffer, *Studiën en Bijdragen op 't gebied der historische theologie*, Dl. I, Amsterd. 1870); P. A. Maurel, *Die Ablässe, ihr Wesen und ihr Gebrauch*, Paderborn, 1860 (bearbeitet von I. Schneider, Paderb. 1881); *Joh. Tetzel an Decan und Capitel in Bautzen*, bij Kolde, *Analecta Lutherana*, Gotha, 1883; *Raccolta, of Verzameling van gebeden, aan welke de pausen aflaten hebben verbonden*, Maastr. 1884; Paul Fredericq, *La question des indulgences dans les Pays-Bas*, in de *Bulletins de l'Académie royale de Belgique*, 3me série, T. XXXVII, 2me partie, n°. 1 (janvier), 1899; H. Visscher, *Aflaatbrief gegeven in 1476 voor het vereeren der reliquieën,*

die bewaard werden in de Oude of St.-Hippolytus-kerk te Delft (in het *Archief voor Nederlandsche kerkgeschiedenis*, Dl. VII, 's-Gravenh. 1899); P. ALBERS, *Het Jubilé in de Middeleeuwen, bijzonder met betrekking tot de Nederlanden* (in de *Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied*, Dl. LIV, Utr. 1900); O. CLEMEN, *Ein offener Brief Raymund Peraudis* (in *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, herausgeg. von Brieger und Bess, Gotha, 1900, Bd. XX); J. VERDAM, *Een Nederlandsche aflaatbrief uit de 14e eeuw* (in het *Nederl. archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. I, 's-Gravenh. 1900); PAUL FREDERICQ, *Les comptes des indulgences dans le diocèse d'Utrecht* (in Tome LIX der *Mémoires couronnés et autres Mémoires* [in 8°], publiés par l'Académie royale, Brux. 1900; dezelfde, *Les comptes des indulgences dans les Pays-Bas*, deuxième série (in Tome LXIII derzelfde *Mémoires*, 1903); ALOYS SCHULTE, *Die Fugger in Rom (1495–1523)*, Leipz. 1904; F. PIJPER, *Waar bleef de winst van den aflaathandel?* (in het *Nederl. archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. III, 's-Gravenh. 1905); A. GOTTLOB, *Kreuzablass und Almosenablass, Eine Studie über die Frühzeit des Ablasswesens*, Stuttg. 1906; E. GOELLER, *Die päpstliche Poenitentiarie von ihrem Ursprung bis zu ihrer Umgestaltung unter Pius V*, Bd. I: *Die päpstliche Poenitentiarie bis Eugen IV* (*Bibliothek des kgl. Preuss. Histor. Instituts in Rom*, Bd. III), Rom., 1907, 2 Thle.; P. KALKOFF, *Ablass und Reliquienverehrung an der Schlosskirche zu Wittenberg unter Friedrich dem Weisen*, Gotha, 1907; N. PAULUS, *Die Ablässe der römischen Kirche vor Innocenz III* (in *Historisches Jahrbuch*, 1907, Bd. XXVIII); P. HERIBERT HOLZAPFEL, *Entstehung des Portiuncula-Ablasses* (in *Archivum Franciscanum historicum*, Quaracchi, 1908, Ann. I); F. PIJPER, *De aflaten en de aflaathandel* (in zijne *Geschiedenis der boete en biecht in de Christelijke kerk*, Dl. II, 's-Gravenh. 1908); A. EEKHOF, *De questierders van den aflaat in de Noordelijke Nederlanden*, 's-Gravenh. 1909, 8° (Acad. proefschrift); dezelfde, *Twee aflaatprenten* (in het *Nederl. archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. VII, 's-Gravenh. 1909; G. BROM, *De dijkaflaat voor Karel V in 1515–1518* (in de *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht*, Dl. XXXII, Amsterd. 1911); U. BERLIÈRE, *Nicolas de Cuse au diocèse de Liège* [*Revue Bénédictine, XXIVe année*].

DE NIEUWERE TIJD

DERDE HOOFDSTUK

DE NIEUWERE TIJD

§ 126. De Waldenzen

De Waldenzen dragen hun naam naar Waldus, een rijk burger te Lyon (omstreeks 1160). Hij begeerde de evangeliën die hij in de kerk hoorde voorlezen te kennen in zijne moedertaal en liet ze voor zich vertalen. Getroffen door Jezus' woorden betreffende de armoede, deelde hij zijne goederen aan de armen uit. Anderen sloten zich bij hem aan. Samen vormden zij een kring, die naar het voorbeeld der Apostelen zich toelegde op de prediking. Ofschoon verbannen door den aartsbisschop, bespot door Alexander III, breidden zij zich verder uit over Zuid-Frankrijk, Piemont, Lombardije en elders.

De Waldenzen huldigen een sterk spiritualisme. De menschelijke ziel beschouwen zij als van goddelijken oorsprong, ja, als den Heiligen Geest zelven, voorzoover de mensch behoort tot de „goeden". (Tot recht verstand van deze en andere beweringen zij men indachtig dat wij berichten alleen hebben van hunne vijanden, terwijl berichten van geestverwanten ontbreken.) De Waldenzen zeggen dat alle „goeden" priesters zijn en even machtig om absolutie te schenken als de paus. Zij kunnen consecreeren en ordenen. Maar de „boozen", ook al werden zij door de menschen tot priester gewijd, kunnen dit niet. Wie een bloedig vonnis velt of oorlog voert zondigt volgens hen. Zij achten het voldoende aan God alleen en niet aan een mensch te biechten. Uitwendige boetedoeningen zijn onnoodig; een vagevuur bestaat niet. De gebeden der Kerk baten den afgestorvenen niets. God alleen moet men aanbidden. Wie het zoogenaam-

de lichaam van Christus, de heiligen of hunne beelden aanbidt, zondigt. De ware geschiedenis van Jezus' geboorte, lijden, opstanding en hemelvaart is de geschiedenis der geboorte, opstanding en hemelvaart van den goeden mensch. Een waar sacrament komt alleen dan tot stand, als de boetende zondaar een goed mensch wordt. Dat is de Triniteit waarin zij gelooven. De Vader is hij die een ander tot een goed mensch bekeert; wie bekeerd wordt is de Zoon; datgene waardoor hij bekeert is de Heilige Geest.

Bronnen:

Petrus Vallium Cernaii, *Historia Albigensium*, bij F. Duchesne, *Historiae Francorum scriptores*, Lut. Par. 1649, fol., T. V; Reinerius (een Dominikaan), *Contra Waldenses*, in de *Maxima bibliotheca*, Lugd. 1677, T. XXV; Phil. a Limborch, *Historia inquisitionis*, Amst. 1692; Stephanus de Borbone, *De septem donis Spiritus Sancti*, uitgeg. door Lecoy de la Marche in de *Anecdotes historiques*, Par. 1871 (in fragmenten bij C. du Plessis d'Argentré, *Collectio judiciorum de novis erroribus*, Par. 1724, T. I, p. 82 seq.).

Literatuur: J. Leger, *Histoire des églises évangéliques des vallées de Piemont*, Leyde, 1669, fol.; M. Schagen, *Historie der Waldenzen*, Haarl. 1765 8°; M. G. Brondgeest, *Waldenzen, ook met hulp uit Holland, als kolonisten in Afrika* (in de *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, Jaarg. 42); F. Pijper, *De bestrijding der Waldenzen en Albigenzen met het woord en met het zwaard* (in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. V, 's-Gravenh. 1908).

Ph. Galle, *Virorum doctorum de disciplinis benemerentium effigies XLIV*, Antv. 1572, 4°; G. Brandt, *Historie der Reformatie*, Amsterd. en Rotterd., 1671—1704, 4 dln., 4° (2de druk van Dl. I: Amsterd. 1677); I. M. Heineccius, *Abbildung der alten und neuen griechischen Kirche*, Leipz. 1711, 4°; I. Le Long, *Historische beschryvinge van de Reformatie der stadt Amsterdam*, Amsterd. 1729, fol.; D. Gerdes, *Historia Reformationis sive Annales evangelii sec. XVI passim per Europam renovati*, Gron. 1744—'52, 4 voll., 4°; dezelfde, *Scrinium antiquarium sive Miscellanea Groningana nova ad Historiam Reformationis ecclesiasticam praec. spectantia*, Gron. 1748—'65, 8 tom., 4°; I. Le Long, *Kort historisch verhaal van den eersten oorsprong der Nederl. Gereformeerde kerken onder 't Kruys; beneffens alle derselver leer- en dienst-boeken*, Amsterd. 1751, 4°; W. te Water, *Kort verhaal der Reformatie van Zeeland in de zestiende eeuwe (voltooid, en uitgegegeven door deszelven Zoon Jona Willem te Water)*, Middelb. 1766; A. Ypeij en I. J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde kerk*, Breda, 1819—'27, 4 dln., 8°; C. M. van der Kemp, *De eere der Nederlandsche Hervormde kerk gehandhaafd tegen Ypeij en Dermout*, Rotterdam, 1830—'33, 3 dln., 8°; E. J. Diest Lorgion, *Geschiedenis van de Kerkhervorming in Friesland*, Leeuward. 1842, 8°; B. ter Haar, *De geschiedenis der Kerkhervorming in tafereelen*, 's-Gravenh. 1844, 1845, 2 dln. (2de druk: Amsterd. 1846; 5de druk in één deel: Amsterd. 1854); C. G. Montijn, *Geschiedenis der Hervorming in de Nederlanden*, Arnhem, 1858—'63, 4 dln. (2de druk: Utr. 1868, 2 dln.); W. Moll, *Aanteekeningen van een tijdgenoot*,

betreffende de opkomende Kerkhervorming en hare verbreiding, inzonderheid in het fraterhuis te Doesburg (in N. C. Kist en W. Moll, *Kerkhistorisch archief*, Dl. III, Amsterd. 1862); L. W. E. RAUWENHOFF, *Geschiedenis van het Protestantisme*, Haarlem, 1865, 1871, 2 dln., 8°; G. D. J. SCHOTEL, *Geschiedenis der rederijkers in Nederland*, Amsterd. 1862, 2 dln., 8° (2de vermeerd. uitg.: Rotterd. 1871, 2 dln., 12°); A. M. LEDEBOER, *De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland*, Deventer, 1872, 4°; J. G. DE HOOP SCHEFFER, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland, van haar ontstaan tot 1531*, Amsterd. 1873, 2 dln., 8°; J. REITSMA, *Honderd jaren uit de geschiedenis der Hervorming en der Hervormde Kerk in Friesland*, Leeuward. 1876, 8°; G. J. Vos Az., *Geschiedenis der Vaderlandsche Kerk*, Dordrecht, 1881, 1882, 2 dln.; C. A. L. VAN TROOSTENBURG DE BRUYN, *De Hervormde Kerk in Nederl. Oost-Indië onder de Oost-Indische Compagnie (1602—1795)*, Arnh. 1884, 8°; I. M. J. HOOG, *De Martelaren der Hervorming in Nederland tot 1566*, Schiedam, 1885 (Acad. proefschrift); *Les grandes scènes historiques du XVIe siècle, reproduction facsimilé du recueil de J. Tortorel et J. Perrissin*, publ. sous la direction de M. A. Franklin, Par. 1886, fol.; G. KALFF, *Geschiedenis-der Nederlandsche letterkunde in de 16de eeuw*, Leid. 1889, 2 dln., 8°; H. VAN DRUTEN, *Geschiedenis der Nederlandsche bijbelvertaling*, Dl. II en III, Rotterdam, 1897—1905; J H. MARONIER, *Geschiedenis van het Protestantisme van den Munsterschen vrede tot de Fransche revolutie, 1648—1789*, 2 dln., Leid. 1897; F. HOGENBERG, *Abbildungen zur Europäischen Geschichte, insbes. zur Geschichte der Niederländischen Kriegen, in den Jahren 1535—1600*, 334 Blätter, 1 Vol., fol.; *Bibliotheca reformatoria neerlandica, Geschriften uit den tijd der Hervorming in de Nederlanden*, opnieuw uitgeg., van inleidingen en aanteekeningen voorzien door S. Cramer en F. Pijper, 's-Gravenh. 1903—'14, 10 dln.; *Archiv für Reformationsgeschichte, Texte und Untersuchungen*, in Verbindung mit dem Verein für Reformationsgeschichte herausgeg. von W. Friedensburg, Berl. 1903 folg. (bevat vele onuitgegeven stukken); J. HERDERSCHEE, *De Modern-Godsdienstige Richting in Nederland*, Amsterd. 1904; *Quellenschriften zur Geschichte des Protestantismus, zum Gebrauch in akademischen Uebungen*, in Verbindung mit andern Fachgenossen von Joh. Kunze und C. Stange, Leipz. 1904 folg. (tot 1908: 11 Hefte); *Primitiae pontificae; theologorum neerlandicorum disputationes contra Lutherum 1519—1526*, coll., denuo edid., commentariis praeviis necnon adnotationibus instruxit F. Pijper, Hagae Com. 1905; F. PIJPER, *Die Holländische Bibelkritik* (in de *Protestantische Monatshefte*, herausgeg. von J. Websky, Jahrg. X, Heft 12; Jahrg. XI, Heft 1); *Uit den Hervormingstijd, Historische opstellen van het gezelschap S. S. S.*, 's-Gravenh. 1906; C. SPOELSTRA, *Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederd.-Gereform. kerken in Zuid-Afrika*, Amsterdam, 1906—'07, 2 dln., 8°; *Quellen und Darstellungen aus der Geschichte des Reformationsjahrhunderts*, herausgeg. von G. Berbig, Halle, 1906 folg.; P. FREDERICQ, *Het Nederlandsch proza in de zestiende-eeuwsche pamfletten uit den tijd der beroerten met eene Bloemlezing (1566—1600) en een Aanhangsel van liedjes en gedichten uit dien tijd*, Bruss. 1907; L. KNAPPERT, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, Amsterdam, 1911, 1912, 2 dln. (Dl. I behandelt de 16de en de 17de eeuw, Dl. II de 18de en de 19de eeuw); J. REITSMA, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, 3de druk (bezorgd door J. Lindeboom, met medewerking van F. Reitsma), Afl. 3, Utr. 1915.

§ 127. Johannes Wiclif

Sommigen hebben beweerd dat Wiclif reeds heeft uitge-

sproken wat Luther honderd jaren later onder gunstiger omstandigheden heeft herhaald. Er was echter verschil op belangrijke punten, zooals de leer der rechtvaardiging door het geloof, en het Avondmaal. Wiclif studeerde te Oxford. Hij behoorde tot Balliol-College, waar hij zijn dialektischen stijl opdeed, en tot Merton, waar een niet zeer kerkelijke geest heerschte. In 1374 werd hij met zes anderen (onder wie de hertog van Lancaster) door Eduard III afgevaardigd naar Gent om met vertegenwoordigers van den paus te onderhandelen over hangende geschillen. Hoe kwam men er toe Wiclif hiertoe uit te noodigen? Waarschijnlijk door geschriften die hij had uitgegeven, zooals „De dominio divino" en „De civili dominio". In het eerste vermaant hij de wereldlijke overheid te gedenken, dat God alleen heerschappij heeft over alle dingen. Ook als Hij heerschappij schenkt, schenkt Hij nog geen eigendom. Eigendom wordt eerst ingevoerd door de zonde. In „De civili dominio" komt Wiclif tot gewaagde stellingen. Als de boozen gezag uitoefenen, geschiedt dit bij usurpatie. Misbruikt een kerkelijk persoon zijne bezittingen, dan moet hij er door de wereldlijke macht van beroofd worden. Indien de geestelijke een slechte man is, mag men de tienden aan de armen geven. Eigenlijk behooren alle goederen gemeen te zijn. In het dokument zijner afvaardiging naar Gent heet hij „sacrae theologiae professor" te Oxford. Bij zijn terugkeer werd hij rector der kerk te Lutterworth. Weldra schaarde hij anderen om zich heen, die zijne leeringen verbreidden. Zij kenmerkten zich door eene bijzondere kleeding. Eene vervolging door den bisschop van Londen, William Courtnay, deed hem geen schade; evenmin eene vervolging door den paus, bij wien hij was aangeklaagd wegens negentien stellingen, uit zijne werken getrokken. Hij moest verschijnen voor de rechtbank van den aartsbisschop van Canterbury, Simon Sudbury, verantwoordde zich over de negentien stellingen, en daarbij bleef het. De stellingen wilde hij „verstaan naar den zin en de spreekwijze der Schrift en der heilige leeraars" (dus de conciliën en de pauselijke dekretalen bleven er buiten). Vooral in de laatste levensjaren vervaardigde hij ver-

scheidene geschriften. Hij vertaalde den Bijbel in de landstaal. Zijn eerste fundament was Christus, het tweede de Schrift. Het Evangelie noemt hij de „Wet van Christus". Aan de leer der werkheiligheid heeft hij zich niet ontworsteld. Een zeker ascetisme valt hem niet te ontzeggen. Hij bestrijdt echter het geheele monnikwezen. De paus is hem de Antichrist. Hij ergert zich aan een kruistocht, noemt aflaten bedrog. De leer der transsubstantiatie verwierp hij. De teekenen waren figuurlijk het lichaam van Christus. Twaalf stellingen over dit onderwerp werden door de universiteit veroordeeld. Hij moet geantwoord hebben: „Credo quod finaliter veritas vincet eos". Hij stierf 31 December 1384.

Bronnen:

Johannes Wiclif, *Trialogus cum supplemento Trialogi*, rec. G. Lechler, Oxon. 1869 (eerste uitgave te Bazel, 1525); De werken van Johannes Wiclif, uitgegeven door de „Wyclif Society" (waarin o.a.: *Lateinische Streitschriften*, herausgeg. von R. Buddensieg, Leipz. 1883; *Tractatus de civili dominio liber primus*, ed. by Reg. Lane Poole, Lond. 1885; *De dominio divino libri tres*, ed. by Reg. Lane Poole, Lond. 1890; *De veritate sacrae scripturae*, herausgeg. von R. Buddensieg, Leipz. 1904, 3 Bde.).

Literatuur: S. A. J. DE RUEVER GRONEMAN, *Diatribe in Iohannis Wicliffi vitam, ingenium, scripta*, Traj. a. Rh., 1837, 8°; R. VAUGHAN, *John de Wycliffe, D. D., A monograph*, Lond. 1853, 8°; G. LECHLER, *Johann von Wiclif und die Vorgeschichte der Reformation*, Leipz. 1873, 2 Bde., 8°; R. BUDDENSIEG, *John Wiclif, Life and writings*, Lond. 1884, 12° (quincentenary edition); A. R. PENNINGTON, *John Wiclif, His Life, Times, and Teaching*, Lond. 1884, 8°; F. PIJPER, *Johannes Wiclif* (in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. XII, 's-Gravenh. 1916).

§ 128. Johannes Hus

Het concilie te Konstanz heeft Johannes Hus enkel veroordeeld wegens het verbreiden der kettersche leeringen van Wiclif. Dit scheen een voor de hand liggende grond. Maar Hus was ook zichzelf. Hij heeft zich niet op staatkundig gebied bewogen, zooals Wiclif. De leer der transsubstantiatie heeft hij niet boudweg bestreden, zooals Wiclif. In plaats van de zaligheid uit de werken stelde hij het geloof op den voorgrond.

Hus was als predikant verbonden aan de Bethlehemskapel te Praag, gaf daarnaast onderwijs aan de universiteit en is ook rector geweest. In 1403 werd op eene groote vergadering te Praag eene lijst van vijf en veertig stellingen behandeld, waaromtrent werd besloten dat niemand ze voortaan zou mogen verdedigen. Vier en twintig waren er te Londen als leeringen van Wiclif veroordeeld. De herkomst der een en twintig andere is onzeker. Waarschijnlijk werden zij Wiclif in de schoenen geschoven. De toon is scherper dan van de overige. De paus heet de Antichrist. Wie in een klooster gaan zijn mannen des Duivels. De Kerk van Rome is de synagoge des Satans. Keizers en vorsten zijn door den Duivel verleid om de kerken te begiftigen met tijdelijke goederen.

Kort daarna werd Hus aangesteld om te onderzoeken wat er aan was van de mirakelen van het H. Bloed, die heetten te gebeuren te Wilznak. Het werd hem aanleiding de afgodische vereering der H. Hostie te bestrijden. Aan paus Gregorius XII is medegedeeld dat in Bohemen Wiclifieten voorkwamen. Hij gelastte dat men die „pest" zou uitroeien. Terzelfder tijd werd Hus bij Sbynco, den aartsbisschop van Praag, aangeklaagd. Eene groote verandering werd gemaakt in de constitutie der universiteit. De Duitschers trokken weg en vestigden te Leipzig eene nieuwe universiteit. De verantwoordelijkheid voor het gebeurde werd geschoven op Hus. In 1410 beval paus Alexander V Wiclif's boeken te verbranden. Dit lokte protest uit van de universiteit, die zich in hare vrijheid bedreigd achtte. Aan het hoofd der protestbeweging stond Hus. In Juli deed de aartsbisschop Hus in den ban. Appel op den paus had ten gevolge dat hij naar Rome ontboden werd. Weldra werd Praag met het interdikt belegd. Hij verloor den steun van de universiteit en van koning Wenceslaus. In 1412 organiseerde Johannes XXIII een kruistocht tegen Ladislaus, koning van Napels, den voornaamsten steun van Gregorius XII. Aflaatpredikers beloofden volle vergeving van zonden aan allen die er aan deelnamen. Hus trad er openlijk tegen op. Hij vroeg of de paus de Antichrist was. Op eene vraag van koning Sigismund, of hij bereid

was te Konstanz voor het concilie te verschijnen, antwoordde Hus bevestigend. Onderweg schreef hij stichtelijke brieven. Te Konstanz bewoog zich alles om de vraag, of hij wilde herroepen. Hus weigerde, omdat hij niet tegen het geweten mocht handelen. Het einde was de brandstapel, 6 Juli 1415.

Bronnen:

Epistolae quaedam piissimae et eruditissimae Joh. Hus (cum praefatione M. Lutheri), Vitemb. 1537; *Monumenta Hussi*, Noribergae, 1588, 2 voll., fol.; *Magnum oecon. Constantiense concilium*, ed. H. von der Hardt, Francof. et Lips., 1697 seq., 7 tom., fol.; *Documenta mag. Joannis Hus vitam, doctrinam, causam in Constantiensi concilio actam et controversias de religione in Bohemia annis 1403—1418 motas illustrantia quae partim adhuc inedita, partim mendose vulgata, nunc ex ipsis fontibus hausta*, ed. Franc. Palacky, Pragae, 1869, 8°; Joannes Hus, *Opera omnia*, Prag. Jaroslav-Bursik, 1903 seq. (tot 1908: 3 voll.).

Literatuur: D. G. van der Horst, *De Hussi vita praesertimque illius condemnati causis*, Amst. 1837; Fr. Böhringer, *Die Kirche Christi und ihre Zeugen oder die Kirchengeschichte in Biographien*, Bd. II (Mittelalter), 4te Abth., Zürich, 1856; E. de Bonnechose, *Jean Hus, Gerson et le concile de Constance*, 3me éd., Paris, 1860, 2 voll.; *Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Hussitenkrieges in den Jahren 1419—1436*, herausgeg. von Fr. Palacky, Prag. 1872, 1873, 2 Bde., 8°; F. Pijper, *Johannes Hus* (in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. XIII, 's-Gravenh. 1916).

§ 129. Hiëronymus Savonarola

Op 23 Mei van ieder jaar ziet men te Florence een merkwaardig schouwspel. Midden op het stadhuisplein is op den grond een groote krans van rozenbladeren neergelegd; andere kransen zijn er aan toegevoegd. Mannen en vrouwen staan er zwijgend omheen en worden telkens door anderen vervangen. Dat is de plek waar Savonarola levend werd verbrand. Men bewaart te Florence in de kloosterkerk van S. Marco ook den kansel van waar zijn woord weerklonken heeft. Het is het Dominikaner klooster, op welks wanden schilderstukken van Fra Angelico zijn aangebracht, zoo ernstig, zoo vroom, zoo diep doorvoeld, zoo idealistisch. Wie den geest dier schilderstukken verstaat, verstaat iets van den geest van Savonarola. Het ideaal dat hij nastreefde was behalve van godsdienstig-zedelijken, van staatkundigen aard. Hij werd geboren te Ferrara in 1452.

Trad in het klooster. Florence werd geheel geregeerd door Lorenzo de Medicis. De Florentijnen dachten slechts aan wereldsche vermaken. Savonarola wilde daar de theokratie vestigen, niet de ware leer herstellen. Hij hield zich aan de Thomistische theologie met een persoonlijken stempel van bijbelsche richting. Hij verwachtte de zaligheid niet van de voorspraak der heiligen of van de verdiensten der werken: zijn eenige Verlosser was Jezus Christus. Hij bewerkte de verdrijving der Mediceërs uit de stad; eene groote vergadering in den Dom verklaarde naar de beginselen van Savonarola te willen leven. Weldra stond eene machtige partij van tegenstanders op. Hij deed ook aan voorspellingen. Dat zij gedeeltelijk niet uitkwamen, verzwakte zijn prestige. Alexander VI, dien hij openlijk gelaakt had, deed hem in den ban. Het godsoordeel waaraan hij bereid was zich te onderwerpen werd door regen gebluscht. Hij stierf op den brandstapel in 1498.

Bronnen:
Hieronymus Savonarola, *Expositio orationis dominicae*, Lugd. Bat. 1633, 12°; dezelfde, *Meditationes*, Lugd. Bat. 1633, 12°; dezelfde, *Triumphus crucis, sive De veritate fidei*, Lugd. Bat. 12°; dezelfde, *De simplicitate christianae vitae*, Lugd. Bat. 1638, 12°; J. Schnitzer, *Quellen und Forschungen zur Geschichte Savonarolas*. I: *Bartolomeo Redditi und Tommaso Ginori;* II: *Savonarola und die Feuerprobe;* III: *Bartolomeo Cerretani;* IV: *Savonarola nach den Aufzeichnungen des Florentiners, Piero Parenti* (I—III verschenen te München, 1902—'04, in de *Veröffentlichungen aus dem kirchenhistorischen Seminar;* IV te Leipzig, 1910).

Literatuur: K. MEIER, *Girolamo Savonarola*, Berl. 1836; FR. BÖHRINGER, *Die Kirche Christi und ihre Zeugen oder die Kirchengeschichte in Biographien*, Zürich, 1842—'56, 2 Bde., 7 Abtheilungen (gaat niet verder dan Savonarola); H. H. MILMAN, *Savonarola, Erasmus and other essays*, Lond. 1870.

§ 130. Joannes Pupper van Goch en Corn. Grapheus

Joannes Pupper van Goch moet geboren zijn in het eerste vierendeel der vijftiende eeuw. Hij is rector of biechtvader geweest van het klooster Thabor der reguliere kanonikessen te Mechelen. Hij stierf 1475. Zijne geschriften zijn gedeeltelijk herdrukt door Walch, gedeeltelijk in de Bibliotheca reforma-

toria. Door een tijdgenoot en geestverwant wordt hij in één adem genoemd met Luther, Karlstadt, Melanchthon, Oecolampadius en Wessel Gansfoort. Gewis mag hij met Wessel op ééne lijn gesteld worden. Wessel is een oude schrijver, wiens gedachtenwereld ons ten deele vreemd is. Pupper van Goch doet aan als een man van den nieuweren tijd. Wessel heeft voornamelijk over de leer der boete en over de aflaten nieuwe inzichten verkondigd. Goch heeft zijn arbeid over een ruimer veld uitgestrekt. Hij veroordeelt het geheele monnikwezen en verwerpt de traditie, de kerkvaders en de conciliën, voorzoover zij met de Schrift niet in overeenstemming zijn. In de leer der genade heeft hij het gansche Roomsch-Katholieke leerstelsel in zijne grondslagen aangetast. Vooral om deze reden moet Luther met zijn werk ingenomen zijn geweest. Wat hij leert over de Christelijke vrijheid voert zóó duidelijk terug tot schoone evangelische waarheden, verkondigt zóó krachtig de waarde der inwendige vroomheid, wijst zóó overtuigend aan welke de bron is der ware deugden, maakt den vrome zóó onafhankelijk van menschenwetten en doet zóó klaar de onwaarde beseffen van uitwendige ceremoniën, dat de Hervormingsgezinden der zestiende eeuw hem als een vroegen voorganger hebben moeten begroeten.

Cornelius Grapheus, secretaris van Antwerpen, bekend Humanist, heeft 1521 twee werken van Goch aan de drukpers overgegeven, nl. „De libertate christiana" en „Fragmenta". Hij voorzag het eerste van eene voorrede, waarin hij zich scherper uitdrukte dan de schrijver. Op punten waarop Goch zich nog weifelend had uitgelaten gaf Grapheus ronduit zijn oordeel te kennen, naderende het standpunt van Luther. Het bracht hem in aanraking met de Inquisitie. Hij kwam tot eene smadelijke herroeping op het schavot te Brussel. De beide beroemde werken zijn herdrukt in Deel VI van de „Bibliotheca reformatoria neerlandica", 1909.

L i t e r a t u u r: G. Muurling, *De Wesseli Gansfortii cum vita, tum meritis in praeparanda sacrorum emendatione in Belgio Septentrionali*, Pars I, Traj. ad Rhen. 1831, 8°; C. Ullmann, *Reformatoren vor der Reformation, vornemlich in Deutschland und den Niederlanden*, Hamburg, 1841, 1842, 2 Bde. (Bd. I, S.

17—174: *Johann von Goch;* S. 447—472: *Cornelius Grapheus;* Bd. II, S. 287—420: *Das Leben J. Wessels*); P. BERGRATH, *Johannes von Goch, Ein Beitrag zur Geschichte desselben* (in de *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein*, Köln, 1855); O. CLEMEN, *Johann Pupper von Goch* (in de *Leipziger Studien aus dem Gebiet der Geschichte*, herausgeg. von Buchholz, Lamprecht u. a., Leipz. 1896); J. F. BEERENS, *Een leerling van Wessel Gansfort* (in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. IV, 's-Gravenh. 1906).

§ 131. Desiderius Erasmus

Over Erasmus is gehandeld in verband met het Humanisme. Hij verdient echter ook eene plaats onder de voorloopers der Hervorming. Hij werd geboren te Rotterdam, omstreeks 1466. Hij bezocht de school van Hegius te Deventer, waar zijne liefde voor de klassieken reeds werd gewekt. Op achttienjarigen leeftijd kwam hij in het klooster der reguliere kanunniken te Steyn bij Gouda. Hier verdiepte hij zich nacht en dag in de klassieken. De bisschop van Kamerijk nam hem onder zijne bescherming. Deze verschafte hem het verlof de monnikspij niet langer te dragen. (Later is hij van de gelofte geheel ontslagen.) De bisschop stond hem toe zijne klassieke studiën voort te zetten te Parijs. Hij voorzag in zijn onderhoud door onderwijs te geven aan jonge Engelschen. Het bezorgde hem nieuwe relatiën en de uitnoodiging naar Engeland te komen, waardoor hij in kennis kwam met Thomas Morus en Colet. Voor de leerlingen der S.-Paulusschool, aan welker hoofd Colet geplaatst was, vervaardigde hij een gebedenboekje. Colet overtuigde hem van het belang der Schriftstudie en van het aanleeren der Grieksche taal. Weldra heeft hij te Cambridge het Grieksch onderwezen. Aangezien de praebenden die zijne vrienden hem bezorgd hadden hem niet voldoende toeschenen, verliet hij Engeland. In 1506 reisde hij naar Rome. Op de heen- en terugreis werd hij met eerbewijzen overladen. Hij maakte er kennis met beroemde Humanisten, ook met den kardinaal De Medicis, later Leo X. In 1517 vestigde hij zich te Leuven. De Magistraat der stad bood hem een professoraat aan. Hij sloeg het af, „daar hij de talen die in Holland gesproken worden niet genoegzaam kende". Hij was trouwens in het algemeen afkeerig van het bekleeden van ambten.

Hij leefde van geschenken die rijke begunstigers hem in ruime mate verschaften (Karel Utenhove, de Prins-bisschop van Luik, Karel V en vele anderen). Op den duur werd hem het verblijf te Leuven vergald door den kettermeester Nikolaas van Egmond. Toen Frans van der Hulst zoowel door den keizer als door den paus werd aangesteld tot hoofd der inquisitie in de Nederlanden, werd hem de grond hier te warm onder de voeten en nam hij de wijk naar Bazel. Hij was nu op het toppunt van zijn werkzaamheid en roem, en werd overstelpt met uitnoodigingen. Hij stierf 1536. Zijne bibliotheek had hij te voren verkocht aan Joannes a Lasco.

Erasmus heeft het hart zijner tijdgenooten gestolen door zijne Adagia; zijn Moriae Encomium, 1511; zijne Colloquia, 1522; zijne Querela pacis, 1517. De kunst om lachende de waarheid te zeggen verstond hij uitnemend. Ofschoon deze geschriften oogenschijnlijk neutraal waren, verschaften zij toch aan de kritiek op bestaande misstanden ruim voedsel. Hij verfoeide de inquisitie en betoonde zich een warm voorstander van verdraagzaamheid. Hij koesterde levendige sympathie voor de eerste martelaren der Hervorming (1523) en wist nog jaren later nauwkeurig wat er met hen gebeurd was. Het „Enchiridion militis christiani" en de „Ratio seu Methodus compendio perveniendi ad veram theologiam", beide 1518, hebben eene reformatorische strekking. In het Enchiridion geeselt hij den onderlingen wedijver der monniken, betoogt dat alle ondeugden wortelen in de zelfzucht, en wijst een heidensch element aan in de heiligenvereering. Gelijk bij de Ouden iedere godheid gesteld was over een bepaald gebied, zoo worden de heiligen aangeroepen voor een bepaald doel: Christophorus (voor de veiligheid op reis), Rochus (tegen de pest), Apollonia. Erasmus stelt de bijbelsche theologie tegenover de scholastiek, de vroomheid des harten tegenover de waardeloosheid van uitwendige werken, vermaant op te klimmen van de zichtbare tot de onzichtbare dingen, van het zinnelijke tot het geestelijke. Hij kent nauwelijks eenige waarde toe aan geloften, kloosterregels en vasten. Hij wenscht voor den theologant studie van de Hebreeuwsche en de Grieksche

taal. Bij de oprichting van het zoogenaamde drietalige collegium van Busleiden diende hij als adviseur, en vond gelegenheid althans een deel van zijn ideaal te verwezenlijken. Dit ideaal, beschreven in genoemde Ratio seu Methodus, bestond in eene volledige hervorming van het hooger onderwijs in de godgeleerdheid. Het kwam in hoofdzaak hierop neder dat de Schriftstudie moest worden ten grondslag gelegd. Zoowel de dogmatiek als de zedeleer moesten aan de Schrift worden ontleend. Alles moest daarbij in bijbelsche termen worden gekleed. Het werk van Erasmus lokte een hevigen aanval uit van Latomus, professor te Leuven, die het oude leerprogram verdedigde, wat Erasmus beantwoordde met eene Apologia. Van den doop op belijdenis was Erasmus aanvankelijk een voorstander, later niet meer. Eene onsterfelijke verdienste verwierf hij zich door de Grieksche uitgave van het Nieuwe Testament, die bestemd was de Textus receptus te worden. Zijne leus was: „Terug naar de oude kerk". Vandaar zijn ijver in het uitgeven der werken van oude kerkvaders, zooals Chrysostomus, Augustinus, Hiëronymus en anderen. Onbeschrijfelijk is de invloed door hem geoefend. Toen Hubmayer, pastoor te Waldshut, op het punt stond van de Roomsche naar de Protestantsche zijde over te gaan, bezocht hij Erasmus te Bazel. Heeft dat bezoek op zijn overgang invloed gehad? Gnapheus heeft in zijn Acolastus aan Erasmus eene plaats gegeven onder de voornaamste Humanisten, 1529. Monhemius te Düsseldorf heeft in 1551 eene uitlegging van het Symbolum en de Tien Geboden uitgegeven, die geheel aan Erasmus ontleend was. In 1560 kwam hij voor den dag met een Catechismus van zuiver Protestantsche strekking. Eene dergelijke ontwikkeling van Erasmiaan tot overtuigd Protestant heeft waarschijnlijk Joannes Anastasius Veluanus doorgemaakt. Hugo de Groot verzekerde dat de verbreiding en overwinning van het Protestantisme in Nederland aan de geschriften van vier personen te danken was. Daarvan was Erasmus er een. Erasmus en Luther waren aanvankelijk elkander genegen. Later, toen zij elkander beter kenden, bleek dat zij streefden naar zeer verschillende idealen; daardoor is hunne verhouding

in vijandschap veranderd. Dat Erasmus niet den moed zou hebben bezeten om voor zijne overtuiging uit te komen en Luther wel, is eene veel verspreide maar niet gegronde meening.

Bronnen:

Regneri Praedinii Frisii Groningensis, Opera, quae supersunt, Omnia, Basiliae, [M.D.LXIII); Desiderius Erasmus, *Opera omnia emendatiora et auctiora* [cura Joannis Clerici], Lugd. Bat. 1703—'06, 10 tom., fol.; *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, ed. P. S. Allen, I, 1484—1514, Oxf. 1906.

Literatuur: *Vor- und frühreformatorische Schulordnungen und Schulverträge in deutscher und niederländischer Sprache*, herausgeg. von J. Müller, Zschopau, 1885; Gvlielmvs Gnaphevs, *Acolastvs*, herausgeg. von J. Bolte, Berl. 1891, 8° (in de *Lateinische Litteraturdenkmäler des XV. und XVI. Jahrhunderts*); P. Kalkoff, *Die Vermittlungspolitik des Erasmus und sein Anteil an den Flugschriften der ersten Reformationszeit* (in het *Archiv für Reformationsgeschichte*, herausgeg. von W. Friedensburg, Jahrg. I, Berl. 1903); dezelfde, *Römische Urteile über Luther und Erasmus 1521* (in aangehaald *Archiv*, Jahrg. II, Berl. 1905); F. Pijper, *Erasmus en de Nederlandsche Reformatie* (in de *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde te Leiden*, 1906—'07; ook in het Fransch onder den titel: *Erasme et la réforme dans les Pays-Bas*); J. Lindeboom, *Johannes Venator, Eene bijdrage tot de vroegste geschiedenis van het Remonstrantisme* (in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. IV, 's-Gravenhage, 1907); dezelfde, *Erasmus, onderzoek naar zijne theologie en zijn godsdienstig gemoedsbestaan*, Leid., 1909, 8°; H. A. Enno van Gelder, *Humanisten en Libertijnen, Erasmus en P. C. Hooft* (in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. XVI, 's-Gravenh., 1920); P. S. Allen, *Erasmus* (in het *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, red. P. C. Molhuysen, P. J. Blok en L. Knappert, Dl. V, Leid. 1921; aldaar kol. 159—171).

§ 132. Frederik de Wijze

De Hervorming is in hoofdzaak voortgekomen uit godsdienstige oorzaken. Zij welde op uit het diepste van den boezem des volks. Maar in den aanvang der zestiende eeuw zou zij nog niet mogelijk geweest zijn zonder den steun van eenige vorsten en steden. Hieronder behoort Frederik de Derde of de Wijze, keurvorst van Saksen, gest. 1525. Zijne houding tegenover de Hervorming is die eener welwillende neutraliteit. Eene dwaze meening is dat hij Luther zou hebben aangespoord om op te treden. Hij liet zich afschilderen in knielende houding voor de maagd Maria met het kind op den maansikkel, terwijl zijn beschermheilige, Bartholomaeus, achter hem staat. Hij heeft aangedrongen op de heiligverklaring van Benno van Waldenburg.

Op een pelgrimstocht naar het H. Land kocht hij ontelbare relieken, die hij grootendeels deponeerde in de slotkerk te Wittenberg. De inkomsten dezer kerk berustten voor een belangrijk deel op de aflaten die er aan verbonden waren. Vandaar dat het den keurvorst aanvankelijk mishaagde, toen Luther zoo krachtig tegen den aflaat ging prediken. Hij verlangde echter dat men over Luther geen voorbarig oordeel zou vellen. Hij toetste zelf Luther's geschriften aan den Bijbel. Te Keulen begeerde hij van Erasmus een rapport over Luther. Erasmus antwoordde dat Luther's gevoelens juist waren, maar dat men zachtheid in hem miste. Merkwaardig zijn de vertrouwelijke brieven, geschreven aan zijn broeder Johan den Bestendige. Er blijkt uit dat hij wel sympathie gevoelde voor Luther en zich verplicht achtte hem te beschermen. Daarom liet hij hem heimelijk in veiligheid brengen op den Wartburg.

Op den dag vóór zijnen dood ontving hij het „hoogwaardige sacrament van het lichaam en bloed onzes lieven Heeren en Heilands", en dit krachtens zijne heilige inzetting geheel en al in beide gestalten.

Bronnen:
Melanchthon, *Praefatio*, vóór T. II van Luther's *Opera*, Witteb. 1546; J. Cochlaeus, *Historia Lutheri*, Col. 1568; Sennertus, *Athenae Vitembergenses*, 1655; I. B. Menckenius, *Scriptores rerum Germanicarum, praecipue Saxonicarum*, Lips. 1728, T. II, p. 1825 seq.; Luther, *Wider Hans Wurst*, in zijne *Sämmtliche Schriften*, Erlangen, 1830, Bd. XXVI, S. 51.

Literatuur: C. E. Förstemann, *Neues Urkundenbuch*, Hamb. 1842, Bd. I (niet verder verschenen); G. Spalatinus, *Historischer Nachlass und Briefe*, herausgeg. von Neudecker und Preller, Jena, 1851, Bd. I: *Das Leben und die Zeitgeschichte Friedrichs des Weisen;* H. Ulmann, *Maximilian's I. Plan einer deutschen Kirchenreformation im Jahre 1510* (in *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, herausgeg. von Th. Brieger, Gotha, 1879, Bd. III); Theod. Kolde, *Friedrich der Weise und die Anfänge der Reformation*, Erlangen, 1881; *Tafelbilder Lucas Cranachs d. A. und seiner Werkstatt*, herausgeg. von E. Flechsig, Leipz. 1900.

§ 133. Joannes Tetzel

De Dominikaan Joannes Tetzel scheen bijzonder geschikt voor ondercommissaris van den aflaat. In 1504 verkreeg de

Duitsche Orde een aflaat voor een veldtocht tegen de Russen. Hiertoe gebruikte men de diensten van Tetzel. Eene geheime voorwaarde was, dat de Orde en de hoogere geestelijkheid ter plaatse ieder de helft zouden krijgen. In zekeren brief beschrijft Tetzel nauwkeurig hoe het moest toegaan, hoe bij de nederzetting der kist, hoe met de processie, hoe met het kruis dat geplant, hoe met het lied dat gezongen moest worden. In 1513 verkreeg Frederik de Wijze van Julius II een aflaat ten behoeve van eene brug over de Elbe. Ook bij de verbreiding van dien aflaat heeft Tetzel zijne diensten bewezen. Hertog George van Saksen riep Tetzel's dienst in voor een aflaat ten bate van den Dom te Freiberg. Virtuositeit spreidde hij ten toon bij de verbreiding van den aflaat ten behoeve van de S.-Pieterskerk te Rome. Hij verschafte eene gedrukte handleiding aan de aflaatpredikers en de plaatselijke geestelijken. Zij bevatten de modellen voor de preeken, waarin zij den aflaat moesten aanbevelen. Alles is gehouden in dezen toon: „Neemt gij geen voorbeeld aan Bartholomaeus, Stephanus en andere heiligen, die den wreedsten dood vrijwillig ondergaan hebben voor het heil der ziel? En gij hebt er — ik spreek niet van onmetelijke schatten — maar zelfs geen schamele aalmoes voor over?" Volgens zekere tijdgenooten heeft hij in eigen prediking gezegd „dat zijn roode kruis met des pausen wapen even krachtig was als het kruis van Christus"; en: „Zoodra de penning klinkt in de kist, vaart de ziel uit het vagevuur ten hemel".

Bronnen:
H. von der Hardt, *Historia literaria Reformationis*, Francof. 1717, P. IV; Tentzel-Cyprian, *Historischer Bericht vom Anfang der Reformation*, Leipz. 1718, Th. I; V. E. Löscher, *Vollständige Reformations-acta und Documenta*, Leipz. 1720—'29, 3 tom., 4°; Luther, *Wider Hans Wurst*, in zijne *Sämmtliche Schriften*, Erlangen, 1830, Bd. XXVI, S. 51; *Illgen's Zeitschrift*, Leipz. 1842, S. 174; Tetzelii Disputatio, in *Lutheri Opera*, Francof. 1865, Vol. I, p. 300; Kayser, *Geschichtsquellen*, Annaberg, 1877; Theod. Kolde, *Analecta Lutherana, Briefe und Actenstücke zur Geschichte Luthers*, Gotha, 1883.

Literatuur: JOA. MATHESIUS, *Historien von D. Martin Luthers.... Leben*, Frankf. 1724, 8°.; SEIDEMANN, *Zur Reformationsgeschichte*, Dresden, 1844; F. PIJPER, *Waar bleef de winst van den aflaathandel?* (in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. III, 's-Gravenh. 1904).

§ 134. Luther treedt tegen den aflaathandel op

Bovenmenschelijk vermogen is noodig geweest om een bedrijf waaraan in alle landen zoovele belangen verbonden waren te doen staken. Het gemakkelijk verkrijgbaarstellen der aflaten werd met vreugde begroet als een bewijs van toenemende liberaliteit bij de geestelijkheid. Luther was niet de eerste die er tegen is opgetreden. Wiclif, Hus, Wessel Gansfoort waren voorgegaan. Een Franciskaner monnik te Doornik, Joannes Vitrarius, schijnt in eenige preeken de aflaten te hebben aangevallen. Erasmus heeft in den „Lof der zotheid" de aflaten meer bespot dan bestreden. In 1488 heeft Abbod, pastoor van Wageningen, beweerd dat de aflaat geguichel en bedrog was om van het gemeene volk geld af te persen. Luther's optreden veroorzaakte een buitengewonen schok. Reeds 31 Oct. 1516 had hij in de slotkapel over den aflaat gesproken. Het was op den vooravond van Allerheiligen, voor eene volle kerk. Hij drong vooral aan op berouw over de zonde. Toen het weder 31 Oct. was, heeft Luther aan de slotkapel de bekende vijf en negentig stellingen doen aanplakken. De aanleiding was het optreden van aflaatcommissarissen, zooals Tetzel e.a. Sommigen die bij Luther biechtten weigerden af te staan van echtbreuk, hoererij en woeker. Hierbij beriepen zij zich op aflaatbrieven. Luther heeft niet verwacht dat zijn optreden zulke groote gevolgen zou hebben.

Zijne stellingen heeft hij niet uitsluitend bedoeld als protest. Hij wilde meer klaarheid ontvangen. Daarom gaf hij er een vorm aan voor een openbaar debat. De eerste zes en twintig stellingen hebben een zwevenden inhoud. In volgende stellingen wordt de paus tegen den ijver zijner aanhangers verdedigd. Van onmiskenbare duidelijkheid waren stellingen als de volgende: „Zij zullen met hunne meesters voor eeuwig verdoemd worden die door aflaatbrieven zeker meenen te wezen van hunne zaligheid" (32). „Ieder Christen die waarlijk tot inkeer gekomen is heeft volle kwijtschelding van schuld en straf" (36).

Bronnen:

Lutheri Opera, Witteb. 1545, T. I, fol. 49, 217; *Lutheri Opera*, cur. Schmidt, Erlang. 1826, Vol. I, p. 17, 177—184, 282; *Martin Luthers Werke*, Weimar. Ausg. 1883 folg., Bd. I, S. 233—238, 528; Bd. VI, S. 285, 499; *Sermon vom Ablass*, in de aangehaalde Weimar. Ausg., Bd. I, S. 243—246.

Academia Wittebergensis, editore G. Suevo, Witteb. [1655], 4°.; Du Plessis d'Argentré, *Collectio*, Lut. Par. 1724, T. I, p. 34; Des. Erasmus, *Stultitiae laus, Ad fidem editionis antiquae Frobenii, figuris Holbenianis ornata*, Lugd.-Bat. 1851.

Literatuur: VINCENZ HASAK, *Dr. M. Luther und die religiöse Literatur seiner Zeit bis zum Jahre 1520*, Regensb. 1881; *Tafelbilder Lucas Cranachs d. A. und seiner Werkstatt*, herausgeg. von E. FLECHSIG, Leipz. 1900; J. KÖSTLIN, *Martin Luther*, 5te neubearbeite Aufl., fortgesetzt von G. KAWERAU, Berlin, 1902—'03, 2 Bde.; PAUL FREDERICQ, *Les comptes des indulgences dans le diocèse d'Utrecht* (in T. LIX des *Mémoires couronnés et autres Mémoires*, publiés par l'Académie royale, Bruxelles, 1900; dezelfde, *Les comptes des indulgences dans les Pays-Bas*, deuxième série (in T. LXIII van dezelfde *Mémoires*, Brux. 1903); A. JUNDT, *Le développement de la pensée de Luther jusqu'en 1517*, Par. 1906; F. PIJPER, *Hoe Luther los wordt van de Roomsch-Katholieke kerk* (in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. XIV, 's-Gravenh. 1917); OTTO SCHEEL, *Martin Luther, Vom Katholizismus zur Reformation*, 2te Aufl., Tübingen, 1917, 2 Bde. (mit Abbildungen); *Maarten Luther in zijn leven en werken van 1483—1525*, Amsterd. 1917 (bijdragen van H. H. BARGER, J. LINDEBOOM e. a.); M. VAN RHIJN, *Studiën over Luther's rechtvaardigingsleer, met een nawoord over nieuwere Erasmusvereering*, Gron.—Den Haag, 1921.

§ 135. Een tijdperk van wederkeerige bestrijding in woord en geschrift

Spoedig dreigde het lied Luther te hoog te gaan. De prior en supprior van zijn klooster smeekten hem toch vooral geen schande over de orde te brengen. De bisschop van Brandenburg zond een boodschap aan Luther. De stellingen keurde hij niet af, maar hij meende dat nog gezwegen moest worden. Harder werd Luther aangetast door Tetzel, die niet alleen zijne stellingen openlijk verbrandde, maar hem in polemische geschriften ging bestoken. Luther heeft Tetzel grootmoedig behandeld. In zijne laatste ziekte heeft hij hem een vriendelijken brief geschreven. Luther publiceerde eene uiteenzetting zijner stellingen, waarin hij ze verduidelijkt en verscherpt. Bij stelling 89 lezen wij: „De Kerk heeft behoefte aan eene hervorming; deze kan niet komen van één mensch, van paus of concilie, maar van de geheele wereld

of liever van God alleen". Hij draagt dit werk op aan Leo X en schrijft: „Herroepen kan ik niet". Maar tevens: „Ik werp mij neder voor uwe voeten en zal uw oordeel erkennen als dat van Christus". In 1518 werden de „Obelisci" van Eck, hoogleeraar te Ingolstadt, in handschrift verbreid. Het waren scherpe aanteekeningen bij Luther's stellingen. Luther heeft ze met „Asterisci" beantwoord. Hij heeft terstond begrepen, welken gevaarlijken tegenstander hij in Eck had. Luther verwijt Eck, dat hij hem „giftig" noemt, een „Bohemer", d. i. een ketter. Stellig heeft Luther in hatelijkheid van toon Eck overtroffen. Opmerkzaam geworden op den afgrond die gaapte aan zijne voeten, stootte hij een schrillen toon uit tegen den man die dreigde hem er in te storten. Een gevaarlijke vijand heeft zich voorgedaan in Silvester Prierias, een Dominikaan, die aan het pauselijke hof een aanzienlijken rang bekleedde, nl. van „censor librorum" en inquisiteur. Prierias stelde zich stoutweg op het standpunt der pauselijke onfeilbaarheid en achtte zich daardoor onoverwinnelijk (1515, 1519).

Bronnen:

Lutheri Opera, cur. Schmidt, Erlangen, 1826, Vol. I, p. 16, 21, 296—312, 344—377; Vol. II, p. 68—106; *Martin Luthers Werke*, Weimar. Ausg., 1883, Bd. I, S. 281—314, 522—628; Luther, *Wider Hans Wurst*, in zijne *Sämmtliche Schriften*, Erlangen, 1830, Bd. XXVI, S. 53.

Literatuur: C. BURMANNUS, *Hadrianus VI., sive Analecta historica de Hadriano Sexto*, Traj. ad Rhenum, 1724, 4°; P. F. X. DE RAM, *Disquisitio historica de iis quae contra Lutherum lovanienses theologi egerunt anno MDXIX.* (in *Nouveaux mémoires de l'académie royale des sciences et belles-lettres*, T. XVI, Brux. 1843, 4°); *Epistolae obscurorum virorum*, Lips. 1858; TH. WIEDEMANN, *Dr. Johann Eck, Professor der Theologie an der Universität Ingolstadt*, Regensb. 1865; F. H. REUSCH, *Der Index der verbotenen Bücher*, Bonn, 1883, Bd. I; TH. BRIEGER, *Aleander und Luther*, 1521 (in *Quellen und Forschungen zur Geschichte der Reformation*, I, Gotha, 1884); L. SCHMITT, *Der Karmeliter Paulus Heliä, Vorkämpfer der katholischen Kirche*, Freib. i. Br., 1893, 8° (*Ergänzungsheft zu den Stimmen aus Maria-Laach*, 1893); N. PAULUS, *Kaspar Schatzgeyer, ein Vorkämpfer der katholischen Kirche gegen Luther* (in *Strassburger Theologische Studien*, herausgeg. von EHRHARD und MÜLLER, Freib. i. Br., 1898, Bd. III); dezelfde, *Die deutschen Dominikaner im Kampfe gegen Luther (1518—1563)*, in de *Erläuterungen zu Janssens Geschichte des deutschen Volkes*, herausgeg. von L. PASTOR, Freib. i. Br., 1903, Bd. IV, Heft I, n°. 2); F. PIJPER, *Hoe Luther los wordt van de Roomsch-Katholieke kerk* (in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. XIV, 's-Gravenh. 1917).

§ 136. Dagvaarding naar Rome. Luther voor Caietanus

In Augustus 1518 bereikte hem de dagvaarding naar Rome binnen zestig dagen. Leo X gelastte Frederik den Wijze Luther aan hem over te leveren. De invloed van den keurvorst bewerkte echter dat men zich tevreden stelde met eene behandeling in Duitschland. Zoo kwam Luther te verschijnen voor kardinaal Caietanus, pauselijken nuntius op den Rijksdag te Augsburg. Het geschiedde op drie achtereenvolgende dagen. Er bestaan vier berichten van oor-en ooggetuigen van. De kardinaal nam eene al te vaderlijke houding aan. Hoe slecht begreep hij den toestand! Den man, op wien gansch Duitschland staarde, behandelde hij geheel uit de hoogte en hij drong bij hem aan op herroepen der stellingen zonder meer. Op den tweeden dag stelde Luther in uitzicht dat hij met eene schriftelijke verdediging zou terugkeeren. Caietanus antwoordde: „Zoon, ik heb niet met u gedebatteerd en ik wil niet met u debatteeren. Slechts ben ik op aansporing van den keurvorst bereid u vriendelijk aan te hooren, te onderrichten en desgewenscht met den paus te verzoenen". In de uitlegging der zevende stelling had Luther gezegd dat het geloof een noodzakelijk vereischte is bij het naderen tot het sacrament. Caietanus noemde dit eene dwaling. De grootste teleurstelling was het voor Luther, dat Caietanus zich nooit op de Schrift beriep. De kardinaal riep bij alwat Luther beweerde: „Herroep, zoo wil het de paus!" Luther verklaarde, dat hetgeen hij verkondigd had op de Schrift gegrond was en dat hij bij herroeping tegen het geweten zou handelen. Bijaldien hij evenwel door betrouwbare en ware redenen overtuigd werd, zou hij zich niet schamen ter wille van de waarheid zijne dwaling te herroepen.

Bronnen:

Lutheri Opera, cur. Schmidt, Erlangen, 1826, Vol. II, p. 365, 366, 405—426; *Martin Luthers Werke*, Weimar. Ausg., 1883 folg., Bd. II, S. 6—26; *Dr. Martin Luthers Briefe, Sendschreiben und Bedenken*, gesammelt von W. M. L. de Wette, Berlin, 1825—'28, 5 Th. (aldaar Th. I, S. 148).

L i t e r a t u u r: A. EEKHOF, *Luther en de Pilatus-trap te Rome* (in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. XII, 's-Gravenh. 1915).

§ 137. De onderhandelingen met Von Miltitz

Ook Karl von Miltitz werd door Leo X op Luther afgezonden. Hij behoorde tot den Saksischen adel, was afkomstig uit Meissen, geestelijke, kamerheer van den paus. Men verwachtte met een Duitscher meer te kunnen bereiken dan met een Italiaan als Caietanus. Het middel was: bewerking van Frederik den Wijze en andere autoriteiten. Het doel: Luther's gevangenneming en wegvoering. Met tientallen brieven moet hij naar Duitschland gekomen zijn. Aan den keurvorst moest vooral de „Gouden roos" als lokaas voorgehouden worden. Verder werden hem eenige aflaatbrieven geschonken. Luther verscheen voor Von Miltitz te Altenburg in Jan. 1519. Het uitvoerigste bericht is vervat in een tweetal brieven van Luther aan den keurvorst. Luther wilde beloven te zullen zwijgen als de tegenpartij het ook deed. Hij wilde een nederig schrijven richten tot den paus. Hij was bereid in eene brochure het volk te onderrichten dat de stellingen niet bedoeld waren als smaad tegen de Roomsch-Katholieke kerk. De brief is geschreven en de brochure verschenen. De laatste bevat eene zonderlinge verdediging van de aanroeping der heiligen, van het vagevuur, de goede werken, het vasten, enz. Welk een strijd moet de geloovige Roomsche priester doormaken, eer de hervormer in hem geboren wordt! De zending van Von Miltitz heeft het begeerde gevolg niet opgeleverd. Men droeg de zaak nog op aan de scheidsrechterlijke uitspraak van den aartsbisschop van Trier, maar Luther weigerde voor hem te verschijnen.

B r o n n e n:

Tentzel-Cyprian, *Historischer Bericht vom Anfang der Reformation*, Leipz. 1718, Th. II; C. E. Förstemann, *Neues Urkundenbuch*, Hamb. 1842, Bd. I, S. 2; *Martin Luthers Werke*, Weimar. Ausg., 1883 folg., Bd. II, S. 69–73.

§ 138. Het twistgesprek te Leipzig

Eck en Luther waren in 1518 te Augsburg overeengekomen, dat te Leipzig een twistgesprek zou plaats hebben tusschen Karlstadt en Eck. De universiteit weigerde dit toe te laten, uit vrees voor haren goeden naam. Op aandrang van hertog Georg von Saksen ging het echter door. Dec. 1518 maakte Eck zijne stellingen openbaar. Karlstadt werd hierin bijna met rust gelaten. Hij had op zich genomen de Augustiniaansche leer van genade en vrijen wil te verdedigen — een standpunt waartoe Luther nog niet gekomen was. Maar Eck's hoofdaanval gold Luther. De strijd bewoog zich hoofdzakelijk om Eck's dertiende stelling. Zij betrof de vraag, of het pausdom berustte op het goddelijk recht, d. w. z. op den Bijbel. Eck beantwoordde deze vraag bevestigend, Luther ontkennend. Evenwel erkende hij dat de suprematie van den bisschop van Rome over alle bisschoppen der wereld om de goede orde moest gehandhaafd worden. Verder bracht Luther te berde dat het oppergezag van den paus door de Grieksche kerk en door de Christenen van verscheidene landen niet gehuldigd werd. De schenking van wereldlijk gebied door keizer Konstantijn verklaarde hij voor een verzinsel. De groot-inquisiteur Jakob van Hoogstraten waarschuwde Leo X dat het tijd werd tegen Luther met geweld op te treden. Het twistgesprek duurde van 27 Juni tot 15 Juli. Er bestaan vele beschrijvingen door oor- en ooggetuigen van. Het gesprokene werd gedicteerd en door vier secretarissen opgeteekend. Men overtuigde elkander niet. Trouwens, in Maart te voren had Luther aan Spalatinus geschreven dat hij niet langer wist, of de paus misschien de Antichrist was dan wel diens apostel. Het twistgesprek moest schipbreuk lijden wegens eene fout die gemaakt werd bij het begin. Beide partijen toch verklaarden Katholiek te willen blijven en tegelijk vast te houden aan de Schrift. Men wilde dus het onverzoenlijke verzoenen. In werkelijkheid lag het zwaartepunt voor de eene partij in de Schrift, voor de andere in de kerkvaders, de Decretalen en de conciliën. Zoo konden beide zich de overwinning toeschrij-

ven. Zeker is, dat het gezag van conciliën en decreten hier een knak heeft ontvangen. De aflaathandel ontving den doodsteek.

Eck schold zijne tegenpartij „grammatisten", bedoelende dat zij, aangetast door den geest van Erasmus, te veel waarde hechtten aan grammatikale exegese.

In Luther noemde Eck het Hussitisch, dat hij de Schrift beter wilde verstaan dan pausen en conciliën. Luther verklaarde: „Het is zeker, dat onder de artikelen van Hus zeer vele echt Christelijk en evangelisch waren". Hiervan heeft Eck gebruik gemaakt om Luther met het brandmerk van het Hussitisme eindeloos te vervolgen.

Bronnen:

Der authentische Text der Leipziger Disputation, herausgeg. von O. Seitz, Berlin, 1903.

§ 139. Hoe Luther los werd van de Roomsche kerk

Het viel Luther zwaar de voorvaderlijke overtuiging prijs te geven, van den schijnbaar vasten bodem der eeuwenoude traditie den stap te wagen naar het nieuwe. Na Leipzig liet hij verscheidene polemische geschriften drukken. In de uitlegging der stellingen, aldaar verdedigd, betoogde hij thans dat eenige conciliën werkelijk gedwaald hadden. Verder leerde hij dat niet het Evangelie zijn gezag ontleent aan de Kerk, maar de Kerk haar gezag aan het Evangelie; en dat niet de paus alleen de bevoegdheid zou bezitten de Schrift uit te leggen. Het gezag van den brief van Jakobus wordt door hem gering geschat. Het belangrijkste was dat hij een ander inzicht verkreeg omtrent de beteekenis van Rom. I, vs. 17: Gods rechtvaardigheid wordt in hem openbaar. Te voren had hij dit verstaan naar de gangbare opvatting: God is rechtvaardig en straft de zondaars. Thans verstond hij het aldus: „Door het Evangelie wordt Gods passieve rechtvaardigheid geopenbaard, krachtens welke de barmhartige God ons rechtvaardigt door het geloof, gelijk geschreven is: ‚De rechtvaardige zal uit het geloof leven'. De bedoelde recht-

vaardigheid is de zoodanige waarmede God ons bekleedt wanneer Hij ons rechtvaardigt. Wij spreken ook van de kracht Gods, nl. waardoor Hij ons krachtig maakt". Dit is de hoeksteen geworden van zijne gansche theologie; wat destijds aantrekkingskracht heeft geoefend op millioenen. Hij loochent nu dat de sacramenteele biecht berusten zou op den Bijbel, al veroordeelt hij de geheime zondenbelijdenis niet. In de „Tesseradecas consolatoria", geschreven voor Frederik den Wijze op het krankbed, wordt geheel ter zijde gesteld dat men hulp en heul zou moeten zoeken bij de heiligen. De geheele vroomheid wordt gezocht in de ware gezindheid des harten. Wijziging ondergaat verder ook de leer der sacramenten. Tot het sacrament behooren: 1. het teeken; 2. de beteekenis of wat het beteekende inhoudt; 3. het geloof. De leer van het „opus operatum" wordt verworpen. De Doop geschiede bij indompeling. Gebruik van het Avondmaal onder beide gestalten zou hij schoon vinden. Of er meer sacramenten zijn betwijfelt hij. Het coelibaat der priesters wordt aangevallen. De ware Kerk is niet zichtbaar, zooals de Roomsche, maar onzichtbaar. In Augustus 1520 verscheen: „Aan den Christelijken adel der Duitsche natie, over de verbetering van den Christelijken staat". Luther reikte hierin de hand aan het nationale Humanisme (het is waar dat hij zich daarvan weldra weder heeft afgewend). Maar een nationaal element moest zich noodzakelijkerwijze in de groote worsteling mengen.

De Franschen waren reeds eerder tot het besef van zelfstandigheid ontwaakt. Toen het Duitsche volk, langer onmondig gehouden, tegen Rome opstond, wilde het zijne kluisters ook vollediger afschudden. Luther toont nu aan, dat de Romanisten drie muren om zich heen hebben opgetrokken. Ten eerste: wanneer men bij hen aankomt met de wereldlijke macht, dan beweren zij dat deze geen recht over hen kan uitoefenen. Ten tweede: bestrijdt men hen op grond van de H. Schrift, dan beweren zij dat niemand de Schrift kan uitleggen dan alleen de paus. Ten derde: dreigt men hen met een concilie, dan verzinnen zij dat alleen de paus een concilie kan bijeenroepen. Lang

is de lijst der misbruiken waarover de schrijver klaagt. Het laatste gedeelte behelst in zeven en twintig artikelen de maatregelen ter verbetering, die hij wil doen uitgaan van het wereldlijke gezag. Hier ligt het begin der ontwikkeling die in Luthersche landen de kerken bracht onder overwegenden invloed van het staatsgezag. Hij noemt nu den paus den Antichrist. Op grond van voorafgaande geschriften veroordeelen hem de theologische faculteiten te Leuven en te Keulen. Eck bewerkt te Rome zijne excommunicatie (Juni 1520).

Dat Luther niet terugtrad bleek uit nieuwe geschriften, zooals „Over de Babylonische gevangenschap der Kerk" en „Over de vrijheid des Christens".

Bronnen:

Magnum bullarium romanum, Luxemb. 1747, T. I., p. 610—614; *Lutheri Opera*, cur. C. Schmidt, Erlangen, 1826, Vol. I, p. 22 seq.; *Martin Luthers Werke*, Weimar. Ausg., 1883 folg., Bd. II, S. 391—435; 625—654, 742 folg., 751; Bd. III, S. 99—134; Bd. VI, S. 137—141, 144—153, 404—469, 497—573; Bd. VII, S. 20—38, 42—73.

Literatuur: F PIJPER, *Hoe Luther los wordt van de Roomsch-Katholieke kerk* (in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. XIV, 's-Gravenh. 1917).

§ 140. Luther op den Rijksdag te Worms

Toen Frederik de Wijze na de kroning van Karel V te Keulen vertoefde, hebben de pauselijke gezanten zich tot hem gewend met twee verlangens: 1. dat hij last zou geven tot verbranding van Luther's boeken; en 2. dat hij de gerechte straf aan hem zou doen voltrekken. De keurvorst verlangde zich te bedenken. Van den keizer verkregen zij de uitvaardiging van een edikt tot verbranding van Luther's boeken gemakkelijker. Doch in weerwil van hun hevig verzet heeft Karel V zich genoodzaakt gezien den reeds door den paus veroordeelden auteur naar den Rijksdag te Worms te ontbieden. Het geschiedde eerst na lange onderhandelingen, o.a. tusschen Glapio, biechtvader van Karel V, en Brück, kanselier van Frederik den Wijze. Glapio had eene lijst gemaakt van beweringen in „De captivitate

Babylonica", die Luther zou moeten herroepen, zooals deze: „Wie de uitreiking van het Avondmaal onder beide gestalten aan leeken weigeren, zijn goddeloozen". „Priesters verdienen wegens de mis afgodendienaars te heeten". Frederik de Wijze weigerde een dergelijken eisch den keizer aan te bevelen. Ten slotte gaf de wensch van den Rijksdag, om nl. Luther voor zich te zien verschijnen, den doorslag. Moedig ging Luther derwaarts. Hij liet zich niet verschrikken door het bekend worden van het edikt betreffende de boekenverbranding. Van de aangeboden gastvrijheid en bescherming van Franz von Sickingen maakte hij geen gebruik. Op 17 April 1521 verscheen hij voor het eerst in de vergadering. Men eischte dat hij zijne boeken zou herroepen. Op zijn verzoek kreeg hij één dag bedenktijd. Den volgenden dag werd dezelfde eisch herhaald. Luther weigerde. Om welke redenen? Vooreerst: stichtelijke geschriften kon hij niet terugnemen; ten tweede: geschriften tegen het pausdom evenmin; ten derde: in aanvallen op particuliere personen erkende hij te heftig te zijn geweest. — Hij was bereid met uitspraken uit profeten en evangeliën zich te laten overtuigen van dwaling. Hij eindigde: „Tenzij ik overtuigd worde met uitspraken der Schrift of door de evidente rede (want ik geloof noch den paus noch de conciliën alleen, daar het vaststaat dat zij dikwijls gedwaald en zichzelf tegengesproken hebben), zwicht ik voor de Schriftuurplaatsen, door mij aangevoerd; mijn geweten is gevangen in Gods Woord, daar het noch veilig noch eerlijk is tegen het geweten te handelen. Hier sta ik, ik kan niet anders, God helpe mij. Amen".

Bronnen:

Tentzel-Cyprian, *Historischer Bericht vom Anfang der Reformation*, Leipz. 1718, Th. I, S. 482 folg.; Th. II, S. 190—199; *Lutheri Opera*, cur. C. Schmidt, 1826 folg., Francof. Vol. V, p. 239—247; Vol. VI, p. 9—14 (de beroemde rede); C. E. Förstemann, *Neues Urkundenbuch*, Hamb. 1842, Bd. I, S. 69 (Spalatin's Bericht über die Handlungen mit Dr. Luther auf dem Reichstage zu Worms); *Luther's sämmtliche Werke*, Erlang. Ausg., Bd. LXIV (1855), S. 367 folg. (Historie, wie es Doct. Martin Luther auf dem Reichstage zu Worms ergangen); *Martin Luthers Werke*, Weimar. Ausg., 1883 folg., Bd. VI, S. 501, 517, 521, 529, 536—542, 549 folg., 557, 558, 561, 563—566, 567—571; Bd. VII (1897), S. 825—857 (Acta Wormatiae); Laurent,

Recueil des ordonnances des Pays-Bas, 2e série, Brux. 1898, T. II, p. 71 suiv.; J. G. R. Acquoy, *Handleiding tot de kerkgeschiedvorsching en kerkgeschiedschrijving*, 2de druk, 's-Gravenh. 1910, blz. 127 volg.

Literatuur: F. Pijper, *Luther op den Rijksdag te Worms* (in *Maarten Luther in zijn leven en werken van 1483—1525*, Amsterd. 1917; aldaar, blz. 104—126).

§ 141. Melanchthon's „Loci communes"

Bij de uitlegging van den brief aan de Romeinen deed Melanchthon eene korte uiteenzetting van de voornaamste onderwerpen voorafgaan. Zijn werk verscheen onder den titel: „Loci communes rerum theologicarum". De Scholastieken hebben Aristoteles in de plaats gesteld van het Evangelie De Voorbeschikking sluit de vrijheid van den wil uit. Is er geen Voorbeschikking, dan bestaat er ook geen reden om God te vreezen of op Hem te vertrouwen. Toch geeft de anthropologie de hoofdlijnen aan. De leerstukken omtrent God, de Drieëenheid e. d. zijn niet in debat. Na den val is ook het geringste vermogen ten goede verloren gegaan. Wel bestaat zekere vrijheid in uitwendige handelingen. Maar de wil kan niet uit eigen beweging liefde of haat koesteren. Slechts worstelen de booze machten met de goede in degenen die door den Geest gerechtvaardigd zijn. Noch pausen noch conciliën vermogen geloofsartikelen vast te stellen. Een vaste regel is de Schrift. Tradities zijn van menschelijken oorsprong. Het onderscheiden van raadgevingen en geboden wordt als goddeloos gebrandmerkt. Kloostergeloften berusten niet op de Schrift. De sacramenten noemt Melanchthon teekenen (slechts Doop en Avondmaal); maar de teekenen rechtvaardigen niet, alleen het geloof. De transsubstantiatie berust niet op de Schrift. Door de scheiding van geestelijken en leeken gaat de vrucht van de mis verloren. Immers de mis is eene handelszaak der priesters geworden. De paapsche biecht heeft duizenden zielen door gewetensangsten doen verloren gaan. Het coelibaat is een ondraaglijke last. Melanchthon onderscheidt scherp tusschen geloof en het voor waar aannemen van zekere leerstellingen Op voortreffe-

lijke wijze spreekt hij over de Christelijke vrijheid, die eene vrijheid des gewetens is.

Bronnen:
Verschillende uitgaven, vereenigd in het *Corpus Reformatorum*, 1854, Vol. XXI ed. H. E. Bindseil.

§ 142. Belijdenisschriften der Luthersche kerk. De Augsburgsche geloofsbelijdenis

Bij zijne kroning als keizer zwoer Karel V te Bologna in 1530 dat hij „het Katholieke geloof zou verdedigen". Dit voorspelde niet veel goeds aan de Protestanten die hem te Augsburg wachtten voor den Rijksdag. Weldra zagen zij hem bloots-hoofds in de brandende zon meegaan met de sacramentsprocessie. De Rijksdag was bijeengeroepen om maatregelen te nemen tegen de Turken en tegen de tweespalt in het geloof. Melanchthon stelde een stuk op dat keurvorst Johan Frederik van Saksen en anderen leden van den Rijksdag tot verweerschrift kon dienen. Luther keurde het goed. Het werd voorgelezen Juni 1530. Spoedig verscheen het in druk. Dat het uitging van de vereenigde Protestantsche Duitsche vorsten geeft er een eigenaardigen stempel aan. Een hartverheffend schouwspel levert eene vergadering van grooten naar de wereld, voor wie de hoogste belangen de geestelijke zijn. Naast hen hebben de predikanten hunne plaats. De leeken hebben weinig in te brengen. De Duitsche Protestanten strijden nu voor leervrijheid en eerbiediging der rechten van het geweten. Luther schreef: „Dass jenes Theil Friede halte, und glaube was es wolle, und lasse uns auch glauben diese Wahrheit, die itzt für ihre Augen bekannt ist". De uitgave der Confessie van 1540 bevat gewichtige veranderingen en heet daarom de „Variata". In de Avondmaalsleer wordt daar eene zwenking gemaakt naar Bucerus en de Zwitsers. Aan de landsvorsten worden buitengewone rechten toegekend ten opzichte van de Kerk.

De toetssteen bij de beoordeeling van alle leerstukken en gebruiken is de leer van de rechtvaardiging door het geloof.

Dit geloof moet goede vruchten van gehoorzaamheid dragen. De beteekenis der absolutie is gelegen in de verzekering aan hem die zijne zonde belijdt, dat God vergeeft om Christus' wil. De leer van het „opus operatum" wordt verworpen. Geloften zijn tegen het Evangelie.

Kerkvaders en conciliën worden meermalen aangehaald.

Bronnen:
Enchiridion. Der kleine Catechismus für die gemeine pfarher vnd Prediger, D. Mart. Luth., Wittemberg, 1536 (Faksimile-Neudruck, herausgeg. von O. Albrecht, Halle a. S., 1905, 8°); *Historia Augustanae confessionis, continens seriem variarum deliberationum, ... contexta A. D. Davide Chytraeo*, Francof. ad Moenum, 1578; Kritische uitgave der *Confessio Augustana* in het *Corpus Reformatorum*, onder de *Opera* van Melanchthon, post C. G. Bretschneiderum ed. H. E. Bindseil, Brunsv. 1858, Vol. XXVI, p. 214—688 (Latijnsche en Duitsche tekst); Schooluitgave van de *Confessio*, getiteld: *Die Augsburgische Konfession lateinisch und deutsch*, kurz erläutert von D. Th. Kolde, mit Beilagen, Gotha, 1896; *D. Martin Luthers Kleiner Katechismus nach den ältesten Ausgaben in hochdeutscher, niederdeutscher und lateinischer Sprache*, herausgeg. von K. Knoke, Halle a. S., 1904; Th. Kolde, *Die älteste Redaktion der Augsburger Konfession mit Melanchthons Einleitung zum erstenmal herausgegeben*, Gütersloh, 1906; dezelfde, *Historische Einleitung in die Symbolischen Bücher der evangelisch-lutherischen Kirche*, Gütersloh, 1907.

Literatuur: C. A. HASE, *Prolegomena*, vóór zijne uitgave van de *Libri symbolici ecclesiae evangelicae*, ed. 2[a], Lips. 1837; J. C. SCHULTZ JACOBI, *Geschiedenis van het godsdienstig gezang bij de Lutherschen in de Nederlanden*, Utr. 1843 (in de *Bijdragen tot de geschiedenis der Evang.-Luthersche kerk in de Nederlanden*, verz. door J. C. Schultz Jacobi en F. J. Domela Nieuwenhuis, St. IV, 8°); H. HERING, *Doktor Pomeranus, Johannes Bugenhagen*, Halle, 1888 (in de *Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte*); F. COHRS, *Die evangelischen Katechismusversuche vor Luthers Enchiridion*, Berlin, 1900—'02, 4 Bde.; *Bibliotheca Bugenhagiana*, in de *Quellen und Darstellungen aus der Geschichte des Reformationsjahrhunderts*, herausgeg. von G. Berbig, Halle, 1906 folg., Bd. VI; F. PIJPER, *De belijdenisschriften der Luthersche en Anglikaansche kerken. I. De belijdenisschriften der Luthersche kerk. A. De Augsburgsche Geloofsbelijdenis* (in het *Theologisch Tijdschrift*, 41[ste] jaarg.).

§ 143. De belijdenisschriften der Luthersche kerk. De Apologie

De meerderheid van den Rijksdag te Augsburg besloot dat eene wederlegging van de Confessie door Katholieke godgeleerden moest vervaardigd worden. In de commissie zaten Joh. Faber, Joh. Eck, Joh. Cochlaeus en anderen. Zij hadden niet

veel succes. Zij kwamen met een stuk van 280 foliobladzijden, die op last van hoogerhand tot 12 werden ingekort. Dit is de zoogenaamde „Confutatio pontificia". De Lutherschen hadden zich in de Confessie op glad ijs gewaagd door niet nauwkeurig te omschrijven, welk gezag zij huldigden in geloofszaken. Hadden zij zich behalve op den Bijbel beroepen op kerkvaders, conciliën en pausen, thans werden zij met gelijke munt betaald. Het is verwonderlijk wat men niet bewijzen kan met den Bijbel, de kerkvaders, de uitspraken van conciliën in de hand. De veroordeeling van het Pelagianisme wordt goedgekeurd. Er volgt echter: „Het druischt geheel tegen de Heilige Schriften in de verdienstelijkheid onzer goede werken te loochenen. Uit zichzelf bezitten onze goede werken geen verdienste, maar de genade Gods maakt dat zij het eeuwige leven waardig zijn".

Aan Melanchthon werd door de Lutherschen opgedragen eene apologie van de Confessie te vervaardigen. Voorlezing van dat stuk aan den Rijksdag is niet toegestaan. Melanchthon bewerkte eene nieuwe recensie, die 1531 in druk verscheen.

Uitgesproken wordt dat de keizer verplicht is de gezonde leer te bewaren. Melanchthon toont zich nu echter bewust, dat er eene breuk ontstaan is tusschen hem en de geestverwanten ter eene zijde en de heerschende Kerk ter andere zijde. Tegenover den paus snijdt hij het tafellaken door. Het pausdom is de Antichrist. De schroom der Confessie om bestaande gebreken bloot te leggen, wordt thans ter zijde gesteld. De heiligenvereering wordt onverschrokken aangetast. De leer der rechtvaardiging door het geloof is ook hier de maatstaf. De tegenstanders (de „Confutatio") willen zulks verstaan hebben van het geloof, dat door de liefde werkt (Gal. V). De Kerk is de vergadering der uitverkorenen. „Indien wij de Kerk slechts beschrijven als een uitwendigen staat van goeden en boozen, zullen de menschen niet begrijpen dat het rijk van Christus gerechtigheid des harten is". Wanhopige pogingen worden gedaan om alle Bijbelschrijvers met de leer der rechtvaardiging door het geloof in overeenstemming te brengen.

Bronnen:

Responsio pontificia seu Confutatio Augustanae confessionis, in Latijnschen en Duitschen tekst, in het *Corpus Reformatorum*, Vol. XXVII, ed. H. E. Bindseil, Brunsv. 1859, p. 81—244; *Apologia Confessionis Augustanae*, in het *Corpus Reformatorum*, Vol. XXVII, p. 275—316 (Latijnsche tekst), p. 321—378 (Duitsche tekst) [de 2de redaktie, Latijnsche tekst (aldaar, p. 419—646); de Duitsche tekst in Vol. XXVIII (1860), p. 38—326].

Literatuur: TH. KOLDE, *Historische Einleitung in die Symbolischen Bücher der evangelisch-lutherischen Kirche*, Gütersloh, 1907, S. XXXIII—XLI; F. PIJPER, *Belijdenisschriften der Luth. en Anglik. kerken*. I. *De belijdenisschriften der Luth. kerk*. B. *De Apologie der Augsburgsche Confessie* (in het *Theol. Tijdschrift*, 42ste jaarg.).

§ 144. Belijdenisschriften der Luthersche kerk. De Smalkaldische artikelen

Protestantsche vorsten en vertegenwoordigers van steden beraadslaagden te Smalkalden in 1537, wat hun te doen stond tegen het concilie door Paulus III bijeengeroepen.

Zij hadden zes en dertig theologen bij zich. Hun werd opgedragen te onderzoeken, welke artikelen der Confessie met kracht moesten worden gehandhaafd en op welke punten iets kon worden toegegeven. Luther werd met de redaktie belast. Hij bracht zijn ontwerp naar Smalkalden mede. Met de groote leerstukken van het „Symbolum apostolicum" heeft hij op éene enkele bladzijde afgerekend. Dan komt het gedeelte waarvan hij niet wijken wil. Van de leer der rechtvaardiging door het geloof wordt gezegd: „Von diessem Artickel kann mann niechts weichen oder nachgeben, Es falle Himmel und Erden". Uitvoerig wordt gehandeld over de mis. Men waant dat zij den mensch van zonden afhelpt, hier en hiernamaals. En andere verkeerdheden hangen er mede samen. De kloosters moeten worden gebruikt als scholen voor predikanten en bekleeders van wereldlijke ambten, ook voor meisjesscholen. Ten laatste wordt front gemaakt tegen zekere „Rottengeister", die Luther onder de oogen traden ten tijde van het „oproer" (den Boerenkrijg).

Bronnen:

Die Schmalkaldischen Artikel vom Jahre 1537 nach D. Martin Luther's Autograph

in der Universitätsbibliothek zu Heidelberg zur vierhundertjährigen Geburtsfeier Luther's, herausgeg. von K. Zangemeister (mit 47 Seiten in Lichtdruck), 2te Ausg., Heidelb. 1886, 4°.

Literatuur: F. PIJPER, *De belijdenisschriften der Luth. en Anglik. kerken. I. De belijdenisschriften der Luth. kerk. C. De Smalkaldische artikelen* (in het *Theol. Tijdschr.*, 42ste jaarg.).

§ 145. Belijdenisschriften der Luthersche kerk. De „Formula Concordiae"

Aan de vaststelling der „Formula concordiae" ging eene periode van ontwikkeling door strijd vooraf. De eene partij zocht haar steunpunt bij Luther, de andere bij Melanchthon.

De antinomistische strijd werd uitgelokt door Joh. Agricola te Wittenberg. Hij verkondigde dat de Melanchthonianen in de prediking te veel nadruk legden op de Tien Geboden. Hij leerde: „De Tien Geboden behooren op het raadhuis, niet op den predikstoel. Allen die met Mozes omgaan moeten met Mozes naar den Duivel varen". Hierbij beriep hij zich op Luther, maar deze verloochende het volstrekt.

De Osiandristische strijd groepeerde zich om Andreas Osiander, prof. te Koningsbergen. Hij leerde dat de geloovige terstond bij zijne bekeering vergeving van zonden ontvangt, maar dat de verzoening of de wedergeboorte eerst langzamerhand tot stand komt. De rechtzinnige Lutheranen verwierpen dat gevoelen, omdat de zekerheid van het heil in Christus er door bedreigd werd.

De adiaphoristische strijd ontbrandde door het Augsburger en het Leipziger Interim van 1548. In deze kerkenordeningen, door Karel V aan een aantal landen opgelegd, waren aan de Roomsche partij belangrijke concessiën gedaan, die aan de Protestanten ergernis gaven. Melanchthon en de zijnen, die aan de totstandkoming van het Leipziger Interim hadden medegewerkt, verdedigden zich met de bewering dat de concessies maar „adiaphora" betroffen.

Georg Major, prof. te Wittenberg, verkondigde dat goede werken noodig zijn ter zaligheid (hij bedoelde voor de ver-

losten). Als om zijnen tegenstander te overtroeven, betoogde Von Amsdorff in zekere brochure: „Goede werken zijn schadelijk voor de zaligheid" (hij bedoelde de uitwendige werken der Roomsche kerk: ceremoniën, vasten, aalmoezen geven, naar de mis gaan, enz., waarmee men de zaligheid meent te verdienen).

De synergistische strijd werd veroorzaakt door Melanchthon's „Loci communes" van 1535, waarin aan den menschelijken wil eenig vermogen werd toegekend om tot het goddelijke bekeeringswerk iets bij te dragen.

De kryptocalvinistische strijd werd voornamelijk gevoerd in Saksen. Joachim Westphal deed een heftigen aanval op de Calvinistische avondmaalsleer. Hare aanhangers noemde hij „sacramentariërs". Hij beschuldigde hen dat zij zich met slinksche middelen indrongen. Ook Joh. a Lasco trof deze blaam. Westphal werd de onverzoenlijke vijand van de Nederlandsche Gereformeerden die in 1553 uit Londen een goed heenkomen moesten zoeken op het vasteland.

Om aan al dien strijd een einde te maken werd de „Formula Concordiae" vastgesteld. Vooral keurvorst August van Saksen begeerde dat men voor de Protestanten iets zou scheppen dat de Roomschen in de uitspraken van Trente bezaten. Ontwerp volgde op ontwerp. In 1577 was het stuk gereed. Het werd aanstonds door vele vorsten en duizenden predikanten onderteekend. Het werd echter niet in alle Duitsche vorstendommen aangenomen. De koning van Denemarken wierp het in het vuur.

B r o n n e n:

N. von Amsdorff, *Das die Propositio* (*Gute Werck sind zur Seligkeit schedlich*) *eine rechte ware Christliche Propositio sey*, 1559; *Bekentnis D. Georgij Maioris*, Wittenb. 1559; Stellingen van Andr. Osiander in de „Additamenta" bij G. Arnold, *Unparth. Kirchen- und Ketzer-Historie*, Schaffhausen, 1741, 2te Aufl., Bd. II, S. 1040 folg.; *Positiones oder Sprüche eines Antinomi, oder Gesetzstürmers*, in *D. Martin Luthers Sämtliche Schriften*, herausgeg. von J. G. Walch, Halle, 1740—'50, Th. XX, S. 2030—2034.

L i t e r a t u u r: F. PIJPER, *De belijdenisschriften der Luth. en Anglik. ker-*

ken. I. *De belijdenisschriften der Luth. kerk.* D. *De „Formula Concordiae" en de strijd die voorafging* (in het *Theol. Tijdschr.*, 42ste jaarg.).

§ 146. Eenige van Luther's denkbeelden

Geen afgerond dogmatisch systeem kan aan Luther worden toegeschreven, ofschoon men aan zijne geschriften geweld heeft gepleegd om er een systeem in aan te wijzen.

Eén gezichtspunt houdt hij doorloopend vast: het materiëele gaat boven het formeele. De inhoud der godskennis gaat boven de bron waaruit zij geput wordt. De vraag is: „Hoe moet ik zalig worden?" Door het geloof in Jezus Christus. Alwat in de Roomsche kerkleer hiertegen indruischt bestrijdt hij. Verder neemt hij eenige hoofdstukken onveranderd aan. Dit bepaalt zijne houding tot de H. Schrift. Zij is Gods Woord. Maar hare grenzen zijn niet nauwkeurig afgebakend. De toetssteen bij de verschillende Bijbelboeken is de vraag, „ob sie Christum treiben oder nicht". Daar het evangelie van Johannes in tegenstelling met de drie overige weinig van Christus' werken maar veel van zijne prediking schrijft, is dat het fijne, rechte hoofdevangelie. Den brief van Jakobus noemt Luther een „strooien epistel". Van de Openbaring van Johannes zegt hij: „Ik kan niet bemerken dat dit boek door den H. Geest is opgesteld".

De heiligenvereering is schepselvergoding en dus afgoderij, doet te kort aan de eer van God en Christus. Het geloof is genoeg. Het lied „Salve Regina" is eene godslastering (zie Bibliotheca Reformatoria, Dl. I).

Dit bepaalt ook de houding tot de sacramenten. Het zijn niet anders dan teekenen die tot het geloof dienen en opwekken, zonder welk geloof zij niets nut zijn. Ook zonder het lichamelijk ontvangen der sacramenten kan men vroom worden door het geloof; maar het sacrament zonder geloof werkt den dood. Slechts twee sacramenten moeten blijven bestaan, Doop en Avondmaal, naast het Evangelie, omdat daarin de H. Geest ons rijkelijk vergeving van zonden schenkt. Een

gruwel is de mis, die als een offer of een goed werk wordt gepredikt en verkocht.

De Kerk is de vergadering der geloovigen of uitverkorenen over de geheele wereld. Bisschoppen zijn geen bestuurders, maar dienaren der Kerk. Het pausdom is het bestuur of de tirannie van den Antichrist. Kerkvaders en conciliën verzinken in het niet bij de uitspraken der Schrift. Het is omdat alleen in de Schrift het geloof het heerschende element is. Onveranderd nam Luther van de Roomsche kerk over: de leerstukken van de Drieëenheid, de ware godheid en ware menschheid van Jezus Christus, het plaatsvervangend lijden en de wederopstanding des vleesches. Ook de leerstukken van den zondeval, de erfzonde, de werkelijke tegenwoordigheid van het lichaam en bloed van Christus in het Avondmaal worden gehandhaafd, doch deze niet zonder belangrijke wijzigingen.

§ 147. Verschillende botsingen

Eene vreeselijke botsing bracht de „Boerenkrijg". Onder „Boeren" moeten hier lijfeigenen worden verstaan.

Het ving aan met een opstand der Boeren van den abt van Kempten, 1525. Spoedig verbreidde zich het oproer over Zwaben, Frankenland en den Elzas. Het programma hunner eischen is vervat in twaalf artikelen. Zij meenen ze op schriftuurlijke gronden te kunnen verdedigen: 1. De keuze van een predikant geschiede door de geheele gemeente; hij moet ons het Evangelie zuiver verkondigen, zonder menschelijke toevoegselen. 2. De tienden moeten dienen voor den predikant en verder voor de armen; tienden door koop in handen van particulieren moeten afkoopbaar zijn. 3. Afschaffing der lijfeigenschap. 4. Afschaffing der jachtrechten, behalve voorzoover door aankoop verkregen. 5. Vrij hout halen uit het dorpsbosch. 9. Eene rechtspleging die niet op gunst berust. 11. Geen geldafpersing van weduwen en weezen bij den dood van man en vader. — Luther, op wien zij zich beriepen, heeft hunne

eischen voor het meerendeel billijk geoordeeld; tegelijk evenwel heeft hij beide partijen streng gelaakt. Toen de Boeren vervielen tot daden van geweld, roof en moord, heeft Luther vorsten en overheden aangespoord ze dood te slaan („steke, sla, wurge hier wie kan"). Onder aanvoering van Thomas Münzer leverden zij slag bij Frankenhausen, Mei 1525. De slag werd door hen verloren. Weldra keerden de normale toestanden terug.

Eene andere botsing betrof de leer van het H. Avondmaal en de gebruiken die er mede samenhangen.

Luther geloofde in de werkelijke, lichamelijke tegenwoordigheid van het lichaam en bloed des Heeren in het H. Avondmaal. Daarom liet hij de elevatie nog voortbestaan, toen zij door anderen reeds was afgeschaft. Hij handhaafde de adoratie. Immers wie geloofde dat des Heeren lichaam en bloed tegenwoordig waren, kon daaraan zijn betoon van eerbied niet onthouden, meende hij, of hij zondigde. Het standpunt der Zwitsers of der Gereformeerden was daarvan ver verwijderd. Zij beschouwden brood en wijn als zinnebeeldige teekenen van de genade Gods jegens ons. Dientengevolge moest eene geheel nieuwe Avondmaalsviering worden ingesteld. Hierover ontstond een ontzettende strijd. Luther ergerde zich dat men van zijn „Heer en Heiland" sprak als van een gebakken God, een brood-God, een wijn-God, enz. Philips van Hessen, staatkundige gevaren ziende in de verdeeldheid der Protestanten, bracht het vermaarde gesprek tusschen Luther en Zwingli te Marburg teweeg, 1 Oktober 1529. Het bracht verbittering, geen toenadering. „Den broedernaam hebben wij hun niet kunnen geven; zij zijn gedwongen geworden als ketters heen te gaan". Aldus Luther. Intusschen hebben Lutherschen en Gereformeerden den gemeenschappelijken naam van Protestanten verkregen. De „Reichsabschied" van 1529 behelsde het eenzijdige besluit van de Katholieke stenden, dat men de behandeling der aangelegenheden van den godsdienst zou opschorten tot het aanstaande concilie. Intusschen

moest men zich van alle verandering en nieuwigheid, ook van verdere verbreiding der nieuwe leer onthouden. Hiertegen brachten de „Evangelische stenden" een krachtig gemotiveerd protest in op 19 April 1529.

Vandaar de naam: Protestanten.

§ 148. Zwingli. Oecolampadius. Bullinger

Ulrich Zwingli werd geboren in 1484, te Wildhaus. Hij ontving onderwijs te Bazel en elders. Hij legde zich toe op humanistische studiën en werd „magister artium". Dit bleef niet zonder invloed op zijne Bijbeluitlegging en theologie. Het verleende hem zekere mildheid, zoodat hij naast de aartsvaders de groote wijsgeeren van Griekenland in het Paradijs hoopte te ontmoeten. In 1506 ontving hij de priesterwijding en werd aangesteld te Glarus. Een paar malen is hij meegegaan met een leger Zwitsersche huursoldaten in dienst eener vreemde mogendheid. In 1516 is hij aangesteld te Einsiedeln. Hij predikt ijverig tegen de vereering van het wonderdoende Mariabeeld aldaar. Hij wordt in 1519 naar Zürich beroepen. Hij wordt 1521 kanunnik der Munsterkerk, wat hij bleef tot zijn dood in 1531. Hij was de hervormer geworden van het kanton, ja, van een groot deel van Zwitserland. In Oktober 1523 had te Zürich in tegenwoordigheid van negenhonderd personen het groote twistgesprek over de beelden en de mis plaats. De uitkomst was dat zij afgeschaft werden. In 1525 vierde Zwingli met zijne aanhangers voor het eerst het Avondmaal op de wijze der oude Christenen — althans naar men meende. De geloovigen waren aan tafels gezeten en ontvingen het Avondmaal onder beide gestalten. Zwingli's verhouding tot de „Doopers" is moeilijk te bepalen. In 1527 bezocht hem Balthasar Hubmaier van Waldshut, pastoor, overhellende naar de Hervorming, later een vurige „Dooper" en martelaar voor zijne zaak. Zij waren het toen eens, dat de ware Doop een doop „op belijdenis" moest zijn. Onder invloed van wie of wat ook is Zwingli's gevoelen veranderd. Later heeft Hubmaier

hem van die verandering een verwijt gemaakt. Zeker is dat hij met vroegere vrienden (Grebel en Manz) op een voet van vijandschap is gekomen. Op het gesprek over het Avondmaal te Marburg (1529) begeerde Zwingli dat men elkander als broeders zou erkennen. Dit stuitte af op de weigering van Luther. Zwingli's gevoelen omtrent het Avondmaal wordt goed gekend uit den brief dien Corn. Hoen vond en Hinne Rode naar Luther en vervolgens naar Zwingli bracht. De laatste heeft zich met den inhoud vereenigd en hem in druk bezorgd. De schrijver vergelijkt het Avondmaal bij den ring dien de bruidegom geeft aan de bruid. Gelijk de bruid gelooft dat de bruidegom haar toebehoort, zoo gelooft de Christen bij de ontvangst des Avondmaals dat Christus hem toebehoort. Voor dit levend geloof hebben de Roomsche scholastici een dood geloof in de plaats gesteld, nl. dat het brood na de wijding het lichaam van Christus is — een historisch lichaam, dat niet rechtvaardigen kan. Het gewijde brood wordt als God vereerd. Indien het echter geen God is, hoe ver staan wij af van de heidenen die hout en steen vereerd hebben? Paulus zegt 1 Kor. X niet: „Het brood is het lichaam des Heeren". Uit deze plaats blijkt, dat „is" door „beteekent" wordt uitgelegd. Joh. XV zegt Christus: „Ik ben de ware wijnstok". Toch houden wij niet zoo streng aan de letter vast om te zeggen dat Christus een natuurlijke wijnstok is. Christus, die alleen door het geloof gekend wordt, wordt ook alleen door het geloof vereerd. Maar de Satan keert alles onderste boven. Het brood dat met lichamelijke oogen gezien wordt vereischt, als het God is, ook lichamelijke diensten. Vandaar de noodzakelijkheid van een luisterrijken eeredienst; vandaar lampen, goudgestikte gewaden, het geblaat der monniken in de koren, zalvingen en ceremoniën.

Huldr. Zwinglius, *Opera*, curantibus Melch. Schulero et Io. Schulthessio, Tur. 1829—'42, 8 voll.; *Huldreich Zwinglis sämtliche Werke*, herausgeg. von E. Egli, G. Finsler und W. Köhler, in het *Corpus Reformatorum*, Bd. XVIII folg., Leipz. 1904 folg.

Oecolampadius (1482—1531). Hij was een bekwaam be-

oefenaar der Grieksche taal, zoodat hij Grieksche kerkvaders in het Latijn vertalen kon en aan Erasmus zekere diensten bewijzen bij de vertaling van het Nieuwe Testament.

Hij werd de Hervormer van Bazel.

Bullinger (1504—1575) beoefende behalve het Grieksch ook het Hebreeuwsch. Hij werd Zwingli's opvolger te Zürich. Met tal van Hervormingsgezinden stond hij in briefwisseling, o. a. met Jan Utenhove en Joannes Anastasius Veluanus. Hierdoor oefende hij grooten invloed in verscheidene landen. Aan geloofsgenooten die uit Engeland moesten wijken bij de troonsbeklimming van Maria Tudor verschafte hij te Zürich en elders een onderkomen.

Bronnen:

Somma des christelicken Religions.... In thien Artyckelen ghestelt, door Henricum Bullingerum, Wtden Hoochduytschen .... Ouerghesett. Door M. Vilhelmum (*sic!*) Gnapheum.... Ghedruckt An. 1567, 8° (zonder naam of woonplaats van den drukker); *Epistola christiana admodum, Ab annis quatuor ad quendam apud quem omne judicium sacrae scripturae fuit, ex Batavis missa*, Per Honnium Batavum; herdrukt bij D. Gerdes, *Historia evangelii seculo XVI. passim per Europam renovati*, Groning. 1744, 4°, (T. I,) in de *Monumenta*; *Actensammlung zur Geschichte der Zürcher Reformation 1519—1533*, herausgeg. von E. Egli, Zürich, 1879, 8°.

Literatuur: J. Tichler, *Huldrich Zwingli, de kerkhervormer*, Utr. 1857—'58, 2 dln., 8°; F. W. Hassencamp, *Franciscus Lambert*, Elberf. 1860, 8° (in *Leben und ausgewählte Schriften der Väter und Begründer der reformirten Kirche*, eingel. von K. R. Hagenbach, Th. IX); H. Bavinck, *De ethiek van Ulrich Zwingli*, Kampen, 1880 (Acad. proefschrift); A. J. van 't Hooft, *De theologie van Heinrich Bullinger in betrekking tot de Nederlandsche Reformatie*, Amsterd. 1888 (Acad. proefschrift); G. Oorthuys, *De anthropologie van Zwingli*, Leid. 1905, 8°; *Bullingers Gegensatz der evangelischen und der römischen Lehre* (in *Zeitgemässe Traktate aus der Reformationszeit*, Heft 7, Göttingen, 1906); M. van Rhijn, *Jacobus Hoeck* (in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, Dl. XII, 's-Gravenh. 1916); O. Clemen, *Hinne Rode in Wittenberg, Basel, Zürich und die frühesten Ausgaben Wesselscher Schriften* (in *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, Bd. XVIII).

§ 149. Het Duitsche martelaarsboek van Ludwig Rabus

Als jongeling kwam Rabus in huis bij Matthaeus Zell te Straatsburg, ambtgenoot van Bucerus, beiden vurige voorstan-

ders der Hervorming. Op de reis naar het gesprek te Marburg (1529) waren Oecolampadius en Zwingli gedurende veertien dagen de gasten der Zell's. Straks werd Rabus de opvolger van Zell. Hij ijverde zeer tegen het Augsburger Interim. Hij stierf als superintendent te Ulm in 1592. Tot zijne teleurstelling omhelsde zijn zoon het Roomsch-Katholicisme. Rabus heeft in betrekking gestaan tot Willem van Nassau-Dillenburg. De graaf deed drie zijner zonen, Johan, Lodewijk en Adolf, te Straatsburg het onderwijs van Rabus genieten.

Het eerste deel van zijn martelaarsboek verscheen in 1554 in quarto. Het behandelde 209 personen uit het Oude Testament en het Oud-Christelijk tijdperk. Eerst in Deel II komen martelaren uit latere tijden: Hus, Hendrik Vos en Joannes van den Esschen. Het achtste of laatste deel zag het licht in 1558. In 1571 —1572 deed hij eene folio-uitgave verschijnen in twee deelen. Het werk van Rabus is uit de beste bronnen geput. Een aantal oude drukjes zijn in extenso opgenomen. Men treft alhier stukken aan die elders niet meer te vinden zijn. Het oudste verhaal omtrent Nikolaas van Antwerpen, 1525, is hier. Hendrik van Zutphen is nergens zoo grondig behandeld. Alle drukwerkjes betreffende Hendrik Vos en Joannes van den Esschen zijn aan Rabus bekend geweest. In één der deelen worden maar vier personen behandeld: Luther, Savonarola, Jakobus Praepositus en de Schot Patricius Hamilton. Slechts twee van hen zijn martelaren. Rabus neemt nl. niet uitsluitend martelaren op; ook personen die voor hun geloof geleden hebben, al zijn zij den marteldood niet gestorven. De geest waarin Rabus zijn werk schreef is die van het orthodoxe Lutherdom. Hij neemt geschriften op van Matthias Flacius Illyricus. Dit verhindert hem niet aan martelaren van uiteenloopende richting eene plaats te geven.

B r o n n e n:

Ludovicus Rabus, *Historien der Heyligen auserwölten Gottes Zeugen, Bekennern vnd Märtyrern*, Strassb. 1554—'58, 8 Thle., 4° (2te Ausg., Strassb. 1571, 1572, 2 Thle., fol.).

L i t e r a t u u r: J. C. SCHULTZ JACOBI, *Liederen van Hendrik van Zutphen*

en Willem van Zwolle (in de *Bijdragen tot de geschiedenis der Evang.-Luthersche kerk*, St. VI, Utr. 1845); TH. KOLDE, *Arsacius Seehofer und Argula von Grumbach* (in de *Beiträge zur bayerischen Kirchengeschichte*, Bd. XI, Erlangen, 1904).

§ 150. De Hervorming in Frankrijk. Algemeene karaktertrekken

Tot kenschetsing van den aard van het Fransche Protestantisme mogen hier enkele korte algemeene opmerkingen volgen. De Fransche Protestant kenmerkt zich vooreerst door taaie vasthoudendheid aan zijn geloof. In de middeleeuwen hebben zich zijne vroegere geestverwanten, de Waldenzen, in alle richtingen verspreid. De meesten woonden in het tegenwoordige Zuid-Frankrijk: van Toulouse tot de Pyreneeën. Twistgesprekken, de Inquisitie, het oorlogszwaard zijn aangewend om hen weg te vagen. Tevergeefs; in het geheim bestaan zij voort. Als de Hervorming komt, steken zij het hoofd op en knoopen betrekkingen aan met de nieuwe geestverwanten, waarin zij gedeeltelijk opgaan. Nieuwe vervolgingen komen; nieuwe vergaderingen worden gehouden in bosschen en spelonken. Velen sterven den marteldood. Maar de Gereformeerde gemeenten nemen toe. Lodewijk XIV legt de zwaarste straffen op (de galeien). Sommigen worden afvallig. Duizenden en tienduizenden trekken over de grenzen of handhaven zich in Piémont. Geen tweede voorbeeld is bekend in de wereldgeschiedenis van zoovele duizenden die om des geloofs wil hun vaderland hebben verzaakt. En nog leeft het Protestantisme voort in Zuid-Frankrijk, het oude land der Waldenzen.

Een tweede karaktertrek is het intellektualisme. Geen wonder dat Ratramnus' boekje over het Avondmaal herhaaldelijk door Fransche Protestanten is uitgegeven. Het is een voorbeeld van klaarheid en van logischen betoogtrant en draagt geheel den stempel van „l'esprit français". De Fransche Protestant rust niet, voordat hij van zijne overtuigingen een samenhangend geheel heeft gemaakt. Vandaar dat Calvijn aan het Protestantisme het eerste ordelijke dogmatische handboek schonk. Dit

bepaalde ook hunne behandeling van de Schrift. Zij zochten naar den letterlijken zin. Vandaar dat de professoren te Lausanne en te Genève Grieksch en Hebreeuwsch doceerden, Scaliger en Salmasius talen bestudeerden die in de middeleeuwen niet beoefend waren; alles ter opheldering van de H. Schrift. De twee genoemden zijn naar Leiden vertrokken, waar de theologische faculteit hun streven op schitterende wijze heeft voortgezet.

Een andere karaktertrek is het radikalisme. De Fransche Protestant deinst voor geen praktische consequentie terug. God is een geest en die Hem aanbidden moeten Hem aanbidden in geest en in waarheid. Daarom moet gebroken worden met alle uiterlijkheden. Nergens dan hier worden beslister terzijde gesteld: relieken, altaren, kaarsen, beelden, schilderijen, gewaden. Men kan wel godsdienstoefening houden in schuur of bosch.

De demokratie viert hier hoogtij. Alle predikanten hebben gelijken rang en gelijke bediening. Heeft men in Duitschland superintendenten, draagt de koning van Pruisen den titel van oppersten evangelischen bisschop des lands, bij de Fransche Gereformeerden is zulks geheel onbekend.

Nog een karaktertrek is de voortreffelijke discipline. De Hugenooten zijn niet alleen warme aanhangers van hun geloof, maar ook gedisciplineerde krijgslieden. Het weerspiegelt zich in hunne organisatie.

§ 151. De Hervorming in Frankrijk

De Fransche Humanisten gingen, evenals hunne geestverwanten elders, in twee richtingen uiteen: de Katholieke en de Protestantsche. Faber Stapulensis, de vermaarde exegeet der H. Schrift, is in den schoot der Roomsch-Katholieke kerk gestorven. Louis Berquin is van Humanist een overtuigd aanhanger

van Luther geworden. Hij werd, ofschoon „raadsheer" van koning Frans I, door dezen niet voldoende beschermd en stierf den marteldood. De houding van Frans I was weifelend. In 1540 vaardigde hij een edikt uit ten gunste van de Waldenzen van Mérindol en omstreken. Crespin, de schrijver van het Fransche Martelaarsboek, heeft in de Latijnsche uitgave van 1560 lof voor hem als „een man van voortreffelijke inborst en grondig oordeel". Het lot der Hervormingsgezinden zou onder hem beter zijn geweest, wanneer het alleen van hem afgehangen had. Maar er viel ook te rekenen met hen die de rechtspraak uitoefenden. Het vinden van het befaamde aanplakbiljet op de deur van zijn slaapvertrek deed zijne stemming ten nadeele der Hervormingsgezinden omslaan. De laatsten, aanvankelijk slechts eene zwakke groep, verkregen nieuwe kracht en eene organisatie door het optreden van Calvijn. Eene harde geloofsvervolging brak los onder Hendrik II. Velen werden ter dood gebracht. Velen zuchtten in den kerker. Eene afgevaardiging werd gezonden naar Calvijn en Beza te Genève; ook aan Adr. van Haemstede te Antwerpen, met verzoek om bemiddeling. De schoone brief van Van Haemstede aan Hendrik II is bewaard gebleven. Onder de zwakke regeeringen van de minderjarige vorsten Frans II en Karel IX kwamen twee groote partijen tegenover elkander te staan: die der Hugenooten en der Guise's, beide evenzeer staatkundig als godsdienstig (de laatste straks vereenigd in de „Ligue"). De koningin-weduwe Katharina de Medicis trachtte alle macht aan zich te trekken. Zij beraamde het twistgesprek te Poissy tusschen Gereformeerde en Roomsch-Katholieke godgeleerden in 1561. De begeerde toenadering werd echter niet verkregen. Gedurende tientallen van jaren werd Frankrijk het tooneel van burgeroorlogen. Het bloedbad van den Bartholomaeus-nacht, 24 Aug. 1572, waarin duizenden omkwamen, moest dienen om te voorkomen dat de koningin tusschen de partijen in het gedrang geraakte. Dit gelukte; een aantal belangrijke personen (admiraal De Coligny) werden uit den weg geruimd. De moord van den hertog De Guise, den aanvoerder der Ligue, werd beantwoord door den Dominikaan Jacques Clément, die

koning Hendrik III doodstak (1589). Afzwering van zijn Protestantsch geloof maakte het Hendrik IV mogelijk den Franschen koningstroon te bestijgen. Ten gunste van zijne vroegere geloofsgenooten vaardigde hij het edikt van Nantes uit (1598), waarin hun belangrijke staatkundige en burgerlijke rechten werden geschonken. Gedurende de gansche regeering van Lodewijk XIV is men er op uit geweest hun die rechten weder te ontnemen. Uit het land te gaan werd hun onder bedreiging met zware straffen verboden. Vexatoire maatregelen werden genomen om hen tot afval van hun geloof te bewegen (dragonnades). Totdat de koning onder voorwendsel, dat zich in zijn rijk geen Protestanten meer bevonden, het edikt van Nantes herriep. Vele duizenden weken uit naar Holland, Duitschland, Engeland en andere landen. Wie zich naar Holland begaven sloten zich voor het meerendeel aan bij de Waalsche kerken. Deze waren daar ontstaan na 1581, toen de veroveringen van Parma velen uit de Zuidelijke Nederlanden naar het Noorden dreef. De Protestanten die in Frankrijk achterbleven hadden een bitter lot. Wanhoop voerde tot den opstand der „Camisards" (oorlog in de Cevennen), die in bloed werd gesmoord. De geloofsvervolging hield eerst op bij den dood van Lodewijk XV in 1774.

De laatste slachtoffers waren de predikanten Rochette en de gebroeders Grenier, die in 1762 te Toulouse werden ter dood gebracht. (Jean Calas later door Voltaire verdedigd.) De „verklaring der rechten van den mensch" (Aug. 1789) sloot godsdienstvrijheid in zich. Zij werd bevestigd door de Constitutie van 25 Aug. 1795.

L i t e r a t u u r: L. P. GACHARD, *Préface*, vóór zijne uitgave van de *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, T. II, Brux. 1850; *Guy de Brès au consistoire d'Anvers*, bij R. C. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, *Het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saxen, historisch-kritisch onderzocht*, Amsterd. 1853; HERMINJARD, *Correspondance des réformateurs*, Genève, 1866, T. I; CH. PAILLARD, *Histoire des troubles religieux de Valenciennes, 1560—1567, publiée d'après des documents inédits*, Bruxelles-La Haye, 1874—1876, 4 tom. (in de *Collection de mémoires relatifs à l'histoire de Belgique*); dezelfde, *Les grands prêches Calvinistes de Valenciennes* (in *Bulletin historique de la Société de l'histoire du protestantisme français*, T. XXVI, Par. 1877); *Interrogatoires politiques de Guy de Bray, extrait*, uitgegeven door CH. PAILLARD in *Bulletin de la*

Société de l'histoire du protestantisme français, 1879, T. XXVIII; L. A. VAN LANGERAAD, *Guido de Bray*, Zierikzee, 1884 (Acad. proefschrift); H. VUILLEUMIER, *L' Académie de Lausanne*, Lausanne, 1891; L. A. VAN LANGERAAD, *De Nederlandsche ambassade-kapel te Parijs*, *Kerkhistorische studie*, 's-Gravenh. 1893, 1894, 2 dln., 8°; Ch. BORGEAUD, *Histoire de l'université de Genève, l'académie de Calvin 1559—1798*, Genève, 1900, 4° (avec 30 portraits hors texte et de nombreuses reproductions de documents); J. DE HULLU, *De overkomst van réfugiés in westelijk Staats-Vlaanderen gedurende de zeventiende eeuw* en *De overkomst van réfugiés in westelijk Staats-Vlaanderen na 1713* (beide in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. VIII, 's-Gravenh. 1911).

§ 152. De Hervorming in Frankrijk. Het Fransche martelaarsboek

Jean Crespin, de schrijver en eerste uitgever van het Fransche martelaarsboek, was geboren te Atrecht, studeerde te Leuven en vestigde zich in 1540 als advokaat te Parijs, waar hij getuige was van den marteldood van Claude le Peyntre. Hij keerde terug naar Atrecht en behoorde tot degenen die in 1544 eene goede ontvangst bereidden aan Pierre Brully, Gereformeerd predikant te Straatsburg. Verdacht van ketterij vluchtte hij over de grenzen en vestigde zich te Genève als boekdrukker. Hij werd de uitgever van Calvijn's werken. In 1554 verscheen de eerste uitgave van zijn Martelaarsboek, tellende 687 bladzijden. Aanvankelijk verbood de Groote Raad van Genève dat men op den titel het woord „martelaren" bezigde, omdat het riekte naar de Roomsche heiligenvereering. Weldra zag men van dit bezwaar af. De laatste uitgave, door Crespin zelf bewerkt en tellende 1424 bladzijden, zag het licht in 1570. Op eene editie van 1619 berust de herdruk voor de „Société des livres religieux de Toulouse", bezorgd door Benoit, 1885, 3 voll. Crespin heeft nauwkeurige zorg besteed aan het bijeenbrengen en bewerken van de stof. Als voorname bronnen dienden hem: brieven, geloofsbelijdenissen, procesakten en betrouwbare getuigenissen van personen die werden terechtgesteld. Dikwijls werden spoedig na hunnen dood vlugschriften verspreid, behelzende het verhaal hunner lotgevallen. Van die vlugschriften moet Crespin er vele bezeten hebben. Van Wolfgang Schuch, in 1525 levend verbrand, had hij eene geloofsbelijdenis. Ook bezat hij zulks van Leonard Keizer, een Wittenbergsch student, 1527

in Beieren verbrand. Van Pierre Brully bezat hij brieven, En zoo vervolgens van andere martelaren.

Dat de martelaren gestorven zijn voor de vrijheid des gewetens wordt door Crespin niet aangeroerd. Zij zijn martelaren der waarheid geweest. Vrijheid huldigt de schrijver slechts als de vrijheid om Christus te belijden.

Bronnen:
Histoire des martyrs, persecutez et mis a mort pour la verite de l'evangile, depuis le temps des apostres iusques a present (*1619*), Toulouse, 1885—'89, 3 tom. (publ. par la Société des livres religieux de Toulouse); Van der Haeghen, Arnold en Van den Berghe, *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais* (extrait de la *Bibliotheca Belgica*), La Haye, T. II.

§ 153. Johannes Calvijn

Calvijn is geboren te Noyon in 1509. Hij werd bestemd voor den geestelijken stand en verkreeg reeds als kind praebenden. Hij werd naar Parijs gezonden om theologie te studeeren, maar ging weldra over tot de rechten. Te Orleans kwam hij in een kring van Humanisten die open stond voor reformatorische invloeden uit Duitschland (Olivetanus). Te Parijs teruggekeerd (1531) zegde hij vaarwel aan de rechtsgeleerdheid en wijdde zich geheel aan humanistische studiën. In dien tijd valt zijn besliste overgang tot de Gereformeerde leer. Slechts schaarsche bijzonderheden zijn omtrent deze intieme aangelegenheid bekend. In 1536 verraste hij zijne geloofsgenooten met het prachtige boek: „Institutio religionis christianae", verschenen te Bazel. Hij vertrok naar Italië en genoot de gastvrijheid der hertogin Renata van Ferrara. De dreigende inquisitie noopte hem van daar te vertrekken. Op de doorreis kwam hij te Genève, waar hij door Farel werd vastgehouden. Hij bleef en werd spoedig als predikant aangesteld. Het rigorisme, door hen beiden in toepassing gebracht, veroorzaakte echter weldra zulk een tegenstand, dat ten jare 1538 aan beiden het verblijf in de stad werd ontzegd. In 1541 werd hij uit Straatsburg teruggehaald. Hij voerde nu eene nieuwe Gereformeerde kerkenorde in, die, met

wijzigingen, het model is geworden van verscheidene andere in landen waar de Gereformeerde leer de heerschende werd. Het doel was van Genève een Godsstaat te maken, waarin de overtreders der geboden gestreng, ook aan den lijve, werden gestraft. Hij bezorgde zich hierdoor bittere vijanden. Hevig werd hij op dogmatische en andere gronden aangevallen door Castellio en Bolsec.

Door Calvijn's toedoen kwam Servet op den brandstapel. Zijn aandeel hierin was ten minste even groot als dat van den inquisiteur in den dood van zijn slachtoffer. Zijn aanhang was echter zóó sterk, dat hij zich ondanks tegenstand heeft kunnen handhaven. Beroemd is zijne schoolstichting: een gymnasium verbonden met eene „Akademie" of Hoogeschool voor de opleiding van predikanten, rechtsgeleerden en medici, een model van paedagogische voortreffelijkheid. Straks is hieruit de universiteit gegroeid. Een groot aantal Nederlanders hebben Genève bezocht: velen om te zien wat het Gereformeerde régime over staat en kerk uitwerkte, velen om het onderwijs te genieten. Met meer dan één Nederlander heeft Calvijn een pennestrijd gevoerd, nl. met Balduïnus, Coornhert en Albertus Pighius. Hij stierf in 1564, na gezorgd te hebben dat zijn graf onbekend zou blijven.

Calvijn heeft grooten invloed geoefend door zijne briefwisseling met personen uit alle landen in West-Europa. De „Thesaurus epistolicus Calvinianus", opgenomen in het „Corpus Reformatorum", legt hieromtrent een schitterend getuigenis af. Met een deel der mannen, door den aartsbisschop van Canterbury geroepen tot de herziening van het „Book of Common Prayer", stond Calvijn in briefwisseling. Op verzoek van Utenhove richtte hij een schrijven tot Eduard VI, den jongen koning van Engeland, om hem aan te moedigen tot het werk der Kerkhervorming. Een brief met hetzelfde doel werd gezonden aan leden van den hoogen Poolschen adel. Een deel der Waalsche vreemdelingengemeente uit Londen heeft bij de troonsbeklimming van Maria de Bloedige een onderkomen gevonden te Wezel. Zij werden hevig bestookt door de Luthersche orthodoxie onder

aanvoering van Tileman Heshusius, op grond van hunne afwijking in de avondmaalsleer. Calvijn, om raad gevraagd, spoorde aan tot de grootst mogelijke toegevendheid. Op deze en soortgelijke wijzen werden de Gereformeerde beginselen in hunne toepassing wijd en zijd verbreid. Doch den meesten invloed moet Calvijn geoefend hebben door zijne geschriften, vooral door de „Institutio religionis christianae". Het eerste Boek wil opleiden tot godskennis en tot zelfkennis; de bedoeling is zondebesef te wekken. Het volgende Boek handelt over onze verlossing; het volgende over de dankbaarheid.

Reeds het eerste Boek is een model van klaarheid en scherpte. Schoon is het verweer tegen de humanistische verwerping van het Opperwezen. De ware godskennis ging wel door schuld verloren. Maar verwerping van God gaat meestal gepaard met overtreding Zijner geboden. Calvijn stelt bij zijne betoogen de Schrift voorop. Haar gezag rust niet op de Kerk, doch op het „getuigenis des Geestes". Het is echter wanhopig de waarheid der Schrift te willen bewijzen tegenover ongeloovigen. Calvijn bestrijdt de beeldenvereering als een tekortdoen aan Gods grootheid. Hij weigert beelden „boeken voor de leeken" te noemen. Men moest liever leering putten uit de prediking van Gods Woord. Op zijn hoogst zou men geschilderde bijbelsche tafereelen op de wanden der kerk kunnen toelaten, mits geen figuren zonder bijschrift. Ook de heiligenvereering wordt veroordeeld. Uitvoerig wordt gehandeld over de leer der Triniteit en hare bestrijders, vooral over Servet; deze haat het woord „Triniteit" zóózeer, dat hij alle „Trinitarios", zooals hij ze noemt, uitscheldt voor „atheos". Tal van bladzijden worden gewijd aan de leer van engelen en duivelen. De engelen moeten niet vereerd worden om een gemakkelijker toegang te verkrijgen tot God. Het orthodoxe geloof neemt niet aan, dat ergens in het heelal eene booze natuur zou bestaan (mala natura). De Satan, door God geschapen, is niet boos van nature maar door verderf of val (val der engelen). Men beschouwe duivels niet als booze neigingen in ons. Er zijn ook lieden die beweren dat er geen Duivel bestaat; bij hen helpen Schriftgetuigenissen

niet. Het eerste gevoel van den geloovige is de erkenning, dat alles door God geschapen is en bewondering van de schoonheid daarvan (Voorzienigheid). Na de behandeling van de godskennis volgt de zelfkennis. Geen godskennis zonder zelfkennis. Het kwaad in den mensch mag niet op rekening worden gesteld van den Schepper zijner natuur. Hoe voortreffelijk was de mensch vóór den val! Het beeld Gods is echter door den val niet geheel uitgewischt. Deugden van den mensch zijn zelfs na den val nog te herkennen. In den staat der rechtheid had de mensch een vrijen wil. Adam had staande kunnen blijven, indien hij gewild had. De filosophen maken geen onderscheid tusschen vóór en na den val. Op hun voetspoor leeren de Papisten het „liberum arbitrium". Verscheidene bladzijden worden ingenomen door eene bespreking van de Voorzienigheid. Calvijn erkent geen fatum, al heeft God van eeuwigheid bepaald wat Hij doen zou. Wij moeten beseffen dat wij er niet alles van begrijpen. God heeft wel de maat onzer levensjaren bepaald, maar de middelen die hij schenkt om ze te bewaren moeten wij gebruiken. Zelfs dieven zijn werktuigen van Gods voorzienigheid, al hebben zij geen verontschuldiging. Calvijn bestrijdt degenen die zeggen dat men op die manier God maakt tot den dader van alle kwaad.

Het tweede Boek vangt aan met de opmerking: „Ken uzelven", een nuttig gebod. Maar niet toe te passen als bij de filosophen, bij wie het leidt tot verheffing van den mensch. Wij moeten bedenken: 1. hoe voortreffelijk de mensch was vóór den val; 2. dat wij uit onszelven niets vermogen; en 3. hoe ellendig wij zijn na Adam's val.

Sommigen zeggen: „God zou beter voor onze zaligheid gezorgd hebben, als Hij Adam's val had tegengehouden. Wij staan hier voor het ‚arcanum der praedestinatie". Ons ongeluk moeten wij wijten aan het verderf onzer natuur en alleen klagen over onszelven. Hoe dieper wij de menschelijke kracht vernederen, hoe meer Gods kracht in den mensch verhoogd wordt. De mensch zondigt noodzakelijk, maar tegelijkertijd willens.

Bronnen:
Ioannes Calvinus, *Opera omnia*, Amstelod. 1667—'71, 9 tom., fol. (beter in het *Corpus Reformatorum*, ed. Guil. Baum, Ed. Cunitz, Ed. Reuss, tom. XXIX—LXXXVII, Brunsv. 1863—1900, 4°); dezelfde, *Institutiones christianae religionis*, Lugd. Bat. 1654, en in vele andere uitgaven.

Literatuur: J. VAN IPEREN, *Kerkelijke historie van het Psalmgezang der Christenen*, Amsterd. 1777, Dl. I, 8°; J. J. VAN TOORENENBERGEN, *Eene bladzijde uit de geschiedenis der Nederlandsche Geloofsbelijdenis*, 's-Gravenh. 1861; F. SCHARFF, *Die Niederländische und die Französische Gemeinde in Frankfurt a. M.* (in het *Archiv. für Frankfurts Geschichte und Kunst*, 1862, II); *De Nederlandsche Geloofsbelijdenis*, naar den oorspronkelijken Nederlandschen druk van 1562 uitgegeven door A. van der Linde, 2de druk, Nijmegen, 1865; BACK, *Die evangelische Kirche im Lande zwischen Rhein, Mosel und Glan*, Bonn, 1873, Th. II; A. KLUCKHOHN, *Friedrich der Fromme, der Schätzer der reformirten Kirche*, Nördlingen, 1879, 8°; J. I. DOEDES, *De Heidelbergsche Catechismus in zijne eerste levensjaren*, Utr. 1867; dezelfde, *De Nederlandsche Geloofsbelijdenis en de Heidelbergsche Catechismus*, Utr. 1880—'81, 2 dln.; A. PIERSON, *Studiën over Johannes Kalvijn (1527—1536)*, Amsterd. 1881; dezelfde, *Nieuwe studiën over Johannes Kalvijn (1536—1541)*, Amsterd. 1883; M. A. GOOSZEN, *De Heidelbergsche Catechismus, Textus receptus met toelichtende teksten*, Leid. 1890; dezelfde, *De Heidelbergsche Catechismus en het boekje van de breking des broods*, Leid. 1892; J. J. VAN TOORENENBERGEN, *De symbolische schriften der Nederlandsche Hervormde Kerk, in zuiveren kritisch bewerkten tekst haar aangeboden tot wettig gebruik*, 2de uitg., Utr. 1895; *Uittreksel uit de Amsterdamsche gedenkschriften van Laurens Jacobsz. Reael, 1542—1567*, medegedeeld door J. C. BREEN, in de *Bijdragen van het Historisch Genootschap te Utrecht*, 's-Gravenh. 1896, Dl. XVII; H. HEYER, *Catalogue des thèses de théologie, soutenues à l'Académie de Genève pendant les XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles*, Genève, 1898, 8°; BERNUS, *Théodore de Bèze à Lausanne*, Lausanne, 1900; CH. BORGEAUD, *Histoire de l'université de Genève, l'académie de Calvin 1559—1798*, Genève, 1900, 4° (avec 30 portraits hors texte et de nombreuses reproductions de documents); E. BÄHLER, *Petrus Caroli und Johannes Calvin, Ein Beitrag zur Geschichte und Kultur der Reformationszeit* (in het *Jahrbuch für Schweizerische Geschichte*, Bd. XXIX, 1904); A. LANG, *Der Heidelberger Katechismus und vier verwandte Katechismen*, Leipz. 1907; N. WEISS, *Un portrait de la femme de Calvin* (in *Bulletin de l'histoire du protestantisme français*, 1907); A. A. VAN SCHELVEN, *De Heidelbergsche Catechismus (1563—Januari—1913)*, in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. X, 's-Gravenh. 1913; A. EEKHOF, *Hoe heeft Calvijn over Luther gedacht?* (in het *Nederl. archief voor kerkgeschiedenis* N. S., Dl. XIV, 's-Gravenh. 1918).

§ 154. De Hervorming in Engeland. Algemeene karaktertrekken

Hendrik VIII had Engeland onttrokken aan de opperste rechtspraak van den paus, kloosters en bedevaarten afgeschaft, reliquieënkisten verbrijzeld. Bij Karel V heeft Hendrik VIII aangedrongen op een gestreng vonnis over Luther. Toch had hij

zich niet losgemaakt van de Roomsche leer. Onder Eduard VI begon de rijkskanselier Cranmer met de invoering der Hervorming. Van bedenkelijke gevolgen voor de toekomst was het, dat alle maatregelen werden genomen door het staatsgezag. Het geschiedde in dezen vorm dat Cranmer aan de bisschoppen berichtte, dat de hertog van Somerset, lordprotector van Engeland, met advies van 's konings Raad zoo en zoo bepaald had. Cranmer maakte van Engeland een toevluchtsoord voor de om Christus'wil vervolgden op het vasteland. O. a. verkregen de Nederduitsche Gereformeerden eene kerk te Londen met een groot privilege. Eduard VI werd in 1553 opgevolgd door Maria de Bloedige, gemalin van Philips II van Spanje. Onder haar bewind werd het werk van Cranmer zooveel mogelijk ongedaan gemaakt. De reliquieënkisten werden weder te voorschijn gebracht. Velen stierven op den brandstapel, zooals Cranmer, Ridley en Latimer, John Hoper. Het lijk van Bucerus werd opgegraven en verbrand. In 1558 beklom Elisabeth den Engelschen troon. Zij was geen vurige Protestante. In het leerstellige neigde zij wel zooveel tot de oude als tot de nieuwe leer. Slechts de staatkunde drong haar mede te gaan in eene richting die zijzelf niet gekozen zou hebben. Haar eigen kapel vertoonde een uiterst ritualistisch voorkomen. De wederinvoering van het „Common Prayerbook" in 1559 geschiedde bij parlements-akte „For the Uniformity of Common-Prayer and Service in the Church". Deze eenvormigheid werd echter nooit bereikt. Spoedig ontstonden kringen die er van afweken (Nonconformisten, Puriteinen, Presbyterianen, Independenten). Vele geestelijken hadden onder de vorige regeering gastvrijheid gevonden in streken waar de Gereformeerde religie heerschte, zooals Zwitserland. Van daar brachten zij radikale Gereformeerde opvattingen mee terug naar het vaderland. Het aantal Nonconformisten nam gestadig toe, ondanks de straffen waarmede zij bedreigd werden. De troonsbeklimming van Jakobus den Eerste, zelf een theologiseerend Gereformeerd theoloog, bracht hierin geen verandering. Onder zijn bewind verliet een schip vol Gerefor-

meerde mannen en vrouwen (meest uit Nottinghamshire) het vaderland om elders vrijheid en verdraagzaamheid te zoeken. Eene korte poos woonden zij te Amsterdam, daarna eenige jaren te Leiden. In 1620 vertrokken zij naar de Nieuwe Wereld, stichtten Nieuw-Plymouth en werden zoo de grondvesters van het Amerikaansche Gemeenebest. De overeenkomst die zij vóór de landing onderteekenden, werd een hecht bolwerk der gewetensvrijheid en weerspiegelt zich in de grondwet van de Vereenigde Staten. In Engeland bracht de burgeroorlog de Independenten onder Cromwell aan het roer. In dien oorlog werden door de Puriteinen vele voortbrengselen van Christelijke kunst beschadigd. Karel I werd wegens zijne begunstiging van het Roomsch-Katholicisme onthoofd. In Karel II kwam weder een Stuart op den Engelschen troon. De Testakte, die alle staatsambtenaren verplichtte de transsubstantiatie af te zweren, verhinderde hem niet op den weg zijns vaders voort te gaan. Zijn broeder Jakobus II ijverde zóó sterk voor het Roomsch-Katholicisme, dat men zich gedwongen achtte hem af te zetten. Hij redde zich door de vlucht naar Lodewijk XIV. Zijn Protestantsche schoonzoon Willem III volgde hem op. Diens Tolerantie-edikt bracht voor de Roomschgezinden maar eene schrale verbetering van hunne positie mede.

Wat de algemeene karaktertrekken van de Engelsche Hervorming betreft, nergens heeft men staatkunde en godsdienst zóó dooreengemengd als in Engeland. De suprematie van het wereldlijke gezag over de Kerk wordt er tot een geloofsartikel gemaakt. „De koning van Engeland is na Christus op aarde het opperhoofd der Anglikaansche en Iersche kerk". Het oppergezag strekte zich uit tot in bijzonderheden: hoe de priester op het altaar oogen en handen moest bewegen, het luiden der bel, beelden, kaarsen, wijwater, enz. Dit gezag heeft echter ook zijne grenzen: „Wij beweren niet dat aan onze koningen de dienst van het Woord Gods of de toediening der sacramenten toekomt. Slechts kennen wij hun het recht

toe dat in de Schrift aan alle geloovige vorsten is toegekend: dat zij alle rangen en standen, kerkelijk of burgerlijk, bij hunnen plicht houden".

Een tweede algemeene karaktertrek is een sterk traditionalisme. Iedere bisschop beschouwt zichzelf als den regelrechten opvolger zijner voorgangers in de middeleeuwen. Ondanks de groote veranderingen onder Eduard VI en Cromwell was men zich niet bewust van eene kerkelijke revolutie. De makers van het „Prayerbook" van 1549 dachten niet aan eene breuk met het verleden. Voor hun gevoel bestond er tusschen de Kerk van vroeger en die van thans eene natuurlijke continuïteit. Let op de voorrede: „De dienst in deze Kerk van Engeland is gedurende vele jaren volbracht in het Latijn".

Een derde algemeene karaktertrek is de tweeslachtigheid. In Elisabeth's eigen kapel stond op het altaar een crucifix, met beelden van de Moedermaagd en van S. Jan en met brandende kaarsen. De dienst werd gezongen onder begeleiding van een orgel, trompetten, doedelzakken, enz. Tegelijkertijd werd de Geloofsbelijdenis herzien in Gereformeerde richting. Dit tweeslachtige heeft voortbestaan de eeuwen door. Vreemdelingen konden den dienst niet onderscheiden van dien in de Roomsche kerk. Tusschen de kerken onderling was en is bovendien verschil. De eene brandt kaarsen, de andere niet; de eene heeft beelden, de andere niet. Aan den buitenkant van sommige Engelsche kathedralen, zooals aan die te Canterbury, Lichfields en elders aanschouwt men reeksen van beelden. Onder die te Canterbury komt Erasmus voor. Hij is de verpersoonlijking van de veelzijdigheid der Anglikaansche kerk. In den loop der tijden heeft zij ruimte geboden aan de aanhangers van verschillende overtuigingen. Zij heeft er naar gestreefd eene volkskerk te worden. Het is haar echter mislukt.

Literatuur: I. Foxe, *Ecclesiasticall History, conteyning the Actes and Monumentes of Martyrs*, Vol. II, Lond. 1576; P. Heylin, *Ecclesia restaurata; The history of the reformation of the church of England*, 3d ed., Lond. 1674, fol.; J. Strype, *Memorials of Thomas Cranmer*, Lond. 1694, fol.; [dezelfde,] *His-*

torical Memorials, chiefly ecclesiastical, Under the Reign of Edward VI, Lond. 1721, Vol. II, fol.; dezelfde, *Annals of the reformation during queen Elizabeth's eign*, Lond. 1725, Vol. I, fol.; J. Southerden Burn, *The french, walloon, dutch and other foreign protestant refugees in England*, Lond. 1846, 8°; *Petrus Martyr Vermigli to Ioannes Utenhovius* (in *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, ed. J. H. Hessels, Cantabr. 1889, T. II); F. de Schickler, *Les églises du refuge en Angleterre*, Paris, 1892, 3 tom.; H. C. Rogge, *Brownisten te Leiden* (in het *Archief voor Nederlandsche kerkgeschiedenis*, Dl. VII, 's-Gravenh. 1899); J. Rendel Harris, *The Influence of Quietism on the society of Friends* (in het *Theologisch Tijdschrift*, 38ste jaarg., Leid. 1904); M. Woudstra, *De Hollandsche vreemdelingen-gemeente te Londen gedurende de eerste jaren van haar bestaan*, Groning. 1908 (Acad. proefschrift); J. Donaldson, *The Westminster confession of faith and the thirty-nine articles of the church of England*, Lond. 1905; A. A. van Schelven, *De Nederluitsche vluchtelingenkerken der XVIe eeuw in Engeland en Duitschland*, 's-Gravenh. 1909 (Acad. proefschrift); dezelfde, *Petrus Delenus en Albertus Hardenberg* (in het *Nederl. archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. VIII, 's-Gravenh. 1911); F. W. Grosheide, *Het Nederlandsche Nieuwe Testament, uitgegeven te Emden in 1559* (in het *Nederl. archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. XIV, 's-Gravenh. 1917); A. Eekhof, *Three unknown documents concerning the Pilgrim Fathers in Holland*, The Hague, 1920, 8° (ook in het *Nederl. archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. XVI, 's-Gravenh. 1920: *Drie onbekende documenten betreffende de Pilgrim Fathers in Holland*); A. A. van Schelven, *Kerkeraads-protocollen der Nederduitsche vluchtelingenkerk te Londen 1560—1563*, Amsterd. 1921.

§ 155. Belijdenisschriften der Anglikaansche kerk. Het „Book of Common Prayer"

In 1549 kwam eene volledige nieuwe liturgie gereed, geheel in de landstaal. Aan de samenstelling namen nog geen vreemde godgeleerden deel. Erge ketterijen kwamen er nog niet in voor. De makers waren zich dan ook van geen breuk met het verleden bewust. Toch draagt het geheel een allesbehalve Roomsch karakter. De aanroeping der heiligen en de leer der transsubstantiatie zijn ter zijde gesteld. Alwat in de kerk ter voorlezing dient is aan den Bijbel ontleend. De gebeden ademen een Semipelagiaanschen geest, overeenstemmende met den Engelschen volksaard.

Voor het „Book of Common Prayer" van 1552 heeft Cranmer het advies ingewonnen van buitenlandsche theologen, zooals Martinus Bucerus en Petrus Martyr. Deze tweede liturgie verwijdert zich verder van de Roomsche leer en gebruiken dan de eerste. De kleeding der geestelijkheid is eenvoudiger. Elke gedachte aan eene dagelijksche offerande moet op zijde

worden gezet. De geloovigen ontvangen het avondmaalsbrood knielende in hunne handen. Dat knielen mag echter niets hebben van eene aanbidding. Op eene algemeene schuldbelijdenis der gemeente naar den trant der Oude kerk volgt eene algemeene absolutie, uitgesproken door den priester. Hij plaatst zich niet op Gods rechterstoel, maar verzekert dat de Heer den berouwhebbenden zondaar vergeeft. De hoofdleerstellingen van het Protestantisme: de praedestinatie en de rechtvaardiging door het geloof alleen — komen hier niet voor.

In de Geloofsbelijdenis in 42 artikelen van 1552 wordt vrij wel met Rome gebroken. „Gelijk de kerken van Jeruzalem, Alexandrië en Antiochië gedwaald hebben, zoo heeft ook Rome gedwaald". Men ontzegt den paus jurisdictie in Engeland, maar noemt hem niet den Antichrist. De algenoegzaamheid der Heilige Schrift wordt ingekort, doordat overleveringen en ceremoniën slechts niet met haar behoeven te strijden. De rechtvaardiging door het geloof alleen heet hier eene „zeer gewisse en zeer heilzame Christelijke leer". „De leer der voorbeschikking en uitverkiezing strekt den waren vromen tot grooten troost, anderen tot wanhoop". De leer omtrent zonde en genade blijft Semipelagiaansch. Protestantsch is de verwerping van de leer der overtollige werken, van het vagevuur en van de dagelijks herhaalde offerande van Christus.

Het „Book of Common Prayer" van Eduard VI, naar de uitgave van 1552, werd onder Elisabeth met eenige wijzigingen opnieuw ingevoerd. De wijzigingen betroffen het een en ander dat aanstoot gaf aan Roomschgezinden. De priester behoefde niet meer te gaan staan waar het volk hem het best hooren kon. De altaren moesten blijven. Dat men het avondmaalsbrood niet aanbidden mocht werd geschrapt. De herziening der Geloofsbelijdenis was belangrijker. Zij verkreeg den tegenwoordigen vorm. Deze herziening kwam tot stand op eene Synode of „Convocation" en geschiedde in Calvinistischen geest. De leer dat hetgeen in de Schrift niet gelezen wordt noch uit haar kan bewezen worden soms als

stichtelijk wordt toegelaten, is geschrapt. Voor de verzekering, dat de leer der rechtvaardiging door het geloof alleen eene zeer heilzame leer is, wordt nu verklaard: „Slechts wegens de verdienste van onzen Heer en Verlosser Jezus Christus, door het geloof, niet wegens onze werken en verdiensten worden wij rechtvaardig geacht voor God". Uit het 17de artikel is weggelaten: „dat de besluiten der praedestinatie ons onbekend zijn".

Bronnen:
The book of Common-Prayer, Lond. 1669, fol.; *Anglicana confessio fidei* (1552 en 1562), bij H. A. Niemeyer, *Collectio confessionum in ecclesiis reformatis publicatarum*, Lips. 1840, 8°, p. 592–600, 601–611; *The two liturgies, A. D. 1549, and A. D. 1552*, edited for the Parker Society by J. Ketley, Cambr. 1844, 8°; F. Pijper, *De belijdenisschriften der Luthersche en Anglikaansche kerken. II. De belijdenisschriften der Anglikaansche kerk* (in het *Theologisch Tijdschrift*, 42ste jaarg.).

§ 156. De Hervorming in Schotland en de Scandinavische rijken

De Hervorming kwam in Schotland van den Gereformeerden, in de Scandinavische rijken van den Lutherschen kant. In Schotland wisselden regeeringen die voor en tegen de Hervorming waren elkander af. Koning Jakobus V vervolgde de Protestanten. De eerste eener rij van martelaren was Patrik Hamilton (1528). De weduwe van genoemden vorst zag er staatkundig voordeel in de Hervorming te bevorderen. John Knox, die te Genève de Calvinistische beginselen had ingedronken, kreeg de vrije hand om de Hervorming in te voeren. Hij deed het op krachtige wijze. Het huwelijk van Maria Stuart, de erfgename van den troon, met koning Frans II van Frankrijk kon die invoering niet meer tegenhouden. Ook toen zij weldra bij den dood van haren gemaal naar Schotland terugkeerde en deelnam aan pogingen tot eene in het geheim bewerkte reactie, — kwam zij te laat.

Koning Christiaan II van Denemarken bevorderde of bestreed het doordringen der Hervorming, al naar gelang zulks met zijne staatkunde scheen te strooken. Hij werd door zijn volk

afgezet en vluchtte naar de Nederlanden, het gebied van zijn zwager keizer Karel V. Een lid zijner hofhouding stierf hier den marteldood in 1530. De Hervorming in Denemarken werd ingevoerd door koning Christiaan III, een vrij bekrompen vorst. Hij maakte hierbij gebruik van de diensten van Joannes Bugenhagen, die op alle maatregelen een Lutherschen stempel drukte. Deze vorst was het, op wien de Nederlandsche vluchtelingengemeente te Londen in 1553 hare hoop gevestigd had. Bij de troonsbeklimming van Maria de Bloedige in 1553 moest zij wijken; in een tweetal schepen begaf een deel der gemeente (175 zielen) zich naar Denemarken. Ondanks het krachtige verzoek om toelating, inzonderheid van A Lasco en Utenhove, werd zij echter niet toegelaten, daar zij de Gereformeerde en niet de Luthersche avondmaalsleer was toegedaan. Utenhove heeft dezen historischen tocht in zijne „Simplex et fidelis narratio" beschreven.

De invoering der Hervorming in Noorwegen geschiedde geheel van bovenaf. Het duurde zeer langen tijd, eer zij in de harten was doorgedrongen.

Koning Gustaaf Wasa voerde in Zweden de Hervorming in ten jare 1527.

Gustaaf Adolf, de Zweedsche koning, is in den dertigjarigen oorlog opgetreden en heeft het Protestantisme voor den ondergang behoed. Hijzelf sneuvelde in den slag bij Lützen in 1632.

Literatuur: P. H. BROWN, *John Knox*, Lond. 1895, 2 voll.; P. J. KROMSIGT, *John Knox als kerkhervormer*, Utr. 1895 (Acad. proefschrift).

LUDVIG HARBOE, *Ein Historisk Beretning om disse Engelske Exulanters Ankomst til Danmark, hvorledes det er gaaet dem, medens de vare her, og om deres Vortreise herfra igien*, gedrukt vóór L. G. Zwergius, *Det Siellandske Clerisie*..., Kiöbenhavn, 1754, 4°; L. G. ZWERGIUS, *Det Siellankske Clerisie Eller Efterretning Om De Biskoper, Provster, Praester og andre Geistlige, Som Fra Reformationens Tid indtil vore Tider have levet og laert udi Kirker og Skoler i Siellands Stift*, Bd. I, Kiöbenhavn, 1754; L. HARBOE, *Nachrichten von dem Schicksale des Johann a Lasco und seiner aus England vertriebenen reformirten Gemeinde in Dännemark*, übers. von C. G. Mengel, Kopenhagen und Leipzig, 1758, 8°; *Simplex et fidelis narratio*, per Ioannem Vtenhouium (in de *Bibliotheca reformatoria neerlandica*, Dl. IX, 's-Gravenh. 1912).

P. Bod, *Historia Hungarorum ecclesiastica*, ed. L. W. E. Rauwenhoff adjuvante Car. Szalay, Lugd. Bat., 1886—'90, 3 tom., 8°; M. F. van Lennep, *De Hervorming in Spanje in de zestiende eeuw*, Haarl. 1901, 8°.

§ 157. Op weg naar de godsdienstvrijheid

De Smalkaldische oorlog had voor de Protestanten een ongelukkig verloop. Verandering kwam, toen Maurits van Saksen van den keizer afviel en zich bij zijne geloofsgenooten voegde. Men sloot vrede te Passau in 1552. De Augsburger godsdienstvrede volgde. Daar werden aan de Protestanten belangrijke rechten toegekend (bijna even groot als die der Roomschen), althans op het papier. Het gold echter alleen voor de aanhangers van de Augsburgsche geloofsbelijdenis, d. i. voor de Lutherschen. Bij den vrede van Munster werden deze rechten, wederom op het papier, tot de Gereformeerden uitgebreid. Het belette niet dat de Protestanten hier en daar vervolgd werden, zooals te Salzburg in 1731. De aartsbisschop dwong duizenden het vaderland te verlaten. Velen begaven zich naar Nederland (Groede). Van Frederik den Groote, koning van Pruisen, is het gevleugelde woord: „In meinen Staaten soll jedermann nach seiner Façon selig werden". In 1817 werden in Pruisen de Luthersche en de Gereformeerde kerk vereenigd (Unirte Kirche).

Intusschen had keizer Jozef II voor zijne Oostenrijksche erfstaten zijn „Tolerantie-edikt" van 1781 uitgevaardigd. Hierin werden aan niet-Katholieken dezelfde rechten als aan Katholieken verleend, mits zij hunne eerediensten niet uitoefenden in gebouwen aan de openbare straat.

De Fransche omwenteling moest komen om te bewerken, dat in de grondwetten van bijna alle Europeesche landen volledige godsdienstvrijheid werd afgekondigd. Die geheele ontwikkeling zou niet mogelijk geweest zijn, als niet tegelijkertijd het gezag der oude dogmata ondermijnd was geworden. De bodem moest eerst toebereid zijn, voordat het zaad der vrijheid er in ontluiken kon. Verschillende lijnen loopen uit op hetzelfde doelwit: de godsdienstvrijheid. Als machten die

het dogma ondermijnden mogen hier genoemd worden: het Synkretisme, het Mysticisme, het Piëtisme.

Voorlooper van het Synkretisme was Georgius Cassander. Zijn ideaal was eene katholieke Kerk, waarvan naast de Roomsche, de Protestantsche en de Russische kerk deel uitmaakten: behalve de Westersche ook de Oostersche, de Aethiopische en de Armenische kerken. De voornaamste vertegenwoordiger van het Synkretisme is Georgius Calixtus, hoogleeraar te Helmstadt, gest. in 1656. Hij streefde naar eene vereeniging van Lutherschen en Gereformeerden, ook van Roomsch-Katholieken en Protestanten. Als grondslag moesten dienen overeenstemming met het Symbolum apostolicum en de traditie der eerste vijf eeuwen. Naar soortgelijk doel streefden Duraeus en Leibnitz.

De schoone bloem van het Mysticisme heeft onder de Protestanten niet krachtig gebloeid. Jakob Böhme (gest. 1624) bekleedt onder de mystici eene eerste plaats. Zijne grondgedachte is „de eeuwige geboorte in het wezen Gods". Van de geleerde theologie wilde hij niets weten. Hij ondervond tot zijne schade, hoe weinig de geest zijner mystiek met dien der Kerk overeenstemde. Voetius hield zijne mystieke gevoelens binnen de palen der kerkelijke rechtzinnigheid. De Labadie, de Labadisten en Anna Maria van Schuurman geraakten er buiten.

Aan het Piëtisme is de naam van Spener verbonden (geb. 1635). Wij kennen hem als predikant op verscheidene groote plaatsen. In zijn huis hield hij „collegia pietatis", stichtelijke samenkomsten, ter aankweeking eener warme vroomheid, in tegenstelling met de dorre theologie die van de kansels werd verbreid. Dit vond bijval en groeide aan tot eene beweging die aanhangers vond in verschillende landen.

Tot de subversieve machten ten opzichte van het dogma

moeten nog gerekend worden: De Kwakers, de Hernhutters, de „Aufklärung", de geschriften van Rousseau, Voltaire en de Encyclopaedisten.

De Kwakers vormen eene beweging, gewekt door George Fox (geb. 1624). Negatief kenmerken zij zich door reactie tegen de hiërarchie en de liturgie der Anglikaansche kerk, positief door een krachtig spiritualisme. Hun godsdienst mist alle uitwendige steunsels. Zij hebben vergaderplaatsen zonder eenig sieraad en voorgangers die niet aan eene hoogeschool zijn opgeleid. Zij bidden, totdat zij den „geest" ontvangen. In 1682 heeft William Penn (gest. 1718) in Amerika de volksplanting Pennsylvanië gesticht, die sedert het vaderland der Kwakers is geworden en waardoor zij grooten invloed hebben gekregen op wetgeving en zeden in de Nieuwe wereld.

De Hernhutters waren Protestanten uit Bohemen en Moravië, die, in hun vaderland vervolgd, een toevluchtsoord vonden op den Hutberg, eigendom van den graaf Van Zinzendorf (1722). Zij vormden eene broederschap met eigenaardige gebruiken en maakten zich zeer verdienstelijk voor de Zending.

„Aufklärung" is de leus van zekere achttiende-eeuwsche kringen, waarin men van de oude onmondigheid op geestelijk gebied wilde overgaan tot zelfstandig nadenken en redelijkheid. Elk verschijnsel werd beoordeeld naar de vraag: verstandig of onverstandig. In plaats van het openbaringsgeloof werd de rede-godsdienst gesteld. Als hoofdwaarheid werd gehuldigd: „Er is een Hoogste wezen, dat de mensch door zijne rede kan leeren kennen en hetwelk hij vereeren moet door een deugdzaam leven". Het oorspronkelijke Christendom werd willekeurig gelijkgesteld met dien redelijken godsdienst. Diepe wijsgeerige vragen werden voorbijgegaan. Men had geen behoefte aan meer dan de wijsbegeerte van Wolff en de godgeleerdheid der Deïsten. Als aanhangers der nieuwe richting werden beschouwd de professoren Baumgarten te Halle, Ernesti te

Leipzig, Michaëlis te Göttingen. Zij werden vereerd als grondleggers eener vrije Schriftverklaring. Dat men, als aan de rede wezenlijk recht zoude wedervaren, het geheele denkbeeld eener bovennatuurlijke openbaring moest prijsgeven — is krachtig bepleit door Reimarus, vooral in de „Wolfenbüttler Fragmente", na zijn dood door Lessing uitgegeven. Hij leerde o.a., dat Jezus en de Apostelen bij hun onderwijs ter wille van de gebrekkige verstandelijke ontwikkeling hunner toehoorders zich bediend zouden hebben van accommodatie. Hij trachtte door het bijbrengen van onderlinge tegenspraak en van onzedelijke voorbeelden het bewijs te leveren, dat de Bijbel niet was het openbaringsboek waarvoor men het hield. De geleerdste apostel der Aufklärung was Johann Salomo Semler (geb. 1725), gedurende veertig jaren hoogleeraar te Halle. Voor het uiterlijke bleef hij orthodox hoogleeraar. Door eene reeks van geschriften, getuigende van groote geleerdheid, gaf hij nieuwe inzichten in de Schrift en de werken der oudste kerkvaders. Vruchtbaar was het onderscheid dat hij maakte tusschen godsdienst en theologie. Aan de Aufklärung ontgroeid was Lessing. In het algemeen stonden de mannen der Aufklärung op gespannen voet met de geschiedenis. Zij beoordeelden alle historische verschijnselen naar den maatstaf van hun eigen tijd. Lessing betoogde in zijne „Erziehung des Menschengeschlechts" dat elk geschiedkundig verschijnsel ter beoordeeling geplaatst moest worden in den tijd waarin het voorviel.

L i t e r a t u u r: J. DURAEUS, *Irenicorum tractat. prodromus*, Amsterd. 1662, 8°; E. BENOIST, *Histoire de l'édit de Nantes*, Delft, 1693—'95, 3 tom., 5 voll., 4°; I. LE LONG, *Historie der ballingen van Salzburg*, Amsterd. 1732, 3 dln., 8°; H. VAN BERKUM, *De Labadie en de Labadisten, eene bladzijde uit de geschiedenis der Nederlandsche Hervormde kerk*, Sneek, 1851, 2 dln., 8°; W. H. BARTLETT, *De Pelgrimvaders of Puriteinen*, bew. door E. B. Swaene, Leid. 1859, 8°; A. C. DUKER, *Gisbertus Voetius*, 3 dln., Leiden, 1897—1915 („Toevoegsels" daarop, in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. XII, 's-Gravenh. 1915; aldaar blz. 158—201); *Religion and Liberty, Adresses and papers at the second international council of unitarian and other liberal religious thinkers and workers*, ed. by P. H. Hugenholtz jr., Leyd. 1904; G. A. BESSER, *Geschichte der Frankfurter Flüchtlingsgemeinden 1554—1558*, Halle a. S., 1906 (in de *Hallische Abhandlungen zur neueren Geschichte*, Heft XLIII); L. KNAPPERT, *Anna Maria van Schuurman* (in het *Nieuw Nederlandsch biografisch*

woordenboek, red. P. C. Molhuysen en P. J. Blok, Dl. I, Leid. 1911; aldaar kol. 1465—1466); J. Lindeboom, *Georgius Cassander en zijne pogingen tot bemiddeling en verzoening, naar aanleiding van zijn strijd met Lindanus* (in het *Nederl. archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. VIII, 's-Gravenh. 1911); dezelfde, *Johannes Duraeus en zijne werkzaamheid in dienst van Cromwell's politiek* (in het *Nederl. archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. XVI, 's-Gravenh. 1921).

W. Sewel, *Historie van de opkomste, aanwas en voortgang der .... Quakers*, Amsterd. 1717, fol.; S. Kalff, *De Kwakers te Amsterdam* (in *Op de Hoogte*, 16de jaarg.).

De Historie der oude en nieuwe Hernhutsche secte en van den grondlegger Graaf Van Zinzendorf, Amsterd. 1802, 8°; Th. Steinmann, *Der Primat der Religion im menschlichen Geistesleben*, Leipz. 1899, in *Bericht des theologischen Seminariums der Brüdergemeine* (in Gnadenfeld, *Von den Studienjahren 1897/98 und 1898/99*, herausgeg. von P. Kölbing); H. Lehmann, *Zinzendorfs Religiosität*, Leipz. 1903; P. Kölbing, *Die Feier des 150-jährigen Bestehens des theologischen Seminariums der Brüdergemeine* (in Gnadenfeld, *Festschrift*, Leipz. 1905); E. R. Meyer, *Schleiermachers und C. G. von Brinkmanns Gang durch die Brüdergemeine*, Leipz. 1905; W. D. H. van Asbeck, *De evangelische of moravische broedergemeente (de Hernhutters) in Suriname* (in *West-Indische Gids*, 1ste jaarg.); H. Bauer, *Das Diasporawerk der Brüdergemeine* (in *Zeitschrift für Brüdergeschichte*, Jahrg. V, 1911, Heft 2); O. Uttendörfer, *Zinzendorfs Pflege des Missionssinnes der Heimatgemeine im Jahre 1758* (in *Zeitschrift für Brüdergeschichte*, Jahrg. VI, 1912, Heft 2); Pfarrer Loebich, *Zinzendorf und der Pietismus seiner Zeit* (in *Zeitschrift für Brüdergeschichte*, Jahrg. VII, 1913, Heft 2).

§ 158. Erasmus en de Nederlandsche Reformatie

Omtrent den invloed van Erasmus op de Nederlandsche Reformatie is veel opgehelderd door de „Bibliotheca reformatoria". Het blijkt dat eene nationaal Nederlandsche reformatorische richting bestaan heeft en dat zij voor een deel ontstaan is onder den invloed der werken van Erasmus. Tot die richting behooren de „Refutacie vant Salve Regina", de „Troost ende Spiegel der siecken van Gnapheus", een geschrift van Cornelis van der Heyden. Ook de „Summa der godliker scrifturen", door Van Toorenenbergen uitgegeven, behoort hiertoe; enz., enz.

Kenmerkende punten, waaraan men Erasmus' invloed waarnemen kan, zijn de volgende. In zijne aanwijzing om te komen tot de ware theologie bepleit hij een bijbelsch Christendom. Geen anderen grondslag voor geloofs- en zedeleer wil hij erken-

nen dan den Bijbel. Christus is de leeraar der menschheid. Niet dat Jezus Christus met zijn bloed de schuld voldaan heeft voor de zonden der wereld, staat dus voorop, maar dat hij een profeet was die de zondige menschheid wilde leiden op de rechte paden. Vele leerstukken der Kerk blijven onaangeroerd. In Gods Vaderliefde is alles begrepen. De hoofdinhoud is eene weerspiegeling van de Bergrede, verkondiging van de broederschap der menschheid. In de moraal beweegt alles zich om de liefde als vrucht van het geloof. Eindelijk doet Erasmus zich kennen als voorstander van vrijheid tegenover alle ketterjacht. In de schriftelijke voortbrengselen der Nederlandsche Hervormingsgezinden vindt men zulks telkens terug.

Men kan drie groepen onderscheiden van personen, van wie het duidelijk is dat zij onder den invloed van Erasmus hebben verkeerd. De eerste is die der rectoren van Latijnsche scholen. De bewondering voor zijne studiën op het gebied der klassieke oudheid bracht velen er toe ook zijne theologische geschriften te lezen en zijn geest in zich op te nemen. Dit deden Gnapheus te 's-Gravenhage, Rode te Utrecht, Canirivus te Delft, Listrius te Zwolle, e. a. Eene tweede groep omvat staatslieden en geleerden, eene „middenstof" waartoe behooren Cassander, Balduïnus, Coornhert, Venator en gedurende een deel van zijn leven Willem van Oranje. De derde groep vormen de mannen der oorspronkelijk Nederlandsche nationale reformatorische richting. Bij hen staat de leer der goddelijke Vaderliefde, van het kindschap Gods, evenals bij Erasmus, voorop. Jezus heeft onze broeder willen worden, opdat hij ons zou opvoeden tot kinderen Gods. Dat hij door zijn lijden de schuld der menschheid bij God heeft voldaan, daarop valt veel minder nadruk. De zaligheid is wel uit het geloof, maar dit bestaat niet zonder liefde. De leer der praedestinatie is hun vreemd. Tot deze groep behooren Cornelis Hoen, Gnapheus in zijn „Troost ende Spiegel der siecken", de schrijver van de „Summa der godliker scrifturen", de twee broeders des gemeenen levens te Amersfoort, als ketters veroordeeld, Cornelis van der Heyden en Angelus Merula. De beide laatsten achten Hervormingsgezinde gevoelens vereenigbaar met het

bekleeden van den priesterstand. — Nog mogen vermeld worden Regnerus Praedinius te Groningen en Joannes Anastasius Veluanus. Laatstgenoemde vertegenwoordigt eene zelfstandige nuance.

Bronnen:

J. J. van Toorenenbergen, *Summa der godliker scrifturen*, Leid. 1882 (vergel. *Theolog. Studiën*, 2de jaarg., Utr. 1884, blz. 145—162); *Bibliotheca reformatoria neerlandica* (Dl. I, 's-Gravenh. 1903, blz. 15—26: *Refutacie vant Salue Regina;* blz. 151—249: *Een troost ende Spiegel der siecken;* Dl. IV, 's-Gravenh. 1906, blz. 15—77: *Corte Instruccye, ... ghemaeckt by Meester Cornelis vander Heyden Priester*).

Literatuur: KRAFFT, *Die gelehrte Schule zu Düsseldorf unter Monheim* (in *Programm der Realschule*, Düsseld. 1853, 8°); J. WIARDA, *Huibert Duifhuis, de prediker van St. Jacob*, Amsterd. 1858, 8° (Acad. proefschrift); J. J. DIEST LORGION, *Regnerus Praedinius*, Groning. 1862 (Acad. proefschrift); *Lasciana nebst den ältesten evang. Synodalprotokollen Polens 1555—1561*, herausgeg. von H. DALTON, Berl. 1898 (*Beiträge zur Geschichte der evangelischen Kirche in Russland*, Bd. III); *Der Leken Wechwyser* van Ioannes Anastasius Veluanus, uitgeg. door F. Pijper (in de *Bibliotheca reformatoria neerlandica*, Dl. IV, 's-Gravenh. 1906); F. PIJPER, *Erasmus en de Nederlandsche Reformatie* (in de *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde te Leiden*, 1906—'07; ook in het Fransch onder den titel: *Erasme et la réforme dans les Pays-Bas*); O. REDLICH, *Jülich-Bergische Kirchenpolitik, Urkunden 1400—1553*, Bonn, 1907 (*Publikat der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde*, XXVIII).

§ 159. Stroomingen onder de Nederlandsche Hervormingsgezinden

De nationaal Nederlandsche reformatorische richting dankte, zooals wij weten, haar ontstaan voor een belangrijk deel aan Erasmus, doch niet geheel. Ernstig dient rekening te worden gehouden met elementen van een nieuwen geest, die aanwezig waren in Nederland vóór de Hervorming en vóór Erasmus. Men denke aan den Deventerschen kring, inzonderheid aan den geest der Windesheimsche kloosterlingen, aan Thomas a Kempis, aan Hendrik Mande e.a. Sommigen hunner zijn met de Hervorming meegegaan en hebben op de beweging een heilzamen invloed geoefend. Dit geldt van het boekje van „geloof, hoop en liefde", ontdekt bij het afbreken van den toren te Boskoop. Van dezelfde zijde kwam een ander boekje: „Onder-

wijzing uit de Heilige Schrift". Ook is invloed geoefend door de Hervormers buiten Nederland, wier geschriften bij ons werden gelezen. De eerste martelaren, Vos en Van den Esschen, en Pistorius, waren Lutherschen. Zoo ook de schrijver van de „Refutacie vant Salve Regina". Anderen vertoonen geestverwantschap met Zwingli. Gewezen kan worden op de Protestantsche liturgie van Oecolampadius achter de „Summa der godliker scrifturen". Al deze invloeden tezamen vormen de nationaal Nederlandsche reformatorische richting. Hare aanhangers gaan uiteen in twee vleugels.

De linkervleugel zijn de Doopsgezinden. Zij houden zich aan de letter der H. Schrift, streven naar de vestiging van het Koninkrijk Gods op aarde. Zij willen eene „zuivere" Kerk. Gestreng passen zij den kerkelijken ban toe. Als spiritualisten koesteren zij minachting voor uiterlijkheden. De Doopsgezinde beweging beperkte zich niet alleen tot Nederland. Wat Hubmaier in Zwitserland en Zuid-Duitschland verkondigde, daarvoor stierven Michiel Sattler en Johannes Denck in Oostenrijk den marteldood. Menno Simons en Dirk Philipsz. begaven zich, toen zij eene schuilplaats zochten, naar Wismar en Danzig, omdat daar zooveel Doopsgezinden woonden. De uiterste partij verviel tot wonderlijke buitensporigheden. Zij gingen verkondigen dat het Koninkrijk Gods op aarde door het zwaard moest gevestigd worden. Te Amsterdam, in Oldeklooster (Friesland) en te 't Zant, werd bloed vergoten. De gruwelen van Munster zijn overbekend. Onder de vervolgingen hadden zij hun evenwicht verloren. Menno Simons en Dirk Philipsz werden de leiders der gematigden. Hevige twisten verdeelden dezen onderling.

Ook de tweede vleugel der Nederlandsche reformatorische richting ging in verschillende groepen uiteen. Velen kwamen tot de Hervorming langs den weg van het Humanisme. Sommige Humanisten (Murmellius, Nannius en Ortuïnus Gratius) zijn aan de Roomsche kerk getrouw gebleven. Anderen hebben de Hervorming voorgestaan, verscheidenen hunner zijn in het voorgaande hoofdstuk genoemd. Humanisten met sympathie voor

de Hervorming waren ook de mannen van het bekende twistgesprek te Groningen tegen de Dominikanen. Hierbij behooren nog eenige middenmannen, zooals Herman, graaf van Nieuwenaar, Cassander en anderen; tevens de schrijver der „Apotheose van Rieuwert Tapper". Vooral bekend is Hubertus Duifhuis. De laatste, tevens de talrijkste groep van dezen vleugel der Nederlandsche reformatorische richting, bestaat uit besliste Hervormingsgezinden. Gnapheus en de „Summa der godliker scrifturen" zijn reeds genoemd. Verder behooren hiertoe de twee Broeders des gemeenen levens, te Amersfoort in 1526 levend verbrand. Cornelis van der Heyden, Angelus Merula, Johannes a Lasco, Jan Utenhove en Martinus Micronius, leidslieden der Nederlandsche vluchtelingen-gemeente te Londen, waren Gereformeerd zonder Calvinisten te zijn. Van hen zijn de eerste volledige vertaling van het Nieuwe Testament, de eerste psalmberijming en de eerste Nederlandsche catechismi. Ten slotte noem ik Joannes Anastasius Veluanus, Dirck Volckertsz. Coornhert en Caspar Coolhaes.

Literatuur: J. VAN WESEMBEECK, *Beschryvinghe vanden staet ende voortganck der religie in Nederlant, ende saecken daer over ontstaen, van den jare 1500 aff, ende principalick.... inde jaren 1565 ende 1566*, Breda, 1616, 4°; H. Q. JANSSEN, *Jacobus Praepositus, Luthers leerling en vriend, geschetst in zijn lijden en strijden voor de hervormingszaak*, Amsterd. 1862, 8°; J. C. SCHULTZ JACOBI, *Oud en nieuw uit de geschiedenis der Nederl.-Luth. kerk*, Rotterdam, 1862—'66, 5 dln., 8°; J. G. DE HOOP SCHEFFER, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland, van haar ontstaan tot 1531*, Amsterd. 1873, 2 dln., 8°; W. GNAPHEUS, *Lobspruch der Stadt Emden und ganz Ostfrieslands*, nach der Originalausg. von 1557 aus dem Latein. übersetzt und mit einer Einleitung versehen von H. Babucke, Emden, 1875, 8°; C. P. HOFSTEDE DE GROOT, *Honderd jaren uit de geschiedenis der Hervorming in de Nederlanden (1518—1619)*, Leid. 1883, 8°; F. PIJPER, *Jan Utenhove, zijn leven en zijne werken*, Leid. 1883 (Acad. proefschrift); W. F. J. NUYENS, *Geschiedenis der kerkelijke en politieke geschillen in de Republiek der Zeven Vereenigde Provinciën, voornamelijk gedurende het Twaalfjarig Bestand (1598—1625)*, Amsterdam, 1886, 1887, 2 dln., 8°; *Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw*, verzameld en uitgegeven door F. L. Rutgers, Utr. 1889 (in de *Werken der Marnix-Vereeniging;* aldaar Serie II, Dl. III); *Ecclesiae Londino-Batavae archivum, Epistolae et tractatvs reformationis historiam illustrantes*, ed. J. H. Hessels, Cantabr. 1889—'97, T. II et III, 4°; GVLIELMVS GNAPHEVS, *Acolastus*, herausgeg. von J. Bolte, Berlin, 1891, 8° (*Lateinische Literaturdenkmäler des XV. und XVI. Jahrhunderts*, I); *Acta der provinciale en particuliere synoden gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572—1620*, verzameld en uitgegeven door J. Reitsma en S. D. van Veen, Groningen, 1891—'99, 8 dln., 8°; J. REITSMA, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde kerk der Nederlanden*, Groningen 1893, 8°; R.

FRUIN, *De voorbereiding in de ballingschap van de Gereformeerde kerk in Holland* (in het *Archief voor Nederlandsche kerkgeschiedenis*, Dl. V, 's-Gravenh. 1895); E. F. K. MÜLLER, *Symbolik; Vergleichende Darstellung der christlichen Hauptkirchen nach ihrem Grundzuge und nach ihren wesentlichen Lebensäusserungen*, Erlangen, 1896; J. G. R. ACQUOY, *De vijf, in den toren te Boskoop gevonden boekjes* (in het *Archief voor Nederl. kerkgeschiedenis*, Dl. VI, 's-Gravenh. 1897); KRUSKE, *Johannes a Lasco und der Sakramentsstreit*, Leipz. 1901; K. HEIN, *Die Sakramentslehre des Johannes a Lasco*, Berl. 1904, 8°; *Miscellaneen zur Geschichte der evangelischen Kirche in Russland, nebst Lasciana*, Neue Folge, von H. DALTON, Berl. 1905 (in de *Beiträge zur Geschichte der evang. Kirche in Russland*, Bd. IV); C. W. TH. VAN BOETZELAER VAN DUBBELDAM, *De Gereformeerde kerken in Nederland en de zending in Oost-Indië in de dagen der Oost-Indische compagnie*, Utr. 1906 (Acad. proefschrift); *Diarium van Arend van Buchell*, uitgeg. door G. Brom en L. A. van Langeraad, Amsterd. 1907 (*Werken van het Historisch Genootschap te Utrecht*, Serie III, n°. 21); H. J. BUSÉ, *Het modernisme in Friesland omstreeks 1870* (in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. XV, 's-Gravenh. 1919); A. EEKHOF, *De wijsgeer Arnoldus Geulincx te Leuven en te Leiden* (in hetzelfde Deel van aangehaald *Archief*); A. W. BRONSVELD, *Geestelijke liederen, uit de 17e en 18e eeuw* (in de *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, 44ste jaarg.).

§ 160. De denkbeelden der oudste Doopers

Van samenhang met de Waldenzen zijn de oudste Doopers zich maar flauw bewust geweest. Zelf hebben zij er nooit van gewaagd. Volgens henzelf is met het herstel der ware leer door Luther een begin gemaakt. Wel waren een aantal mannen met Zwingli bevriend, die later als Wederdoopers zijn aangeduid. Onder de Doopers waren verschillende categorieën. Onder de Apostolische Doopers zijn de buitensporigheden ontstaan, die geleid hebben tot de geschiedenis van Munster. Deze buitensporigheden zijn eerst voorgekomen nadat de beste mannen, zooals Denck, Hut, Langenmantel, Hubmaier en Hätzer, levend waren verbrand. „Die Flamme des Fanatismus ist an dem Feuer der Scheiterhaufen entzündet worden". Denck, schoolmeester te Neurenberg, 1527 te Bazel gestorven, was spiritualist blijkens zijne belijdenis van 1525. Een zeker iets drijft hem tot het goede en openbaart hem de waarheid. Dit is niet de Schrift, die door menschen gemaakt is, maar het is de geest Gods. De uiterlijke doop dient tot niets. De ware doop is het sluiten van een verbond met God. Ook het Avondmaal moet innerlijk worden opgevat. Een dergelijk spiritualisme komt voor bij Balthasar Hubmaier, priester te Waldshut, in 1528 te Wee-

nen levend verbrand. Van een krachtig spiritualisme getuigt weder „Dat Fundament des Christelycken leers" van Menno Simons. Hij gebruikt ook dit woord, waar hij ergens op den rand schrijft: „Carnales persequuntur spirituales". „De leer en wijsheid van Jezus Christus kan niemand kennen of belijden dan die begeert te leven naar den wil Gods. Het wordt niet gehaald uit verre landen noch geleerd in hoogescholen, het moet alleen van boven gegeven en door den Heiligen Geest geleerd worden. Het woord is bij u in uwen mond en in uw hart. Gelooft gij dat God den Heere Jezus van de dooden opgewekt heeft, dan zult gij zalig worden". Den kinderdoop noemt hij contrarie de Schrift en de zichtbare waarheid, want de wedergeboorte is uit ongeloovig in geloovig, uit kwaad in goed, uit vleeschelijk in geestelijk. „Wie heeft toch ooit dit in de kinderen gevonden? Het eten van het lichamelijke vleesch des Heeren is niet nut, maar zijn woorden, zijn geest en leven. Waar de gemeente Gods vergaderd is in des Heeren naam met waarachtig geloof en broederlijke liefde, daar ontvangt de geloovige onzichtbaar brood en wijn, dat is het vleesch en bloed van Christus. Dit is geen avondmaal, dat door een antichristischen leeraar, sodomietischen burger en Babylonischen koopman bediend wordt. Het rechte avondmaal moet van diegenen bediend worden, die door den geest Gods gedreven worden". Scherp oordeelt Menno over de geestelijken. „Hoogmoedige gezellen", zegt hij, „dronkendrinkers, spelers, vrouwenschenders, gierigaards, kunnen, omdat zij een jaar of twee in Latinis literis, rhetorica of rechten gestudeerd hebben, immers geen ware priesters zijn, alsof de geest Gods aan zulke hartstochtelijke tongen, gesmeerde handen en geschoren hoofden gebonden zou zijn".

Ten aanzien van het zweren van eeden, alsmede van de Christelijke overheid, was onder Doopers verschil. Sebastiaan Franck verzekert: „Een klein aantal hunner leeren dat men in geen geval zweren mag. Ook mag een Christen een overheidsambt, waaraan een halsgericht verbonden is, niet bekleeden volgens deze minderheid. Anderen verklaren dat men de waarheid met

een eed mag betuigen, als de liefde het vordert". Johannes Denck wil ook het overheidsambt laten bestaan, als naar Gods bevel gehandeld wordt. Zij billijken eveneens de noodweer. Allen leeren eenstemmig dat men de overheid in alle dingen die niet tegen God zijn moet gehoorzamen.

Menno onderscheidt zich met grooten nadruk van de Munsterschen en veroordeelt streng hunne verkeerdheden. Het ideaal van alle Doopers is een rein zedelijk leven, eene gemeente zonder vlek of rimpel. Menno ontzegt aan de overheid het recht dwaalleeraars te straffen met het zwaard.

Bronnen:

Catalogus van de Bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam, Dl. II, 2de en 3de afd., Amsterd. 1888, blz. 185—195 (opgave van de werken van Menno Simons).

Literatuur: SEB. FRANCK V. WÖRD, *Chronica, tytboeck en gheschietbibel van aenbegin tot in dit teghenwoordich 1536 jaer verlengt*, z. pl., 1558, 3 dln., fol. (z. pl. ['s-Gravenh.], 1595, 2 stukken, fol.); H. SCHIJN, *Geschiedenis dier Christenen, welke in de Vereen. Nederlanden onder de Protestanten Mennoniten genaamd worden*, vertaald door G. MAATSCHOEN, Amsterd. 1738—'43, 3 dln. (2de verm. druk: Amsterd. 1743—'45); E. MEINERS, *Oostvrieslands kerkgeschiedenis*, Groningen, 1783, 2 dln., 8°; A. M. CRAMER, *Het leven en de verrigtingen van Menno Simons*, Amsterd. 1837, 8°; W. EEKHOFF, *Menno Simons*, Leeuwarden, 1838; S. BLAUPOT TEN CATE, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland*, Leeuwarden, 1839; dezelfde, *Geschiedenis der Doopsgez. in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland*, Leeuwarden, 1842, 2 dln.; dezelfde, *Geschiedenis der Doopsgez. in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland*, Amsterdam, 1847, 2 dln.; J. H. HALBERTSMA, *De Doopsgezinden en hunne herkomst*, Deventer, 1843; B. C. ROOSEN, *Menno Symons den evangelischen Mennoniten Gemeinden geschildert*, Leipz. 1848; N. BROWN, *The life and times of Menno*, Philad. 1852; F. BASTIAN, *Essai sur la vie et les écrits de Menno Simons*, Strassb. 1857; J. G. DE HOOP SCHEFFER, *Eenige opmerkingen en mededeelingen betreffende Menno Simons* (in de *Doopsgezinde Bijdragen* van 1864, 1865, 1872, 1881, 1889, 1890, 1892, 1894); dezelfde, *De stijl van Menno Simons* (in de aangehaalde *Bijdragen* van 1865); C. A. HASE, *Sebastian Franck von Wörd der Schwarmgeist*, Leipz. 1869; J. G. DE HOOP SCHEFFER, *Eene geschiedenis van de Doopsgezinden, van hunne geschillen en hereenigingen, door een Doopsgezinde in 1617* (in de *Doopsgez. Bijdragen* van 1876); *Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer in Oesterreich-Ungarn*, gesammelt, erläutert und ergänzt von J. BECK, Wien, 1883 (in de *Fontes rerum Austriacarum*, Abth. II, Bd. XLIII); A. RITSCHL, *Wiedertäufer und Franziskaner* (in *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, Bd. VI, Gotha, 1883); J. G. DE HOOP SCHEFFER, *De bevestiger van Menno Simonsz* en *Onze geloofsgenooten in West- en Oost-Pruissen* (beide in de *Doopsgez. Bijdragen* van 1884); S. CRAMER, *Bezoekreizen in Duitschland* (in de *Doopsgez. Bijdragen* van 1885, 1886, 1887); J. LOSERTH, *Die Stadt Waldshut und die vorderösterreichische Regierung, in den Jahren 1523—1526* (in *Archiv für österreichische Geschichte*, Wien, 1891, Bd. LXXVII); J. G. DE HOOP SCHEFFER, *Het verbond der vier steden* (in de *Doopsgez. Bijdragen* van 1893); J. LOSERTH, *Doctor Balthasar Hub-*

maier, Brünn, 1893, 8°; S. CRAMER, *De Doopsgezinde gemeente te Utrecht van 1560 tot 1562* (in de *Doopsgez. Bijdragen* van 1903); W. MEYER, *Die Historia anabaptistica des Clevischen Humanisten Konrad Heresbach* (in *Zeitschrift für vaterländische Geschichte und Altherthumskunde*, Bd. LXII, 1904); G. E. FRERICHS, *Menno's taal* (in de *Doopsgez. Bijdragen* van 1905); dezelfde, *Menno's verblijf in de eerste jaren van zijn uitgang* en *Het Groningsch plakkaat van 21 Jan. 1539* (beide in de aangehaalde *Bijdragen* van 1906); P. G. Bos, *De Groningsche wederdooperswoelingen in 1534 en 1535* (in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. VI, 's-Gravenh. 1908); [S. WALRAVEN,] *Successio Anabaptistica, dat is Babel der wederdopers, ghecolligert doer V. P.*, Colon. 1603 (in de *Bibliotheca reformatoria neerlandica*, Dl. VII, 's-Gravenh. 1910, bewerkt door S. CRAMER); K. VOS, *Menno Simons, 1496—1561, zijn leven en werken en zijne reformatorische denkbeelden*, Leid. 1914; M. VAN RHIJN, *Menno Simons* (in de *Nieuwe Theologische Studiën*, 3de jaarg., 1920); K. REMBERT, *Die Liederdichtung des sogenannten Anabaptismus, Ein Beitrag zur Geistesgeschichte* (in *Monatshefte der Comenius-Gesellschaft*, Jahrg. XV).

§ 161. Het Doopsgezinde martelaarsboek

De bronnen zijn brieven, geloofsbelijdenissen, testamenten, liederen, verslagen van verhooren. Met „geloofsbelijdenis" is niet bedoeld een geschrift van zoo- en zooveel artikelen, maar de daad van het belijden. De brieven, testamenten, enz. werden soms in de vergaderingen der geloovigen voorgelezen. De Bibliotheek der Doopsgezinden te Amsterdam bezit een schat van kleine boekjes, waar de martelaren aan het woord zijn en die later zijn vereenigd in het Martelaarsboek. De eerste uitgave van dit „Offer des Heeren" verscheen in 1562. Het bevat reeds 576 kleine bladzijden. Een liederenboekje van 144 bladzijden is er aan toegevoegd. In 1566 en 1567 werd deze uitgave herdrukt. De uitgave van 1570 ontving belangrijke uitbreiding. Achter ieder afzonderlijk geschrift werd een „liedeken" geplaatst, waarin de korte inhoud op rijm wordt gebracht. In 1578 verschenen twee verschillende uitgaven. Of het dus gelezen werd! In het „Offer des Heeren" nemen de berichten omtrent het lot der martelaren maar eene bescheiden plaats in. Het meest wordt gehandeld over zaken des geloofs en des levens. Over afkomst en verleden der martelaren wordt nog minder gehandeld dan bij Crespin en Van Haemstede. De strekking was op te wekken tot trouw aan het geloof en aan te vuren tot het martelaarschap, de aanstaande martelaren tegen den strijd te

wapenen, vaststaande op Bijbelplaatsen. Bij Michiel Satler vindt men eene lijst van „negen dwalingen", waaruit men zijne overtuigingen afleiden kan. O.a. houden zij in, dat niet mag worden gezworen, geen oorlog gevoerd, geen bloed vergoten. Volgens het „Offer des Heeren" dagteekent het begin der Reformatie van Luther. De gemeenschap met de Munsterschen wordt afgewezen. De mis, de kinderdoop en de oorbiecht worden verworpen.

B r o n n e n:

Dit boec wort genaemt: Het Offer des Heeren, 1570 (de oudste verzameling Doopsgezinde martelaarsbrieven en offerliederen; herdrukt in de *Bibliotheca reformatoria neerlandica*, Dl. II, 's-Gravenha. 1904, bewerkt door S. Cramer); T[ieleman] J[ansz.] v[an] B[raght], *Het bloedigh tooneel der Doops-gesinde en weereloose Christenen*, Dordrecht by Jacob Braat, voor Jacobus Savry in het jaar 1660, fol. (2de druk: Amst. 1685, 2 dln., fol.).

L i t e r a t u u r: A. Uyttenhoven, *Geschiedenis der Hervormde kerk te Antwerpen*, Amsterd. 1794, Dl. I; C. Mönckeberg, *Dr. Adrian von Vossenholen, Ein Beitrag zur Charakteristik des sechszehnten Jahrhunderts* (in *Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte*, Bd. II, Hamb. 1847); W. Sillem, *Doctor Adrian von Vossenholen in Antwerpen und Köln* (in de *Mittheilungen des Vereins für Hamburgische Geschichte*, herausgeg. von K. Koppmann, Jahrg. IV, Hamb. 1882); I. M. J. Hoog, *De Martelaren der Hervorming in Nederland tot 1566*, Schiedam, 1885, 8° (Acad. proefschrift); H. J. Allard, *Het doopsgezinde „Offer des Heeren" van Dr. S. Cramer* (in de *Studiën, Godsdienst, Wetenschap, Letteren*, Dl. LXV); A. W. Bronsveld, *Een oud Nederlandsch volksboek* (in de *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, 42ste jaarg.; naar aanleiding van het „Offer des Heeren"); W. J. Kühler, *Het Offer des Heeren* (in de *Doopsgezinde Bijdragen* van 1906); Van Kessel, *Annales Antwerpienses, in Hs. in de stedelijke archieven te Antwerpen*, aangehaald bij P. Génard, *Antwerpsch archievenblad*, Dl. VII, Antwerpen, z. j.; *Antwerpsch archievenblad*, uitgeg. door P. Génard, Dl. IX, Antwerpen, z. j.

§ 162. De geloofsbelijdenis van Angelus Merula

Angelus Merula, pastoor te Heenvliet, is in 1554 na langdurige gevangenisstraf wegens dwaalleer op het schavot gestorven. De geschiedenis is bekend door de „Historia tragica" van Paulus Merula, in 1604 te Leiden verschenen. Nog beter zijn wij ingelicht door een bundel processtukken, bewaard gebleven in het Archief der Oud-bisschoppelijke cleresie te Utrecht en uitge-

geven door dr. Hoog (Leiden, 1897). De inquisiteur Sonnius heeft uit de preeken en andere geschriften honderd twee en vijftig beweringen bijeengebracht, waarop Merula zich moest verantwoorden. In de gevangenis te 's-Gravenhage heeft hij op verzoek van Tapper het geheel in twaalf artikelen samengevat. Zij loopen vooral over het gezag der Heilige Schrift en de heiligenvereering. In deze geloofsbelijdenis komt o.a. het volgende voor: „Ik geloof alles wat in het Symbolum apostolicum en in het Symbolum van Athanasius, eveneens alwat in de Heilige Schrift vervat is of daaruit kan worden afgeleid. Ik belijd dat men God en Christus alleen moet aanbidden en Hem alleen erkennen als den Schepper onzer zaligheid. Verder dat men Hem en Zijnen Christus alleen moet aanroepen. Onder aanroepen versta ik: Hem in alle omstandigheden te hulp roepen, Hem alleen offers te brengen, Hem alleen geloften te doen. Ik geloof dat Christus alleen onze middelaar is. Verder dat de uitwendige eerbewijzen aan schilderijen en beelden van de heiligen moeten worden afgeschaft. Onder eerbewijs versta ik hunne aanroeping in gevaren. Aanbidding bestaat hierin, dat men voor hen op de knieën valt, gaven offert, kaarsen brandt en alles doet om gezondheid of zaligheid door hen te verwerven, daar hij alleen de oorzaak is onzer zaligheid. Ik veroordeel dat beeldhouwwerken van de heiligen worden rondgedragen als van redders in gevaar en dat men meent hierdoor een Gode welgevallig werk te verrichten en geloof dat zulks afgoderij is. Ik belijd dat de in Christus vromelijk ontslapen geloovigen en heiligen voor ons bidden en dat zij hopen op onze zaligheid. Verder dat alleen het geloof in Christus rechtvaardig maakt. Tevens dat werken den christen waardig behooren te volgen. Verder dat onze werken, die niet uit den geloove geschieden, het tegendeel van verdienstelijk zijn, maar de goede werken Gode welgevallig of verdienstelijk zijn. De Kerk is de vergadering der geloovigen. Zij heeft bepaalde kenmerken, zooals de sacramenten, de prediking van het Evangelie en het liefdebetoon. In die kerk behoort geen verwarring van ambten te bestaan, maar eene hiërarchische ordening, zoodat ieder lid zijne functie vervult. En of-

schoon in deze Kerk boozen zijn, aan God uitsluitend bekend, zij behooren toch niet tot de Kerk, ofschoon zij in de Kerk geduld worden".

L i t e r a t u u r: W. MOLL, *Angelus Merula, de Hervormer en Martelaar des geloofs, 1530—1557,* Amsterd. 1851 (2de druk — populair-wetenschappelijk —, Amsterd. 1855); I. M. J. HOOG, *Twee hervormers: Angelus Merula en Johannes Kalvijn,* Amsterd. 1892; *De verantwoording van Angelus Merula,* uitgeg. door I. M. J. HOOG, Leid. 1897; A. DE BUSSY, *De eerste informatie naar Merula's ketterij (1533),* in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis,* N. S., Dl. XVI, 's-Gravenh., 1921).

§ 163. Het Nederlandsche Gereformeerde martelaarsboek van Adriaen van Haemstede

Van Haemstede studeerde te Leuven. Hij voerde een debat met zekeren Daelman, die beweerde dat men zich van de Roomsche kerk niet mocht afscheiden. In 1557 was hij predikant bij de Hervormde gemeente te Antwerpen. Wegens de geloofsvervolging bleek die gemeente een bedreigd punt te zijn. Toch nam zij toe. Van Haemstede richtte zijn bekenden brief aan Hendrik II voor de geloofsgenooten te Parijs. Op Sacramentsdag predikte hij op straat onder het voorbijgaan van de processie. Hij begaf zich naar Aken, stichtte daar eene Gereformeerde gemeente en stelde eene geloofsbelijdenis voor haar op. Hij werd predikant der Nederlandsche vluchtelingengemeente te Londen, die na de troonsbeklimming van Elisabeth opnieuw was opgericht. Men verdacht hem van neiging tot Wederdooperij, daar hij de Wederdoopers wilde verdragen als zwakkere leden van Christus. Hij werd geschorst door den Kerkeraad en geëxcommuniceerd door den bisschop van Londen, superintendent der gemeente. Hij stierf in 1562.

Vier en twintig drukken van zijn Martelaarsboek zijn bekend tot het jaar 1747. De eerste verscheen 1559. Behalve voor- en achterwerk telt het boek 454 bladzijden. In 1565 kwam eene tweede uitgave met een toevoegsel. Dit toevoegsel is onbekend gebleven aan den samensteller der uitgave van 1566, waarop alle volgende uitgaven berusten.

In de uitgave van 1566 is de naam van Van Haemstede

verdwenen van den titel. Dit is honderd jaren lang zoo gebleven. Het boek werd ijverig herdrukt; maar de lezers behoefden niet te weten, wie de kettersche schrijver was.

Onder de martelaren, hier voor het eerst besproken, behooren Guido de Bres en Peregrin de la Grange. Vele martelaren ontbreken. Men vergelijke de lijsten der „Bibliographie des martyrologes" en de dissertatie van Hoog. Van Haemstede's bronnen waren: uittreksels uit de proces-akten, brieven of berichten van de martelaren zelven, hunne geloofsbelijdenissen. Bij Van Haemstede vindt men het eerste nog gebrekkige bericht van Merula's martelaarschap. Van Haemstede geeft ook eene historische uiteenzetting, hoe langzamerhand misbruiken en dwalingen zijn binnengeslopen, eene schildering van de geschiedenis des Christendoms, zooals zij den schrijver voor oogen stond. Het doel van het geheele werk is stichtelijk. Verder strijdt hij voor de waarheid. De overheid is verplicht haar te kennen en uit alle macht te verdedigen. Op het oogenblik doet zij het tegenovergestelde van hetgeen zij zou moeten doen.

B r o n n e n:

Adrianus Corn. Haemstedius, *De Gheschiedenisse ende den doodt der vromer Martelaren.... totten Jare M.D.LIX. toe*, [Antw.?], 1559 (voorts drukken van 1565, 1566, 1579, 1590, enz.); I. M. J. Hoog, *De Martelaren der Hervorming in Nederland tot 1566*, Schiedam, 1885 (Acad. proefschrift), blz. 208 volg.; 225—232; F. van der Haeghen, Th. J. I. Arnold en R. van den Berghe, *Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais* (extrait de la *Bibliotheca Belgica*), La Haye, 1890, T. II.

L i t e r a t u u r: L. Harboe, *Zuverlässige Nachrichten von dem Schicksale des Johann a Lasco und seiner aus England vertriebenen reformirten Gemeinde in Dännemark*, übersetzt von C. G. Mengel, Kopenh. und Leipzig, 1758, 8°; W. te Water, *Tweede eeuw-getijde van de Geloofsbelijdenisse der Gereformeerde kerken van Nederlant geviert in een historisch verhael van derzelver opstellers*, enz., Middelb. 1762, 8°; J. ab Utrecht Dresselhuis, *A. van Haemstede in zijn bedrijf, denkwijze en karakter voorgesteld* (in N. C. Kist en H. J. Royaards, *Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland*, Dl. VI, Leid. 1835); Southerden Burn, *History of the French, Walloon, Dutch and other Foreign Protestant Refugees in England*, London, 1846, 8°; *Francisci Sonni ad Viglium Zuichemum epistolae*, ed. P. F. X. de Ram, Brux. 1850; E. van Even, *Het landjuweel van Antwerpen in 1561*, 1861, fol.; S. Ruytinck, *Gheschiedenissen die aengaen de Nederduytsche natie ende gemeynten in Engelant ende int bysonder tot London*, uitgeg. door J. J. van Toorenenbergen (in de *Werken der Marnix-Vereeniging*, Serie III, Dl. I), Utr. 1873, 8°; Chr. Sepp, *De geschie-*

denis der martelaren door Adriaan Corn. van Haemstede (in zijne *Geschiedkundige nasporingen*, Dl. II, Leid. 1873); H. DALTON, *Johannes a Lasco, Beitr. zur Reformationsgeschichte Polens, Deutschlands und Englands*, Gotha, 1881 (vertaald door J. J. VAN OOSTERZEE, Utr. 1885); L. A. VAN LANGERAAD, *Guido de Bray*, Zierikzee, 1884 (Acad. proefschrift); J. I. VAN DOORNINCK, *Vermomde en naamlooze schrijvers*, Leid. 1885, Dl. II, n°. 3649; J. H. GERRETSEN, *Micronius, Zijn leven, zijn geschriften, zijn geestesrichting*, Nijm., 1895; W. G. GOETERS, *Adrian van Haemstede's Wirksamkeit in Antwerpen und Aachen*, Tübingen, 1906 (*Theologische Arbeiten aus dem rheinischen wissenschaftlichen Prediker-Verein*, Neue Folge, Heft 8); dezelfde, *Züge aus der grossen Erweckungsbewegung zu Nijkerk 1750* (*Reformirte Kirchenzeitung*, Freudenberg, 1906, Jahrg. 29, nos. 46, 47, 48); H. T. OBERMAN, *De betrouwbaarheid der martelaarsboeken van Crespin en Van-Haemstede* (in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. IV, 's-Gravenh. 1905; ook in *Uit den Hervormingstijd, Historische opstellen van het gezelschap S. S. S.*, 's-Gravenh. 1906); W. G. GOETERS, *Dokumenten van Adriaen van Haemstede, waaronder eene gereformeerde geloofsbelijdenis van 1559* (in het *Nederl. archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. V, 's-Gravenh. 1907); JEAN MEYHOFFER, *Le Martyrologe protestant des Pays-Bas 1523—1597; étude critique* (*publication de la Société d'histoire du Protestantisme belge*), 's-Gravenh. 1907; M. WOUDSTRA, *De Hollandsche vreemdelingen-gemeente te Londen gedurende de eerste jaren van haar bestaan*, Groningen, 1908, 8° (Acad. proefschrift); A. A. VAN SCHELVEN, *De Nederduitsche vluchtelingenkerken der XVIe eeuw in Engeland en Duitschland*, 's-Gravenh. 1909 (Acad. proefschrift); *Procedvres avsqvelles est deduit comme Gvy dv Bres et Peregrin de La Grange ont signé par leur sang la doctrine de l'Euangile* (in de *Bibliotheca reformatoria neerlandia*, Dl. VIII, 's-Gravenh. 1911, bewerkt door F. PIJPER); A. A. VAN SCHELVEN, *Karakter en stand van Van Haemstede* (in het *Nederl. archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. VIII, 's-Gravenh. 1911); dezelfde, *Adriaen Cornelisz. van Haemstede* (in het *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, red. P. C. MOLHUYSEN en P. J. BLOK, Dl. I, Leid. 1911; aldaar kol. 1013—1016); *Commissie voor Fra. Sonnius, etc. als visitateurs der verboden boeken (1550)*, in het *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen inzonderheid van Utrecht*, uitgeg. door J. J. DODT VAN FLENSBURG, Dl. V; A. A. VAN SCHELVEN, *Christophorus Fabritius* (in het *Nederl. archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. XI, 's-Gravenh. 1914).

§ 164. Joannes Anastasius Veluanus

„Der Leken Wechwyser", het handboek van Anastasius Veluanus, is herhaaldelijk gedrukt. Predikanten moeten het als catechismus gebruikt hebben. Utenbogaert heeft zich ten opzichte van de leer der voorbeschikking beroepen op de overeenkomst tusschen de Remonstrantsche leer en die van „Der Leken Wechwyser". De schrijver is pastoor geweest te Garderen. In 1550 werd hij gevangen gezet, vervolgens vluchtte hij naar Duitschland, waar hij predikant is geweest te Bacharach. Waarschijnlijk bezocht hij de school van Monhemius, eerst Erasmiaan, later overtuigd Protestant. Hij raadt zoowel de

lezing van Melanchthon's „Loci communes" als die van Calvijn's „Institutio" aan. Luthersche invloed openbaart zich in den huisdoop en de toelating van schilderijen in de kerk. Zichzelf rangschikt hij onder de Zwinglianen, of onder de Gereformeerden. Dat hij tot de vertegenwoordigers der Nederlandsche reformatorische richting behoort blijkt duidelijk, waar hij vraagt om welke reden Christus vleesch heeft aangenomen. In de eerste plaats wordt geantwoord: „Christus heeft onze broeder willen worden, opdat wij 's Vaders erfgenamen zouden zijn". De tweede reden is, dat Christus onze lichamen wil herscheppen tot tempelen Gods, waarin Zijn geest woont. Pas in de laatste plaats wordt opgenoemd, dat het geschiedde om voor onze zonden te betalen. De mensch heeft na den zondeval „den kleinen vrijen wil" behouden.

Anastasius Veluanus bezat een milden geest en stond in briefwisseling met Bullinger en Cassander. Hij was een krachtig voorstander van verdraagzaamheid tusschen de Protestanten onderling, maar tot de vrijlating van den Roomschen eeredienst strekte zich zijne verdraagzaamheid niet uit. Aan de landsvorsten kende hij groote macht toe ten opzichte van de Kerk en drong krachtig aan op onderwijs voor de jeugd.

Bronnen:
Leerstellige en stichtelijke geschriften van Joannes Anastasius Veluanus (o. a. *Der Leken Wechwyser*, 1554, en *Bekantenisz Ioann. Anastasij Von dem waren leib Christi, wider die Jhesuijten*, 1561), in de *Bibliotheca reformatoria neerlandica*, Dl. IV, 's-Gravenh. 1906, bewerkt door F. Pijper.

Literatuur: W. MOLL, *Johannes Anastasius Veluanus en „Der Leken Wechwyser", Eene bijdrage tot de geschiedenis der Hervorming, inzonderheid in Gelderland* en *Twee aanteekeningen op de Verhandeling over Joh. Anastasius Veluanus* (beide in N. C. KIST en W. MOLL, *Kerkhistorisch archief*, Dl. I, Amsterd. 1857); C. HILLE RIS LAMBERS, *De Kerkhervorming op de Veluwe (1523—1578), Bijdrage tot de geschiedenis van het Protestantisme in Noord-Nederland*, Barneveld, [1890] (Acad. proefschrift); P. BOCKMÜHL, *Johannes Anastasius und Gerardus Verstegus* (in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. IX, 's-Gravenh. 1912); *Joannes Anastasius Veluanus (Jan Gerritsz. Versteghe)*, door J. LINDEBOOM (bij de afbeelding van het gedenkteeken), in het *Nederl. archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. IX, 's-Gravenh. 1912; F. PIJPER, *Joannes Anastasius Veluanus* (in het *Nederl. archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. IX, 's-Gravenh. 1912); *De Protestant* (uitgeg. door de Evangelische Maatschappij) van Woensdag 14 Aug. 1912, onder „Uit 't Binnenland";

G. Oorthuys, *Anastasius' „Wechwyser", Bullinger's „Huysboeck" en Calvijn's „Institutie", vergeleken in hun leer van God en Mensch,* Leid. 1919.

§ 165. Caspar Coolhaes

Caspar Coolhaes werd geboren te Keulen in 1536, bezocht de school van Monhemius te Dusseldorp, werd monnik in het Karthuizer klooster te Coblenz, maar ging tot de Hervorming over en werd predikant te Deventer, sedert 1574 te Leiden. De magistraat oefende groote macht uit over de Kerk. In den strijd hierover schaarde Coolhaes zich aan diens zijde, in afwijking van de Calvinistische beginselen. Coolhaes streefde eveneens naar groote verdraagzaamheid, ten opzichte zoowel van Roomschen als van Protestanten. Hij vergelijkt de Kerk met een schip. Velen zijn daarin met Christus op den weg der zaligheid, maar zij zijn onderling verdeeld. Hij wist geen beter raad dan elkander te verdragen. Had de synode van 1574 maatregelen beraamd tegen het verkoopen van kettersche boeken, Coolhaes keurde dit af. In het algemeen verwierp hij het gezag van synoden. Wat zijn de uitspraken der conciliën en der synoden in Holland en West-Friesland anders dan geboden van menschen? Volgens hem was het eenige onbedrieglijke kenteeken de liefde, daar Christus zegt: „Hieraan zal men erkennen dat gij mijne discipelen zijt, zoo gij liefde hebt onder elkander". Coolhaes leerde dat de vromen onder het Oude Testament ook zonder het ware geloof zalig zijn geworden. Verder dat men de kinderen der ongeloovigen doopen mocht (bedoeld zijn de kinderen, die Roomsche ouders in de Gereformeerde kerk ten doop begeeren te houden, daar zij anders ongedoopt zouden blijven). Ten opzichte van de voorbeschikking heeft men hem de vraag voorgelegd: of het aan alle menschen gegeven zij de aangeboden genade van Christus aan te nemen. Zijn antwoord was bevestigend. In 1582 is hij op eene provinciale synode van Holland te Haarlem geëxcommuniceerd.

Literatuur: H. C. Rogge, *Caspar Janszoon Coolhaes, de voorlooper van Arminius en der Remonstranten,* 2 dln., Amsterdam, 1856 en 1858 (nieuwe uitgave: 2 dln., Amsterdam, 1865); N. C. Kist, *Caspar Coolhaes en Everardus*

van Bommel, Predikant te Gouda (in N. C. KIST en W. MOLL, *Kerkhistorisch archief*, Dl. II, Amsterd. 1859); C. P. BURGER JR., *Caspar Jansz. Coolhaes* (in het *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, red. P. C. MOLHUYSEN en P. J. BLOK, Dl. I, Leid. 1911, kol. 632—636).

§ 166. Het Calvinisme. De synode te Dordrecht

Wanneer de Calvinistische beweging in ons land is opgekomen valt moeilijk vast te stellen. Calvijn's geschriften zijn hier reeds vroeg gelezen. In de „Bibliotheca reformatoria neerlandica" vindt men geen gegevens, dat het Calvinisme in de eerste helft der zestiende eeuw aanhang van beteekenis heeft verworven. Bij Angelus Merula ontmoet men wel de namen van Luther en andere Hervormers, maar niet den naam van Calvijn. Het boek van Cooltuyn, het „Evangelie der Armen", beslist Gereformeerd, mist de voorbeschikking. In de „Korte Belijdinge" van 1566 is de inhoud Gereformeerd zonder de praedestinatie. In 1558 zijn aanhangers van Calvijn te Brussel levend verbrand. De Nederlandsche geloofsbelijdenis, door Guido de Bres opgesteld, verscheen in 1561 in het Fransch; de Hollandsche tekst verscheen in 1562. Zij overvleugelde de „Korte Belijdinge". Bij de hagepreek buiten Antwerpen (1566) vergaderden Lutherschen en Calvinisten afzonderlijk. Eene voor menschenoog onverklaarbare beweging sloeg over naar het Noorden. Er ontstonden Calvinistische consistoriën, die den Prins van Oranje hielpen om het vaderland van het Spaansche juk te bevrijden.

Een hevige strijd wordt gevoerd rondom de synode te Dordrecht. Om haar juist te beoordeelen bedenke men het volgende. De predikanten van dien tijd waren van zeer verschillende herkomst. De een was vroeger monnik geweest, de ander wereldlijk priester, een derde had weer eene andere waardigheid bekleed. Hierdoor was eene bonte mengeling ontstaan, die naar buiten en naar binnen groote zwakheid vertoonde. Men achtte het noodzakelijk hierin orde te scheppen. In de tweede

plaats bestond er eene groote tegenstelling tusschen hen die al of niet eene groote macht van den Staat over de Kerk wilden erkennen. De latere Remonstranten ruimden aan het gezag der overheid ten opzichte van de Kerk eene groote plaats in. Hun tragisch lot was: dat de toenmalige hoogste overheid de zijde koos van hunne tegenpartij. Ten derde, de synode te Dordrecht vormde eene krachtige samenbinding van gelijkgezinden. De verspreide Gereformeerde elementen werden door die samenbinding eene sterke macht, die aan het Protestantisme ten goede is gekomen.

Een hevige twist over de praedestinatie brak uit tusschen de professoren Arminius en Gomarus aan de universiteit te Leiden. De dood van Arminius in 1609 bracht geen verbetering. De twist sloeg over naar de gemeenten. Ook het staatsgezag bemoeide zich er mede. Het ging zelf uiteen in Staatsgezinden en Prinsgezinden. De eerste partij, die van de Arminianen, waartoe Oldenbarnevelt behoorde, was de zwakkere. Het hoofd der andere partij was prins Maurits. In 1610 vergaderden heimelijk ongeveer veertig predikanten om eene „Remonstrantie" aan de Staten van Holland op te stellen. Vandaar de naam Remonstranten. Het stuk behelsde het verzoek, dat er vrijheid mocht bestaan tot herziening van de Geloofsbelijdenis en den Heidelbergschen Catechismus. Vergaderingen en conferentiën volgden elkander op. Ten slotte werd heil gezocht in eene groote algemeene synode. Zij vergaderde te Dordrecht van November 1618 tot Mei 1619. Ongeveer honderd afgevaardigden namen er deel aan: uit Nederland, Engeland, de Palts, Hessen, Genève, Zwitserland, Bremen en Emden. Honderd tachtig zittingen werden gehouden. Het doel bleek niet de geschilpunten nader te onderzoeken, maar het wettigen van het gezag der leer in de belijdenisschriften. Episcopius, de opvolger van Arminius te Leiden, en twaalf predikanten mochten slechts als gedaagden voor de synode verschijnen. Hun gevoelen omtrent de vijf artikelen in de Remonstrantie mochten zij verklaren, zonder succes. Weldra werden zij door den verbolgen president uit de vergaderzaal weggejaagd. Te Rotterdam

(1619) werd in eene samenkomst van tien predikanten een begin van uitvoering gegeven aan het plan tot oprichting van een eigen kerkgenootschap door het besluit om afzonderlijke godsdienstoefeningen te houden en met elkander eene „Broederschap" te houden. Tweehonderd predikanten werden wegens onrechtzinnigheid afgezet.

Bronnen:

Dat Euangeli der Armen, Dat is: der Ellendigen Troost, vergadert ende gemaeckt, van Cornelis Cooltuyn (in de *Bibliotheca reformatoria neerlandica*, Dl. IX, 's-Gravenh. 1912, bewerkt door F. Pijper); C. Hooijer, *Oude kerkordeningen*, Zalt-Bommel, 1865; *Acta van de Nederlandsche synoden der zestiende eeuw*, verzameld en uitgeg. door F. L. Rutgers, Utr. 1889 (in de „Werken der Marnix-Vereeniging", Serie II, Dl. III); *Acta der provinciale en particuliere synoden gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572—1620*, verzameld en uitgeg. door J. Reitsma en S. D. van Veen, Groningen, 1891—'99, 8 dln.; *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland 1621—1700*, door W. P. C. Knuttel, 's-Gravenh. 1908—'16, 6 dln., 8°; *Bulletin de la Commission pour l'histoire des églises Wallonnes*, La Haye, 1885 (T. I) suiv.; *Livre synodal contenant les articles résolus dans les synodes des églises Wallonnes des Pays-Bas* (T I: 1563—1685; T. II: 1686—1688), La Haye, 1896 et 1904.

Acta synodi nationalis Dordrechti habitae, anno 1618 et 1619., Lugd. Bat. 1620, fol. (vertaald: *Acta ofte Handelinghen des nationalen synodi.... tot Dordrecht, Anno 1618. en 1619., met de Oordeelen van de vijf Artijckelen*, Dordr. 1621, fol.).

Literatuur: J. van Vloten, *Kerkelijke herinneringen uit het jaar 1566 en volg.* (in N. C. Kist en W. Moll, *Kerkhistorisch archief*, Dln. I, II en III, Amsterd. 1857, 1859 en 1862); A. Kuyper, *Het Calvinisme, oorsprong en waarborg onzer constitutioneele vrijheden*, Amsterd. 1874; J. C. Naber, *Calvinist of Libertijnsch? (1572—1631)*, Utr. 1884; S. D. van Veen, *Voor tweehonderd jaren, Schetsen van het leven onzer Gereformeerde vaderen*, Utr. 1886; dezelfde, *Uit de vorige eeuw, Vier voorlezingen ter kenschetsing van het kerkelijk en godsdienstig leven in de 18de eeuw*, Utr. 1887; W. Geesink, *Calvinisten in Holland*, Rotterd. 1887; M. A. Gooszen, *Bijdrage tot de kennis van het Gereformeerd Protestantisme* (in *Geloof en Vrijheid*, Jaarg. XXI (1887)); F. D. J. Moorrees, *Dirck Volckertszoon Coornhert, notaris te Haarlem, de Libertijn, bestrijder der Gereformeerde predikanten ten tijde van Prins Willem I, Levens- en karakterschets*, Schoonhoven, 1887; E. F. K. Müller, *Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche, in authentischen Texten mit geschichtlicher Einleitung und Register*, Leipz. 1903; H. Rott, *Briefe des Heidelberger Theologen Zacharias Ursinus, 1559—1582* (in *Neue Heidelberger Jahrbücher 1905*, Bd. XIV); L. A. Lang, *Der Heidelberger Katechismus*, Leipz. 1906 (*Quellenschriften zur Geschichte des Protestantismus*, Heft 3); Th. van Oppenraay, *La doctrine de la prédestination dans l'église réformée des Pays-Bas depuis l'origine jusqu'au synode de Dordrecht en 1618 et 1619*, Louvain, 1906; H. Richter, *Die Verhandlungen über die Aufnahme der Reformierten in den Religionsfrieden auf dem Friedenscongress zu Osnabrück, 1645—1648*, Leipz. 1906; F. S. Knipscheer, *De vestiging der Gereformeerde Kerk in Noord-Holland, 1572—1608* (in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, Dln. IV, V en VI, 's-Gravenh. 1906—

'08); dezelfde, *De invoering en de waardeering der Gereformeerde belijdenisschriften in Nederland vóór 1618*, Leid. 1907; PAUL FREDERICQ, *Le self-government et le Calvinisme* (rede, bij gelegenheid van de Calvijnfeesten te Genève; in *Journal de Genève*, année XXIV, n°. 186, Samedi 10 Juillet 1909, 2me éd.); dezelfde, *L'influence du Calvinisme sur les libertés modernes* (rede, gehouden voor de „Société d'histoire du Protestantisme Belge"); L. KNAPPERT, *Petrus Audomarus over de Kalvinisten* (in het *Nederl. archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. VI, 's-Gravenh. 1909); HENRY BEETS, *John H. Livingston, „De vader der Hollandsche Gereformeerde kerk in Noord-Amerika"* (in het *Nederl. archief voor kerkgeschiedenis*, N. S., Dl. VII, 's-Gravenh. 1910); H. Y. GROENEWEGEN, *De Remonstrantie op haren driehonderdjarigen gedenkdag, 1610—1910, in den oorspronkelijken vorm uitgegeven, afgebeeld en toegelicht*, Leid. 1910, fol.; F. S. KNIPSCHEER, *De Nederlandsche Gereformeerde synoden tegenover de Doopsgezinden (1563—1620)*, in de *Doopsgezinde Bijdragen* van 1910 en 1911; C. B. HYLKEMA, *Oud- en Nieuw-Calvinisme*, Haarlem, 1911; J. DE JONG, *Het convent te Wezel en de synode te Emden*, Groningen, 1911; L. KNAPPERT, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, 2 dln., Amsterd. 1911 en 1912; A. EEKHOF, *De Hervormde Kerk in Noord-Amerika (1624—1664)*, 2 dln., 's-Gravenh. 1913, gr. 8°; dezelfde, *Het Gereformeerd Protestantisme*, Rede, 's-Gravenh. 1915, 8°; P. J. KROMSIGT, *Calvijn's leer aangaande het geloof* (in *Troffel en Zwaard*, 20ste jaarg. (1917)); P. J. MULLER, *Vier eeuwen van Protestantisme; 1517—1917* (in de *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, 54ste jaarg. (1917)); AUGUST LANG, *Reformation und Gegenwart, Gesammelte Aufsätze vornehmlich zur Geschichte und zum Verständnis Calvins und der reformierten Kirche*, Detmold, 1918; H. DE VRIES, *Genève, Pépinière du Calvinisme hollandais*, T. I, Fribourg (Suisse), 1918; A. EEKHOF, *De opkomst en verbreiding van het Kalvinisme in de Nederlanden* (in de *Stemmen des Tijds* van 1919); G. WUISMAN, *Het Calvinisme tijdens het voorspel van den 80-jarigen oorlog* (in *De Katholiek*, Dl. 153).

G. BRANDT, *Historie der Reformatie*, Dl. III, Rotterd. 1704; B. GLASIUS, *Geschiedenis der Nationale Synode in 1618 en 1619 te Dordrecht, in hare voorgeschiedenis, handelingen en gevolgen*, 2 dln., Leid. 1860; H. H. KUYPER, *De Post-acta of nahandelingen van de Nationale Synode van Dordrecht in 1618 en 1619 gehouden*, Amsterd. [1899]; H. KAAJAN, *De Pro-acta*, Rotterd. 1918 (zie beneden); dezelfde, *De groote synode van Dordrecht in 1618—1619*, Amsterd. 1918.

Enkele Academische proefschriften:

G. M. C. Loeff, *Geerardt Brandt*, Utr. 1864; J. Reitsma, *Franciscus Junius*, Groningen, 1864; H. Edema van der Tuuk, *Johannes Bogerman*, Groningen, 1868; W. van den Bergh, *Calvijn over het genadeverbond*, 's-Gravenh. 1879; G. J. Brutel de la Rivière, *Hermannus Moded*, Haarl. 1879; P. Jzn. Proost, *Jodocus van Lodenstein*, Amsterd. 1880; W. H. de Savornin Lohman, *De kerkgebouwen van de Gereformeerde (Hervormde) Kerk in Nederland*, Amsterd. 1882; F. Pijper, *Jan Utenhove*, Leid. 1883; Hugo Blind, *Le synode de Dordrecht, 1618—1619*, Genève, 1884 (uitgeg. als „thèse présentée à la faculté de Théologie de l'Université de Genève, pour obtenir le grade de Bachelier en Théologie"); L. A. van Langeraad, *Guido de Bray*, Zierikzee, 1884; M. F. van Lennep, *Gaspar van der Heyden, 1530—1586*, Amsterd. 1884; I. M. J. Hoog, *De Martelaren der Hervorming in Nederland tot 1566*, Schiedam, 1885; J. W. F. Gobius du Sart, *De geschiedenis van de Liturgische Geschriften der Nederlandsche Hervormde Kerk opnieuw onderzocht*,

Utr. 1886; Carl Lorentzen, *Dieryck Volkertszoon Coornhert, der Vorläufer der Remonstranten, ein Vorkämpfer der Gewissensfreiheit*, Jena, 1886; A. J. van 't Hooft, *De theologie van Heinrich Bullinger in betrekking tot de Nederlandsche Reformatie*, Amsterd. 1888; L. Offerhaus Jzn., *De rechtstoestand van kerkelijke goederen bij de Hervormden*, Leid. 1888; J. A. Cramer, *Abraham Heidanus en zijn Cartesianisme*, Utr. 1889; H. Y. Groenewegen, *Paulus van Hemert*, Amsterd. 1889; C. Hille Ris Lambers, *De Kerhhervorming op de Veluwe (1523—1578)*, Barneveld, [1890]; H. W. ter Haar, *Jacobus Trigland*, 's-Gravenh. 1891; J. D. de Lind van Wijngaarden, *Antonius Walaeus*, Leid. 1891; F. J. Los, *Wilhelmus à Brakel*, Leid. 1892; B. van Meer, *De Synode te Emden 1571*, 's-Gravenh. 1892; J. Hania Pzn., *Wernerus Helmichius*, Utr. 1895; G. Tjalma, *Philips van Marnix, Heer van St. Aldegonde*, Amsterd. 1896; W. J. M. Engelberts, *Willem Teellinck*, Amsterd. 1898; A. H. Haentjens, *Simon Episcopius*, Leid. 1899; A. Kuyper jr., *Johannes Maccovius*, Leid. 1899; P. J. Wijminga, *Festus Hommius*, Leid. 1899; A. F. Krull, *Jacobus Koelman*, Sneek, 1901; M. Woudstra, *De Hollandsche vreemdelingen-gemeente te Londen gedurende de eerste jaren van haar bestaan*, Groningen, 1908; A. A. van Schelven, *De Nederduitsche vluchtelingenkerken der XVIe eeuw in Engeland en Duitschland*, 's-Gravenh. 1909; H. Kaajan, *De Pro-acta der Dordtsche synode in 1618*, Rotterd. 1918; Th. Ruys jr., *Petrus Dathenus*, Utr. 1919.

§ 167. Het concilie van Trente

Het concilie van Trente werd gehouden onder de pausen Paulus III, Julius III en Pius IV. Het duurde, met herhaalde onderbrekeningen, van 1545 tot 1564. Het was eene grootsche onderneming. De optimisten verwachtten er van eene stelselmatige herziening der geloofsleer en der gebruiken. De uitkomst stelde te leur. De bekwaamste Roomsche godgeleerden uit vele landen kwamen er voor bijeen. Hun werk was een knap stuk conservatisme — meer niet. De voornaamste Roomsche leeringen werden bevestigd; de bestrijders van Luther (Latomus, Van Zichen, Van Hoogstraten; zie „Bibliotheca reformatoria neerlandica", Dl. III) kregen gelijk. De Roomsche overwinning was echter te volledig. Gehandhaafd werd ook wat nooit gehandhaafd had moeten worden.

Reeds in de eerste regels van het besluit der eerste zitting wordt gesproken van uitroeiing der ketterij als één der twee doeleinden van het concilie. Het andere is eene „reformatie", waarmede echter slechts eene herziening van de ergste misbruiken wordt beoogd (vergel. Sessio XIII en XX).

Uitvoerig wordt gehandeld over de rechtvaardigmaking en de sacramenten. Vooral tegen de ketters in Duitschland wordt de strijd gericht (S. XII). De lijst der Bijbelboeken wordt vastgesteld; ook de Apokriefe boeken worden er in opgenomen (S. IV). Voor hen die Bijbellezingen willen houden wordt zekere literaire vorming voorgeschreven (S. V, c. 1 en 2). Aan hen die zullen preeken worden hoogere eischen gesteld. Het concilie leert dat de mensch van nature slecht is, houdt vast aan de leer van het „liberum arbitrium" na den val (S. VI, c. 1 en 5) en veroordeelt het „per solam fidem" (S. VI, c. 9 en 11) en de praedestinatie (S. VI, c. 12). De Doop der ketters wordt erkend (S. VII, c. 3). Het gezag der „Vulgata" wordt bevestigd (S. IV). Alleen de Kerk is bevoegd de Schrift uit te leggen (S. IV). De traditie wordt naast de Schrift gesteld (S. IV). Schrift, kerkvaders en conciliën worden op éene lijn gesteld (S. V).

Dat bisschoppen moesten resideeren in hun bisdom, was eene verbetering (S. VI, c. 1 en S. XII). Kan men hetzelfde zeggen van de invoering eener boekencensuur (S. IV)?

Dat pasgeborenen ras gedoopt moeten worden, is vrij onbelangrijk (S. V). Dat Maria buiten de erfzonde gebleven is, evenzeer (S. V). Aan waken, aalmoezen, offeranden, vasten wordt groote waarde gehecht (S. VI, c. 13). De oorbiecht wordt onmisbaar verklaard (S. VI, c. 14). De leer der verdiensten wordt gehandhaafd (S. VI, c. 16); de aanbidding der H. Hostie en het ronddragen daarvan in processie eveneens (S. XIII, c. 4 en 5). Op veelvuldig communiceeren wordt aangedrongen (S. XIII, c. 8). De kwestierders (aflaatpredikers) mogen voortgaan met hun bedrog (S. V, c. 2).

Bronnen:

Canones et decreta s. oecum. et gen. Concilii Tridentini, Rom. 1564 (voorts drukken o.a. van 1779, 1853); *Concilium Tridentinum* (Diariorum, actorum P. I, coll. S. Merkle, Freib. 1901; P. II, coll. St. Ehses, 1904).

Literatuur: M. CHEMNITIUS, *Examen Concilii Tridentini,* Gen. 1634, 4 tom. in 1 vol.; PH. MARHEINEKE, *Das System des Katholicismus in seiner symbolischen Entwickelung,* Heidelb. 1810—'13, 3 Th.; J. H. VON WESSEN-

BERG, *Die grossen Kirchenversammlungen des 15. und 16. Jahrhunderts*, Const. 1845, 4 Th.; L. F. BUNGENER, *Histoire du concile de Trente*, Par. 1847, 2 voll.; H. LÄMMER, *Die vortridentinisch-katholische Theologie des Reformations-Zeitalters*, Berl. 1858, 8°; *Joannis Molani Historiae Lovaniensium libri XIV*, ed. P. F. X. DE RAM (in *Collection de chroniques belges inédites*, Brux. 1861, P. I); H. HACHFELD, *Martin Chemnitz nach seinem Leben und Wirken, insbes. nach seinem Verhältnisse zum Tridentinum*, Leipz. 1867; *Ungedruckte Berichte und Tagebücher zur Geschichte des Concils von Trient*, herausgeg. von J. VON DÖLLINGER, Nördlingen, 1876; W. P. C. KNUTTEL, *De toestand der Nederlandsche Katholieken ten tijde der Republiek*, 's-Gravenh. 1892—'94, 2 dln., 8°; M. HÉBERT, *L'évolution de la foi catholique* (In *Bibliothèque de philosophie contemporaine*), Paris, 1905.

§ 168. Het Jansenisme

Het Jansenisme neemt zijn oorsprong in de Zuidelijke Nederlanden. Het heeft echter zijne grootste verbreiding gevonden in Frankrijk. Te Leuven is door de eeuwen heen een strijd gevoerd tusschen Augustinisme en Semipelagianisme. Omstreeks 1470 werd het Augustinisme te Leuven verdedigd door dr. Hendrik van Zomeren, het Semipelagianisme door Petrus de Rivo. Eene eeuw later was Michaël Bajus daar hoogleeraar. Ook zijn onderwijs en geschriften ademden een Augustiniaanschen geest. In 1563 werden zes en zeventig leeringen uit diens geschriften door den Paus veroordeeld. Weder eene kleine eeuw later telde Leuven onder zijne hoogleeraren professor Cornelius Jansenius, later bisschop van Yperen, warm bevriend met Du Versier, evenals hij zich wijdende aan de studie van Augustinus. De hoofdlieden der tegenpartij waren de Jezuïeten, aanhangers der leer van Molina, vandaar Molinisten geheeten. Tweemaal reisde Jansenius naar Spanje om de verwijdering der Jezuïeten van de Leuvensche universiteit te verkrijgen. Door Du Versier kwam Jansenius in aanraking met Port-Royal, waar men praktisch-religieuze idealen nastreefde. Dit werd de deur waardoor Jansen's leer in Frankrijk binnenkwam. De laatste toch had een belangrijk werk opgesteld onder den titel: „Augustinus", gedrukt in 1640. Het verscheen eerst na zijn dood. De strijd nam weldra groote afmetingen aan. De aanhangers van Jansenius huldigden de leer der praedestinatie en zochten eene diepe persoonlijke vroomheid.

Het Molinisme der Jezuïeten huldigde vrijheid van den wil en eene semipelagiaansche waardeering der goede werken. Na den dood van Jansenius en Du Versier trad Antoine Arnauld (gest. 1694) op als de leidsman. Hij werd krachtig ondersteund door zijne zuster, de abdis van Port-Royal des Champs. Hij ergerde de Jezuïeten door zijn geschrift „De la fréquente communion", dat een aan de Jezuïeten vijandigen geest ademde. Weldra vestigde hij zich in Port-Royal, waarbinnen hij verscheidene uitstekende mannen om zich heen verzamelde, zooals Nicole, Tillemont en Pascal. Dat de Dominikanen zich grootendeels voor de Jansenistische leer verklaarden was voor de Jezuïeten reden te meer te Rome de veroordeeling van Jansenius te verkrijgen. Inderdaad werden door Innocentius X vijf stellingen van Jansenius veroordeeld. De Jansenisten redden zich door de onderscheiding van „Questions du droit" en „Questions du fait". Zij beweerden dat de Paus wel onfeilbaar was om den rechtzinnigen of ketterschen inhoud der bedoelde leeringen te bepalen, maar niet om uit te maken of zij in werkelijkheid in het boek voorkwamen. Ook als zij er in voorkwamen, vermocht de Paus nog niet vast te stellen of Jansenius deze stellingen in ketterschen zin bedoeld had. Intusschen verdedigde Pascal het Jansenistische standpunt door geniale geschriften. De zaak verandert wanneer Lodewijk XIV zich er mee gaat bemoeien, als om te toonen dat zijne macht grooter is dan die der Kerk. Op zijn verlangen stelt Alexander VII een formulier op, dat de Jansenisten, nonnen en geestelijken gedwongen worden te onderteekenen. Vooral bedenkelijk wordt voor de Jansenisten de strijd om de vier zoogenaamd gallicaansche vrijheden. Zij houden in dat de Fransche koning ten opzichte van de Kerk zekere rechten bezit die aan andere vorsten niet toekomen. Arnauld en de zijnen kiezen in dezen partij tegen den koning, wat voor Lodewijk eene reden werd om aan de Jezuïeten de vrije hand te geven bij de bestrijding van het Jansenisme. Arnauld vluchtte naar Nederland in 1679. Ook Quesnel kwam herwaarts. Zijne stichtelijke verklaring van het Nieuwe Testament, door duizenden, ook Protestanten, gelezen,

werd almede veroordeeld. Clemens XI vervloekte honderd en een stellingen uit dit werk. De Fransche geestelijkheid scheidde zich in acceptanten en appellanten. Eerstgenoemden hadden echter verre de meerderheid. Port-Royal werd in 1710 verwoest.

Literatuur: [ANT. ARNAULD,] *De la calomnie ou instruction du procès entre les jésuites et leurs adversaires sur la matière de la calomnie*, 2me éd., s. l., [1716]; H. F. v. H.[EUSSEN], *Historia episcopatuum foederati Belgii, utpote metropolitani Ultrajectini*, Lugd. Bat. 1719, 2 voll., fol.; H. NÜSE, *Het Jansenisme, in zijn scheuring en afval van de kerk*, Rotterd. 1825, 8°; R. BENNINK JANSSONIUS, *De Romano-Catholicorum, qui vulgo Jansenistae dicuntur, historia et principiis*, Groning. 1841 (Acad. proefschrift); G. DUPAC DE BELLEGARDE, *Histoire abrégée de l'église métropolitaine d'Utrecht*, 3me éd., Utr. 1852, 8°; TH. CH. L. WIJNMALEN, *Pascal als bestrijder der Jesuiten en verdediger des Christendoms*, Utr. 1865; F. X. LINSENMANN, *Michael Baius und die Grundlegung des Jansenismus*, Tübingen, 1867, 8°; F. NIPPOLD, *Die altkatholische Kirche des Erzbisthums Utrecht*, Heidelb. 1872; A. RÉVILLE, *L'église des anciens catholiques en Hollande* (in de *Revue des deux mondes* van 1872); F. NIPPOLD, *Die römisch-katholische Kirche im Königreich der Niederlande, Ihre geschichtliche Entwicklung seit der Reformation und ihr gegenwärtiger Zustand*, Leipz. 1877 (vertaald door J. HERDERSCHEE onder den titel: *De Roomsch-Katholieke kerk in Nederland na de Hervorming*, Arnh. 1880); G. DUPAC DE BELLEGARDE, *Coup d'oeil sur l'ancienne église catholique de Hollande*, publ. par H. J. HOOYKAAS, La Haye, 1890; *Rheinische Akten zur Geschichte des Jesuitenordens, 1542—1582*, bearbeitet von J. HANSEN, Bonn, 1896; A. KIRSCH, *Das Provinzialkonzil von Embrun im Jahre 1727, Ein kirchenrechtlicher Beitrag zur Jansenistengeschichte* (in *Archiv für katholisches Kirchenrecht*, 1907); J. F. BEERENS, *De Lettres provinciales van Pascal* (in de *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, 52ste jaarg. (1915)).

§ 169. De Oud-bisschoppelijke cleresie

Vooral door toedoen van de Jezuïeten is de Nederlandsche Roomsch-Katholieke kerk voor het pausdom behouden. De Oud-bisschoppelijke cleresie, die de traditie wilde voortzetten van de vóór-Tridentinische Roomsche kerk, kwam daartegenover in eene niet benijdenswaardige positie.

Dat de Jezuïeten een oog gehad zouden hebben voor de schatten van vroomheid en geleerdheid die onder de beste aanhangers dier Cleresie scholen, — daarvan blijkt niets. De Roomsch-Katholieke kerk in Nederland telde op het tijdstip der groote scheuring drie honderd tachtig gemeenten, zeventien aartspriesterschappen en zes bisdommen. In verloop van tijd is de Cleresie geslonken tot eenige duizendtallen geloovigen

op den dag van heden. Van oudsher vormden de Noordelijke Nederlanden één bisdom, dat van Utrecht. Om den kwijnenden toestand der Kerk te verbeteren vestigde Philips II vijf nieuwe bisdommen, met goedvinden van paus Paulus IV. Het waren: Middelburg, Haarlem, Deventer, Leeuwarden en Groningen. Utrecht werd tot een aartsbisdom verheven, de metropolis der genoemde bisdommen. De opkomende Omwenteling heeft het meerendeel dezer bisschopszetels weggevaagd. Utrecht en Haarlem bleven, zij het in bedekten vorm, het langst in stand. Toen Frederik Schenk van Tautenburg, aartsbisschop van Utrecht, in 1588 overleed, was het Katholieke Nederland zonder bisschop. Hierin kwam verandering door het optreden van Sasbout Vosmeer (1583 vicaris-generaal; 1592 vicaris-apostoliek; 1602 aartsbisschop van Utrecht onder den schuilnaam van aartsbisschop van Philippi). Hij vergaderde het verstrooide en schonk aan de Kerk eene duurzame organisatie (gest. 3 Mei 1614). Zijne opvolgers, telkens door het Kapittel gekozen, werkten eveneens onder schuilnamen. Groote moeilijkheden veroorzaakten de Jezuïeten (1592). Zij wilden geheel Noord-Nederland beschouwd hebben als missie-terrein. Aan den ouden rechtsregel, dat ordesgeestelijken in zeker bisdom alleen mochten optreden onder goedkeuring van den bisschop, weigerden zij te gehoorzamen. Bij den dood van aartsbisschop Johannes Baptista van Neercassel, gest. 6 Juni 1686 (schuilnaam: aartsbisschop van Castorië), kwam de krisis. Onder invloed der Jezuïeten verlangde de paus van het Kapittel, dat anders de benoeming deed en hiervan den paus kennis gaf, eene voordracht van vier personen. Hij koos Petrus Codde. De Jezuïeten waren nog niet tevreden. Als om de geestelijkheid de monarchale macht des pausen diep te doen gevoelen, bewerkten zij de afzetting van Codde, zonder opgave van redenen (1703). Codde trok zich terug en het aartsbisdom Utrecht was wederom zonder hoofd. Eerst in 1723 verkoos het Utrechtsche kapittel een nieuwen aartsbisschop in den persoon van Cornelis Steenhoven. Den paus zond men bericht met verzoek de gedane keuze te bevestigen. Zijne wijding ontving de nieuwe titularis van Domini-

cus Varlet, aartsbisschop van Babylon, die in Nederland vertoefde. De paus antwoordde met de verkiezing onwettig en de wijding een verfoeisel te noemen. Op overeenkomstige wijze ging het met eene reeks van opvolgers. Het Kapittel benoemt, de wijding wordt van deze of gene zijde verkregen, de paus ontvangt er bericht van en wordt verzocht de keuze te bevestigen, maar hij antwoordt teleurstellend. Barchman Wuytiers wordt bij zijne benoeming met al zijne aanhangers, het volk en den clerus geëxcommuniceerd. Al zijne opvolgers worden door soortgelijken banvloek getroffen.

De verdedigers van de keuze door het Kapittel konden zich beroepen op het oude kanonieke recht, ook op zekere privileges en oude rechten, aan Utrecht geschonken. In 1145 schonk paus Eugenius III aan het Utrechtsche kapittel het voorrecht om zelf de bisschopskeus te doen; alwat iemand ondernam om de uitoefening van dit recht te belemmeren verklaarde de paus bij voorbaat nietig. In eene bul van 1 Dec. 1517 heeft Leo X bekend gemaakt dat niemand uit het bisdom Utrecht gedwongen kon worden om te Rome terecht te staan. Hadden deze privileges niets van hunne beteekenis verloren? Was het oude kanonieke recht niet allengs vervormd tot een nieuw kanoniek recht, waarin de paus althans in theorie alle bisschopsbenoemingen aan zich getrokken had? Was het eene machts- of eene rechtsvraag? Doch op den bodem van het geschil lag eene diepere oorzaak. De geestelijken der Oud-bisschoppelijke cleresie waren uit den strijd der zestiende eeuw te voorschijn gekomen als voorstanders van een gelouterd Katholicisme. Zij verbreidden de Augustiniaansche genadeleer, weigerden de vijf artikelen van Alexander VII te onderteekenen, verwierpen de bul „Unigenitus" en hadden geen goed woord over voor het Jezuïetisme. De Jezuïeten stonden pal voor de Pelagiaansch getinte zedeleer van Molina. Zij lieten aan de massa de ceremoniën, gebruiken en uiterlijkheden die men meende niet te kunnen missen. Volgens hunne tegenstanders ondermijnden zij het dogma en de tucht, gingen lichtvaardig om met de sacramenten en waren er slechts op uit hunne dwalingen, hunne verdorven mo-

raal, hunne loszinnigheden en het Ultramontanisme te verbreiden. Moesten de twee richtingen niet met elkander in botsing komen?

Literatuur: CHRISTIANUS PHILIRENUS, *Cleri catholici Per Foederatum Belgium, et archiepiscopi Sebasteni religio vindicata,* Traj. ad Rhenum, 1703, 8° (vertaling en vrije bewerking van DU BOIS, *La foy et l'innocence du clergé de Hollande defendues,* Delft, 1700, 12°); J. C. E.[RCKEL], *Assertio iuris ecclesiae ultraiectinae,* Delphis, 1703, 4°; C. P. HOYNCK VAN PAPENDRECHT, *Historia ecclesiae ultrajectinae,* Mechliniae, 1725, fol.; H. NÜSE, *Het Jansenisme, in zijn scheuring en afval van de kerk,* Rotterd. 1825, 8°; R. BENNINK JANSSONIUS, *Geschiedenis der Oud-Roomschkatholieke kerk in Nederland,* 's-Gravenh. 1870; W. P. C. KNUTTEL, *Geschiedenis en kritiek der hedendaagsche Oud-Katholieke beweging in Duitschland, 1870—1877,* Leid., 1877; CHR. BÜHLER, *Der Altkatholicismus, historisch-kritisch dargestellt,* Leid. 1880; PETRUS A MATRE DEI, *Relatio missionis Hollandicae, 1658,* Roterod. 1891, 8°; W. P. C. KNUTTEL, *Toestand der Nederlandsche Katholieken ten tijde der Republiek,* 2 dln., 's-Gravenh. 1892 en 1894; R. FRUIN, *De wederopluiking van het Katholicisme in Noord-Nederland, omstreeks den aanvang der XVIIde eeuw* (in *De Gids* van 1894); J. H. BERENDS, *De Oud-Katholieken* ,Baarn, 1908 (*Kerk en Secte,* Serie II, n°. 3); E. ZUIDEMA, *Johannes Baptista van Neercassel* (in het *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek,* red. P. C. MOLHUYSEN en P. J. BLOK, Dl. IV, Leid. 1918, kol. 1019—1024); G. W. JANSSEN, *Sasbout Vosmeer* (aangehaald *Woordenboek,* Dl. IV, kol. 1420—1426).

§ 170. De Jezuïeten

Voor den geloovigen Roomsch-Katholiek was de eerste helft der zestiende eeuw een diep treurige tijd. De eeredienst stond verlaten. Het sacrament werd door velen niet begeerd. Ernstige personen duchtten een godsdienstig-zedelijk verval voor de geheele Christelijke wereld. Tot hen behoorde Ignatius van Loyola. Het blijkt niet dat hij eenig Protestantsch geschrift gelezen heeft. Stellig beschouwde hij het Protestantisme als een der grootste oorzaken van het verderf der Christenheid. Maar er waren meer oorzaken. Hij wilde ze alle bestrijden.

Bij het beleg van Pampeluna brak hij een been. Dit bracht hem tot meditatie. Na eene bedevaart naar Jeruzalem werd hij student te Parijs en stichtte daar onder zijne medestudenten de „Sociëteit van Jezus" met de vierde gelofte, dat zij wilden gaan werwaarts de paus hen zond. Aanvankelijk werden zij gewantrouwd, Ignatius werd zelfs op de hielen gezeten door de Inquisitie wegens zekere buitensporigheden in zijn optreden. In 1539

vertrokken Simon Rodericus en Franciscus Xaverius als zendelingen naar Zuid-Amerika. In 1540 aanvaardde paus Paulus III hen als bondgenooten van het pausdom. Sedert werden zij met gunstbewijzen overladen.

De aard der Sociëteit wordt gekend uit de geschriften van Ignatius: de „Exercitia spiritualia" en de „Constitutiones". Bij de „Exercitia spiritualia" behoort het „Directorium", een handboek voor hem die de geestelijke oefeningen van een ander bestuurt en leidt. Het streven is verbeelding, gevoel en verstand onder bedwang te stellen. De oefeningen zijn berekend op een duur van vier weken, vijf uren per dag. Dat iemand aan het einde als een nieuw mensch voor den dag zal komen, wordt wel niet stellig verwacht maar toch gehoopt. In ruime mate wordt hier heil verwacht van het kunstmatige, het werktuigelijke. De orde der Jezuïeten moet alle andere overtreffen in de toepassing der gehoorzaamheid. Alsof zij een lijk waren (perinde ac si cadaver essent) moeten de Jezuïeten toelaten, dat zij in welke richting ook gestuurd worden. Ondanks de stormen die de godsdienstige wereld beroeren wenscht Ignatius geen enkele concessie te doen. Hij wil handhaven: de mis, de getijden, de kloosters, het coelibaat, de geloften, de leer der overtollige werken, de reliekenvereering, de aanroeping der heiligen, staties, bedevaarten, aflaten, jubilea, waskaarsen, beelden, enz. Velen zijn door de „Geestelijke oefeningen" tot de Sociëteit toegetreden.

Naast gestrengheid jegens zichzelf groote plooibaarheid jegens anderen — ziedaar de leus. Vorsten hadden gaarne een Jezuïet tot biechtvader. Hoe werden die vorsten ontzien!

De oppermachtige generaal heeft een „vermaner" naast zich, om hem in geval van nood te herinneren aan zijn plicht.

De Jezuïeten hadden een groot aandeel in de „Contra-Reformatie", waardoor rijken als Polen, Beieren en Oostenrijk voor het Roomsch-Katholicisme werden herwonnen. Ongeëvenaard is de schriftelijke werkzaamheid der Jezuïeten. De „Acta Sanctorum" vormen een werk van onvergankelijke waarde.

Groot is hunne beteekenis geweest voor het onderwijs en de zending. Molina's leer der werkheiligheid aanhangende, waren

zij de doodsvijanden van de Jansenisten, die de Augustiniaansche genadeleer huldigden. De beschuldiging dat zij door eene slappe moraal de geloovigen naar hunne biechtstoelen lokten is maar al te waar.

Bronnen:

Exercitia spiritvalia B. P. Ignatii Loyolae, Romae, 1606, 8° (vele drukken, bijv. Antv. 1635); *Directorivm in exercitia spiritvalia S. P. N. Ignatii*, Antv. 1635; *Constitvtiones societatis Jesv et examen cvm declarationibvs*, Antv. 1635.

Literatuur: P. Ribadeneira, *Catalogvs scriptorvm religionis societatis Jesv*, Antv. 1613, 8°; Christianus Aletophilus, *Artes Jesuiticae In sustinendis pertinaciter Novitatibus damnabilibusque Sociorum Laxitatibus, Quarum sexcentae et Sexaginta hîc exhibentur Sanctissimo Domino N. Clementi Papae XI. denuntiatae*, Salisburgi, 1703, 12°; Pierre Quesnel, *Histoire des religieux de la Compagnie de Jesus*, Utr. 1741, 1742, 2 tom., 12°; B. Pascal, *Les provinciales, ou lettres de Louis de Montalte*, Par. 1820, 2 tom.; Collin de Plancy, *Biographie pittoresque des Jésuites, ou notices abrégées théologiques et historiques sur les Jésuites célèbres*, Paris, 1826, 8°; J. von Döllinger und F. H. Reusch, *Geschichte der Moralstreitigkeiten in der römisch-katholischen Kirche seit dem sechszehnten Jahrhundert, mit Beiträgen zur Geschichte und Charakteristik des Jesuitenordens*, Nördlingen, 1889, 2 Bde.; *Bibliothèque de la compagnie de Jésus, Bibliographie*, par Augustin et Aloys de Backer (nouvelle édition par C. Sommervogel, Bruxelles, 1890—'98, 8 tom., 4°); E. Piaget, *Essai sur l'organisation de la Compagnie de Jésus*, Leid. 1893; F. H. Reusch, *Beiträge zur Geschichte des Jesuitenordens*, München, 1894; *Rheinische Akten zur Geschichte des Jesuitenordens, 1542—1582*, bearbeitet von J. Hansen, Bonn, 1896; B. Duhr, S. J., *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge*, Freib. i. Br., 1907—'13, 2 Bde. in 3 Voll.; H. Böhmer, *Les Jésuites* (avec une introduction et des notes par Gabriël Monod), 2nd éd., Paris, 1910; P. Albers, S. J., *Joannes Philippus Roothaan, XXIste generaal der societeit van Jezus*, Nijmegen, 1912; J. P. Huibers, *Bij het eerste eeuwfeest der societeit van Jezus na haar herstel* (in *De Katholiek* van 1914, Dl. 146); F. Pijper, *De kloosters*, 's-Gravenh. 1916.

§ 171. Bijzondere uitingen van godsdienstige geestdrift

Bijzondere uitingen van godsdienstige geestdrift hebben zich in het jaar 1749 voorgedaan te Nijkerk op de Veluwe onder de prediking der predikanten Kuypers en Roldanus. Eene oude vrouw hoorde men met veel gejammer over hare zonden tot God roepen en bidden. Dit wekte beweging in de geheele gemeente. De roering der gemoederen was algemeen. Tranenbeken werden gestort; en tegen het einde van de godsdienstoefening ging er groot geween, gekerm, geschrei en

gejammer op. Velen konden zich niet oprichten of niet staande blijven vanwege eene beroering, die de indrukken der ziel op het lichaam overbracht. Zij moesten uit de kerk gedragen worden. Bij sommigen ging zulks gepaard met zenuwtrekkingen, flauwten, bezwijmingen en velerlei schrikwekkende toevallen.

Soortgelijke verschijnselen hebben zich voorgedaan in de Schotsche kerk te Glasgow en Londen onder de prediking van Washington Irving. Hij was geboren in 1792 en werd predikant te Londen in 1822. Zijne welsprekendheid sleepte de toehoorders mede. Hij hield ook bijzondere samenkomsten. In eene daarvan meende hij de wondergaven des geestes te zien terugkeeren. Met vreemde stem en vreemden toon en in buitengewone geestverrukking stootte hij eenige geluiden uit, voor het meerendeel bestaande uit verwarde klanken. Dit verschijnsel herhaalde zich. Tusschen de gemeente en hem ontstond verder hevige verdeeldheid over de zondeloosheid van Jezus, die hij scheen te loochenen. In 1832 werd hij afgezet. Hij stichtte een bijzonder kerkgenootschap met ambten zooals in de eerste Christelijke gemeente, bestaande uit engelen, profeten, apostelen en evangelisten.

Onder Engelsch sprekende volken kwam nu en dan een zoogenaamde „Revival" voor. Dit geschiedde bijv. in 1800 in Kentucky (Noord-Amerika), door de prediking van James Mac Gready. In genoemd jaar sloeg plotseling de vlam uit, bij eene avondmaalsviering. Tusschen de diensten weigerden de toehoorders de kerk te verlaten; men zat in stilte te weenen. Een predikant, helper van Gready, drong aan op onmiddellijke bekeering. Toen overal luide kreten gehoord werden, verliet hij den predikstoel, luid roepende en de menschen tot geloof vermanende. In een oogenblik vloog alles in brand. De opgewondenheid was onbeschrijfelijk; men bad om genade, juichte in zijne verlossing en weende tranen van berouw. Het werd een waar pandaemonium. De kerken in den omtrek werden te klein. In bosch of veld vergaderden twintig duizend menschen. De wet werd gehandhaafd; de wegen werden veilig; zedeloosheid werd gestraft; het gansche voorkomen van den

staat werd er door gewijzigd en vele omliggende staten deelden in de vruchten er van. Omstreeks het jaar 1906 kwam een dergelijke „Revival" voor in het graafschap Wales in Engeland.

Literatuur: J. N. KÖHLER, *Het Irvingisme, Historisch-critische proeve,* 's-Gravenh. 1876; D. H. H. TIJSSEN, *Gerardus Kuypers en de Nijkerksche beroering* (in *Geloof en Vrijheid,* Jaarg. XXII (1888)); HENRY E. DOSKER, *De „Revival" van 1800, Een bladzijde uit de Amerikaansche Kerkgeschiedenis* (in het *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis,* N. S., Dl. IV, 's-Gravenh. 1905); TIEMEN DE VRIES, J. D., *Dutch History, Art and Literature for Americans, Lectures given in the University of Chicago,* Grand Rapids, 1912.

REGISTER

De cijfers van een * voorzien wijzen naar de bladzijden van bronnen en literatuur.

A.

Aalmoezen 179, 244, 472
Abaelardus (Petr.) 286, 287, 287*, 320, 345—346
Abbod 406
Abercius 149, 150*
Abortus 288
Abraham 156, 257
Abraham (Testament van) 14—15, 15*
Absolutie 418, 444
Achaje 49, 71
Achelis (E. Ch.) 383*
Achelis (H.) 158*
Ackersdijck (W. C.) 387*
Acquoy (J. G. R.) 4*, 293*, 373*—374*, 375*, 416*, 456*
Acta Sanctorum 259, 288
Adalbert 269
Adalbert (van Praag) 270
Adam 39, 156, 157, 161, 374, 438
Adamus Bremensis 227*
Adolf (Gustaaf) 446
Adonis 27
Adriaan II 301, 304*, 304, 311, 312
Adriaan IV 305, 321
Adriaan VI 387,387*,408*
Aduard (klooster) 204*, 291*
Aeneas Sylvius 332, 332*
Aeonen-leer 31, 33—37
Aertsen (Pieter) 372
Aethiopië 73, 448
Aflaat 158*, 180, 244, 306, 386—388, 395, 396, 399, 404, 405, 406—407, 412
Agape 22, 56, 148
Agde (synode te) 197*
Agnes 303
Agnes (kerk) 218
Agobard 278, 278*
Agricola (Joh.) 421
Agricola (Rod.) 364
Agrippinus 72
Aigrain (R.) 218*
Ailly (Pierre d') 333
Aken 221, 224*, 273, 281*, 303, 362, 462
Akhmîm-fragment 9*
Akoluthen 97
Akten (van martelaren) 10—11
Akten (van Paulus en Thekla) 10, 63*
Albanus 230
Albers (B.) 292*
Albers (P.) 4*, 388*, 480*
Alberti (Leon Battista) 369
Albertus Magnus 346
Albi 355
Albigenzen 295, 340, 352, 355, 356*, 392*
Alcibiades 68, 70
Alcuinus 233*, 263, 264*, 270, 271*, 282, 283*, 287*, 361
Aleander (Hiëronymus) 365, 408*
Alemannen 231, 232, 285
Aletophilus (Chr.) 480*
Alexander (bisschop) 166
Alexander (geneesheer) 60, 70
Alexander (martelaar) 72
Alexander II 302, 315
Alexander III 302, 321,391
Alexander V 333, 396
Alexander VI (Borgia) 334 398
Alexander VII 474, 477
Alexandrië 72, 88, 94, 149, 173, 220, 234, 444
Alkemade (Kornelis van) 277*
Alkmaar 343
Allah 257
Allard (H. J.) 460*
Allen (P. S.) 403*
Altenburg 410
Altfridus 264*, 271*
Alvarus Pelagius 333, 334*
Amalfi 291
Amalricus (Arnaldus) 357
Amandus 260, 263, 264*, 265, 267, 268
Amastris 69
Ambrosius 94, 175, 176, 182*, 183, 184*, 186, 191, 192, 193, 193*, 200, 203*, 214, 215*, *237—238*, 240, 245*, 373
Ambten (kerkelijke) 96—104
Amélineau (E.) 42*, 139*, 210*
Amersfoort 452, 455
Amiens 344*
Amiens (Peter van) 337
Ammia (profetes) 70
Ammon 137
Amphictiane 161
Amphilochius 193, 193*
Amsdorff (N. von) 422, 422*
Amsterdam 372, 454
Amsterdam (H. Stede) 336, 340—341, 341*
Anagni 328
Anatolius 149, 249
Anaxagoras 163
Anchialus (Sotas van) 71
Ancyra (in Galatië) 69
Ancyra (synode te) 184, 184*, 190, 191, 193*
Anderson (A.) 113*
Andreae (S. J. Fockema) 277*
Andreas 9
Andronicus 195
Angelico (Fra) 301, 341, 370, 397
Angelo (Michel) 301, 363, 369, 371
Anglikaansche Kerk 439—445
Anicetus (bisschop) 249
Anna (S.) 335
Anrich (G.) 81, 95*

Ansegisus (abt) 297
Anselmus 315*, 318, 342, 342*, 345
Ansgar 270
Anteros 146
Anthusa 182, 237
Antichrist 395, 396, 411, 419, 424, 444
Antinoüs 78
Antiochië (in Syrië) 21, 67, 68, 101, 237, 251, 258, 444
Antiochië (brief aan gemeente van) 68, 97, 98
Antiochië (synode te) 234, 251
Antipatris 199
Antiphonen 238
Antonia 148
Antoninus Pius 58
Antonius (kluizenaar) 135—137, 139*, 242, 271
Antonius (hospitaalbroeders van S.) 291
Antonius Senensis 296*
Antwerpen 336, 399, 432, 460*, 462, 463*, 467
Antwerpen (Nikolaas van) 429
Anz (W.) 42*
Apamea 68
Apamea (Julianus van) 70
Apelles 30
Aphrodite 88
Apianus (Petrus) 359, 359*,
Apollinare in classe 221
Apollinare Nuovo (kerk) 216, 221
Apollinaris 69, 70
Apollinaristen 251
Apollonia 401
Apologeten (personen en leer) 23—28
Apologie (*Luthersche*) 418—419, 420*
Apsethos 73
Aquila 69
Aquineum 93
Achery (Luc. d') 211, 212*—213*
Areopagita (Dionysius) 71
Arezzo (Ristoro d') 359, 360*
Arianen 266—267
Aristarchus 68, 71, 358
Aristides 23—26, 71, 132, 134*
Aristoteles 241, 360*, 416
Arius 234—236
Arkadius 77, 80*, 237
Arles 93
Arles (synode te) 190, 193*
Armenia 16*, 448
Arminius 468
Armoede 211, 294, 391
Arnauld (Antoine) 474, 475*
Arnobius 77, 162—163
Arsacius (brief aan) 171
Artikelen (42) 444
Asbeck (W. D. H. van) 451*
Asdod 67
Astexanus 385, 385*
Asylrecht 188
Athanasius 139, 234—236, 245*, 248, 461
Athenagoras 24—26, 28*, 90, 95*, 127, 130*, 134, 134*, 154*
Athene 71, 173, 175, 207
Atrecht 352, 434
Attalus (martelaar) 60
Atticus 149
Attila 242
Audoënus 266*
Audomarus (Petrus) 470*
Aufklärung 449—451
Augsburg 316
Augsburg (rijksdag te) 409, 411
Augusti (J. C. W.) 4*
Augustinisme 473
Augustinus (M. A.) 176, 177, 182*, 183, 184*, 194, 196, 196* 200, 203* 214, 215, 215*, 222, 223, 223*, 230, 237, *239—242*, 245*, 373, 379, 384, 402, 473
Augustinus (abt) 267
Augustinus (-orde) 291, 292
Augustinus (pseudo) 196*
Augustinus Triumphus 331, 332*
Augustus 76
Aurelius 98
Aurelius (van Cyrene) 65
Aurelius Gemellus 150
Aurelius (Markus) 17, 30, 37, 44, 58, 59, 64, 360
Ausculta fili 326, 327, 327*
Ausonius 228
Austrebertha 261
Autun 72
Autun (synode te) 303
Aventinus 221
Averrhoës 359
Avignon 306, 328—329, 333, 352, 354
Avondmaal 13, 21, 49, 50, 86, 87, 100, 107, 110, 114, 122, 123, 139, 140, 157, 181, 190, 238, 243, 338, 342, 394, 413, 415, 417, 423, 425—426, 427, 430, 437, 444, 446, 456, 457
Axiacae 226

B.

Bacharach 464
Back 439
Backer (A. de) 480*
Baedeker (K.) 233*
Bähler (E.) 439*
Bahrt (C.) 42*
Bajus (Michaël) 473
Bakhuyzen (W. H. van de Sande) 10*, 16*
Balduïnus 436, 452
Baluzius 277, 277*, 329*
Ban 14, 194, 322, 330
Bangor 210, 232, 300
Baqouza 219
Baradaeus (J.) 233*
Barbara (klooster) 297, 298*
Bardesanes 30
Barnabas 67, 68, 101, 111
Barnabas (brief van) 18—21, 114, 119*, 131, 134*, 150*, 200, 204*
Baronius (Caes.) 155, 158* 304*, 305, 309
Barthélemy (Anatole de) 200*
Bartholomaeusnacht 432
Bartholomeüs 70, 403, 405
Basilides 30
Basilides (officier) 149
Basilika 215—217, 218—221,
Basilius de Groote 175, 178, 179, 182*, 185, 186, 186*, 189, 191, 193*, 200, 204*, *207—208*, 209, 210*, 212, 215*, *236*, 245*, 247
Basilius (keizer) 308
Basilla 150
Basolus (klooster van) 309
Bastian (F.) 458*
Baudamundus 264
Bauer (H.) 451*
Baumgarten 449
Bavinck (H.) 428*
Bavo (S.) 272
Bayersforder (A.) 158*
Bazel 348, 401, 426, 428, 435, 456
Bazel (concilie te) 334, 334*

Beatrijs 378, 378*
Beauvais (Vincentius van) 378
Bec 324.
Beck (H.) 374*
Becker (C. H.) 258*
Becket (Thomas) 302—303
Beda Venerabilis 230, 232, 233*, 267, 271*
Bedevaarten 197—200, 334—336, 336*
Beelden 50, 88, 164, 173, 437, 442
Beelden-vereering 222—224
Beeldhouwwerken (*oud-christelijke*) 217—218
Beerens (J. F.) 400*, 475*
Beets (Henry) 470*
Beets (N.) 233*
Begraafplaatsen 79
Begrafenis 77—78
Beham (Hans Sebald) 372
Beieren 270, 435
Beissel (St.) 224*
Beka (J. de) 271*
Bekker (Balthasar) 277*
Bellarminus (R.) 284*
Bellegarde (G. Dupac de) 475*
Below (G. von) 277
Belijdenisschriften (*Luthersche*) 417—423
Belijders 145
Benedictus, zie: Nursia
Benedictus IX 305, 309, 313
Benedictus XII 331
Benedictus XIII 333
Beneventum 368
Benoit 434
Benoist (E.) 450*
Berea 71
Berends (J. H.) 478*
Berjeau (I. Ph.) 375, 375* 376*
Bergh (W. van den) 470*
Bergrede 452
Bergrath (P.) 400*
Berlière (U.) 204*, 388*
Berlijn (museum) 220
Bernheim (E.) 5*
Bernini 369
Bernulphus (S.) 276
Bernus 439*
Berquin (Louis) 431
Bertaux (E.) 204*, 362*
Bertha (Frankische prinses) 267
Bertha (van Frankrijk) 303
Bertichramnus (bisschop), 203, 203*
Bertius (P.), 199*
Bertrand de Got 328
Bertuïnus (S.) 272
Besser (G. A.) 450*
Beth (K.) 258*
Bethlehem 198, 199, 239
Beyrouth 199
Beza 432, 439*
Béziers 357
Bezold (G. von) 216, 216*
Biblia Pauperum 374—375
Biblias 60
Bibliotheca Palaestinensis 200*
Bibliotheca Reformatoria Neerlandica 229, 393*, 398—399, 446*, 451, 453*, 467
Biecht 117, 191, 195, 282—283, 284*, 380, 383, 384—385, 385*, 391, 413, 416, 460, 472
Biechtformulieren 283
Binbirkilisse 219
Bisschoff (E.) 42*
Bisschop 14, 18, 21—22, 51, 97, 99—100, 103, 113, 116, 117, 124, 165, 238, 242, 250, 282, 311, 318, 332, 353, 424, 442, 472
Bisschopsbenoeming 323, 326
Bisschopslijsten 65, 67
Bithynië 69
Blandina 60
Blind (Hugo) 470*
Bloed (*van Christus*), 17, 19, 287.
Bloed (*Heilig*) 223, 396
Bloedschande 27, 44
Blötzer (J.) 95*
Blokhuis (G.) 54*
Bobbio 210, 232
Bockmühl (P.) 465*
Bod (P.) 447*
Bodensee 232
Böhme (Jakob) 448
Böhmer (H.) 480*
Böhringer (Fr.) 349*, 351* 397*, 398*
Boeken (*afschrijven van*) 269, 290, 297
Boekencensuur 296
Boendale (Jan) 382, 383*
Boerenkrijg 420, 424—425
Boete 12, 119—125, 176—182, 189—197, 282—283, 284*, 391
Boeteboeken 284—285, 285*
Boetedoeningen 201—202
Boetegraden 192
Boëthius 228
Bogerman (Joh.) 470*
Bohemen 270, 396, 449
Boissier (G.) 95*
Boissonade (J. F.) 16*, 150*
Boleslaus (van Bohemen) 270
Boleslaus I (van Polen) 270
Bollandisten 204, 259, 289*
Bologna 324, 362, 370, 417
Bolsec 436
Bolte (J.) 403*
Bolvormige gedaante (*der aarde*) 17, 358—360, 360*
Bommel (Everardus van) 466
Bona Gratia 330
Bonaventura 294*
Bongars (Jac.) 320*, 337*
Bonifacius 225, 226*, 262* 262—263, 264* 269, 270, 271*, 280*, 288, 301
Bonifacius VIII 306, 307, 309, 309*, 325, *326—327*, 327*, 328, 329, 386
Bonnechose (E. de) 397*
Bont (B. J. M. de) 204*, 298*
Book of Common Prayer 436, 440, 442, 443, 444—445, 445*
Boom 384
Boraden 128
Borbone (Stephanus de) 392*
Bordeaux 198, 200*, 328
Borgeaud (Ch.) 434*, 439*
Boris 270
Borret (Th.) 200*
Bos (P. G.) 459*
Bosio (Ant.) 150*, 155, 158*
Boskoop 453, 456*
Botticelli 370
Bouillon (Godfried van) 291, 337
Bourges (Wulfad van) 279
Bourgondië 267
Bousquet (J.) 210*
Bousset (W.) 42*
Boutaric (E.) 307*, 329*
Bouts (Dirc) 368
Boyssat 291*
Braga (synode te) 283*
Braght (T. J. van) 460*
Brakel (Wilhelmus à) 471*
Bramante 369

Brandenburg (bisschop van) 407
Brandstichters 288
Brandt (G.) 392*, 470*
Brandt (W.) 43*
Braun (J.) 113*
Bray (Guido de) 433*, 434*, 463, 467, 470*
Brecht (Th.) 281*
Breen (J. C.) 439*
Brescia (Arnold van) 302, 319—320, 321
Bretagne 230
Breydenbach (Bernhardt van) 336
Brieger (Th.) 408*
Brigitta (S.) 332, 332*
Brinckerinck (Joh.) 373*
Brink (R. C. Bakhuizen van den) 433*
Brinkerink (D. A.) 374*
Broecker (M. von) 274*
Broglie (E. de) 245*
Brom (plaats) 357
Brom (G.) 388*
Brondgeest (M. G.) 392*
Bronsveld (A. W.) 456*, 460*
Brown (N.) 458*
Brown (P. H.) 446*
Brück 414
Brugge 343, 368, 371
Brugman(Joh.)261*,341*, 373*, 377*
Brugmans (H.) 204*
Brully (Pierre) 435
Brunellesco 369
Bruno van Keulen 292*
Brussel 340, 341*, 343, 350, 399, 467
Bruyn (C. A. L. van Troostenburg de) 393*
Bryennius 13
Bucerus (M.) 417, 428, 440, 443
Buchell (Arend van) 456*
Buckle (H. Th.) 4*
Buddensieg (R.) 395*
Budeus (Guil.) 364
Bühler (Chr.) 478*
Bünger (F.) 296*
Bugenhagen (Joh.) 418*, 446
Bugga 269
Bulgarijë 270
Bullinger (Heinrich) 428, 428*, 465, 466*, 471*
Bungener (L. F.) 473*
Bunsen (C. C. J.) 216*, 224*
Burckhardt 216*
Burger (C. P.) 467*
Burkitt (F. Crawford) 16*, 73*
Burmannus (C.) 408*
Burn (J. Southerden) 443*, 463*
Busch (Joh.) 293*, 349*
Busé (H. J.) 456*
Busiris 90
Busleiden 402
Bussy (A. de) 462*
Butler (Cuthbertus) 213*
Bijen 340
Bzovius (Abr.) 342*

C.

Cabrol (F.) 113*
Caesar (Julius) 76
Caesarea 199
Caesarea (in Kappadocië) 207
Cagnat (R.) 218*
Cajus (fragment van) 115, 118*
Calas (Jean) 433
Calixtus II 319
Calixtus (Georgius) 448
Calvinisme 372, 435—439, 467—471
Calvijn (Joh.) 430, 432, 434, 435—439, 465, 466* 467, 470*
Camaldulensers 290
Cambridge 344, 400
Camesina (A.) 375, 375*
Camisards 433
Cange (C. Dufresne, dominus du) 4*
Canirivus 366, 452
Canossa 315—317
Canterbury 267, 273, 275, 302,338,344,394,436,442
Canterbury (Theod. van) 285
Cantimpré (Thomas van) 380, 381*
Carniole 93
Caroli (P.) 439*
Casaubonus 80, 95*
Cassander (G.) 366, 367*, 448, 451*, 452, 455, 465
Cassianus (Joannes) 181, 182*, 209, 209*, 228, 229*
Cassiodorus 201, 228, 229*
Cassius (bisschop) 67
Castel del Monte 368
Castellio 436
Castres 357
Cate (S. Blaupot ten) 458*
Catechismus (*Heidelbergsche*) 439*, 468
Cauchy (A.) 317*
Cave 15*
Celano (Thomas de) 294*
Celsus 24, 83, 86, 159—162
Ceres 62
Cevennen 433
Chaimis (Bartholomaeus de) 385, 385*
Chais (Ch.) 284*
Chalcedon (concilie te) 252—254, 254*
Chartres 281, 281*
Chartres (Fulbert van) 378
Chartres (Ivo van) 277, 277* 303, 323—325
Château-Gontier (synode te) 278*
Chemnitius (M.) 472*, 473*
Chlotilde 231
Chosroes 223
Christendom (*geschiedenis van het*) 1—3
Christendom (*verbreiding van het*) 63—73
Christen-vervolgingen 54—63
Christiaan II 445
Christiaan III 446
Christologie 21, 25, 29—30, 235—237, 243—245, 248, 252—254, 347—348
Christophorus 401
Christusbeeld 217, 222—223
Chrodegang van Metz 315, 315*
Chrysolius 265, 266*
Chrysostomus (Joannes) 175, 176, 182*, 182, 186, 193, 193*, *237*, 245*, 363, 366, 402
Cicero 76, 80*, 176, 237, 241, 360, 361
Cilicië 69
Cimabue 370
Cisterciënsers 292—293, 293*, 300, 319
Citeaux 357
Clairveaux (Bernard van) 290, 291*, 292, 295, 302, 320, 320*, 337, 348, 355, 356*
Clarendon (synode te) 302
Claudius 148
Clavasio 385, 385*
Clemanges (Nic. van) 332, 332*
Clemen (O.) 367*, 388*, 400*

Clemen (P.) 276, 276*
Clemens I 146
Clemens II 313
Clemens III 317, 318
Clemens V 306, 307*, 325, 328, 329*
Clemens VII 332
Clemens XI 475
Clemens Alexandrinus 7, 73, 86, 91, 94*, 100, 104* 121, 125*, 132, 134*, 142, 143*
Clemens Romanus 17—18 71, 72, 73*, 103, 105, 113*, 114, 119*, 150*
Clemens (kerk) 216
Clément (Jacques) 432
Clementinen 325
Clericis laicos 326, 327*
Clermont (synode te) 318, 336
Cleynardus 366
Clichtoveus 366
Clovis 231
Clovis II 201, 204*
Cluniacensers 275, 289—292, 292*, 342, 342*
Cluny 289
Coblenz 466
Cochlaeus (J.) 404*, 418
Codde (Petrus) 476
Codex Theodosianus 168*
Coelestinus 230
Coelestinus II 319
Coelibaat 413, 416
Cohn (L.) 16*
Cohrs (F.) 418*
Colet 366, 400
Coligny (admiraal de) 432
Collegia 75—80
Columba 204*, 232
Columbanus 210—211, 213*, 232, 233*, 285
Comestor (Petrus) 379
Commodus (keizer) 65
Concilie 413, 418, 419, 424, 472
Concilium Arausicum 104*
Concilium Aurelianense 104*
Confessio Augustana 6, 417—418, 418*
Confessio Variata 417
Confessiones (van Augustinus) 239—242
Confutatio pontificia 419
Conrady 335
Consistoriën 467
Constanz 375
Constanza (sarkofaag) 220
Constitutiones Apostolicae 177, 181, 182*, 192, 193, 194,* 214, 215*
Conversen 292
Conybeare (F. C.) 16*
Coolhaes (Caspar) 455, 466—467
Cooltuyn 467, 469*
Coornhert (Dirck Volckertsz.) 436, 452, 455, 469*, 471*
Cornelius 67
Cornelius van Rome 96, 97, 99, 116, 124, 154, 154*, 156
Corpus inscriptionumGraecarum 80*
Corpus juris 75, 79*, 324—325, 325*
Corpus juris civilis 78
Corpus Reformatorum 436, 439*
Correctores Romani 325
Correggio 371
Courtnay (William) 394
Cracovien (Matthaeusvan) 383
Cramer (A. M.) 458*
Cramer (J. A.) 471*
Cramer (S.) 458*, 459*, 460*
Cranach (Lukas) 372, 404*, 407*
Cranmer (Thomas) 440, 442*, 443
Crescens 72
Crescens (wijsgeer) 24, 159
Crescent[ina] 150
Crescentinus 150
Crespin (Jean) 432, 434—435, 435*, 459
Cromwell (Oliv.) 441, 442, 451*
Crowfoot (J. W.) 158*
Cummeanus 285
Cumont (F.) 95*
Curio (Coelius Secundus) 365
Cyprianus 69, 72, 97, 98, 99, 104, 104*, 112, 113*, 116, 117, 118*, 121, 125, 125*, 127, 129, 129*, 145, 146*, 148, 150*, 153, 154*, 166, 166*, 175, 176, 200, 204*
Cyprus 67, 68, 198
Cyrillus 171, 174*, 252, 270

D.

Daelman 462
Dag- en nachtevening 159
Dagobert 203, 204*, 260, 268
Dagobert II 269
Dahn (F.) 277*
Dallaeus (Joh.) 284*
Dalton (H.) 453*, 456*, 464*
Damaskus 68
Damhouder (J.) 277*
Damiani (Petrus) 283, 290
Danaïden 17
Dante 12, 330, 331*, 362, 362*
Danzig 454
Darmesteter (J.) 277*
Dathenus (P.) 471*
David 109, 363, 375
David (J.) 351*, 379, 379*
David (J. B.) 351*
Davids (Gheraert) 368
Davidsohn (R.) 4*
Decius 121, 124, 165
Decretalen (pauselijke) 325
Decretum Gratiani 189*, 302, 324—325
Dehio (G.) 158*, 215, 216*
Deissner (K.), 23*
Delahaye (H.) 150*, 260*, 289*
Delambre (J. P. J.) 360*
Delenus (Petrus) 443*
Delf (Dirc van) 382
Delft 297, 298*, 366, 386
Delprat (G. H. M.) 373*
Demeter 81
Demiurg 36, 38—39, 47, 85
Demosthenes 363
Denck (Joh.) 454, 456, 458
Denemarken 365, 422, 445—446
Denifle (H.) 296*, 346*
Dénis (S.) 201, 203, 300, 343
Denzinger (H.) 233
Derbe 69
Derbices 225, 226
Derde Orde 294, 295*
Derde Stand 326
Dermout (I. J.) 392*
Deugden 177—180
Deurwachters 97, 99
Deusdedit 324, 323*
Deventer 269, 270, 275, 400, 466
Diakenen 14, 18, 21, 97, 99, 107, 108, 117, 146
Diakonessen 100
Diana 78
Dibelius (O.) 374*, 383*
Diego 295, 356
Diehl (E.) 146*
Diepenveen 293*

Dierauer 298*
Dieterich (A.) 95*
Dietterle (J.) 284*
Dietrich (G.) 4*
Dinokrates 61
Diocletianus 230
Diodorus Siculus 225
Diognetus (Brief aan) 28, 28*, 163
Dionysius 72, 125, 134*, 165, 189, 247
Dionysius Exiguus 233, 250
Dionysius van Korinthe 69, 143
Dionysos 82
Dioscurus 252
Dircae 17
Dirks (P. F. Servais) 295*
Docetisme 8, 22, 23, 29
Doedes (J. I.) 1, 439
Döllinger (J. von) 125*, 473*, 480*
Doesburg 393*
Dohme (R.) 293*
Dokkum 269
Dominicus 353, 356, 356*
Dominikanen 295—296, 296*, 330, 348, 353, 455
Domitianus 17
Donaldson (J.) 443*
Donatello 370
Donati 290, 293
Donatisten 190, 214
Donatus (grammaticus) 175
Doodslaap 247
Doop 8, 13, 20, 21, 41, 50, 84, 86, 87, 92, 100, 106, 108, 110, 157, 177, 180, 190, 194, 195, 240, 242 243, 265, 402, 413, 423, 426, 456, 457, 460, 465, 466
Dooper (Joh. de) 370
Doopers 456—459
Doopsgezinden 454, 456—
Doorninck (J. I. van) 464*
Dordrecht (synode te) 467—469
Dorkas 67
Dormagen 93
Dosker (Henry E.) 482*
Douci (synode te) 312, 313*
Dozy (R. P. A.) 258*
Dragonnades 433
Dresselhuis (J. ab Utrecht) 463*
Drexler (W.) 95*
Drieëenheid 263, 264, 265
Dronkenschap 288, 289
Druten (H. van) 393*
Dubbeldam (C. W. Th. van Boetzelaer van) 456*
Ducange, zie: Cange
Duccio 370
Duchesne (L.) 95*
Dudden (F. Homes) 247*
Duël 277*
Dürer (Albrecht) 372
Duhr (B.) 480*
Duifhuis (Huibert) 453*
Duivel 62, 144, 150—153, 181, 242, 263, 271—272, 279, 286, 296, 305, 377, 380, 437
Duker (A. C.) 15*, 450*
Duns Scotus (J.) 294, 345—346
Duraeus (Joh.) 448, 450*, 451*
Durand 344*
Dusen (Claes van) 335
Dusseldorp 402, 466

E.

Eadburga 269
Ebionieten 8, 248
Echard (Jac.) 296, 296*
Echtbreuk 185
Eck (Joh.) 408, 408*, 411—412, 418
Eckhart (Meester) 348, 349*
Edessa 68, 223
Edessa (Abgar van) 68
Eduard III 394
Eduard VI 436, 440, 442, 444—445
Eeckhout (Gerbrand van den) 372
Eed 457
Eekhof (A.) 5*, 277*, 282*, 388*, 410*, 439*, 443*, 456*, 470*
Eenheid 18, 49
Eenzaamheid 136
Eeredienst 105—113
Efeze 70, 101, 103, 220
Efeze (Polykrates van) 70
Efeze (5^{22}) 133
Eginhard 361
Egli (E.) 427*
Egmond 268, 269, 297, 336
Egmond (abdij van) 204*, 298*
Egmond (Nikolaas van) 401
Egypte 39, 64, 73, 90, 91, 95*, 135, 199, 205, 208, 209, 258
Ehrhard (Alb.) 11*, 260*
Ei 359
Eichstadt (Gebehard van) 314
Einsiedeln 336, 426
Elbe 405
Eleusis (mysteriën) 81—82, 83, 95*
Eleutherus 30, 37, 230
Elia 199
Eligius 261, 265, 266*, 267—268, 271*, 278, 280*, 282, 283*
Elisabeth (koningin) 440
Elvira (synode te) 184, 184*, 186*, 187, 189*, 190, 193*, 214, 215, 215* 222, 224*, *247—248*, 254*
Ely 274
Elzas 424
Emden 455*, 471*
Emery (L.) 4*
Emmaüs 199
Emmelia 236
Engeland 229—233, 250, 267, 268, 269, 270, 288, 439—445, 463*
Engelberts (W. J. M.) 471*
Engelen (*val der*) 151
Enlart (C.) 217*, 344*
Epagathus (Vettius) 60
Epaon (synode te) 189*, 197*
Epiphanius 30, 42*, 222, 223*
Epipodius 72
Episcopius (S.) 468, 471*
Epoptie 81—82
Epternach 269
Eranen 74
Erasmus (Desiderius) 239, 363—364, 364*, 402, 403*, 404, 406, 407*, 412, 428, 442
Eratosthenes 358, 359
Erckel (J. C.) 478*
Erens (Fr.) 245*
Ernesti 449
Escobar (Andreas de) 385
Esquilinus 93
Esschen (Joannes van den 429, 454
Essedones 226
Essen (L. van der) 150*, 233*, 260*
Ethelbert 267
Eucharistie 107, 109, 140—143
Eudoxia 237
Eugenius II 277*
Eugenius III 302, 319—320, 477

Eugenius IV 334
Euhemerus 90
Eulogius 136
Eumenië (Thraseas van) 70
Eunapius 173, 174*
Eunomianen 251
Eusebius 8, 16*, 59, 60, 63*, 65, 66, 71, 73, 73*, 105, 115, 124, 125*, 143, 149, 150*, 154, 154*, 166, 166*, 168*, 222, 224*, 227* 258, 259*
Euskerken (Claus van) 374*
Eustachius (S.) 260*
Eustochium 198, 199*
Eutropii 79
Eutyches 252
Eva 363
Evagrius 139*
Evagrius Ponticus 181, 182*
Evagrius Scholasticus 196*, 224*
Evangeliariën 221, 276
Evangelie (*naar de Egyptenaren*) 7—8
Evangelie (*volgens de Hebreërs*) 8
Evangelie (*van Petrus*) 8
Evangelie (*Prot- van Jacobus*) 9
Evangelie (*van Thomas*) 9
Evangelie (*van Jezus' kindsheid*) 9
Even (E. van) 463*
Exercitia spiritualia 479, 480*
Exhomologese 191
Exorcisme 14, 84, 87, 97 —98, 153—154, 162
Exordium Cisterciensis ordinis 380, 381*
Expectanten 323
Extravagantes 325
Eybel 284*
Eyck (Gebroeders van) 367
Ezechiël 375
Ezel 304

F.

Faber (Joh.) 418
Faber Stapulensis (Jac.) 359, 359*
Fabianus 146, 166
Fabius 96
Fabretti (R.) 150*
Fabritius (Chr.) 464*
Fabritius (Karel) 372
Falk (F.) 385*
Farao 91
Farel 435
Faustina 148
Faustus 241
Faustus Regiensis 196, 196*
Faye (E. de) 42*
Fayoum (Evangeliefragment) 16*
Felicitas 61, 72
Felix 272
Felix V 334
Feministen 32
Fenicië (christenen in) 67
Ferrara 397
Ferrara (Renata van) 435
Ficker (Joh.) 218*
Filippi 49
Fineus (Orontius) 359, 359*
Finsler (G.) 427*
Firmilianus (bisschop) 69, 98
Fisher 366
Flament (A. J. A.) 95*
Flavianus 252
Flavigny (Radulphus van) 283, 286, 287*
Fleiner (F.) 325
Fleury (Hugo van) 319, 319*
Flinck (Govert) 372
Florence 174, 326, 341, 368, 369, 370, 397
Florentinus (jurist) 75
Förstemann (C. E.) 404*, 410*, 415*
Fonck (F.) 5*
Fondi 332
Font-Evraud 291
Forciglione (Antoninus de 385
Formosus (paus) 304, 307*
Formula Concordiae 421 —423
Fotheringham (J. K.) 245*
Foucart (P.), 80*, 95
Fournier (M.) 281*
Fox (George) 449
Foxe (I.) 442*
Fracheto (G. de) 296*
Franciscus 294, 294*, 373
Franciskanen 293—295, 330
Franck (Sebastiaan) 457, 458*
Frank (Fr.) 284*
Franken 225, 231, 285, 288
Frankenhausen 42
Frankenland 424
Frankfort 336
Frankrijk 258, 328—329, 344*, 353, 357, 430—439
Frans I 432
Frans II 432, 445
Franz (A.) 342*
Fredericq (P.) 351*, 354*, 387*, 388*, 393*, 407*, 470*
Frederik I (Barbarossa) 301, 302, 305, 306, 320—321, 337, 352
Frederik II 306, 307, 321 —322, 322*, 337, 354, 362, 368
Frederik de Groote 447
Freeman (E. A.) 4*
Freiberg 275, 405
Frerichs (G. E.) 459*
Friderici (Wilhelmus) 367*
Friedberg (Ae.) 325, 325*
Friedberg (E.) 285*
Friedländer (L.) 73*
Friedländer (M.) 42*
Friezen 225—226, 262—263, 268, 272
Fritzlar (H. von) 158*
Frodoardus 212*
Froissart 4*.
Fronto (rhetor) 159
Fruin (R.) 4*, 456*, 478*
Fulda 269, 300
Fulda (kerk te) 221
Fuscianus 265

G.

Gachard (L. P.) 433*
Gajus (jurist) 75
Galatië 69
Galerius (keizer) 166
Galland (G.) 372*
Galle (Ph.) 392*
Gallée (J. H.) 280*, 288*
Gallen (St. — klooster) 298*
Gallië 66, 72, 225
Gallikaansche vrijheden 323, 474
Gangra (synode te) 186, 186*
Gansfoort (Wessel) 292, 399
Garderen 464
Gaza (Theod.) 364
Gebed 18, 108, 109, 110, 201—203
Gebedsgenezing 102, 242
Gebhardt (O. de) 13*, 16*, 28*, passim

Geesink (W.) 469*
Geffcken (J.) 28, 73*, 130* 134*, 373*, 384, 385*
Gehle (A.) 271*
Gehoorzaamheid 206, 208, 211, 294
Geismar 262
Geldafpersing 306, 307*, 320, 323, 332, 333
Geldenhauer (Ger.) 379*
Gelder (H. A. Enno van) 403*
Geloofsbelijdenis (*Nederl.*) 439*
Geloofsregel 46—47
Gemeenschap van goederen 200
Génard (P.) 460*
Geneeskunde 297
Genève 432, 434*, 435—436, 439*, 445, 470*
Genootschappen (*geheime*) 74—80
Gent 268, 367, 394
Gerbert, zie: Silvester II
Gerdes (D.) 392*
Gerhohus Reichersbergensis 320*, 321*
Gerlings (A. C. E.) 135*, 187*
Germanen 64, 224—227
Germanikus (martelaarschap) 58
Gerretsen (J. H.) 464*
Gerson (Joannes) 333, 334*, 383, 385, 385*
Getijdenboeken 373
Geulincx (Arnoldus) 456*
Geweten 409, 417
Gezang 138
Gezang (*luthersch*) 418*
Ghibellinen 318
Ghiberti (Lorenzo) 370
Ghirlandajo 370
Gildas 233*
Gillet (L.) 204*
Gils (P. J. M. van) 298*
Giotto 370
Glapio 414
Glarus 426
Glasius (B.) 470*
Gnapheus (Guil.) 364, 364*, 366, 402, 403*, 451, 452, 455, 455*
Gnossus (op Kreta) 69
Gnosticisme 24, 28—43, 42*, 84, 85
Goch (Joannes Pupper van) 398—399, 400*
Godschalk (monnik) 340
Godsdienstoefening (*der eerste Christenen*) 52
Godsdienstvrede (*Augsburger*) 447
Godsdienstvrijheid 45, 447—451
Godsleer 38—39, 40, 45—46, 263, 347, 351, 437—438
Godsloochening 27
Godsoordeel 276—277, 398
Goede Herder 155, 157
Goeller (E.) 388*
Goes (Hugo van der) 368
Goeters (W. G.) 464*
Göttingen 450
Goetz (W.) 218*
Goldziher (I.) 258*
Gomarus 468
Gonnet (C. J.) 200* 336
Gonzaga (F.) 294*
Gooszen (M. A.) 439*, 469*
Gossart (Jan) 368
Gothen 128, 227, 266—267
Gothiek 343—344
Gottlob (A.) 388*
Gouden roos 410
Graankorrels 109
Grabius (J. E.) 11*
Grange (Peregrin de la) 463
Grapheus (Corn.) 366, 399, 400*
Gratianus (Decreet van) 189*, 302, 324—325
Gratius (Ortuïnus) 323*, 366, 454
's Gravezande 336
's Gravesande (Arent van) 372
Grebel 427
Gregorius I de Groote 5, 6, 176, 180—181, 182*, 195, 196, 197*, 201, 203, 204*, 211, 213*, 223, 224*, 229, 229*, *245—247*, 247*, 267, 281, 281*
Gregorius III 226*, 335
Gregorius V 303, 304
Gregorius VI 309, 313
Gregorius VII 286, 290, 292*, 302, 313, 315—317 317*, 338
Gregorius IX 306, 307, 322, 353, 354
Gregorius XII 333, 396
Gregorius van Nazianze 94, 94*, 174*, 175, 177, 182*, 182, 191, 193*, 236—237, 245*
Gregorius van Nyssa 175, 177, 182*, 189, 191, 193*, 222, 236, 245*
Gregorius Thaumaturgus 98, 122, 125*, 128—129, 129*, 153, 189, 193*, 247
Gregorius van Tours 139*, 229, 229*, 258, 260*
Gregorius van Utrecht 269
Grenfell 9
Grenier 433
Gretser (J.) 317*
Greving (J.) 284*
Griekenland 81, 88
Grieksche Kerk 342
Grimani (breviarium) 371*
Grimm (J.) 277*, 280*
Groede 447
Groenendaal 350
Groenewegen (H. Y.) 470*, 471*
Groneman (S. A. J. de Ruever) 395*
Groningen 274, 367*, 455
Groot (C. P. Hofstede de) 455*
Groot (J. V. de) 304*, 348*
Groote (Geert) 292, 350, 350*, 351*, 373*
Grosheide (F. W.) 443*
Grotefend (H.) 4*
Grube (K.) 349*
Grützmacher (G.) 204, 245*
Grumbach (Argula von) 430*
Gürtlerus (Nic.) 291*
Guidonis (Bernardus) 296*
Guise's 432
Guizot (M.) 4*
Gummerus (J.) 284*
Gundobald 267
Guzmann (Domingo) zie: Dominicus

H.

Haar (B. ter) 4*, 392*
Haar (H. W. ter) 471*
Haar afsnijden 192
Haarlem 224*, 368
Haase (F.) 42*
Hachfeld (H.) 473*
Hadrianus 23, 67, 71, 77,
Haeghen (F. van der) 435*, 463*
Haemstede (Adriaen van) 432, 459, 462—463, 464*
Haentjens (A. H.) 471*
Hätzer 456

Haiminsfeld (Goldast von) 317*, 331*
Halbertsma (J. H.) 458*
Halesius (Alexander) 294
Halle 336, 449
Halmel (A.) 166*
Hamilton (Patricius) 429, 445
Handelingen (6^{1-6}) 99; (12^{5}) 148; (20^{17}) 101
Handoplegging 111
Hania (J.) 471*
Hansen (J.) 480*
Harboe (Ludvig) 446*, 463*
Hardenberg (Albertus) 443*
Hardt (H. v. d.) 334*, 405*
Hardy (E. G.) 57, 63*
Harnack (A.) 7*, 13*, 14*, 15*, 16*, 28*, 42*, 63*, 73*, 146*, 150*, 204*, 245*
Harnack (Th.) 95*
Harpokrates 90
Harris (J. Rendel) 14*, 15*, 16*, 24, 28*, 443*
Hartman (J. J.) 63*
Hasak (Vincenz) 383*, 407*
Hase (C. A.) 418*, 458*
Hase (K.) 4*, 295*
Haslinghuis (E. J.) 272
Hasselt 341*
Hasselt (L. van) 292*
Hassencamp (F. W.) 428*
Hatch (E.) 81, 95*
Hausrath 354*
Hauviller (E.) 292*
Hébert (M.) 473*
Hebreeën (6^{4-8}) 119; (10^{25-27}) 119; (13^{18}) 147
Heddenheim 93
Heemskerk 1
Heenvliet 460
Hefele (C. J. von) 194*
Hegius 400
Heidanus (Abraham) 471*
Heidelberg 375
Heidendom (in het Christendom) 278—280
Heidenen (houding der Christenen tegenover de) 213—215
Heilige Geest 236, 251, 308, 391, 392*, 457
Heiligen 260—262, 272, 344, 461
Heiligenkalender 258
Heiligenlevens 258—260,
Heiligen-vereering 51, 59, 143—150, 401, 419, 423, 437, 443
Heiloo 268
Heineccius (I. M.) 392*
Heinemann (F.) 277*
Heisterbach (Caesarius van) 340, 341*, 378, 380
Hel 12, 49, 246, 377, 380
Helena (sarkofaag) 220
Helgaldus 303*
Heliä (Paulus) 408*
Helmichius (W.) 471*
Helmstadt 448
Helyot (P.) 291*
Hemert (Paulus van) 471*
Hendrik II (keizer) 272
Hendrik II (van Engeland 302
Hendrik II (van Frankrijk) 432, 462
Hendrik III 313, 314, 433
Hendrik IV 286, 314, 315—317, 318
Hendrik V 318
Hendrik VI 322
Hendrik VII 344
Hendrik VIII 439
Hengel (W. A. van) 229*
Henke 354*
Henotheïsme 87
Hera 88
Herderschee (J.) 393*
Heresbach (Konrad von) 367*, 459*
Hergenröther (J.) 4*
Hering (H.) 418*
Hermas (Herder van) 12, 14, 120, 125*, 131, 134*
Hermes 92
Herminjard 433*
Hermogenes 30
Hernhutters 449, 451*
Hero (brief aan) 134
Hero (diaken) 68
Herodotus 90
Herp (Hendrik van) 384, 385*
Hersfeld (Lamb.) 287*, 317*
Hertel (G.) 204*, 213*
's Hertogenbosch 204*, 336, 343, 344
Herulers 226
Herwegen (I.) 213*
Herzogenbusch (Nic. von) 367*
Heshusius (Tileman) 437
Hesiodus 31, 44
Hessels (J. H.) 455*
Hessen 262, 269
Hessen (Philips van) 425
Heussen (H. F. van) 475*
Heussi (K.) 264*
Heyden (Cornelis van der) 451, 452, 455
Heyden (Gaspar van der) 470*
Heyer (H.) 439*
Heylin (P.) 442*
Hiërapolis 69, 70, 219
Hiërarchie 18, 96—104
Hiëronymus 8, 43, 104, 155, 175, 183, 184*, 186, 191, 193, 198—199, 200, 203*, 208, 209, 210*, 225, 226, 226*, 228, *238—239* 245*, 263, 379, 402
Hilarianus (procurator) 62
Hildegaersberch (W. van) 341*, 383*
Hildenbrand (K.) 285*
Hildesheim 276
Hildesheim (Bernward van) 275, 362
Hilgenfeld (A.) 9*, 13*, 73*, 104*, 113*, 119*, 125*, 143*, 150*
Hincmar van Laon 283, 283*, 312
Hincmar van Reims 303*, 311, 312, 312*
Hipparchus 358
Hippo Regius 239
Hippolytus 30, 42*, 73, 84, 91, 94*, 123, 125*, 249, 250
Hirsau (klooster) 4*
Hoeck (Jacobus) 428*
Hoen(Corn.) 427, 428*, 452
Hönig (Ad.) 42*
Hoensbroech (P. von) 300*
Hoeven (A. des Amorie van der) 245*
Hoeven (H. A. des Amorie van der) 4*
Hofdijk (W. J.) 291
Hogenberg (F.) 393*
Hollenberg (W. A.) 28*
Holmquist (H.) 5*
Holtrop (J. W.) 376*, 385*
Holtzinger 216*
Hommius (Festus) 471*
Hongarye 447*
Honing 84
Honorius (keizer) 77, 80*, 195
Honorius I (paus) 308
Honorius III 294, 295, 322*, 353
Honorius van Autun 286, 287, 287*, 359
Hooft (A. J. van 't) 428*, 471*

Hoog (I. M. J.) 393*, 460* 461, 462*, 463, 470*
Hoogmoed 211
Hoogstraten (Jakob van) 411, 471
Hoogwoud 268, 275
Hooper (John) 440
Hoorn 288*, 371
Hooijer (C.) 469*
Hooykaas (H. J.) 475*
Hopitâl (Michel de l') 365
Hoppe (H.) 54*
Horatius 364
Horeb (wonder) 156, 157
Horst (D. G. van der) 397*
Hortensius 241
Hostie 139—143, 339—341, 381, 396, 472
Hubertus (S.) 260*
Hubmaier (Balthasar) 402, 426, 454, 456, 458*
Hüffer (Maria) 204*
Huet (G. Busken) 5*
Hugenholtz Jr (P. H.) 450*
Hugenoten 431, 432
Huibers (J. P.) 480*
Hullu (J. de) 434*
Hulsebos (G. A.) 158*
Hulst (Frans van der) 401
Humanisme 338, 360—367, 367*, 435
Humanisten (Duitsche) 365
Humanisten (Engelsche) 366
Humanisten (Fransche) 365—366
Humanisten (Italiaansche 365
Humanisten (Nederlandsche) 366
Hunermann (F.) 245*
Hunnen 227, 242, 266
Hunt 9
Hus (Joh.) 395—397, 397*, 412, 429
Hutberg 449
Hutten (Ulrich von) 365
Huwelijk 40, 110—111, 112—113, 130—131, 133—134, 184—186, 233, 248, 253, 303, 313—314, 380, 382
Hy, zie: Jona
Hylkema (C. B.) 470*

I.

Ierland 210, 225, 230, 231, 232, 285, 359
Iersch-Schotsche Kerk 233, 233*
Ignatius 21—23, 29, 57, 63*, 68, 69, 73*, 97, 98, 103, 104*, 113*, 113, 116, 118*, 123, 125*, 139, 140, 143*
Ikonium 10, 57, 69
Ilerda (synode te) 189*, 197*
Illyricus (Matthias Flacius) 429
Illyrië 72
Indiërs 70
Ingeburgis 303
Ingram (J. K.) 282*
Innocentius I 194, 196*
Innocentius II 319, 320
Innocentius III 303, 321—322, 322*, 339, 357, 358*, 388*
Innocentius IV 306, 307* 322, 323
Innocentius X 474
Inquisitie 243, 296, 322, 351- 358, 399, 401, 408
Institutio religionis christianae 435, 437—439
Interdikt 283, 321, 322*, 331, 396
Interest 132, 182
Interim (Augsburger) 421, 429
Interim (Leipziger) 421
Investituur 316—319
Inwijding 81—82
Iperen (J. van) 439*
Irenaeus 8, 30, 32, 42*, *43 —53*, 53*, 64, 66, 72, 73, 85, 94*, 115, 127, 129*, 140, 142, 143
Irving (Washington) 481
Isaura 219
Isis (mysteriën) 87—91, 95*
Islam 1, 257—258
Italië (beeldhouwkunst in) 370—371
Italië (bouwkunst in) 368 —370, 370*
Italië (schilderkunst in) 370—371
Ivoy 138
Izaäk 374

J.

Jacob 17, 455*
Jacob in Gallicië 336
Jacobi (J. C. Schultz) 418* 429*
Jacobus (brief van) 111, 412; (5^{14-18}), 102, 147
Jacobus I 440
Jacobus II 441
Jacobus V 445
Jacoby (A.) 95*
Jadart (H.) 63*
Jaffé (Ph.) 283*, 360*
James (Montague Rhodes) 15*
Jansenius (Corn.) 473—475
Jansenisme 473—475, 480
Janssen (G. W.) 478*
Janssen (H. Q.) 455*
Janssonius (R. Bennink) 475*, 478*
Jan Zonderland 321
Jatagan 219
Jerovsek (A.) 282*
Jeruzalem 147, 197—200, 199*—200*, 220, 258, 270, 291, 444, 478
Jeruzalem (christenen in) 66
Jezaja 92, 375, (44^{22}) 117, (58^{5-6}) 131
Jezuïeten 300*, 473, 475—478, 478—480
Jezus (levens van) 376—377
Joannes (kluizenaar) 136
Job 157
Joden 19, 22, 31, 38, 213—215, 223, 278, 339, 378, 382
Joël (2^{32}) 178
Johan de Bestendige 404
Johannes 49
Johannes (4^{14}) 157
Johannes (1 Joh. 5^{16}) 147
Johannes VIII 305, 308, 309*, 312
Johannes X 305
Johannes XI 305
Johannes XII 305, 312
Johannes XXII 306, 307*, 309, 329—331, 331*, 342 348
Johannes XXIII 333, 396
Johannes de Calabriër 304
Johannes Sarisberiensis 287, 287*, 320*
Johanniter-orde 291
Jona (klooster) 232, 233
Jonas 156, 157
Jonas (schrijver) 212*
Jonas Fontanellensis 266*
Jonckbloet (W. J. A.) 378
Jong (J. de) 470*
Jong (K. H. E. de) 95*
Jonghe (B. de) 296*
Joppe 67, 199
Jordan 287*
Jovinianus (keizer) 172

Jozaphat (dal van) 335
Jozef 91, 377
Jozef II 447
Jozephus (Flavius) 379
Jozia 199
Judas 198, 335
Julianus (keizer) 91—92, 94, 171—172, 174*, 175
Julianus Alexandrinus 94*
Julius (bisschop) 234, 250
Julius II 365, 405
Julius III 471
Julius (Aelius Publius) 65
Julius Caesar 225, 227*
Jundt (A.) 407*
Junius (Franciscus) 470*
Juret 277
Justinianus 88, 173, 174*, 196, 232, 267
Justinus Martyr 11, 24—27, 28*, 77, 80*, 92, 94* 100, 104*, 106, 113*, 126, 127, 129*, 134, 134*, 140, 143*, 145, 151, 152, 154*, 159, 182

K.

Kaajan (H.) 470*, 471*
Kaarsen 442
Kaemmel (O.) 217*
Kalcken (G. van) 344*
Kalff (G.) 393*
Kalff (S.) 451*
Kaliefen 257—258
Kalkoff (P.) 367*, 388*, 403*
Kallistus 123
Kallistus (katakombe) 224*
Kaltenbrunner (F.) 360*
Kaltner (Balth.) 354*
Kalykadnus 321
Kamerijk 333, 400
Kamerijk (Ger. van) 352
Kamerijk (Halitgar van) 285
Kandace 73
Kanytelideis 219
Kappadocië 69
Kappadoziers 236—237
Karel I 441
Karel II 441
Karel V 227, 414—416, 417, 439, 446
Karel VIII 364
Karel IX 432
Karel de Groote 221, 227*, 238, 262, 263, 264*, 270, 271*, 273
Karel de Kale 301, 312, 313*
Karloman 302
Karmeliet 335
Karpokratianen 50, 84
Karthago 43, 61, 72, 125, 240
Karthago (synode te) 189*, 193, 193*, 215*
Karthuizers 290
Kasr ibn Wardân 220
Kat 88, 91
Katakomben 150*, 154—158, 158*, 222
Katechese 374*, 383*
Katwijk 378
Katz (E.) 325*
Keizer (Leonard) 434
Kellen (D. van der) 291*
Kelten 72, 224
Kemp (C. M. v. d.) 392*
Kempten (abt van) 424
Kent 267
Kentucky 481
Kerinthus 30
Kerk 48—49, 419, 424, 461
Kerkgebouwen (*christelijke*) 215—217
Kerkgezang (*Ambrosiaansch*) 238
Kerkvaders 234—245, 325
Kerkvergaderingen 65, 72
Kern (H.) 135*
Kersbergen (F. M. K. van) 224*
Kessel (van) 460*
Kesteli 220
Ketters 352, 381, 471
Ketterij (*bestrijding van*) 351—360
Keulen 343, 348, 379, 404, 414, 466
Keulen (Günther van) 310
Keulen(schilderschool)367
Keyzer (Hendrik de) 372
Kherbet-Hâss 219
King (C. W.) 42*
Kirn (O.) 347*
Kirsch (A.) 475*
Kist (N. C.) 4*, 158*, 387*, 466*
Klap (P. A.) 4*
Klassieken 44, 175—176, 207, 228, 238, 240, 338, 361—362, 370, 400, 452
Klee (H.) 284*
Klemming (J.) 15*
Kleyn (H. G.) 233*, 298*
Klooster 138, 139*, 200—213, 236, 253, 261, 268, 289, 296—300, 420
Kloosters (*goederen bezit*) 208
Kloosterregels 204—213
Klostermann (E.) 10*
Kluckhohn (A.) 439*
Kluizenaars 135—139, 200, 239
Knackfuss (H.) 371*
Knappert (L.) 393*, 450*, 470*
Knielen 122, 192, 444
Knipscheer (F. S.) 278*, 469*, 470*
Knottenbelt (G. C.) 212*
Knox (John) 445, 446*
Knuttel (W. P. C.) 469*, 473*, 478*
Kodscha Kalessi 220
Koe (*roode*) 20
Koe (*woedende*) 62
Köhler (J. N.) 482*
Köhler (W.) 427*
Kölbing (P.) 451*
Koelman (Jac.) 471*
Koenraad III 320, 337
Koenraad IV 306
Köstlin (J.) 407*
Kolb (H.) 369*
Kolde (Theod.) 387*, 404*, 405*, 418*, 420*, 430*
Kolosse 70
Koningsbergen 421
Konstans (keizer) 190
Konstantinopel 181, 190, 192, 198, 237, 254
Konstantinopel (Sophiakerk) 219, 220
Konstantinopel (synode te) 247, 251, 254*, 308
Konstantius 171
Konstantijn de Groote 6, 166—168, 234, 248
Konstantijn (donatio) 411
Konstanz (concilie te) 333, 334*, 395—397, 397*
Koppensnellers 226
Kopten 205, 258
Kore 81
Korinthe 17, 49, 66, 71, 105
Korinthe (1 Kor. 5) 116, 133; (1 Kor. 10) 427; (1 Kor. $12^{8-10,\ 28}$) 96; (1 Kor. 12^{13}) 281; (1 Kor. 12^{28}) 101
Korinthe (Dionysius van) 69, 73*
Kosmographie 17, 164—165
Kosmos 26, 358—360, 359*—360*
Krafft 453*
Krans 87, 144
Kraus (F. X.) 113*, 158*
Kremer (A. von) 258*

Kreta 101
Kreta (christenen op) 68—69
Krokodil 88, 91
Kromsigt (P. J.) 446*, 470*
Kronenburg (J. A. F.) 260*
Krotzenburg (Gross) 93
Krüger (G.) 16*, 28*, passim
Kruis 9, 20, 24—25, 165, 217, 328, 380
Kruistochten, 284, 306, 307*,320*,321,333,336—337, 337*, 395
Krull (A. F.) 471*
Krusch (B.) 259
Kruske 456*
Krijgsdienst 132—133, 182
Krijgsgevangenen 188
Krypten 273
Kühler (W. J.) 293*, 351*, 460*
Kugler (Franz) 216*
Kuinre 275
Kuischheid 211
Kukula (R. C.) 245*
Kunst (*Byzantijnsche*) 218, 273
Kunst (*Christelijke*) 3, 154 — 158, 218—222
Kunst (*Gothieke*) 343—344
Kunst (*Hollandsch-Vlaamsche*) 367—368
Kunst (*Oostersch-christelijke*) 218—222
Kunst (*Romaansche*) 273—276
Kunstmann 285*
Kus 106
Kuyper (A.) 469*
Kuyper Jr. (A.) 471*
Kuyper (H. H.) 470*
Kuypers (G.) 480, 482*
Kybele (mysteriën) 83, 84
Kyriakos (A. Diomedes) 4*
Kwakers 449, 451*
Kwestierders 472, 387*

L.

Labadisten 448, 450*
Labriolle (P. de) 42*
Lacordaire (H.) 296*
Lacroix (P.) 4*
Lactantius 163—165, 166* 168, 168*, 182*, 186*
Ladeuze (P.) 139*, 204*
Ladislaus 396
Lämmer (H.) 473*
Lafaye (G.) 95*
Laib 375, 375*
Lambers (C. Hille Ris) 465*, 471*
Lambert (Franciscus) 428*
Lambert (van Spoleto) 305
Lambertus 268, 271*
Lambese 72
Lamy (T. J.) 356*
Landbouw 297
Lanfrancus 283, 324, 338—339, 339*
Lang (Aug.) 439*, 469*, 470*
Langenmantel 456
Langer (O.) 282*
Langeraad (L. A. van) 434*, 464*, 470*
Langlois (V.) 360*
Languedoc 354*, 358*
Lantbertus 138
Lanuvium 75, 78
Laodicea 70
Laodicea (synode te) 186 193, 193*, 214
Laodicea (in Syrië) 68
Larissa 71
Lasco (Joannes a) 401, 422, 446, 453*, 455, 456* 463*, 464*
Lateraan (S. Jan v. h.) 148—149, 217, 220, 221, 369
Lateraansche Concilie (*Vierde*) 278, 278*, 284, 321, 339, 353, 357
Latomus 402, 471
Laurent 335, 415*
Laurent (M.) 158*
Laurentius 166, 166*
Laurentius (dominikaan) 381
Laurentius (kerk) 216, 218
Laurière (M. de) 323*
Lausanne 434*
Lavaur 357
Lazarus 156, 157
Lea (H. C.) 284*, 354*, 385*
Le Blant (E.) 150*, 217, 218*, 231
Lebuïnus 262*, 265, 266*, 269, 276
Lechler (G.) 395*
Lecky (W. H.) 119*
Leclercq (H.) 113*
Ledeboer (A. M.) 393*
Le doctrinal de sapience 382
Leeken 111—112
Leer der Twaalf Apostelen 13, 14*, 96, 102, 104*, 108—110, 113*, 114, 119*, 123, 125*, 134*, 140, 143*
Leer (*verborgen*) 40, 160
Leeraars 101—102
Leeuwenhart (Richard), 337
Legaat 168
Leger (J.) 392*
Legnano 321
Lehmann (H.) 451*
Leibnitz 448
Leiden, 1, 335, 336, 343, 372, 431, 441, 460, 466, 468
Leiden (Cornelisz. van) 368
Leiden (Lukas van) 12, 368
Leinster 232
Leipzig 396, 450
Leipzig (twistgesprek te) 411—412, 412*
Leipzig (universiteit) 301
Le Long (I.) 392*, 450*
Lemaire (R.) 217*
Le Mans 203
Lemiers 273
Lenfant (Jacq.) 334*
Lennep (M. F. van) 447*, 470*
Leo I (de Groote), 179—180, 182*, 186*, 187, 189*, 194, 195, 197*, *242—245*, 245*, 252, 254
Leo IX 305, 313,
Leo X 365, 400, 408, 409, 411, 477
Leo XIII 348*
Leontius van Napels 223, 224*
Lerna 81
Lessing 450
Letterkunde (*stichtelijke*) 3, 373—386
Leuven 301, 324, 368, 400—401, 402, 414, 434, 462, 473
Libanius 173, 174*, 175
Libellus 165
Libellus synodicus 67
Liber Pauperum 374
Liber Pontificalis 145—146, 146*, 156
Liber sextus 325
Libye 64, 73
Lichfields 442
Licinius 167
Lidwina (S.) 261*, 340
Lied (*geestelijk*) 373*—374*
Lietzmann (H.) 10*, 16*
Liftine (synode te) 279, 280*

Lillebonne (synode te) 279, 280*
Limburg (a. d. Lahn) 343
Linacer (Thomas) 364
Lindanus 367*, 451*
Lindeboom (J.) 5*, 367*, 386*, 393*, 403*, 451*, 465*
Lindisfarne 213*
Linsenmann (F. X.) 475*
Lioba 269
Lipomanus (A.) 259, 259*
Lippi (Filippino) 370
Lipsius (Justus) 366
Lipsius (R. A.) 11*
Liturgie 105—113
Liutprandus 305, 307*
Livinus (S.) 272
Livius 75—76, 80*, 364, 365
Lodenstein (Jodocus van) 470*
Lodewijk IV 306, 309, 309*, 329—331, 331*, 348
Lodewijk VII 320, 337
Lodewijk IX 323, 337, 357
Lodewijk XIV 430, 433, 441, 474
Lodewijk XV 433
Lodewijk de Duitscher 301
Lodewijk de Vrome 276, 300, 315
Löbbel (H.) 292*
Loebich 451*
Loeff (G. M. C.) 470*
Löscher (V. E.) 405*
Lofzang 105, 110.
Lohman (W. H. de Savornin) 470*
Lombardus (Petrus) 339, 339*, 345
Lombardije 322, 391
Lombers 355
Londen 375, 376, 384, 396, 422, 440, 443*, 446, 455, 462, 471*
Londen (synode te) 281, 281*
Longobarden 227
Loofs (F.) 4*
Loos (J. C. van der) 224*
Lorentzen (Carl) 471*
Lorenzetti 363
Lorgion (E. J. Diest) 392*
Lorgion (E. J. Diest) 453*
Los (F. J.) 471*
Loserth (J.) 458*
Lotharius 276, 352
Lotharius II 301, 303, 303*, 310
Lotze 336
Loyola (Ignatius van) 478
Lucca (Anselmus van) 323
Lucianus 159
Lucifera 149
Lucius 230
Lucius II 319
Lucius III 352
Lucius (P. E.) 134*
Ludger 262*, 263, 264*, 269—270, 271*
Ludovici (villa te Rome) 220
Lübeck 336
Lübke (W.) 216*
Lützen 446
LupusProtospatarius310*, 315*
Lupus (Servatus) 361, 362*
Luther (M.) 287, 349, 365, 399, 402, *403—416*, 417—428, 429, 439, 456, 460, 467, 471
Lutterworth 394
Lutz 376
Luxeuil 210
Lydda 67, 199
Lyon 43, 59—60, 70, 328, 391
Lyon (concilie te) 322
Lystra 69
Lystrius 366, 452

M.

Maagden 134, 172, 186, 248
Maaltijden 157
Maastricht 274, 275, 340
Mabillon (J.) 139*, 211, 212*—213*, 259, 283
Maccovius (Joh.) 471*
Macedonië 49
Mac Gready (James) 481
Macharius 116
Maderna 369
Maecenas 76
Maerlant (Jacob van) 378—379, 378*—379*
Mainz 269, 274, 314, 336
Major (Georg) 421—422, 422*
Makarius 135, 139*
Makkabeën (2 Makk. 15[14]) 149
Makrina 236
Malala (Joh.) 174*
Mâle (E.) 344*
Malou (J. B.) 350*
Mande (Hendrik) 350*, 453
Mandeërs 43*
Mandel (H.) 349*
Mandeville (Johannes de) 335
Manen (W. C. van) 15*
Manicheïsme 240—241, 242
Mannhardt (W.) 280*
Manssen (W. J.) 187*
Mantegna 370
Manz 427
Maranus (Prudentius) 28*
Marburg (gesprek te) 425, 427, 429
Marburg (Koenraad van) 354, 354*
Marcellianen 251
Marcianus (jurist) 75, 78
Marcianus (keizer) 252
Marcion 26, 30, 37—42, 42*, 47, 54*, 69, 71
Margaretha van Holland 330
Marheineke (Ph.) 472*
Maria 44, 260*, 266, 472
Maria (Theotokos) 252—253
Maria-legenden 378, 378*, 380
Maria-psalmen 377—378
Maria-vereering 292, 294, 296, 339—340, 341, 351 373—374*,376,377—378, 379, 381, 403, 426, 442
Maria de Bloedige 436, 440 446
Maria Maggiore (kerk) 222
Marius (L.) 341*
Markeloo (landdag te) 265
Markomannen 64
Markus 67
Markus (magiër) 115, 128
Markus Antonius (keizer) 230
Marnix 471*
Maronier (J. H.) 393*
Marozia 305
Marseille 183, 209
Martelaarsboek (*Doopsgezind*) 459—460
Martelaarsboek (*Duitsch*) 428—430
Martelaarsboek (*Engelsch*) 442*
Martelaarsboek (*Fransch*) 434—435
Martelaarsboek (*Gereformeerd*) 462—464
Martelaren 51—52, 54—63, 66, 94, 98, 129, 144, 145, 146, 148, 201, 223, 258, 401

Martigny 113*
Martinus V 334
Martinus van Tours 191, 262*
Martyr (Petrus) 443
Martyrologium Hieronymianum 156, 258, 260*
Marucchi (O.) 150*, 158*, 217*, 218*
Masaccio 370
Massageten 225, 226
Massmann (H. F.) 283, 284*
Mathesius (Joa.) 405*
Mathilde 316
Matthaeus (Ant.) 331*
Mattheus (7^{21}) 178, (12^{31}) 214, (13^{30}) 124, (19^{6}) 133, (19^{11}) 133, (22^{36-39}) 178
Maturus 60
Maurel (P. A.) 387*
Maurenbrecher (W.) 4*
Maurits (prins) 468
Maurits van Saksen 447
Maurus (Rhabanus) 338, 339*
Maxellendis (S.) 272
Maxentius 166—168
Maximinus 167—168
Maximus 116, 149
Mechelen 335, 398
Medici (Cosimo dei') 368
Medicis (Katharina de) 432
Medicis (Lorenzo de) 398
Meer (B. van) 471*
Megiddo 199
Meier (K.) 398*
Meiners (E.) 458
Meinsma (K. O.) 298*
Meisner (H.) 200*, 335
Meissen 410
Melanchthon (Ph.) 364, 404*, 416—417, 419, 421—423, 465
Melchizedek 374
Melito (bisschop) 70
Melk 15, 84
Memlinc 368
Menckenius (I. B.) 404*
Menscheneters 27, 226, 238
Menschenoffer 225, 226, 260
Mérindol 432
Merkt (J.) 295*
Merula (Angelus) 452, 455 460—462, 463, 467
Merula (Paulus) 460
Messina (straat van) 198
Methode (historische) 4*—5*
Methodius 270
Meyboom (H. U.) 14*, 16*, 23*, 42*, 53*, 54*, 73*, 94*, 166*
Meyer (E. R.) 451*
Meyer (G. A.) 367*
Meyer (Paul) 358*
Meyer (W.) 459*
Meyhoffer (Jean) 464*
Michaëlis 450
Michel (A.) 158*, 344*
Michelet (J.) 4*, 328, 329*
Micina 150
Micronius (Martinus) 455, 464*
Miedema (R.) 146*
Milman (H. .) 398*
Milaan 221, 237, 238, 240, 330
Milaan (edikt van) 167—168
Milete 101, 103
Miltiades 70
Miltitz (Karl von) 410
Minucius Felix 24, 25, 77, 80*, 90, 94*, 159
Minucius Fundanus 77
Miraeus (A.) 291*, 293*
Mis 341—342, 342*, 420, 424, 460
Mithra (dienst) 44
Mithra (liturgie) 92—93, 95*
Mithra (mysteriën) 87, 92—94, 95*
Mnason 68
Moded (Hermannus) 470*
Mönckeberg (C.) 460*
Mohammed 257, 322
Molanus (Joh.) 473*
Molina 473, 477, 479
Molinaeus 324, 324*
Molinier (Aug.) 198, 200*
Moll (Willem) 4*—5*, 104*, 125*, 175, 232, 261*, 298*, 332*, 341*, 350*, 373*, 374, 375*, 377*, 387*, 392*, 462*, 465*
Moltzer (M. J. A.) 266*
Mommsen (Th.) 75, 78, 80*, 146*, 150*, 259*
Mone (F. J.) 280*
Monhemius 402, 453*, 464 466
Monica 182, 240
Monniksorden 289—296
Monogram Christi. 168
Monophysieten 196, 257, 258
Monotheleten 257, 308
Montanisme 42*, 43, 69, 119—125, 130
Montanus 65
Monte Cassino 211
Montfoort (Simon van) 357
Montreal 356
Montijn (C. G.) 392*
Moord 288, 289
Moorrees (F. D. J.) 469*
Moravië 270, 449
Morinus (I.) 284*
Morus (Thomas) 364, 364* 366, 400
Mosheim (J. L.) 81, 95*
Mozaïeken 221—222
Mozes 39, 421
Müller (A.) 258*
Müller (D. Ph.) 351*
Müller (E. F. K.) 456*, 469*
Müller (J.) 403*
Müller (K.) 284*, 295*
Müntz (E.) 370*
Münzer (Thomas) 425
Muller (J. P.) 262*
Muller (P. J.) 470*
Muller (S. Fzn.) 271*, 344*
Muller (S. Hzn.) 325*
Munster 263, 270, 454, 456
Munster (vrede van) 6, 447
Murmellius 366, 454
Muurling (G.) 399*
Mysië 71
Mysteriën 44, 80—95, 95*
Mystieken 348—351, 351* 448

N.

Naässeners 84
Naber (J. C.) 469*
Nalatenschap 112
Nannius 366, 454
Nantes (edikt van) 433, 450*
Napels 221, 336, 396
Narbonne 148
Narcissus (bisschop) 66, 67
Nassau-Dillenburg (Willem van) 429
Natalis 115
Neander (A.) 245*, 291*
Neapolis (Palestina) 24
Nectarius (bisschop) 192
Nederland (christendom in) 267—271
Neercassel (Johannes Baptista van) 476, 478*
Neocaesarea 236
Nero 45, 54
Nestorius 252, 257
Neuenahr (Herman van), zie: Nieuwenaar

Neuenheim 93
Neurenberg 456
Nève (P.) 361*
Nicanor 99
Nicea (Koimesiskerk) 220
Nicea (concilie te) 182*, 186, 186*, 190, 191, 193* 234, 248—250, 266
Nicholson (E. W. B.) 233*
Nicolaas I 270, 303, 304*, 310—311, 313*
Nicolaas II 302, 314, 338
Nicolaas V 334
Nicolaas van Cusa 334
Nicolaüs 99
Nicolaus (S.) 95*
Nicole 474
Nieuwbarn (M. C.) 342*
Nieuwenaar (Herman van) 227, 455
Nieuwlicht (klooster) 292*
Nigra 230
Nikomedië (christenen te) 71
Nilus 181, 182*
Nippold (F.) 475*
Noach 124, 156, 157, 379
Noeldechen (E.) 54*
Nöldeke (Th.) 258*
Nola 222
Nominalisme 345—346
Nonna 182
Noord-Afrika 72, 91, 214, 267
Noord-Amerika 470*, 481—482
Noormannen 1, 227, 316
Noorwegen (Hervorming in) 446
Nooter (L.) 341*
Norbert 292*
Northcote(J. Spencer) 158*
Novatianen 121, 124, 130, 214
Novatianus 125
Novatus 116, 124—125
Noyon 268, 435
Nüse (H.) 475*, 478*
Numidië 72, 127
Nursia (Benedictus van) 176, 210—213, 212*—213*, 238, 259*
Nuyens (W. J. F.) 229*, 455*
Nijkerk 480, 482*
Nijmegen 273

O.

Ober-Florstadt 93
Oberman (H. T.) 464*
Observanten 294
Occam (Willem van) 327, 327*, 330, 346
Ochino (Bern.) 365
Octavius 77
Odroarius 148
Oeccolampadius 427—428, 429, 454
Oehler (F.) 53*
Offer des Heeren 459—460 460*
Offerande 141—143, 144, 148, 181, 246
Offerhaus (L.) 471*
Oirschot 371
Oldeklooster 454
Oldenbarnevelt 468
Olenschlager (J. D. von) 331*
Olga 270
Oliesel (laatste) 111
Olivetanus 435
Olleris (A.) 310*, 339*, 360*
Oman (J. Campbell) 135*
Omont (H.) 221*
Onderpand 132
Onderwijs 346*, 363
Onfeilbaarheid (pauselijke) 308—310, 408
Ongeboren vrucht 186
Ongehuwde staat 133—134
Onkruid 124
Onthouding 130—135
Ontucht 184, 185
Oorthuys (G.) 428*, 466*
Oost-Indië 456*
Oostsanen (Jacob Cornelisz van) 368
Openbaring van Petrus 11
Ophieten 30, 42*, 84
Oppenraay (Th. van) 469*
Optatus 97
Opus operatum 418
Oranje (Willem van) 372, 452
Orantes 156
Orcagna 370
Origenes 24, 65, 69, 86, 94*, 99, 104*, 117, 118*, 126, 129*, 142, 143*, *159—162*, 182, 200, 203* 359, 359*, 366, 379
Orleans 352, 435
Orleans (synode te) 189*, 214, 215*
Orleans (Arnulf van) 309
Orleans (Jonas van) 287, 287*
Orphi (mysteriën) 85
Orphica 94*
Orphici 82—83
Orsiesius 208
Osdrhoëne 66, 68
Osiander (Andreas) 421, 422*
Osiris 90
Osma 295
Osterburken 93
Osti 93, 95*
Otterloo (A. A. van) 351*
Ottin (L.) 371*
Otto I 305, 312, 313*
Otto III 304, 362
Otto IV 321, 322*
Otto Frisingensis 301, 304*, 320*, 321*
Otto (J. C. Th.) 11*, 28*
Oud-bisschoppelijke Clere-sie 475—478
Oudenaarden 224*
Overheid 458
Overspel 185
Overijsel 269
Ovidius 364
Oxford 394
Oxyrynchus 9, 137

P.

Paaschfeest 66, 67, 194, 195, 233, 248—250
Pachomius 204, 204*, 205—206, 208, 209*—210*
Pacianus 192, 193*
Paderborn 274, 275
Padua 370
Padua(Marsilius van) 330, 331*
Paele (kanunnik Van de) 367
Paillard (Ch.) 433*
Palacky (Fr.) 397*
Palaemon 205
Palladio 369
Palladius 135, 137, 139*, 205—206, 210*, 230, 258, 260*
Palmas 66, 70
Pamiers 356
Pampeluna 478
Pantaenus 70, 73
Pantheïsme 350, 351
Panthera 162
Papendrecht (C. P. Hoynck van) 478*
Paphnutius 186
Paralipomena 204
Paris (G.) 262*
Parmenas 99
Parthen 70
Parthenon 176
Parijs 278*, 279, 280*, 281, 281*, 326, 328, 329, 333, 343, 400, 434, 434*, 435, 462, 478

Parijs (Johannes van) 327, 327*
Parsisme 31
Pascal (B.) 474, 475*, 480*
Pascha (Jan) 335
Paschalis II 318
Passau 447
Pastor (L.) 408*
Pataria 314, 315, 319
Patricius 230—231, 233*
Paucapalea 325
Paula (reis van) 198—199, 199*, 238
Paulinus (bisschop) 222, 223*
Paulsen (F.) 367*
Paulus 49, 57, 67, 69, 70, 71, 72, 96
Paulus III 420, 471, 479
Paulus IV 476
Paulus (jurist) 75
Paulus (N.) 388*, 408*
Paulus (Sergius) 68
Pausdom 301—332, 411, 474
Pausen (militaire) 305—307, 307*
Pausenkrypt 156
Pauskeuze 314
Pavia 306, 312
Peithmann (E. C. H.) 42*
Pelagianisme 419
Pelagius 230
Pelgrims 203
Pella 66
Peniteas cito 385, 385*
Penn (William) 449
Pennington (A. R.) 395*
Pennsylvanië 449
Pepuza 71, 120
Pepijn 312
Peraten 30
Pergamum 60, 71
Perge 219
Périgueux (S. Front) 221
Perkament (stukjes) 153
Perpetua 61—62, 63*, 72
Perret (L.) 150*
Pertz (G. H.) 260*
Perugia 328
Perzen 172
Peters (Gerlach) 350*
Petrakakos (D. A.) 204*
Petrarca 333, 362
Petrus 49, 67, 147, 245, 250, 330
Petrus (van Alexandrië) 189
Petrus (van Blois) 287, 287*
Petrus (van Castelnau) 356, 357
Peyntre (Claude le) 434
Pezius (B.) 277*
Pfeiffer (Fr.) 349*
Pfister (F.) 224*
Pharao 376
Phebe 100
Philadelphia 70
Philippi 70, 71, 120
Philippus 67, 73, 99
Philippus (diaken) 70
Philippus August 303, 321, 337
Philips I (van Frankrijk) 303
Philips II 324, 440, 476
Philips II August 357
Philips de Schoone 326—327, 327*, 329*, 329
Philipsz (Dirk) 454
Philirenus (Chr.) 478*
Philo 16*, 25
Philo (diaken) 69
Philomelium 58, 70
Photinianen 251
Photius 308
Phrygië 60
Phrygië (christenen in) 70—71
Phylletianen 79
Piaget (E.) 480*
Piaton 264, 265, 266*
Picten 232
Piémont 391, 430
Pierson (A.) 42*, 439*
Piëtisme 448
Pighius (Albertus) 436
Pilaarheilige 138
Pilatus 51, 55
Pilatus-trap 410*
Pilgrim Fathers 441, 443*
Pindarus 31
Pinturicchio 301
Pinytus 69
Pirminius (abt) 279, 280*
Pisa 368
Pisa (concilie te) 333, 334*
Pistorius 454
Pitra (J. B.) 15*
Pius (Antoninus) 23
Pius I 12
Pius II, zie: Aeneas Sylvius
Pius IV 471
Placentia 354
Plancy (Collin de) 480*
Planeten 382
Platina 157*
Plato 31, 44, 65, 161, 162
Plenkers (H.) 204*, 213*
Plinius 55—57, 76, 100, 104*, 105, 113*, 358, 359
Pluym (A. J.) 341*
Plymouth (Nieuw) 441
Poenitentiale Pseudo Romanum 285
Poissy (gesprek te) 432
Poland (Fr.) 80*, 95*
Polen 270, 436
Polykarpus 10, 21, 43, *58—59*, 63*, 70, 71, 73* 104*, 113, 120, 125*, 131, 134*, 144—145, 146*, 249
Pomeranus 418*
Pompeji 156
Pomponius Mela 225—227
Poncelet (A.) 262*
Pontikus (martelaar) 60
Pontus 37, 66, 69
Poole (Reg. Lane) 395*
Pornokratie 305, 307*
Port Royal 473—475
Potamiena (martelares) 73, 149
Pothier 217*
Pothinus (martelaar) 60
Potthast (A.) 271*
Praag 396
Praedestinatie 22, 287, 438, 444, 466, 467, 468, 472
Praedinius (Regn.) 367*, 453*, 453
Praemonstratensers 290—291, 291*
Praepositus (Jac.) 429, 455*
Pragmatieke Sanctie 323
Presbyters 18, 21, 51, 97, 101, 104, 115, 117
Preuschen (C.) 158*, 221*
Preuschen (Erw.) 10*, 16* 139*
Prierias (Silvester) 408
Priester (A.) 224*
Priesterambt 237
Priesterwijding 111
Prins (J. J.) 14*
Prinsen (J.) 379*
Priscilla (katakombe van) 79, 148
Priscillianisten 246
Priscillianus 190, 191
Processiën 279, 282
Prochorus 99
Procopius 225, 226*
Profeten 96, 101—102
Profeten (valsche) 13, 14
Proost (P. Jzn.) 470*
Protestanten (naam) 425—426
Prou (M.) 362*
Prudentius 166*

Prüm (Regino van) 352
Pruisen 270
Prutz (H.) 292*, 329*
Psalm (37[18]) 117; (133)200
Psalmgezang 439
Pseudo-Abdias 10*
Pseudo-Isidorische decretalen 311, 325, 325*
Ptolemaeus 358, 359
Ptolemaïs 67, 195, 199
Pudentiana (kerk) 222
Puy (P. du) 307*, 309*, 327*, 329*
Puy-Laurent (Willem van) 354
Pijnbank 306, 307*, 329
Pijper (F.) 4*. 5*, 119*, 139*, 143*, 150*, 204*, 218*, 224*, 277*, 285*, 288*, 327*, 336*, 354*, 356*, 358*, 360*, 361*, 372*, 387*, 388*, 392*, 393*, 395*, 397*, 403*, 405*, 407*, 408*, 414*, 416*, 418*, 420*, 421*, 422*—423*, 445*, 453*, 455*, 465*, 470*, 480*
Pythagoras 31, 65, 162

Q.

Qalb-Louzeh 219
Quadratus 23, 71
Quentin (H.) 260*
Quercia (Jacopo della) 370
Quesnel (Pierre) 474, 480*
Quetif (Jac.) 296, 296*
Quintus 58, 70

R.

Rabus (Ludwig) 428—430
Rachel 379
Radbertus (Paschasius) 337—339, 339*
Radboud 260, 265, 268, 269
Radewijns (Florens) 350*
Radulphus Ardens 283
Rafaël 301, 371
Ragewinus 307*, 321*
Rahlenbeck (Ch.) 354*
Raimond VI 357
Rainerius Perusinus 327*
Ram (P.F.X.de)408*,473*
Ramihrdus 352
Ranke (L. von) 4*
Ratherius 279, 280*, 281, 287, 338, 339*
Ratramnus 338, 339*, 430
Rauschen (G.) 143*
Rauwenhoff (L. W. E.) 393*, 447*
Ravenna 216, 219, 221, 267, 283*
Ravenna (Wibert van) 315, 317
Reael (Laurens Jacobsz) 439*
Realisme 345—346
Reber (F. von) 158*
Reccared 267
Recht (canonieke) 323—325
Recht (romeinsche) 327, 362
Rechtspraak 311
Rechtvaardiging (door het geloof), 417, 419, 420, 445
Rede 45, 160, 345—346, 363, 449—451
Redditi 290
Redlich (O.) 453*
Refutacie vant Salve Regina 451, 454
Regino van Prüm 279, 280*, 283, 283*
Regnans in coelis 329*
Reimarus 450
Reims 231, 309, 344, 352, 359, 362
Reims (synode te) 310*, 314
Reinach (S.) 370*
Reiniging 81, 86
Reisboeken 197—200, 199*—200*, 335
Reisverhalen 197—200, 199*—200*, 335
Reitsma (J.) 393*, 455*, 470*
Reitzenstein (R.) 95*
Relieken 336, 404
Reliekenhouders 221
Relieken-vereering 11, 59, 223, 299, 379
Rembert (K.) 459*
Rembrandt 372
Remigius 231
Remonstrantie 468, 470*
Reusch (F. H.) 480*
Réville (A.) 475*
Renaissance 368—372
Renan (E.) 74, 80*, 360*
Responsoriën 238
Retractationes 239
Reuchlin (J.) 364
Reusch (F. H.) 408*
Reusens (E.) 362*
Revocatus 61
Rhabanus Maurus 279, 280*, 283, 283*
Rhensse (vergadering te) 329, 331
Rhodus 198
Rhône 60
Rhijn (C. H. van) 262*
Rhijn (M. van) 407*, 428* 459*
Ribadeneira (P.) 480*
Ricci (C.) 216*
Richerus 304*
Richter (H.) 469*
Richter (J. P.) 218*, 224*
Ricquier (S.) 297
Ridley 440
Ritschl (A.) 458*
Rivière (G. J. Brutel de la) 470*
Rivo (Petrus de) 473
Robbia (Luca della) 370
Robert (van Frankrijk) 303, 303*
Robinson (J. Armitage) 16*, 24, 28*
Rochette 433
Rochus 401
Rode (Hinne) 367*, 427, 428*, 452
Rodericus (Simon) 479
Röhricht (R.) 200*, 335
Römer (R. C. H.) 293*
Roermond 343
Rogge 277*
Rogge (H. C.) 443*, 466*
Rohde (E.) 95*
Roldanus 480
Rolduc 274
Rolduc (abdij) 298*
Roller (Th.) 150*, 158*, 217, 218*
Rome 17, 48—49, 54, 55, 80*, 88, 90, 96, 115, 121, 123, 143, 150*, 155, 158*, 175, 198, 203, 209, 211, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 238, 240, 249, 250, 258, 268, 326, 336, 363, 369, 386, 387, 396, 400, 405, 409, 413, 414
Rome (christenen te) 72
Rome(synode te) 124, 197*, 287*, 315, 316
Romeinen (1[17]) 412; (16[1,2]) 100
Roncalische velden 321
Roosen (B. C.) 458*
Roothaan (J. Ph.) 480*
Rooverssynode 252, 254*
Roscellinus 345
Rosemondt (Godschalc) 383, 385, 385*
Rosenmund (R.) 292*
Rossi (G. B. de) 79, 80* 150*, 158*, 221*, 362*
Rothadius 311
Rothenhäusler (M.) 213*

Rott (H.) 221*, 469*
Rotterdam 400, 468
Rouaan (synode te) 280*
Rousseau 449
Rozière 281*
Rubianus (Crotus) 365
Rudolf van Zwaben 317
Rufinus 118, 135, 137, 139*, 258, 260*
Ruinart (Dom Thierry) 63
Ruinart (Theod.) 11*, 166*
Ruland (F. J. H.) 347
Rusland 270, 405
Rutgers (F. L.) 455*, 469*
Ruusbroec (Joh.) 350—351, 351*
Ruys (Th.) 471*
Ruyter (Michiel Adriaansz de) 372
Ruytinck (S.) 463*
Rijnsburg (abdij van) 204*

S.

Sabatier (P.) 295*
Sabatius 149
Sabbat 9, 19, 23
Sabellianen 251
Sabina (kerk) 216, 221
Sacramenten 105—113, 239, 243, 283, 349, 350, 392, 404, 409, 413, 416, 423, 472
Sacraments-vereering 341—342
Sacrobosco (Joannes de) 359, 359*
Sadoletus (kardinaal) 366
Sagalassos 219
Saintyves (P.) 224*
Saksen 275, 296*, 422
Saksen (Anna van) 433*
Saksen (George van) 405, 411
Saksen (Johan Frederik van) 417
Salmasius 431
Salome 8
Salomo 39
Salomo (Oden van) 15
Salve Regina 373, 423
Salvianus 183, 184*, 187, 189*
Salzburg 447
Samothrake 81
Sanctus (diaken) 59—60
Sara 379
Sardes 70
Sardes (Melito van) 73*
Sardika (synode te) 250—251, 254*
Sarepta 199
Sarkofagen 217—218, 222, 230, 231
Saron 67
Sart (J. W. F. Gobius du) 470*
Sarto (Andrea del) 371
Sarvaas (J. du Marchie) 271*
Satler (Michiel) 454, 460
Saturninus 30, 61, 68
Saturnus 62
Saturus 61
Sauer (J.) 217*
Saul 39
Savonarola (Hiëronymus) 320, 397—398, 398*, 429
Sbynco 396
Scaliger 431
Scandinavië 270
Schagen (M.) 392*
Schatzgeyer (Kaspar) 408*
Schaub (F.) 288*
Scheba (koningin van) 372
Scheel (Otto) 407*
Scheffer (J. G. de Hoop) 393*, 455*, 458*
Schelowsky (G.) 54*
Schelven (A. A. van) 439*, 443*, 464*, 471*
Schickler (F. de) 443*
Schiedam 340
Schiewitz (S.) 204*
Schim van der Loeff G.Lzn. (H. P.) 23*
Schip 261
Schisma (pauselijke) 331—334
Schleiermacher 451*
Schlosser (J. von) 272
Schlumberger (G.) 220*, 221*
Schmidt (C.) 16*, 23*, 42*, 350*
Schmidt (H. J.) 233*
Schmitt (L.) 408*
Schmitz (H. J.) 284*, 285, 285*
Schmitz (W.) 4*, 315*
Schnitzer (J.) 277*, 398*
Schnütgen (A.) 375*
Schoengen (M.) 298* 346*
Scholastiek 345—347
Scholten (J. H.) 346*
Scholz (R.) 327*
Schongauer (M.) 372
Schotel (G. D. J.) 204*, 393*
Schotland (Hervorming in) 445, 446*
Schotten 225, 226, 230, 232
Schottmüller (K.) 329*
Schreiber (W. L.) 375*
Schrift (H.) 45, 48, 57, 110, 122, 138, 206, 209, 350, 366, 395, 401—402, 409, 411, 412, 413, 415, 416, 419, 423, 431, 437, 442, 443, 444, 450, 452, 456, 461
Schrijnen (Jos.) 158*
Schuch (Wolfgang) 434
Schulte (Aloys) 388*
Schulte (F. W. C. L.) 54*
Schutjes (L. H. C.) 204*
Schuurman (Anna Maria van) 448, 450*
Schwartz (Ed.) 28*, 375, 375*
Schwarzerden 93
Schwegler (A.) 346*
Schijn (H.) 458*
Scorel (Jan van) 372
Scott (A.) 134*
Scythen 225, 226
Sebastiaan (S.) 299
Sebastiaan (katakombe van S.) 155
Sebicht (R.) 293*
Secundolus 61
Seebass (O.) 213*
Seeberg 345
Seehofer (Arsacius) 430*
Segesser (A. Ph. von) 277*
Seidemann 405*
Selestat 376
Seleucia 199
Semipelagianisme 180, 246
Semler (Johann Salomo) 450
Sennertus 404*
Sepp (C.) 4*, 361*, 463*
Septimius Severus 61, 76, 149
Serapeum 88, 91, 173
Serapion (van Antiochië) 65
Serapis 88, 90, 91
Serenus (van Marseille) 223
Sergius (patriarch) 308
Servet 436, 437
Sethianen 30, 31
Sevilla (Isidorus van) 311
Sibylle 91, 164
Sicca 162
Siccama (D. G. R. Hora) 325*
Sickingen (Franz von) 365, 415
Sidon 67, 199

Sidonius 116
Siena (S. Catharina van) 332, 332*
Sigismund 396
Signorelli 12, 370
Sillem (W.) 460*
Silvester II (Gerbert) 270, 302, 303, 309, 310*, 336, 338, 339*, 359, 360*, 362, 362*
Silvester III 309, 313
Simon Magus 30, 31
Simonie 302, 313, 323, 328
Simons (Menno) 454, 457, 458, 458*—459*
Sis 138
Sithiu 339
Sixtus II (bisschop) 166
Sixtus IV 295
Slang 82, 84, 85
Slang (koperen) 39
Slaven 7, 14, 23, 75, 78, 168, 183, 186, 187—189, 208, 212, 214, 225, 248, 268, 280—282, 299
Slee (J. C. van) 293*, 351*
Smalkalden 420—421, 447
Smirnov (J. I.) 158*
Smit (E.) 231
Smith (L. M.) 292*
Smyrna 58, 70, 139, 144
Snouck Hurgronje (C.) 258*
Socrates (geschiedschrijver) 94*, 134*, 154*, 186*, 193*, 194, 196*, 271*
Sodoma 371
Sodomie 328
Soissons 299
Somerset 440
Somme le roy 381, 382*—383*, 385
Sonnius (Franciscus) 463*, 464*
Sophia (Achamoth) 32
Sophia (Pistis) 42*
Sotas (bisschop van Anchialus) 69
Soteris (katakombe van) 79
Sozomenus 94*, 139*, 168*, 174*, 271*
Spalatinus (G.) 404*, 411
Spanier (E.) 385*
Spanje 72, 231, 267, 278, 447*, 473
Speeksel 84
Spener 448
Speyer (I. S.) 260*
Spiegel der behoudenis 375—376
Spin 272
Spiritualisme 456
Spitzen (O. A.) 350*, 383*
Spoelstra (C.) 393*
Spoleto 93
Stanley (A.P.) 158*, 247*
Stapulensis (Faber) 366, 431
Steenhoven (Cornelis) 476
Steenolie 335
Steinmann (Th.) 451*
Stephanus 99
Stephanus (van Hongarije) 270
Sterck (J. F. M.) 341*
Sterfkunst 383—384, 385*
Sterrenkunde 38, 249, 302, 358—360, 360*
Sterrenwichelaars 241
Sterzinger (F.) 264*
Steyn (klooster) 400
Stierengevecht 183
Straatsburg 348, 428, 429, 434, 435
Strabo 225—227, 227*
Strafplaats 12
Strijd (adiaphoristische) 421
Strijd (antinomistische) 421
Strijd (krypto-calvinistische) 422
Strijd (Osiandristische) 421
Strijd (synergistische) 422
Strzygowski (Jos.) 158*, 217*, 218—220
Strype (J.) 442*
Stuart (Maria) 445
Stubenvoll 280*
Stylites (Simeon) 138
Sub-diakenen 97
Successie (apostolische) 48—49
Suchen (Ludolphus de) 335
Sudbury (Simon) 394
Suidger 313
Suitbert 269
Sulpicius Severus 190, 194*, 215*, 229, 280*
Suriname 451*
Surius (Laur.) 4*, 259, 259*, 289*
Susteren 274
Sutri (synode te) 309
Suzanna 303
Suzygiën 85
Swete (H. B.) 9*
Sybel (Ludwig von) 158*
Symbolum Apostolicum 46—47, 49, 266*, 383*, 420, 448, 461
Symphorianus 72
Synesius (bisschop) 195, 196*
Synkretisme 168, 448
Synoden 247—254
Synodus quinisexta 190
Syrië 69, 88, 218—222
Syrië (christenen in) 67—68
Syxtus (P.) 150*, 218*

T.

Tabennae 205
Tacitus 54—55, 225—226, 227*
Tanchelmus 352
Tapper (Rieuwert) 455, 461
Tatianus 24, 25, 28, 28*, 151—153, 154*, 159, 163, 166*
Tauler (J.) 348—349, 349*, 350*
Tautenburg (Frederik Schenk van) 476
Taylor (A.) 218*, 224*
Teellinck (W.) 471*
Tegenvoeters 270, 359
Teisterbant 269
Tempeliers 291, 291* 292*, 306, 328, 329*
Tenhaeff (N. B.) 271
Tentzel-Cyprian 405*, 410*, 415*
Tertullianus 24, 28, 30, 32, 37, 40, 42*, *43—54*, 53*, 64, 72, 73*, 77, 80*, 90, 91, 92, 94*, 98, 104*, 110, 111, 112, 113, 113*, 114, 116, 118*, 120—121, 123, 125*, 127, 129, 129*, 130, 132, 134, 134*, 143, 146*, 148, 150*, 153, 154*, 182
Testakte 441
Tetzel (Joannes) 404—405, 405*
Teuthberga 303, 310
Teutonicus (Joannes) 325
Thabor (klooster) 398
Thagaste 240
Thalhofer (F. X.) 385*
Thamyris 57
Thanet 267
Thebaïs 205
Thekla (martelaarschap) 57—58, 63*
Themistokles 65
Theoderik 267
Theodora (de jongere) 305
Theodora (de oudere) 305
Theodoretus 138, 139*, 174*

Theodorus 208
Theodosius I 88, 173, 173* 195, 196*, 238, 251
Theologia deutsch 349*
Theophilus 67, 88, 237, 266
Theophilus (sproke van) 378, 378*
Thesaurus Pauperum 374
Thessalonicensen (1 Thess 5[25]) 147; (2 Thess. 3[1]) 147
Thessalonika 71, 238
Thiasen 74, 84
Thietgaud (van Trier) 310
Thomas 70
Thomas van Aquino 340, 341*, 345—348, 348*, 355, 384, 385*
Thomas à Kempis 293*, 349*—350*, 383*, 453
Thracië 266
Thudichum (F. von) 4*
Thüringen 269
Thüringen (Elisabeth van) 354
Thyatira 70
Thijm (P. P. M. Alberdingk) 262*, 271*
Tichler (J.) 428*
Tillemont 474
Tillemont (Lenain de) 73*
Timon 99
Tinbergen (D. C.) 382, 383*
Tischendorf (C.) 9*
Titus 68, 69
Titus (I[5]) 101, 103
Tiziaan 371
Tjalma (G.) 471*
Tobler (Titus) 200*, 335
Toledo (synode te) 189*, 191, 194*, 279, 281*, 283*
Tolerantie-edikt 441, 447
Tonsuur 233
Toorenenbergen (J.J. van) 439*, 451, 453*
Toul 231
Toulouse 327, 353, 357, 430, 433
Toulouse (graaf van) 357
Toulouse (gravin van) 355
Tourmanin 219
Tours 362
Tours (synode te) 280*
Tours (Berengarius van) 338, 339*, 342
Traditie 47, 144, 472
Traditionalisme 345
Trajanus 52, 55—57, 76, 100
Transsubstantiatie-leer 49, 337—339, 395, 416, 443
Trebia 210, 232
Trente 422
Trente (concilie van) 471—473
Treuga Dei 290
Trier 190, 269, 274, 336, 410
Trier (synode van) 191, 234
Trigland (Jac.) 471*
Troas 71
Troelstra (A.) 374*
Troje (brand van) 54
Trovamala 385, 385*
Trullaansche concilie 189
Tucht 119—125, 190
Tudèle (Guillaume de) 358*
Tudor (Maria) 428
Turken 336, 417
Tuuk (H. Edema van der) 470*
Tijdvakken 5—7
Typologieën 20, 374—376
Tyrius (Gulielmus) 291*
Tyrus 67, 68, 199
Tijssen (D. H. H.) 482

U.

Ueberweg (F.) 346*
Uitterdijk (J. Nanninga) 291*
Ulfilas 266
Ullmann (C.) 399*
Ulm 429
Ulm (Münzinger von) 383*
Ulmann (H.) 404*
Ulpianus (jurist) 75
Unam sanctam 327, 327*, 328
Unigenitus 477
Unirte Kirche 447
Urban 93
Urbanus 116
Urbanus II 303, 318, 324, 336
Urbanus IV 342
Urbanus VI 332
Ursinus (Zacharias) 469*
Utenbogaert 464
Utenhove (Joh.) 428, 436, 446, 446*, 455, 455*, 470*
Utenhove (Karel) 401
Utrecht 268, 271*, 274, 316, 325*, 343, 344*, 386
Utrecht Psalter 158*
Uttendörfer (O.) 451*
Uyttenhoven (A.) 460*

V.

Vagevuur 50, 61, 247, 361, 386
Vaissette 354*
Valenciennes 433*
Valens 120, 173, 266
Valentinianen 32-34, 84, 85
Valentinianus (keizer) 173
Valentinus 30—32
Valerianus 166
Valla (Laurentius) 364
Vallombrosaners 290
Vallumbrosa 292*
Valsche munt 355
Vandalen 227, 267
Vanderkindere (L.) 282*
Varlet (Dominicus) 477
Vasselot (J. J. Marquet de) 222*
Vasten 9, 13, 108, 131—132, 136, 244, 249
Vatablus 365
Vaughan (R.) 395*
Vedastus (bisschop) 231
Veen (S. D. van) 455*, 469*
Veesenmeyer 387*
Veluanus (Joannes Anastasius), 402, 453, 453*, 455, 464—466
Venator 452
Venetië 334, 371*
Venetië (S. Markus) 221
Venus-dienst 94
Verbeek (R. P.) 291
Verdam (J.) 378*, 385*, 388*
Verdiensten 244
Vergaderplaats (der Christenen) 11
Verhulst (Rombout) 372
Vermeulen (P. J.) 377, 377*
Vermigli (Petrus Martyr) 365
Verona 352
Veronese (Paolo) 371
Versier (Du) 473, 474
Verzoekingen 136
Vesting 177
Vet (W. A. v. d.) 381*
Vetter 349
Vézelay 275, 343
Via Salaria 155
Victor 66
Victor II 314
Victor IV 305
Victor Cartensiensis 194, 196*
Victor (Hugo van St.) 348

Victor (Richard van St.) 348
Victor (van Rome) 249
Victoricus 265
Victorinus 202
Vienne (martelaren) 17
Vinci (Leonardo da) 371
Vineis (Petrus de) 307*, 322*, 362
Vinisius 229
Vinniaus 281*, 285
Violet-le-Duc 204*
Virgilius 361, 364, 368
Virgilius (van Salzburg) 270, 359
Visconti (Galeazzo) 330
Visscher (H.) 387*
Visser (G.) 350*, 383*
Vita canonica 315
Viterbo 328
Vitet 221*
Vitrarius (Joannes) 406
Vives (J. L.) 363, 364*
Vlaanderen 326
Vlaanderen (Robert van) 318
Vliet (J. van der) 54*
Vloot 305
Vloten (J. van) 469*
Voetius (Gijsb.) 448, 450*
Voetwassching 290
Vogezen 300
Vogué (Melch. de) 218, 220*
Volksverhuizing 175, 227—229
Voltaire 433
Voorbidding 15, 146—150, 202, 246
Voorlezers 97—98
Voorzienigheid 26—27, 347
Vooys (C. G. N. de) 349* 374*, 378*, 383*
Voragine (Jacobus de) 258—259, 259*, 289*, 332*
Vos (G. J. Azn.) 393*
Vos (Hendrik) 429
Vos (K.) 459*
Vosmeer (Sasbout) 476, 478*
Vossenholen (Adrian von) 460*
Vreese (W. L. de) 351*
Vries (Herman de) 470*
Vries (M. de) 382, 383*
Vries (Scato de) 371*
Vries (Tiemen de) 482*
Vrouwen 32, 74, 75, 77, 82, 127—129, 184—187, 279, 293, 364, 380, 382
Vrijheid 174, 417
Vrijheid (van wil) 27, 41, 51, 287, 347, 438, 465, 472
Vuilleumier (H.) 434*

W.

Waalkes (G. H. van Borssum) 383*
Waddingus-Sbaralea 295*
Wageningen 406
Waitz (G.) 259
Walaeus (Antonius) 471*
Walch 398
Walcheren 262
Waldenburg (Benno van 403
Waldenzen 283, 284, 293, 295, 352, 355, 356, 391—392, 392*, 430, 432, 456
Waldetrudis (S.) 261
Waldrade 303
Waldshut 402, 456
Waldus 391
Wales 293, 300, 482,
Waltzing (J. P.) 80*
Wandalen 227, 267
Wartburg 404
Wasa (Gustaaf) 446
Wasserschleben (F. W. H) 281*, 284*, 285, 285*
Water' (W. te) 392*, 463*
Wederdoopers, zie: Doopers
Wederkomst (des Heeren) 41
Wederopstanding (des vleesches) 41, 50
Weduwen 97, 101, 134, 172, 226
Weenen 457
Weida (Markus von) 383*
Weiss (N.) 439*
Weissman (A. W.) 344*, 372*
Welf (van Beieren) 318
Welfen 331
Wencelaus (koning) 396
Werken (goede) 13, passim
Wescher (C.) 80*
Wesembeeck (J. van) 455*
Wessenberg (J. H. von) 473*
Westfalen 276*
Westminster 344
Westminster (synode te) 278
Westphal (Joachim) 422
Weyden (Roger van der) 368
Wezel 436
Wiarda (J.) 453*
Wiclif (Joh.) 393—395, 395*
Wiedemann (Th.) 408*
Wiegand (F.) 266*, 383*
Wieten (L. Th.) 53
Wildhaus 426
Wilfried 269
Willebrord 262*, 262, 264*, 268, 301
Willehad 270
Willem II van Holland 322
Willem I van Utrecht (bisschop) 286, 316
Willem II van Utrecht 326
Willem III 441
Willibald 264*, 270, 271*, 301, 335
Wilp 269
Wilpert (J.) 155, 158*, 222*, 224*
Wilznak 396
Windesheim 292, 293*, 297, 350, 453
Winkel (J. te) 374*
Winter (F.) 291*
Wismar 454
Wissowa (G.) 54*
Withers (Hartley) 217*
Wittekint 269
Wittenberg 365, 404, 406—407 407*, 421
Wittewierum 293*
Wittig (J.) 218*
Wladimir de Groote 270
Wobbermin (G.) 81, 95*
Wodanseik 262
Woerden 371
Wolf (R.) 360*
Wolff (Joh.) 385*, 449
Wolfram 226, 227*
Wolgemut (Michaël) 372
Wolters (A.) 367*
Woltjer (R. H.) 54*
Woorden van Jezus 9
Worms 274, 313
Worms (Burchard van) 280, 324, 352
Worms (concilie te) 316, 317*
Worms (concordaat van) 317—319, 319*, 321
Worms (rijksdag te) 414—416
Woudstra (M.) 443*, 464*, 471*
Wuisman (G.) 470*
Wulfilaïcus 138
Wulfran 260, 265, 266*, 268
Wuytiers (Barchman) 477
Wybrands (Aem. W.) 293*

Wijck (A. M. C. van Asch van) 387*
Wijminga (P. J.) 471*
Wijngaarden (J. D. de Lind van) 471*
Wijnmalen (L.) 475*
Wijze (Frederik de) 403—404, 405, 409, 413, 414

X.

Xaverius (Franc.) 479
Xète 148
Xenodochia 203
Ximenes (Franc.) 294

Y.

York 269, 270
Yperen 473
Ypey (A.) 392*
Ysendijck (J. J. van) 372*
Ysseling (P. C.) 54

Z.

Zahn (Th.) 282*
Zangers 97, 98—99
't Zant 454
Zarathustra 1
Zeden 126—129, 286—289, 289*
Zeden (reinheid van) 182—184
Zell (Matthaeus) 428—429
Zendeling Genootschap (Ned.) 264*
Zending 7, 101—102
Zendingsmethode 262—264
Zephyrinus 115, 123
Zeumer (K.) 277, 277*
Zichen (van) 471
Zieleslaap 50, 309
Zielsverhuizing 82
Zinzendorf (von) 449,451*
Zomeren(Hendrikvan)473
Zon 242
Zondag 107, 132, 168
Zonden 177—181,194—196
Zondenbelijdenis (openbare en geheime) 13, 114—119
Zürich 426—428
Zuichemus (Viglius) 463*
Zuid-Afrika 393*
Zuidema (E.) 478*
Zuidema (W.) 341*, 367*
Zuiderzee 340
Zutfen 275, 344
Zutphen (Hendrik van) 429*, 430*
Zwaben 424
Zweden (hervorming in) 446
Zwergius (L. G.) 446*
Zwingli (Ulrich) 425, 426—427, 427*, 429, 454, 456, 465
Zwolle 366, 384, 452
Zwolle (Willem van) 430*
Zwijgen 290